

ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ І ЛІ-
ТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

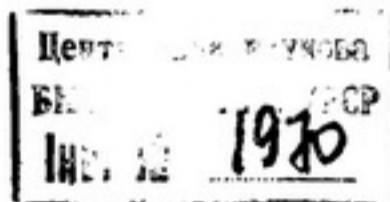
№ 1

---

 (46)

СІЧЕНЬ

1927

343-32

З М І С Т

	Стор.
В. Затонський. Чергове завдання	1
Іван Франко. Не спитавши броду. З нескінченої повісти	5
Б. Тенета. Тривога. Поезії	55
В. Поліщук. Подих стихії. Поезії	56
П. Панч. Без козиря. Оповідання	62
О. Донченко. Повія й чернець. Балада	106
І. Микитенко. Шинка. Оповідання	111
М. Доленго. Споконвіків. Поезії	125
О. Влизько. Європа. Поезії	126
Дм. Гордієнко. Передосінце. Поезії	127
Дніпрович. Нової ери день. Поезії	128
Яким Коваленко. Плавні. Поезії	129
Йоганнес Бехер. Банкір. Пер. з нім. <i>М. Ільгичної</i>	133
Є. Верхари. Заколот. Перекл. з фр. <i>С. Сердюка</i>	156
Є. Фінінберг. Нана } З єврейської перекл. <i>П. Тичина</i>	157
О. Шварцман. * * * }	
Акад. Д. Багалій. Академик М. Грушевський і його місце в українській історіографії	160
Тодось Степовий. Буржуазні соціологічні школи	218
М. Доленго. Творчість Вас. Еллана	244
В. Юринець. Микола Хвильовий, як прозаїк	253
В. Державін. Еміль Верхари та соціальне значіння його творчості	269
К. Буровій. Незахищена людська дитина	277
Хроніка	284
Бібліографія	305

Чергове завдання

Пролетарська революція доки що привела до перемоги радянської влади тільки в нашій країні. Після надзвичайно тяжких і разом з тим надхненно радісних днів барикад і боротьби на фронтах, переживши криваву громадянську війну, переживши неймовірні муки руїни й голоду, Радянський Союз увійшов у смугу соціалістичного будівництва, але увійшов не під акомпаньямент громового гуркоту світової революції, без „державної допомоги“ переможного європейського пролетаріату й увійшов не просто ефектним розгромом всієї лінії ворожого власницького фронту, а кружними шляхами НЕП'и.

Не дивно, що у багатьох романтиків від революції стався надлом. Проте, напочатку багатьом здавалося, що цей шлях, на який вступили під натиском необхідности, а то й скоряючись авторитетові Ілліча, є тільки тимчасовий відступ, за яким буде більш-менш скоро новий штурм (можливо навіть попередніми методами). Гадалося, що перебування в капіталістичному оточенні — недовгий етап.

Тим часом дуже швидко виявився бурхливий господарчий зріст, в скаженому темпі якого навіть тим, хто хитався, вчувалася „прекрасна музика наростаючого соціалізму.“

Але ось минуло кілька років: в зовнішньому світі капіталізм утримався — попередньої сталости немає, перспективи для капіталу невеселі, але доки що це все-таки стабілізація. Ми ж, у своєму господарчому розвитку підійшли щільно до кінця відбудовного процесу. Майже всю стару спадщину використано. Вже не відбудовувати, а будувати наново треба, нагромаджених коштів немає, темп зросту соціалістичного господарства, природньо, затримується. Одночасно починають відчуватися гостріше суперечності НЕП'и.

В наші завдання зараз не входить розгляд надзвичайно складних і надзвичайно цікавих процесів, що відбуваються в товщі різних шарів і груп усіх класів суспільства. Факт той, що на основі цих підґрунтових здвигів у деякій частині революціонерів (або людей близьких до революції) спостерігається нахил до переоцінки цінностей, настає ідеологічна криза і навіть прямий перелом в бік песимізму, безвір'я і капітулянтства.

Коли ідейна криза зачепила навіть деякі шари пролетаріату (середпартійна дискусія), що ж дивного в тому, що в лавах революційної інтелігенції, яка ніколи не мала в масі пролетарського гарту, із цих революціонерів почуття багато розгубилося ще більше.

Особливо це різко позначається серед представників мистецтва. Наша революційна література називає себе пролетарською, намагається стати пролетарською, але що ж таїти гріх — міцного, органічного зв'язку з пролетаріатом (а на Україні, через різні причини, особливо) у неї немає.

Ми далекі від пролеткультивства — пролетарський мистець зовсім не обов'язково мусить бути пролетарем з походження, стажу і основної професії, бо художня творчість не є безпосереднє продовження і відображення виробничих процесів, що їх пророблює мистець на фабриці, як робітник. Зв'язок між ідеологічною і психологічною установкою, що утворюється в процесі виробництва у пролетаріату, як класи, і світовідчуванням художника, що створює художні цінності, варті назви пролетарського мистецтва, — надзвичайно складний.

Безперечно, він складніший, ніж зв'язок робітничої класи з її політичним авангардом — партією. Політик мусить уміти зробити аналіз процесові, що відбувається, визначити динаміку, уловити темп, відшукати основні ланки і навики, узагальнивши, щоб-то поєднавши ці ланки між собою і з загальним напрямом розвитку, накреслити лінію — збудувати схему.

Полишаючи на боці схеми невдалих політиків — зовсім неправильні політичні схеми — теоретично правильні бувають більше вдалі і менш удалі що-до своєї конкретності і гнучкості, щоб-то що до прикладання їх до явищ живої дійсності.

Деякі політичні побудування геніяльних політиків, глибиною свого узагальнення і разом з тим своєю конкретністю, є високо художні (такі побудування й політичні плани Леніна). Але від твору мистецтва (це також стосується і до „пролетарського“) з самого початку вимагається що-до художності ще більше, ніж від найтоншого політичного побудування, бо в художньому творові потрібне вміння передати думку за допомогою живих образів. Художнє побудування мусить бути безпосередньо переконуючим, щоб-то, перш за все, правдивим, не лише що до його теоретичної можливості, а і (це основне) що до безпосереднього відчування того читача, слухача, глядача, до якого звертається художник.

Правдивість — це не значить фотографичність; це не обов'язково реалізм в стилі „передвижників“, початкуючих плужан або якого-небудь іншого „народного театру“. Художні засоби можуть бути дуже різноманітні, припустимі всякі вольності в композиції образів і в самих образах (вони можуть і не бути зовнішньо подібні до реальної дійсності). Все це справа вміння й таланту художника, справа смаку і потреб аудиторії. Більше того, звичайно, фотографія не є мистецтво, бо художній образ — це образ перш за все синтетичний. Коли художник не дає узагальнення — він нічого не варт. Художня правдивість передбачає не тільки вміння підмітити і передати в дії або в композиції основні риси об'єкта, що його малюється, і до того дати ці риси в такій кількості й сполученні, щоб образ творив безпосереднє відчування реальності, але, разом з тим, уміння дати образ характерний для даного роду предметів, явищ, переживань.

Лише художньо-правдивий образ може дати художникові доступ до аудиторії, може бути засобом викликати ті чи інші емоції, іншими словами — може мати відповідне соціальне значіння.

Але для того, щоб дати художню правдивість і тим самим соціально чинний твір, художник мусить сам глибоко продумати і глибоко відчувати свої образи, вони повинні бути повні зворушливого змісту для самого автора. Не можна творити, коли тема не захоплює,

а її розвиток не відповідає почуттям і побудовам автора. В цьому розумінні кожний твір мистецтва ліричний.

Які емоції буде викликати той чи інший художній твір, навколо чого об'єднувати, куди або проти чого скеровувати — це інша справа. В нашу епоху так зване пролетарське мистецтво, зокрема література (про неї мова), одверто ставить собі завдання допомагати об'єднанню і єдності пролетарських лав в боротьбі за соціалізм, освітлюючи цю боротьбу прожекторами художнього аналізу та синтезу, викликаючи жадобу боротьби, піднімаючи дух бойців, підпорядковуючи ідейному впливу своєї класи можливих його спільників, викриваючи і розкладаючи ворогів.

По суті, кожне класове мистецтво (а іншого в класовому суспільстві немає) виконує ті ж самі завдання. Пролетарська література від буржуазної відрізняється в цьому розумінні тільки тим, що своєї мети не приховує, та ще тим, що виконує свої завдання доки що значно гірше, ніж хоч би її буржуазна попередниця і конкурентка.

Безперечно, становище літератури, що зве себе пролетарською, значно складніше, ніж наприклад тієї ж буржуазної в припустимі до порівняння періоди, коли буржуазія, як тепер пролетаріят, вела боротьбу за утворення нового — тоді капіталістичного суспільства. Грунтовна різниця в тому, що буржуазія могла дозрівати в надрах передбуржуазного ладу, вона завойовувала економічні позиції, вона мала вже утворений побут, який дбайливо охороняла, звички, організаційні навички. Ще перед тим, як прийти до влади, вона вже найсерйозніше впливала на різні сторони громадського життя (в тому числі і в царині мистецтва). Буржуазія намагалася політично закріпити свій економічний вплив, затвердити свою вже досить розгорнуту, капіталістичну культуру. Тому буржуазна література того періоду мала в своєму розпорядженні багатющий, цілком оформлений матеріал для спостережень і великі кадри культурних сил, що цілком проїнялися її ідеологією.

Пролетаріят визрівати в буржуазному суспільстві не міг. В боротьбі за соціалізм політична перемога обов'язково мусить попередити культурну революцію. Свій побут, життя робітничого класу не має найменшого бажання закріпити, навпаки, її завдання ґрунтовно переробити життя, що тримало її в підвалі.

Відбувається грандіозне нищення старих ненависних взаємин. Кінцева мета — соціалізм, цеб-то цілковите заперечення всіх основ буржуазного світу, в тому числі й самого існування класу, цеб-то утворення культури соціалістичної. ✓

Найближча мета сучасних революціонерів в культурній галузі — опанування культури, що залишилася від буржуазного суспільства, і перебудування цього матеріалу в інтересах переможного пролетаріату. Коли хочете, можна назвати всю своєрідну культуру перехідної доби пролетарською культурою — пролетарського в ній те, що вона розгортається в епоху диктатури пролетаріату і пристосовується в міру можливості до обслуговування інтересів пролетарської революції і дальшої боротьби за збудування соціалізму.

Готових форм ця стадія культурного розвитку, зрозуміло, не має, вона утворюється в процесі втягнення мас в боротьбу за соціалізм і вивести її, хоча б для спроби, в жодній пролеткультівській оранжереї не можна.

В галузі побуту, морали, елементарних правил співжиття, нема нічого сталого — все перебуває в процесі становлення. Обставини для художньої, особливо літературної творчості, безперечно надзвичайно трудні. Що уявлятиме собою в дальшому так звана пролетарська література, які будуть стилі, художні засоби, передбачити трудно, а гадати ні для чого.

Рекомендувати їй (хоч би з найкращих намірів) теми — абсурдно. Безперечно одно: чи то буде лірика, чи епос, сонет, чи балада, поезія, чи проза і яка б не була тема, — для того, щоб ця література була гідна свого імени, вона мусить бути перейнята бадьорістю й свіжістю. Безперечно, перед пролетаріатом труднощі величезні, життя нас не обдарює легкими перемогами, всі досягнення — це тільки початок, розпочали будувати палац, доки що закладаємо підмурки — незатишно, холодно, брудно, як завжди на початій будівлі; пролетаріатові заспокоюватися ні на чому, смакувати, як це робила буржуазія, нічого.

Коли треба що зберегти із досягнення, що в нього є, так це здатність до дальшої упертої роботи, певність своїх сил, органічну огиду до розхлябаності й ниття.

А ось тут саме не все гаразд (не в пролетарів, зрозуміло, а в братії, що пише). Перші прояви пролетарської літератури (називаючи пролетарськими письменниками тих, хто сам себе так називає) густо офарблені патосом боротьби. Хто писав? Здебільшого, попутники, що їх захопила сила пролетарської революції в роки її підйому (основне ядро української групи пролетарських письменників вийшло, як відомо, із лав боротьбистів), краща частина їх, поволі відходячи від інтелігентства, дійшла до комунізму і з попутників пролетаріату ввійшла в лави його бойового авангарду — більшовицької партії. Інші так далеко не зайшли, але також зв'язали свою долю з долею робітничої класи, захоплені розмахом її боротьби, зачаровані пролетарською свіжістю (на тлі розкладу всіх ділянок буржуазного світу)... із ненависти до філістерства.

Навколо цього основного ядра почала групуватися революційна молодь, частково навіть пролетарського походження. Але загартованих пролетарів, або хоч революціонерів, що органічно злилися з пролетаріатом, серед наших письменників (хоч вони майже всі іменують себе пролетарськими) небагато.

Це не їх провина, але такі факти. НЕП відразу завдав тяжкого удару пролетарській літературі (в даному випадкові мова йде про українську, але це стосується і до російської), удару, від якого вона й досі не очуняла. У багатьох письменників були розбиті рожеві окуляри, крізь які вони дивилися на життя перед тим. Звичайно, винна не стільки НЕП, скільки та прикра обставина, що наші письменники носили оті окуляри. Хто вмів бачити життя таким, як воно є, хто не був романтиком, той не розгубився від того, що зі зміною обставин змінилися форми боротьби, для того життя не перетворилося в „сірі будні“.

Але в більшості наших письменників не виявилось здатности зрозуміти і відчутти патос будівництва нового життя не в ефектних позах напруженої громадської війни, а в поточній буденній, упертій роботі. Галас навколо ренесансу української літератури, яка, мовляв, утре носатиме всім іншим, як на перевірку виявилось, тільки прикривав упадництво.

Самі гарячкові шукання нових шляхів були тільки проявом відсутності ґрунту під ногами (ґрунту пролетарської революції, зрозуміло). Хіба не характерно, що тепер наші письменники (і навіть, кажуть мляри) пишуть не твори мистецтва, а тези й памфлети. Деякі навіть намагаються обґрунтувати це, зваливши провину на тяжкі часи. Коли, мовляв, комуніст-політик може ще задовольнятися тим, що логічними доказами від розуму переконує себе: все, мовляв, іде гарно, то художник, що живе емоціями, не може не бачити того, що навколо діється (а навколо куди не глянь — цілковита гидота, очевидно). Відціля, між іншим, не хто інший, як Хвильовий, доходить до того, що, мовляв за наших часів або комуніст мусить задушити в собі поета, або, коли поет сильніший, лізь у петлю по-есенінському. Постановочка, як кажуть, нічогенька. Далі цього іде тільки третій, що його чогось обійшли мовчанням, вихід — поет (поет за Хвильовим) потягне комуніста куди-небудь до фашистів, чи що (подалі від „епархіяльних ведомостей“ до джерел „живого слова“).

Безперечно, часи для художньої творчості тепер тяжкі, але труднощі тільки в зазначеній вище своєрідності самої „пролетарської“ культури — у відсутності викристалізованих форм побуту, звичок, в неусталеності людських типів, в складності соціального перепльоту, його плинності.

Причини упадництва в літературі, при всіх об'єктивних труднощах, що лежать на шляху соціалістичного будівництва, полягають головним чином, в тому, що в наших пролетарських письменників слабує до ленінізму, не досить пролетарського гарту, в тому, що в трудний момент опинилися вони не з основним ядром пролетаріату, а в кращому випадку, з його крилами, що хитаються, а то й прямо піддалися натискові буржуазної стихії. На боці стоять вони від справжнього будівництва, над яким надривається наш партійний та й позапартійний робітничий актив. Самі осторонь стоять та ще й жалібних пісень співають. Нудно, мовляв, сіро, навколо ідіотсько-подлі пики гладкого непу й азійської відсталості. Ніде поетам розгорнутися, так доки що будемо „самоудосконалюватися“.

Ми знаємо такий період в російській, почасти і в українській літературі, після розгрому першої російської революції, коли також переоцінювано цінності і культивовано упадництво у всіх його виглядах. Але був час справжньої реакції, та й то не всі ж розклалися. А тепер, коли, не зважаючи на всі труднощі, на всі хиби нашого життя, в цих самих „буднях“ нове б'є ключем — коли ми є свідками нечуваних в історії людства здвигів, тепер нудити світом можуть тільки колишні люди, або справді вбогі духом (хоч би вони й письменники). Пролетарськими ж письменниками у них стільки ж підстав зватися, як в об'єднаній опозиції, що розгубила ленінізм, — зватися ленінцями.

Чи значить це, що пролетарських письменників (тих письменників, які дають речі, що пролетаріат їх прийме як свої) у нас немає?

Ані трохи. Дехто вже є, а головне, вони будуть. Не до віку ж триватиме період переоцінки цінностей і письменницького нидіння: підростуть нові, справжні, пролетарські сили, дехто із „стариків“ (всі вони, власне кажучи, молоді старці) підтягнеться, виправиться.

Саме через нашу глибоку певність, що пролетаріят витягне соціалістичне будівництво, ми не маємо сумніву, що він в процесі цього будівництва витягне і потрібну йому літературу, знайдуться сили, здатні провітрити ту атмосферу гнилизни й розкладу, яку розвели там наші занепадники і перетворити пролетарську літературу в цінне знаряддя, що полегшує дальшу боротьбу за збудування соціалізму, і утворити свіжу й бадьору, нечувану в світі по розмаху й глибині культуру.

Не повинно бути жодної монополії жодним групам письменників (навіть пролетарських). Попутника, коли він справжній попутник, цеб-то йде доки що в ногу, або наближається до нас, мусимо ми в нашій літературі зустріти гостинно, бо завдання пролетаріату (як і його авангарду — компартії) зовсім не в тому, щоб робити все самому, а в тому, щоб втягнути в справу перебудування життя по-новому всіх, хто здатний відійти від старого. Ми вітаємо кожного, хто хоч один крок робить разом з нами (для тих, хто відступає — вогонь).

Є ще в нас одна категорія життєрадісних письменників, тих що радіють можливості на ґрунті НЕП'и зрошувати паростки буржуазної культури. З ними ми мусимо рішуче боротися.

Що ми їм готові віддати у монопольне користування, так це царину безвір'я і песимізму, хай собі пхенькають і сумують з приводу нашого зросту. Але „психології“ позичати в них ні в якому разі не будемо. До речі, трохи вище довелось нам торкнутися питання про кваліфікацію в формі „самовдосконалення“. Нехай ніхто не подумає, наче б то ми проти навчання й кваліфікації. Коли збентежені нитики тікають від життя у „самовдосконалення“, це завжди підозріло, але з справжньою кваліфікацією воно нічого спільного немає.

Для справжнього письменника потрібна велика кваліфікація: і громадська — вміння розбиратися, не гублячи голови, в заплутаних питаннях сучасності (марксівська установка) і художня, бо не досить мати найкращі думки, коли не вмієш їх висловити в переконуючих образах...

Наша ставка саме на кваліфікацію. Краще менше, та справжнього художнього матеріалу, ніж чорнильне море кислосолодкої балаканини, або „бляшаного“ патосу. Але ниття (навіть художнього) нам непотрібно. Кваліфікація (коли ще є й здатності) вимагає впертої роботи над собою, академіками по щучому велінню не робляться. А пролетарський гарт (без чого немає пролетарського в зазначеному вище розумінні письменника) набувається шляхом безпосередньої участі в боротьбі й будівництві з їх досягненнями і невдачами — відійти в бік, стати глядачем та невідповідальним критиком — один крок до безпринциповної й упадницької богеми.

Організація революційних письменників — потрібна й корисна справа, але в основному не там, а в горні життя виконуються творці, що варті зватися „письменниками пролетаріату“.

Основне завдання літературних пролетарських організацій не взаємне вихвалювання й самореклама, а колективна робота й суворі товариська критика. Основне гасло тепер — безпосередня участь в громадській роботі, так щоб боліло з кожної невдачі і радісно було з кожного найменшого „буденного“ досягнення. Одночасно уперта робота над собою (поширення світогляду на ґрунті марксизму) і письменницькі удосконалення.

Між іншим Леґін не раз підкреслював, що навчитися марксизму з книжок неможливо, коли студіювання не підсилено і обґрунтовано практичною роботою і боротьбою разом з пролетаріатом за перетворення життя. Це твердження цілком стосується і до професійного вдосконалення пролетарського письменника.

Тільки в цей спосіб щільнішого зв'язку з джерелами пролетарської сили і творчості зможе пролетарська література подолати органічно чужий їй дух песимізму, занепадництва або й глузливого „аристократичного“ призи́рства до сіряків, що може не завжди „по-європейському“, часто з хибами і незграбно, але все ж таки тягнуть і творять нове життя — дух, що за останній час відчувався був в творах і виступах декого з наших письменників.

Безперечно, ми ще дуже далекі від того, що нам хтілося б мати, особливо що до культурного рівня — тут наша відсталість відчувається може найгостріше. Але в той час як всілякі „академики“ жахаються і сумують (а то і глузують) з цього приводу, пролетаріят, захопивши владу, вибиваючись із сил, піднімає господарство, тягне за собою селянські мільйони.

Люди, що не тільки Еренбурга не читали, але і 4 правила арифметики не дуже добре знають, беруться за справи, що не під силу вченим — і тягнуть, витягають. Поруч з цим іде велетенський масовий процес культурного підйому — із глибин тягнуться молоді парості нових сил і нового життя — і далеко це не один кукіль, а навпаки, здебільшого добрий матеріал, що обіцяє гарний врожай.

Хто не бачить цієї динаміки у наших „буднях“, той сліпий, а тому нездатний до творчої праці, в тому числі і літературної. Саме на тлі того буйного масового культурного зросту, що його викликала чи принаймні розв'язала революція, виростає і вже зростає та література, якої ми бажаємо. Література гідна масштабів і завдань пролетарської революції.

В. Затонський

ВАН ФРАНКО

Не спитавши броду*

(З НЕСКІНЧЕНОЇ ПОВІСТІ)

себе росою Борис поспішив на вершок. Вийшов, зупинився, зирнув навкруги і зітхнув глибоко. Вид був чудовий, якого і в горах доволі рідко запопасти. Круг него розлилось одно-одностайне безбережне море срібної мраки. Вона розливалась на всі боки, непрозорими своїми хвилями заливала всі долини, ліси та села. Вершки гір визирали з того моря, мов рідкі круглі острови. Сходяче сонце обливало ярким пурпуром тиху, злегка хвилясту поверхність того чародійського моря. Борисові очі залюбки плавали по тій пурпуровій площі, котра немов якимсь важким повивалом здавлювала під собою все жите, всі думи і змаганя тих тисяч живих істот, що десь там на дні її коріцмались. А на сході по над тим пурпуровим морем що секундоочки вистрілювали високо в небо величезні стовпи світла, граючого всіми фарбами веселки; звільна вони змінилися в щирозлоті, з стовпів зробилися могутчі ріки, а за ріками вилилось в кінці на поверхність мглистого моря й ціле море світла, виявилось пишне та величне сонце. Захвилювало мглисте море дужше і дуж(ш)е і почало помалу розпливатися. Здорові его хвилі відривалися від долини і підбивалися в гору, вішалися по лісках, шапками насідали на верхи гір, мов стада білої птиці розсідалися по полонинах. І Бориса на хвилю закрила одна така хмарочка. Він нараз побачив себе посеред безлічі дрібнесеньких водяних пухириків, що ялось живо, мов трівожно тремтіли в повітрі, чіплялись за его одіж,

*) Під вражінням віршів Франка „Із дневника“, написаних 20 листопада й 2 грудня 1901 р., а надрукованих у листопадовій книжці „Літературно-Наукового Вістника“ за 1902 р., писала Леся Українка 13 січня 1903 р. з Сан-Ремо в Італії між іншим ось що до автора віршів: „Тепер про Ваше „Із дневника“. Я розумію Ваше почуття, що Ви немов соромитесь трохи за ці вірші, але не тим розумію, щоб признавала слушність такій соромливості, а тільки тим, що по собі знаю се почуття. Але я думаю, що власне, ті наші думки і почуття чогось варті, які нам або страшно, або „трохи соромно“ нести „геть на розпутьтя шляхове“, — значить, то щирі інтенсивні почуття, або гарячі, або до болю холодні, але не літні, а власне автор Апокаліпсиса дав добру науку не так людям взагалі, як власне поетам та артистам: будь гарячий, або холодний, але не теплий... Я скажу просто: далеко не кожний Ваш вірш одізвався так мені десь аж в глибині серця, як оці картки „Із дневника“. Я не знаю, що було з Вами в ту страшну дату, якою позначені вірші, тільки тямлю, бо чую в и р а з н о, що вона була страшна, і я розумію Ваші вірші широко, — може занадто широко, скажете Ви, але пам'ятайте, що я шукаю завжди у творах поета не автобіографії (надто, коли він не хоче мені її дати), а такого чогось, що не його одного обходило б. І я, здається мені, знайшла се раптом, не шукаючи“.

Далі Леся Українка пригадувала дещо Франкові, між іншим план задуманої драми, якому Франко мусів „скрутити голову“, й думку написати „якийсь роман“. „Ще раз, — писала вона, — теж давно (здається, в мій перший побут у Львові) Ви казали, що маєте писати

зависали на волосках его руки, але швидко тріскали і щезали під сонішним промінєм. Хмарка розтаяла. Борис ще раз глянув в низ і довкола, — пурпурове море щезло без сліду, мов сонний привид. Тільки білі-білі озера виднілись ще де не де, золоті бризки висіли над лісами, а за то міліони брилянтів іскрилися по лугах та полонинах, переливаючись то червоними, то зеленими, то синіми іскрами. Від сходу потяг теплий вітер. Борис наставив до сонця свої босі, червоні від студені ноги, щоб ogrілися. Він сів на вершку гори, на мягкий моховий килим. Чувся самотним. Вершок гори, на котрім він сидів, окружала з усіх боків темна стіна високого ліса; ліс той закривав перед ним село Н., тільки ген-ген, далеко в низу блищала якась жива пурпурова гадюка, що звивалась та немов рушала своєю лускою, — се був Стрий з его незлічимими закрутами та бистринами.

Борис сидів, впливався тим чудовим видом, надихувався якимсь дивним, чистим супокоем. Ніякі думи не йшли ему до голови. Він ляг на траву і закрив очі, а перед ним все ще ярілось золоте соняшне світло, іскрилась роса, паленів в віддали Стрий, бовванів темнозеленою стіною могучий ліс. І нараз посеред того пишного та величного ви(о)браження мов друге сонце почало виринати — бліде, ніжне личко, з буйними золотожовтими косами, з синіми, глибокими очима, з калиновими губками, — почала виринати зграбна, струнка стать Густі. Він стрепенувся мов ужалений, розкрив очі, потер долонею чоло, а по хвилі знов склонив голову.

— Ну, що се зо мною сталося, — думалось ему. — Чи ти, Борисе, сказився, чи одурів, чи забув, що в твоім бюджеті отсеї надзвичайної рубрики зовсім не преліміновано? Що тобі, хлопче, в голову заплило? Не забувай, що тобі ще до власного хліба що найменше три роки осталося! Не забувай, що такий вузел завязати не штука, але з завязаним іноді жити важко приходитьсь!

Встав на коліна, а відтак сів і похилив голову на руки.

— Ну, й натякнула мені лиха година пхатись сюди. — проворкотів він. — Чого я сюди ліз, і сам не знаю. І отсе виджу, що стара на

якийсь роман, що він Вам дуже на душі лежить; теми не сказали. Пізніше я спитала, що з Вашим романом? Ви сказали щось безнадійне... В той самий раз я прочитала десь у Київці, чи що, опис якоїсь вистави господарської, signè — Франко! Тоді ж ішла полеміка, де Вас узивано усякими епітетами сальоновими. Тоді ж ви писали страшну масу дрібних дописів по всіх усядах... Я не знаю, що вийшло з плану Вашого роману, бо не знаючи теми, не можу її пізнати. І часто я думала про ті „скручені голови“, і про ті дописи, і про ту полеміку. Думала і тоді, коли писала свою драму про скульптора серед пурітан в диких пушах перших американських колоній. Думала і тоді, коли мені самій дрікали дехто з товаришів, що я за всякою поезією одбиваюся од реальної, корисної роботи. Я пробувала казати, що то вже може у мене професіональний гріх, мені ж ставили в приклад — Вас! і, знаєте, у мене так багато того „гарячу“ в натурі: подумано — зроблено! і я не одну „голову скрутила“, думаючи, що сповняю громадську повинність, видаючи свій час і свою дуже обмежену силу на „користну“ і нікому, навть мені самій невидну працю. Я й досі не знаю, чи добре то є, чи зле робила, а тільки як я оце прочитала крик і скарги Ваших „дітей“, то й мої обізвалися — тим самим тоном!..“

Того самого 1903 р., з якого походить згаданий лист Лесі Українки, Франко виявив назву роману, що так дуже лежав на його душі. Зробив це в передмові, написаній 20 травня, до збірки автобіографічних повідань „малий Мирон“. Тут надрукував також у значно поширеному тексті свій нарис „Борис Граб“, друкований уже в 1890 р. в 9 ч. „Зорі“. Тут щойно в передмові зазначив Франко, що „Борис Граб“ був „маленьким вилітком“ із більшої цілоти, повісти „Не спитавши брѣду“, якої йому „так і не довелось

мене тими очима глядить, що на собаку, а той поганий панич і зирнути на мене не зволить, гірш собаки чимсь уважає, а я сиджу ту, засидівся, мов коріне пустити гадаю. І кілька разів уже збірився втікати, так не можу!

Борис повернувся на другий бік, бо сонце почало колоти в очи. І дав думам волю. Єму так живо пригадувались всі моменти єго знакомства з Густею, всі розмови, стрічі і повитаня з нею, всі єї рухи, погляди та вирази лица, і всім тим від першої хвилі аж до тепер вона чим раз більше та більше причаровувала єго.

Та отсе вже два дни минули, як він не бачив Густі. І до обіду не приходила, і зустрінуги єї ніде не міг. Питав у Тоня, чи не хора. — Ні, — каже, здорова, а так, чимось занята, то знов десь вийшла. Борис почув зразу якийсь біль у груди, немов там що увірвалось. Єму зробилося так якось нудно¹⁾, тісно, погано, в тім покою, в тім садку, в тій столовій, немов в хаті, в котрій не стало послідньої живої душі і лишилась пустка. Він зробивсь ще дужше мовчазливий, нервовий, роздразнений. Раз в раз здрігав і оглядався на всі боки, немов боявся чийогось приходу і zarazом нетерпливо дожидав єго. Цілими днями він ходив сам, нічого не думаючи. Ніхто не мішав єму, бо Едмунд ходив в ліс на дрозди та шпаки, Тоньо сидів над книжкою та над віршами, а Густав ненастанно топтався по господарству, то знов зводив якісь довжезні торги та рахунки з жидами Гавою і Вовкуном, котрі тепер зробилися в дворі щоденними гістьми. Хіба з одним паном Трацьким лучалось єму частіше сходитися і заходити в розмови, тай ту Борис старався так повести річ, щоб Трацький звичайно розповідав, а він ішов обіч него ніби то слухаючи та такаючи, а на ділі про своє думаючи.

І справді, в тих двох днях думка єго разом пробудилася. Вражіня ослабли, зблідли крихту, і рефлексія прорвалася на верх. — Що се зо мною діється? — здивовано спитав сам себе Борис, і не вмів на се питанє найги відразу відповіді. Він почав пригадувати все пережите в тих кількох днях, і на разі нічого не міг пригадати, тільки Густя, Густя, Густя одна мелькала в єго споминах²⁾, носилася в єго

скінчити". Для нового видання поширив Франко свій нарис із огляду на повноту характеристики гімназійного вчителя Міхонського, що його постать включно до назви зрисував автор із дійсности. „Та тільки діяльність сього симпатичного й замітного чоловіка — писав Франко з цього приводу — зі сфери добрих намірів та принагідно висловлюваних афоризмів переведена в діло, систематизована та розвинена". Все таки „Борис Граб" мав найменше автобіографічного матеріалу з усіх оповідань збірки „Малий Мирон". „Ані я був Борисом Грабом, — писав Франко, — ані взагалі не було за моїх часів у Дрогобичі ані пізніше в Перемишлі, де Міхонський умер, такого щасливого ученика, ані Міхонський на жаднім ученику не пробував розвинути свої педагогічні погляди. Таким робом герої сього оповідання піамальовні, так сказати, значно понад їх природну величину".

З переднього слова Франка до збірки „Батьківщина" знаємо, що й два інші його нариси, друковані в „Зорі" за 1890 р., а саме „Гава і Вовкун" і „Геній" — це також частини повісти „Не спитавши броду", а надруковане тамже титулове оповідання збірки „На лоні природи" творило первісно один розділ згаданої повісти. Уривком із неї, як признався Франко в передньому слові до „Батьківщини", була й „Дрінда", надрукована в збірці „На лоні природи".

На час, коли Франко писав повість „Не спитавши броду", вказує оця згадка в його листі з 31 жовтня 1886 до Драгоманова. „Між йіншими річами дају свій новий роман „Не спи-

¹⁾ В рукоп. нудні.

²⁾ В рукоп. споминанах.

уяві, мов ясна зірка. Неясно якось мерещились йому і неприємні стрічі з Густавом, і шпиганя пані Трацької, і Тоньові поезії та его молодечі, фантастичні вигляди на будуще, але все те немов зівяле листе на вітрі крутилось, шелестіло і щезало, не лишаючи в душі его виразних слідів ані одзвуків.

— Та ні, годі! — думав він, в немічних пориваннях змагаючись сам з собою, — треба добре роздумати се діло! Та ба, роздумати, коли у мене в голові мов замуровано, все ходором пішло. А треба рішитись, треба конче!

І з тою постановою він сьогодні вийшов аж на гору, далеко від людей, за ліс, що закривав собою навіть вид того села і того двора, в котрім вона жила. Тут він холодним ранком, отвережений самою природою, освіжений її красою, в спокоєній її спокоем надіявся зібрати свої думки до купи, дійти до повної ясности і до твердої, незрушимої постанови. Та ось минула вже добра година, а він сидів на луці і думав — не думав, а марив, плив кудись на рожевих хвилях в незвісну даль, залиту якоюсь золотавою, полу-прозірчастою мглою, і всюди, на тих хвилях, в тій мглі, далеко і туж при собі він бачив одно — бліде, прекрасне, задумане личко і хистку стать дівчини, що причарувала его до себе. І так любо, так солодко було ему марити о ній, бодай уявою плисти з нею по хвилях життя, що він сам поборював рідкі пориви своєї волі, що бажала вертати до дійсної дійсности.

— Ні, ні, — шептав він, — ще хвильку, ще хвильку! Адже ж се може одинокий золотий сон мого життя! Зачим же нищити его, зачим прогонювати? Дійсність так чи сяк останеся при мні, довга і тверда, а сон щезне і не верне ніколи. Так спімож ще хвильку! Ще хвильку витай над моїм серцем, чудовий привиде!

І він закривав очи, а привид послушний его волі вертався і всміхався чудово і простягав до него свою дрібнесеньку руку і говорив своїм звінким, троха горляним голосом якісь магічні слова, від котрих Борис увес(ь) здригався, мов в конвульсіях, і стискав чоло що сили в долонях, немов боячися, щоб воно не трісло. Кров біла живо-живо

тавши броду" з сучасного галицького життя". Це була мова про журнал „Поступ", який задумав видавати Франко від початку 1887 р. На останній рік указувала б знову згадка в листі Леся Українки про Франків опис вистави. А саме в 1887 р. був Франко протягом шістьох тижнів кореспондентом етнографічної вистави, яку владив дідич Володислав Федорович у Тернополі. Тоді ж пережив Франко багато неприємностей, про які згадала в своєму листі Леся Українка, а які закінчилися розривом Франка з „Зорею" я народовцями. Відгомін Франкового співробітництва в „Зорі" маємо також у рукописі фрагментів Франкової повісти, писаних у частині етимологією. Доказ, що повість первісно призначувалася для „Зорі".

Фрагменти повісти „Не спитавши броду" заховалися в його архіві в Бібліотеці Наукового Товариства ім Шевченка у Львові в головній частині під ч. 386. Це непонумеровані сторінки середньої вісімки, що їх довелося мені стягати до купи відповідно до їх змісту, притягаючи туди й ті сторінки, які знайшлися під іншими числами архіва. Серед фрагментів показався цілим тільки п'ятий розділ повісти, і четвертий без початку. Очевидно четвертим розділом називаю ту частину повісти, з якою тісно в'яжеться п'ятий розділ. І саме згадані обидва розділи, як непереривну частину повісти, подаю оце до прилюдного відома (задержуючи в ній мову оригіналу, а вводячи *ї* замість *і* і *йі* відповідно до сьогодишнього правопису й лучачи *ся* з належним дієсловом), заки оголошу друком іще кілька (7) коротших уривків повісти разом із пробою пов'язати надруковані вже частини з рукописними фрагментами.

М. ВОЗНЯК

в его жилах, віддих ставався чим раз скорійший та нерівний, перериваний глибокими зітханнями, що грозили розсадити его грудь, і вкінці зворушене дійшло до крайности і настала реакція. Руки безвладно опали, голова звисилась до землі, він ляг горілиць на землю і впер очі в глибоке, темно-блакитне небо. Вспокоївся помалу, прочунав.

— Так он воно що зо мною! — сказав він по хвили. — Я закохався. Реаліст полюбив ідеалістку, — се так звичайно й буває. Хто чого не має в власній натурі, те цінить найвисше в чужій. Ну, щож, се так і повинно бути. Коли в подружю дві істоти людські мають взаємно себе доповнювати, то воно й добре, коли одна вносить реальний погляд і реальну працю, а друга живійше змагане до ідеалів, до загального добра. Те змагане обом їм не дасть потонути в багні буденного життя, в низькім матеріалізмі. Се добре, се так і треба.

— Та ба, — почав він знов по хвилевім розмислі. — Тут, брате, не те. Ту глибокі ріжниць заходять. Змаганя духові, темпераменти фізичні, — се все нехай би й так. Але родові, кастові традиції! Он в чім сук. А що, коли єї ідеалізм — шляхетський ідеалізм і на ділі покажеся несхожим, ворожим з тим ідеалізмом мужичим, котрий повинен мойому житю просвічувати? А що, коли той ідеалізм, може й здоровий в шляхетському оточеню, покажеся слабим, хорим в мужичому? Тай чи справді маємо ту діло з людиною, пронятою яким небудь ідеалізмом, яким небудь змаганем до красшого, ідеального ладу? От де саме найголовніше питане. А може те, що я вважаю характером — тільки хвилеві пориви людини слабої, а екзальтованої? Се прецінь може бути, а ти, брате, знаєш, що дістати таку людину в дожиттєнне подруже, то красше камінь до шиї, та з моста в воду.

І знов Борис задумався і старався пригадати собі все, що сам бачив і що чув від Тоня про Густю, всі ті моменти, де проявлявся єї характер, старався зложити всі ті споминки до купи і витворити собі ясне, добре понятє о єї духовій фізіономії.

— Ні, дарма! Вона гарна дівчина, з характером і з думкою, з сильною волею і з характером. З усього видно, що добрий, щирый метал, а такого металю ржа не їсть і жите єго не легко псує. А хоч часом він і в форму не найкрасшу вилитий, то можна єго і в красшу перелити, і не жаль собі притім труду завдати. Ні, се така дівчина, що стоїть нею зайнятися.

Порішивши се питане, Борис аж зітхнув лекше. Був момент, коли він сам боявся суду свого власного розуму, коли серце єго тримтіло зо страху, щоб розум не захотів немилосерно розбити єго ідола і розвіяти тої пишної картини щастя та любові, яку снувала єго палаюча уява.

— Але чи стоїть же, чи годиться мінї нею займатись? — спитав він дальше сам себе, і з разу аж усміхнувся, немов би то відповідь на се питане така легка і близька, що доволі тільки руку простягнути, і ось вона тобі й є. Але по короткім розмислі чоло єго наморщилося і уста міцно стиснулися. Єму пригадалось усе те, над чим від двох літ працювала єго думка і єго серце, пригадались пляни тихої, благодатної праці для добра люду, як то він однокінкою, в лубянім візочку їздить від села до села, несучи лікарську поміч недужим, навчаючи селян усьому доброму, ратуючи бідних грішми, темних порадою, опущених щирим привітом. Чи схоче ж вона поділяти з ним таке жите?

Чи зрозуміє потребу і розумність такого життя? Чи в такому життєвому програмі знайдеться і для неї місце, знайдеться робота, щоб вона не чула себе лишньою, а то ще й завадою? Борис чув, як голова його напружено заболіла, — він не міг серед такого життя знайти для Густі місця. Що вона буде робити? Чим прожене вбиваючу нуду, яка обхапує всякого неробучого чоловіка, засудженого на те, щоб жити в купі з невсипущим робітником? Ні, ні, таке життя, то була б для неї смерть, зразу моральна, а там і фізична. Вона билась би як птиця в клітці і або всохла б з туги, або зненавиділа б мене в першім місяці!

Отті думи важко пригнітили його. Він схилив голову, підпер її долонями і мовчав. Дві важкі сльози закрутились в його очах і назад щезли. Біль був надто острій, щоб міг вилитись слізьми.

— Значить, не міні про неї думати! — сумно сказав він, — не міні про неї марити! Попадеш вона якомусь шляхтичеві, що буде любити її на рівні з своїми кінями та собаками, що буде говорити з нею о політиці після „Czas'y“, о сусідських сплетнях і скандалах після власного досвіду, що водитиме знакомство з усіма околичними гербовими картярями та марнотратниками, що сікти-ме райтпайчами і обдиратиме хлопів, так як і її братчик. І яка буде за ним її доля? Та бог з нею! Нехай буде, яка хоче! Що міні до того?..

І раз похнута в такий напрямі болюча думка йшла далше й далше без упину. — Тай дурень же я! — думалось йому, — сліпий, невидючий дурень, що міг хоч на хвилю допускати можливість того, щоб вона стала моєю! Та хіба ж ти, сліпороде, не бачиш, серед якої сім'ї вона виросла, якими традиціями викормлена! Нехай і так, що тепер вона м'який віск, що могла б переробитись, — але все таки подумай, скільки то полови та хопти насіяно від дитинства в те серце, в ту прекрасну голову! А її мати, її брат! Та вони радше б на кусні дали б порубатись, ніж дозволити на те, щоб вона стала жінкою хлопа, хлопського лікаря! Ну, тай опутала ж мене лиха година та нещаслива! І чого було мені йти сюди, за чим було сидіти так довго в тім домі, де мене погорджують, ненавидять або ласкаво толерують? Ну, просто якась нечиста сила відняла міні пам'ять, обснувала мене нерозривною сіттю глупих мрій, якимсь упоюючим туманом, під котрим прудко сходять і бувають оттакі ніби то гарні, а отруйні квітки, як отся моя любов!

І знов похилилась його голова. Помимо всеї натуги і напущеного на себе гніву серце взяло своє, мрії крадькома поплинули в низ, до тої хати, де вона так тихо, так нечутно не то ходить, не то плаває, де ясніє її личко замість місяця, де дише її груди і звенять її слова.

— Сон, тай годі! — протестувала думка. — Казка, міт про бліду квітку лотосу, що зачаровує всякого, хто до неї прикаснувся, — і мусить він ненастанно вертатись до неї, не допоможуть ніякі пориви, ніякі перемоги над собою самим, не допоможе голос друга, просьба матери ані риданє сестри. Ось тобі, реальний медику, сила поезії! Не дармож то поезія, Тоньові вірші, завели мене сюди. Не думав я, щоб та його писана поезія так швидко змінилась для мене в живу, могутчу, непобориму силу! А вона ось і є! І знаєш, що вона сон, іллюзія, луда, а серце не може від неї відірватися, мечешь і тріпочешь і просить чогось, чого ніколи досягнути не повинно!

— Та ні! — скрикнув він, зриваючись з міцною постановою, — годі бавитись, годі як дитя за метеликом гонячись за власними привидами! Буде й того, що було, а тепер годі. На мене чекає діло, робота! Ще нині треба вирватись відсіля, покинути сю хату, спішити далі в свою путь!

І не гаючись довше, хапаючись та кваплючись, немов утікаючи від дальших мислей і мрій, Борис побіг в низ до ліса, до села. Він не глядів уже на окружене, на гори, ліси і полонини. Єму було якось так важко і так жалко, немов разом уся природа зарізана, конаюча впала перед его ногами і стратила всю свою красу і понадність.

Нараз зупинився, німий, недвижний. Очи впер в лісову гущавину, ухом ловив якісь звуки, легесенькі, ледви чутні, мов би мушка брєніла десь в повітрі, недвижно зависши над квіткою. Голос ставав чим раз чутнійший і чутнійший, протягався, міцнів, лився рівно і мелодійно, мов звук натягнутої шовкової струни. Борисове серце забилося живійше, лице запалало, руки стисли груди, ноги відмовили послуху.

Мов окаменілий стояв він на місці і слухав. Єго напружене ухо розрізнявало мелодію, просту, жалібну мелодію рускої народної пісні, далі розрізнило й слова.

Деж ти, милий, пробуваєш,
Що за мене забуваєш?
Пі обуваю край Дунаю,
Нераз тебе спомінаю.
Коби човен тай веселце,
Ночувавбим в тебе серце;
Та ні човна, ні порома,
Ночувати мушу дома!

Що сталося з Борисом? Яка незглубима, чародійська сила обхопила его могучими руками, понесла его душу, як буря пилиночку, гойдаючи єї та пестячи мов дитя на хвилях сего голосу, не спокійній, а живій течії сеї пісні? Ох, він пізнав той голос, той чистий, срібний, троха горляний голос, котрий будив в его серці найкрасші, найлюбійші акорди. Але щоб той голос та руську мужицьку пісню співав? Ні, сему думка его не хотіла дати віри! І ще й як співав! З яким чутєм, з якою силою виразу, з якою поражаючою простотою і ревністю! Тепер він і не силувався вже зломати чари, що обняли его, прорвати сіль, котрою облутала его доля. Він слухав дальше. А пісня по короткім перестанку йшла до кінця, голос тремтів таємною жагою, якимсь тужливим, палким бажанєм, а жерело того голосу чинилось чим раз ближше і ближше.

Ой піду я лісом, бором,
Стану собі під явором.
Край явора є ставочок,
Там плаває шість качечок:
Одна другу припливає,
Кожда свою пару має.
Лиш я бідна все думаю,
Що я пари...

На половині послідної зворотки чудовий голос урвався. Густя вийшла з гущавини і побачила Бориса. Він побачив єї кількома хвилями швидше; крізь зелене смерекове гилє забіліла єї біла сукня, мов

пластинки блискучого снігу, а затим і сама вона виринула з півсумерку на світло зеленої поляни, мов якийсь закляте, сонне явище. Борис не почував в собі сили піти насупротив неї і повітати її. І вона трохи змішалась. Вона була сама і не надіялась застати ту нікого, бо ще таки було рано, дома у них ще всі спали.

В кінці Борис отямився троха, підійшов до неї і повітав її.

— Не думала я, що ви такий ранній птах, — сказала Густя. — Не надіялась застати вас тут.

— Але я не думав і не надіявся, що ви вмієте так чудово співати і ще таких чудових, чисто народних пісень, — сказав Борис.

— Щож, ви може поремствуєте на мене, — сказала злосливо всміхаючись Густя, — за те, що я, польська патріотка, смію переймати і співати рускі, хлопські пісні. Щож, даруйте, я доси вважала їх так само своїми, як наші краковяки, тільки що ті красші, глубше до серця промовляють, більше відповідають моїй натурі, моєму настроєви.

— Значить, у вас натура більш руська ніж польська, — радісно якось сказав Борис. — А вже те чутє, та простота і ревність, з якою ви відспівали отсю пісню, — се вже прямо вплив теплого... горячого чутя. Сего ані вивчиш, ані на здогад не вдаси.

Густя з легка, добродушно всміхалась.

— Ви багато мусіли читати рецензій театральних та оперових, — сказала вона, — а то з мого невмілого цвіркотання зробили бог зна яку соловієву пісню.

— Ех, пані, — сказав якось сумно Борис, ідучи поруч неї назад горі стежкою, — що значить соловієва пісня, а що цвіркотанє? Чи штучність композиції, сила або чистота голосу, слова пісні становлять усе? Бувають хвилі, коли соловієва пісня надоїсть міні до живого, а бувають і такі хвилі, коли цвіркотанє, нехай і таке цвіркотанє, яким ви назвали свій спів, може...

— Що може? — цікаво запитала Густя.

— Може до глубини прошибнути, проняти, на віки заповонити серце чоловіка.

Густя зблідла і затремтіла. Борис ішов обіч неї, потупивши очи, і мовчав.

— Можности не перечу, — сказала в кінці Густя, — але від можности до дійсности звичайно дуже ще далеко.

— Як я бажав би, щоб було далеко, — зігхаючи сказав Борис, — та щож, пропало!

— Як то пропало?

— Немилосерні ви, пані, — мало що не скрикнув він, — допитуетесь о те, що й самі знаєте, чого догадуєтесь, мусіли догадатись від першої хвилі мого побуту під вашою стріхою! Не вже ж ви не знаєте, що я вас люблю?

— Знаю, — тихо, похиливши лице, але спокійним і певним голосом сказала Густя.

— І не вже ви думаете, що міні вільно і можна віддаватися тій любові, навіть думати о ній?

— Щож, для чого ж би не вільно і не можна? Сего я не розумію.

— Хібаж не бачите тисячних перепон, покладених перед моїми ногами віковою традицією і суспільними відносинами?

— Але чим же се все спиняти може ваші думи, ваше чуте?

— Тим, що з гори робить їх ілюзійними, безплідними, марними, а затим і шкідливими. Хто зна, кільки часу міні прийшло би стратити в зачарованім крузі, а за той час може я зробив би що небудь доброго і користного для людей.

— Ну, тай утілітарист же ви! — сказала не то з усміхом, не то з докором Густя. — Все б тільки користі, плоди та пожитки! А яка користь з заших користів, який плід ваших усіх плодів, яка ціль ваших цілей? Жити, тай годі! А що ви зробите, коли сей зачарований сон буде як раз найкрасшою частиною цілого вашого життя? Коли ся ілюзія буде як раз найкращим плодом, який вам судилось зірвати? На кого тоді пожалуєтесь, що самохіть розвіяли ілюзію, знівечили плід?

Борис мимоволі зупинився і втопив в неї свої здивовані очі.

— Що се ви говорите, пані, — сказав він тремтячим від внутрішнього зрушення голосом. — Чую ваші слова: розумію їх, але значіння цілої вашої мови не можу порозуміти.

— Скажіть радше, що не хочете вірити тому, чого догадуєтесь.

— Як то? Не вже ж би се могло бути правда? Не вже ж би ви, ви пані, мали?

— Я люблю вас, — сказала вона спокійно. — Хіба то що так страшного або дивного?

Борис стояв мов оголомшений, не зводячи з неї очей. Вона стояла перед ним з лицем блідим, спокійним, похиленим в низ. Але коли по хвили підняла очі в гору і зустрілася з его палаючим поглядом, то непоборима магнетична сила попхнула їх одно до одного. Їх рамена сплелися, лица запаленіли, уста зблизилися і злилися в горячій, першій, чистій поцілунку. І затим засоромлені вони відскочили одно від одного, потупили очі і мовчали. Приязно глядів на той перший проблиск святого поломя старий ліс, ласкаво шумів, обвівав молоді душі ніжними пестощами, освіжував груди запахущим, холодненьким леготом. Крізь его узірчасті гильки денеди продиралося соняшне проміне і висіло в низ мов золоті нитки, насновані на якусь дорогу і багату тканину.

Борис знов мовчки підійшов до Густі і взяв її руку. Рука була малесенька, ніжна, м'яка і тепла. Борис чув, як дрожала та рука, як тремтіли її мускули під сніжнобілою, прозірчастою шкіркою. Несказане чуте заповнювало его серце. Він не знав, що з ним дієся, що робити, що говорити. Взявши Густю за руки, він повів її з собою на гору, на вершок, на те саме місце, де перед хвилею думав і повзяв таку рішучу постанову. Вийшовши на сонце, він разом почув себе якимсь вільним, легким, веселим, почув потребу говорити, оповідати, обнимати духом широкі горизонти, минуле й будуще, щоб тільки до безконечности розширити границі теперішнього, щоб теперішнім чарівним світлом облити все, куди тільки засягне те проміне.

— Знаєте, пані... Боже мій, чи думав я, чи снів я коли небудь, що воно отак можливо?... Знаєте, отсей момент пригадує міні...

Давно, давно се було, літ тому з десять. Я йшов зо шкіл додому, не гостинцем, на - в - правці через гори, через села та ліси. За одним селом на підгір'ю зустрічаю двоє дітей. Маленькі, в одних тільки сороченятах, крайками оперезані, вітер розвіває їх біле як лен волосе. Побрались за руки і йдуть стежкою під гору. А село вже далеко, не

видно єго за пригірксм. — А куди ви, діти?—питаю їх. Не злякались мене. Старшенький хлопчик вів за руку молодшу сестричку. Він глянув на мене, махнув прутиком тай каже: „Ідемо онтам на цвольний вельх“. „А чого ж вам там треба? Адже далеко!“ — кажу я. „Казали бабуся, сцьо там за цвольним вельхом конєць світа, зелізнi стовпи небо підпиляють. Соніцько на ніць ховаєся, а така лядна-лядна дівцьинка отволяє єму вольота. А вона до мене пльиходила в ноцьи і казала: Митлюню, пльийди по мене з Матльонкою, то я вам таких лядних ябльоцьок надаю! От ми йдемо.“ Чи повірите, пані, в тій хвилі міні здаєся, що се ми ті діти і йдемо за отсим вершком шукати чогось такого, чого не дає дійсність, а тільки являє нам сон або творча уява.

— Хто знає,— сказала Густя. — Може й знайдемо, коли б тільки зуміли шукати.

Вона не витручала свою руку і йшла поруч Бориса, доторкаючись до него своєю сукнею, своїм раменем. В кінці вийшли на вершок і зупинилися, але ані одно не сміло перше піднести на другого очей.

І щож сталося з тими бідними дітьми?— запитала Густя.

— На щастє я мав при собі пару гарних яблук, дав їм по одному і сказав: Ідїть до дому. О:се тота дівчинка через мене передала вам ті яблочка, а приходити тепер не казала, бо єї дома нема. І вони врадунані потюпали назад у село.

— Он бачите,— радісно сказала Густя,— і ви ще не такий страшний реаліст. Дітська поезія і вас на хвилю зробила поетом. І щож ви властиво зробили? Ви піддержали у тих дітей їх чудову іллюзію, але нею таки і вдоволили, ущасливили їх.

Вона підвела на нього очи, і знов невидима сила поперла їх одно к одному.

— Моя! моя! Густочко, зірочко!— шептав задихаючись Борис.— Боже мій! Що зо мною дієся? Чи се ява, чи сон? Коли сон, так дай міні не пробуджуватись більше!

І він нетямний, оп'янілий цілував уста, личко, очи, чоло і руки Густині, раз німіючи з роскоші, то знов розливаючи цілі потоки пещених слів, оповідань з свого житя, голосних мрій, пересипаних поцілуями.

Вони посідали на траві, близесенько одно коло одного. Густя з виразом задуми гляділа десь далеко понад верхи гір, немов здоганяла оком ті дрібнесенькі срібні хмарки, що раз виринали з глибокої синяви неба, то знов тонули в ній. Здавалось, що вона, забула о всім, що єї окружало, потонула і розплилась в теперішности, а з усеї єї істоти оставсь тільки оден порив в якусь темносиню, незглубиму далечінь.

— Чом я не та хмарка,— сказала вона.— Винирнула б собі з бездонної бездни, полюбувалась би сонцем, блакитом, погуляла б з буйним вітром і знов би розплилась, потонула б і сліду б не покинула!

— Не вже се так приємно щезнути і сліду някого по собі не покинути?— сказав задумчиво Борис.

— Я не знаю,— сказала Густя,— але міні здаєсь, що таки приємно. Подумай лишень, що всякий слід, се свого рода пляма на чистій лазури, всякий містить в собі хоч яку небудь часточку земного бруду. І по що? Знаєш, яка була моя найлюбійша забавка до самого недавнього часу? Сидіти над рікою, пускати з єї хвилями дрібні патички та трісочки і глядіти відтак, як вони прудко, мов привид сонний, перепли-

вають по чистій хвилі і ані слідочку по собі не лишають. Тільки тінь їх мигне і більш нічого не стало. Оттак і я рада б переплисти, перемигнути через жите, тихесенько, прудко, безслідно! Бог його зна, може се й грішно, але щож я тому винна, коли воно так?

— Ні, Густочко, — сказав Борис. — се не гріх, а просто психологічне явище, звичайне в певній добі розвою нашого організму. У кожного чоловіка приходить така доба неозначених бажань, золотих і надзвичайно ярих мрій, раптових вибухів чуття. Але жите згладжує звільна ті вискоки, регулює той ручій і з розжареного, прискаючого металю виковує або пожиточний для людськості знаряд, або невдалий пшик.

— Але не забувай о тім, що є й такі металі, з котрих ніякого пшику не викуеш. Кинь его на воду, а він тобі полум'ям займешся і під руками згорить. Знаєш, любий мій, — міні все злавалося, що ті люде найщасливіші, що вмирають за молоду, в цвіті віку і сили. Як горячо бажала я нераз умерти молодою! Особливо літом підчас бурі ціла суть моя починає якомсь розкішно тремтіти, проймаєсь якимсь тривожним і заразом радісним прочуєм. Міні снилося нераз, що отак серед живої розмови, серед... серед любощів і поцілуїв простягаєсь з неба золота нитка прямо в мою грудь, без грохоту, без болю, без дрогнення я паду нежива.

— Все то само, Густочко, все то само! Бажане любови, бажане порівно душі і тіла, — воно немов той Протей перекидаєсь у всякі явища, в тисячні форми, нераз найсуперечнійші з собою. Але тепер, любя моя, тепер, коли ти любиш, тепер воно повинно бути інакше. Аджеж ти любиш, правда?

— Правда.

— Мене любиш?

— Тебе.

— І будеш любити? Будеш міні вірною? Зможеш ураз зо мною...

Густя своєю ручкою закрила ему уста.

— Незносний! Ненаситець! Мало тобі сеї хвилі? Чуєшся щасливим, чи ні?

— Густочко! Як можеш про се питати?

— А коли чуєшся щасливим, то по що покидати те, що у тебе перед очима, а забігати в будущину? Хіба ти знаєш, хіба я знаю, що криєсь за темною заслоною? Зверху вона помальована рожами та пишними квітами, але хто его знає, що по за нею криєсь?

— Щож, Густочко, — сказав Борис, — гріх би міні був любити і не подумати наперед о тім, як забезпечити собі тоту любов, забезпечити своє і твоє щастє.

— Хібаж ти в силі забезпечити его, бідний мій? Ні, покинь такі думи! Люби, доки любитьсє, а там побачимо, що буде.

І вона перший раз обвила его шию руками, притисла своє личко до его і почала палко цілувати его. Кров приплила Борисові до голови, затуманила его пам'ять. З цілою силою горячої любови він обняв цю чародійку-дівчину і серед поцілуїв та пестошів щезли всі сумніви, всі питання, всі обави, мов мрака на сонці.

— Роби зо мною, що хочеш! — шептав він ледве дух переводячи, — я твій, на віки твій! Веди мене хоч по рожах, хоч по тернах, — усуди піду за тобою! Все віддам тобі, тіло і душу. Що буде, те й буде!

А вона лагідно всміхаючись слухала тих палких слів, хоч по троха вони й жахом її проймали.

— Ну, годі вже, годі,— сказала Густя.— Опамятайся, милий, пора нам іти. Там десь на нас чекають зо сніданем. На мене мамця сваритимуть, що за довго барилась, хоч лікарі міні казали що ранку в шпильковий ліс виходити. Розумієш? Ну, ходімож, але ріжними дорогами. Ти обходь лісок отуди і приходь пізніше мене!

І з тими словами вона схопилась, ще раз горячо поцілувала его в уста і побігла вниз лукою, а відтак, не оглядаючись, щезла в лісовій гущавині на закруті стежки. Тільки срібний єї голосок звенів, виводячи якусь веселу пісеньку, в котрій так і тремтіло та хвилювало розбурхане молоде чутє.

А Борис остався сам. Осліплений, оглушений усім пережитим, опянілий несподіваним і незазнаним доси щастем він не думав нічого, а тільки чув, як те щастя розпирало его грудь, задавлювало его серце. Тепер він справді не міг і не хотів думати про будуще. Що ему будуще? Що ему все на світі? За часину такого щастя можна все віддати, про все забути. Вона его любить,— от і все. Увесь кругозір его душі в тій хвили аж почерез край заповнився тим чутєм, не лишаючи для нічого більше місця. Мовчки, тихою ступою пішов він другою стежкою в низ.

Звільна потекли тепер для Бориса і Густі нові, неказано щасливі дні першої, чистої і непорочної, а про те горячої і все обіймаючої любови. Що день вони уміли урвати часиночку, щоб незамітно, неспостережено бачитись денебудь на самоті, поговорити, націлуватись і наобніматись. Борис виливав перед Густею всю свою душу, свої надії і плани, своє прошле і будуще. Густя-ж була якось дивно здержана. Про свою рідню говорила тільки загальними словами, а о собі не вміла нічого й сказати крім своїх мрій та поглядів. Фактів з єї прошлого ані планів єї будующого Борис не міг якось дізнатися. Правда, не в таким він був настрою, щоб уперто домагатись їх у неї. Густо-часто замість відповіді на питання в тім напрямі він одержував палкі поцілуї або веселі жарти— і вдоволявся ними.

Оттак минув тиждень. Для Бориса цей тиждень був одним-однoцілим золотим сном. Тепер він не тільки нічого крім Густі не бачив і не чув, але нічого не бажав навіть, не боявся, не надіявся. Безвладно плив по пурпуровій хвилі, що серед солодких, упоюючих пестоців несла его невідомо куди. Неси мене, хвиле!— говорило его серце,— неси, куди хочеш, чи до тихої, щасливої пристані, чи на круту бистрину, на острі підводні скали! Я зазнав щастя, покоштував того меду, після котрого можна спокійно умерти, але жити спокійно в дотеперішній тісноті не можна!

У паньства Трацких частенько бували гості, близші і дальші дідичі, пани на однім селі або й на однім фільварку, лісничі камеральні або управителі великих дібр, з котрих кождий міг би був закупити і двох таких дрібних дідичів, але волів служити і обкрадати великі добра, ніж тратити на малих. Тоді в салоніку Трацких бувало весело і гутірно, звенів фортеп'ян, велись широкі розмови, пили каву і гербату, грали в карти. Борис звичайно не ходив в таку пору до двора ані на обід ані на вечерю,— сидів в своїй офіцині і або слухав Тоньо-

вого балакання, або сам ходив по своїм тісним покою з руками в кишенях і думав — не думав, а марив, снував якісь безконечні, чарівні картини.

На хвильку, украдкой впадала туди Густя, вони обмінювались кількома словами, палкими поглядами — і досить. Часом тільки єго прошено до сальону, коли в гостях було більше молодіжи і треба було когось чи для якої небудь товариської забави, чи для танцю. Звичайна гірська шляхта не горда, тільки обмежена. За то з приватними урядниками попадались і тямущі люди, Німці, Французи та Бельгійці, і з ними нераз Борис заговорювався до пізної ночі. В карти він не грав, тож скінчивши розмову, йшов до своєї офіцини і довго ще ходив по комнатці, вколисуючи свою уяву золотими снами.

— А у нас сьогодні цікавий гість, — сказала Густя, заглядаючи до дверей Борисової кімнатки, — ану вгадайте, хто?

— Відкиж міні вгадати, — відказав він.

— Ваша колишня знакома, пані Магонська! — сказала Густя і побігла.

Борис остовпів. Щось мов різкий, холодний вітер повіяло єму в лице. Серце забилося трівожно, немов віщувало якесь велике горе. Та жінчина, котрої постать темною хмарою лежала на єго минувшій, не вже ж вона й тепер не являєсь на те тільки, щоб випхнути єго з того золотого раю, в котрім він чуєся таким щасливим? Але за щож? Що він їй винен? Та ба, Борис від першої своєї стрічі з нею винис важке, томляче почуте сліпої, елементарної сили, з якою у неї проявляєсь жіноча наметність. Він і досі не перестав єї боятися і для того рішився твердо — не показуватись їй на очі, щоб не накликати на свою голову біди.

— Вельможна пані просять пана до сальону, — загомонила в тій хвили служниця, підхиляючи двері.

— От тобі й на! — скрикнув Борис, і не надумуючись довго сказав: — Перепроси вельможну паню, що я не можу прийти.

— Вельможна пані конче просили, — сказала служниця і пішла. Що було робити Борисови? Він бачив, що ту годі викрутитись, і пішов.

— А, пан Борис! — сказала при єго вході пані Магонська, простягаючи до него свою руку. Вона була ще в жалобній сукні, хоч єї рум'яні лиця і палкі, на всі боки стріляючі очі зовсім якось не лицювали до тої жалоби.

Борис підійшов до неї і поцілував єї простягнуту руку. Він почув, як під єго устами рука її незаметно дрогнула.

— Слуга пані професорової, — сказав він. — Від пана Трацкоґо довідався я, що пані ту поблизько живуть.

— І не були так добрі відвідати бідну вдову! — з якимсь лукавим смутком сказала пані Магонська. — А воно таки зовсім недалеко, через верх ідучи ледво милька дороги буде. А мій небіжчик так дуже любив вас! Ні, ви невдячні, пане Борисе! Знають, пані, — обернулась вона до пані Трацкої, — мій небіжчик любив єго як сина і все було говорив міні: Мільцю, той Борис, то моя одиночка радість, то моя надія! Ах, так, так!

І вона піднесла хусточку до очей, ніби то обтираючи сльози, котрих там не було, а з під тої хусточки боком зирнула на Бориса таким

поглядом, що у него аж мороз поза плечима пішов, ему пригадався її погляд з тої памятної стрічі в кабінеті її покійного мужа.

— Щож, ласкава пані, — сказав Борис, — я тут у паньства Трацких гість, і ніяково міні покидати одну гостину, а спішити до другої.

— О, я б нічого прогив того не мала, — сказала пані Трацка, мотнувши якомсь дивно головою.

— А бачите! — сказала пані Магоньска. — О, я знаю паньство Трацких, вони б вам певно не зборонили. Се тільки, видно, ви самі не хотіли! А, гарно, гарно! Так то трактуєся давніх знакомих!

— Звиніть, ласкава пані, — сказав кланяючись Борис, — але я не вважав себе в праві.

— Е, що там право! У нас в горах всякий гість милий, бо всякий рідко являєя. Вже ви говоріть, що хочете, а мого дому не минете. Запрошую вас до себе, тай годі!

Затремгів Борис якимсь поганим прочутєм. Ся коротка розмова з Магоньскою в присутности одної тільки пані Трацкої, котра тяжко чогось сопла і зиркала то по вікнах то по дверях, втомила его, немов би отсе весь день таскав каміне або рубав дрова. Холодний піт виступив на его чоло; найрадше він був би пішов геть з сальону і покинув сю ненависну цокотуху, але годі було. Хоч з тяжким серцем, а треба було відбріхуватись.

— Ви надго добрі, надто ласкаві для мене, пані, — сказав він, — і я дуже вдячний вам за ваші запросини, але звиніть, що не можу їх прийняти.

— А то чому не можете? — живо і якомсь дразненно підхопила пані Магоньска.

— Плян моєї вандрівки не дозволяє міні так далеко збочувати з дороги. Впрочім я й так уже, надуживаючи гостинности паньства Трацких, пробув ту довше, ніж би слід було. Пора до дому поспішатись.

— Пусті вимівки, пусті вимівки! — говорила махаючи рукою пані Магоньска. Плян не дозволяє — до дому вертатись — пусте! До кінця вакацій ще пропасть часу, а коли хочете, то я своєю фірєю відішлю вас до дому.

Після холодного поту Бориса тепер кинуло в жар. Він почував таке, яке мусить почувати заяць, що що сили втікає перед хортами, а чує вже близько за собою їх завзяте сапане. По короткій бор тьбі з собою він рішився взятись на спосіб, щоб тільки проволочки діло.

— Щож, коли така пані воля і ласка, то я не смію не прийняти вашої гостинности.

— Значить, поїдемо разом, ще нині! — скрикнула Магоньска.

— Нині міні трузно буде.

— А то чому трудно? Хіба, що паньство Трацкі не пустять?

— О, ми не сміємо задержувати пана Бориса, — сказала пані Трацка, — противно...

— А, видите, паньство Трацкі не задержують, — значить, чоуж вам?

Борис сидів, мов опущений в воду.

— У мене ту ще треба б дещо позаписувати, попорядкувати, — почав він, — не знаю, чи вспію сьогодні.

— О, то нічого, я зачекаю хоч і до півночі,— ідіть тільки і приготуйте, що вам треба, а вже будь що будь я вас не лишу. Чуєте, пане Борисе?

Борис поклонився, всміхнувся силуваним сміхом і сидів на своїм місці мов прицвяхований.

— Значить, маю ваше слово,— сказала пані Магоньська і встала. Зирнула крізь вікно в садок і скрикнула:— Ах, Густочка! Люба, який пречудесний букет для мене нарізала!— І підбігцем, мов панночка вибігла з сальону на ганок, а з ганку в садок, і відти ще чулись її скрикування подиву та голосні поцілуї, що витискали її грішні уста на непорочнім Густинім личку.

А Борис сидів в якійсь темній, болючій нетямі. Що се дієсь з ним? Чи й се ще сон, лякаюча сонна мара, чи огидне пробуджене з щасливого сну? Не вже отсей глупий, наївно підлий підхід має знищити его щасте, підкопати его долю? Він не боявсь того, що жде его там, у неї, в її домі, і не думав о тім. Він боявсь тільки покидати сей дім так нагло, чуючи наперед, що другий раз не легко вже буде сюди потрапити, так як тому стрільцеві, що раз случайно попав у заляту печеру, повну скарбів, але не вмівши раз з них скористати, опісля ціле жите дармо блукає-шукає, а входу таємного найти не може. Він чув наперед, що коли нині відіде, то сей відїзд буде початком довгої, може й довічної розлуки з тою, котру так несподівано, а так горячо і глибоко полюбив. Він все ще не хотів покинути тої думки, як би викрутитись з рук тої жінки, що другий раз наважилась помутити его жите. Мов та ростица, котру силою наважились вирвати з землі, ще послідніми, хоч і як слабими корінцями не перестає держатись всеплодющої матері, так і він не переставав держатись за сю думку: викручусь, проволочу час, збрешу, що прийду піхотою через день, через два дни, а сьогодні нізащо не поїду! Але могуча рука лихої долі таки наважилась вирвати й сей послідній, слабій корінець. Пані Трацка, строга і гнівна як чорна хмара, стала перед Борисом випростувана, з блідим лицем і дрожачими губами.

— Пане,— сказала вона сухо. Борис прокинувся з своєї задуми, без памяти схопився з крісла і став перед нею.

— Пане, ви поїдете з сею панею, зараз таки, сьогодні!

Борис глядів їй в бліде, гнівом передернуте лице, не знаючи, що й казати.

— Так, пане, я бачу, що вам не хочесь їхати, але ви мусите. В моім домі довше нема для вас місця.

— Пані,— сказав Борис спокійно і повагом,— коли я надужив вашої гостинности, то прошу дарувати, але не знаю, чим я заслужив на ваш гнів.

— Не знаєте? Я вам скажу. Ви нечесно поступили собі, мій пане!

— Я?

— Ви, ви! За мою гостинність ви зводите з ума мою дитину! Що ви собі думаете? Хібаж ви не маєте натілько розуму, щоб знати, що вона не для вас? А коли не знаєте сего, то я вам кажу: не робіть собі марних ілюзій!

— Алеж пані,— хотів було щось відказати Борис, та Трацка перебила его.

— Ані слова більше! Я все знаю. Не звиняйтесь, не вибріхуйтесь, бо то вам нічого не допоможе. А, то гарно, чудесно! От які вони, патріоти та демократи! Вір їм, тули їх, а вони як ті змії таємно підповзують, щоб ужалити тебе в саме серце! І небійсь, хоч демократ, а не звертає свої очі на сільських дівок, тільки он куди! Фарисеї ви, не демократи! Бога з серця викинули, і думають, що всю мудрість поїли! О, як я погорджую вами! Як я ненавиджу вас! Ну, чого стоїте ту передо мною? Ідіть і збирайтеся, щоб вас ту від нині мої очі не бачили!

Борис пішов, не кажучи й слова більше, німий і нечутливий, як та машина, котру турнули і вона крутиться. Аж коли обвіяло его свіже повітре садка, обілляло ярке сонічне проміне, освіжили пахощі, зелень і шум дерев,— аж тоді вернули его думи, ожила его свідомість.

— Що се таке?— думав він, стискаючи чоло долонями і бігаючи по своїй комнатці, мов звір по клітці.— Відкіля вона дізналася? Хто їй сказав? Чи вона нині тільки про все дізналася, чи може сама зразу всего догадувалась, а потому й бачила? Але коли знала давніше, то чому ж мовчала аж до нині? А коли нині дізналась, то хто міг їй сказати?— І він почав перебирати всіх домашніх, та на нікого не міг попасти. Може Густав? Та ні, сей коли б бачив, то відразу б накрив їх, сказав би до очей, не ховався б аж до нині. На молодших паничів і думка его не спадала, бо знав, що Тоньо не такий, а Едмунд або спить до полудня або волочиться кудись поза домом. В кінці здалось ему, що думка его найшла щасливий вихід з сеї путаниці. Може Густя сама призналась? Характер її натілько прямий і чесний, що вона мабуть не знесла довше непевности і визнала матері свою любов. Ну щож, коли так, то не біда. Адже ж він з гори знав, що мати Густина не похвалить такої любови своєї дочки, але гнів матері не лякав его. Він чув в собі силу і відвагу— проложити собі дорогу через жите і твердостю своєї волі, чесною працею і любовою здобути руку тої, котру полюбив, коли тільки вона покажесь того гідною. Отся догадка затим успокоїла его. Тільки з Густею розмовитись, то все проясниться,— подумав він.— А тоді забираю свої манатки, та драпака через гори до дому. А до Магоньскої нізащо не поїду, нехай собі про мене й по стінах дереться!

От так роздумавши, Борис вийшов в сад, чи не зустрінесть з Густею. І справді побачив її оддалік: ішла під руку з Магоньскою, бліда як звичайно, тільки бліді, міцно зціплені уста і помутнілі, немов слізьми запливаючі очі свідчили о внутрішнім зрушенню, котре насильно старалась скривати в собі, слухаючи ненастанного щебетаня та голосного сміху молодої вдови. Борис наблизився до них, надіючись як небудь улучити хвилину, щоб розмовитись з Густею в чотири очі.

— А, от і наш лицар!— скрикнула весело пані Магоньска, побачивши его і простягаючи руку.— А ми як раз о вас говорили. Я розказувала Густочці, як мій покійний муж перший раз побачив вас ходячого по поручю по над височенним, стрімким берегом. Ну, Густочко, глянь тепер на сего елегантного, стрійного кавалера! Хто б его подумав, що перед якими небудь десятима роками він босоніж витворював такі штуки, немов би спосовився на линоскока! Ха, хг, ха!

Несказано прикро і осоружно було Борисові слухати сю мову і се оповідане і в душі своїй він побажав пані Магоньській попастися в тій

хвилі до дідьчої мами в сусіди. А пані не переставала цокотати, все звертаючись то до Густі, то до Бориса.

— Ну, щож, пане Борис, ви вже зібрались? Поїдемо, зараз по обіді поїдемо. О, і в думці собі не покладайте, щоб я вас швидко пустила. Батька мого пізнаєте,— він вас полюбить як сина. Бідний батько, старий уже став, не привик в хаті сидіти, а ще й без товариства. От утішиться! А знаєш, Густочко, пан Борис для молодих жінок дуже небезпечний чоловік! О го-го! Вже я знаю, що знаю! Сте-режись его, люба моя! Та що, я буду твоїм добрим ангелом і заберу его від тебе, щоб, борони боже, тее то!..

І сміючись, вона погрозила пальцем. Густя спалахнула живим румянцем, а Борис аж зуби зціпив від гніву та натуги, щоб не вибухнути яким нерозважним словом.

— Щож, може для кого й небезпечний,— сказала Густя,— а для мене ні.

— Чи так? Ти така певна себе? Ну, ну, я знаю, що ти завжди розумна панночка, алеж, моя люба, з досвіду можу тобі сказати, що бувають хвилі, коли чоловік стратить владу над своїм розумом і над своєю волею, і то як раз перед лицем самої покуси.

При тих словах пані Магоньска зовсім недвозначно моргнула на Бориса. Той аж поблід і до крові пригриз уста. Густя також поблідла, завваживши те моргане і зрушене Борисове.

— Пані дарують,— сказала прудко Густя,— але, здаєсь, мамця кличуть, я мушу йти!

І не чекаючи відповіді, вона пурхнула в бокову доріжку і зчезла в закруті.

— Прекрасна дівчина, правда, пане Борисе! — лукаво усміхаючись сказала пані Магоньска.

— Гм, певно, гарна панночка, — з силуваним спокоєм сказав Борис.

— Що? Так холодно? „Гарна панночка“! Ех, пане Борисе, не богохульствуйте! То чудо не дівчина! Перла правдива!

— Щож, пані, я на перлах не розуміюся, не можу знати, чи правдива, чи фальшива.

— Але я вам кажу, я! Міні можете вірити. А впрочім знаєте, що я вам скажу! Гляньте міні прямо в очі!

— Пані, і про що говорили о небезпеченстві покуси; позвольте, що я й собі візьму до серця сю пересторогу, — сказав Борис, спускаючи очі до землі.

— Ха, ха, ха! От хитрий! От хитрий! Та ні, мене не здурите, від мене не викрутитесь!

— Навіть не думав, — зовсім невинно сказав Борис.

— Ага, не думав! Знаю вас, знаю! Ну, скажіть, признайтеся: ви любите її, закохалися? Скажіть, ви знаєте, що я ваша приятелька. А може я зможу вам допомогти чим небудь? Ну?

— Пані, — сказав Борис, на переміну то блідіючи, то паленіючи, — хто дав вам право підходити до мене з таким питанєм? Я у паньства Трацких случайний, і, як бачу, зовсім навіть не пожаданий гість, а у нас нема звичаю надуживати панської гостинности!

— Досить, досить! — скрикнула пані Магоньска, голосно сміючись, — не говоріть більше, не треба! Дивний ви чоловік, пане Борисе!

Думаєте, що така річ, як любов, може скритись перед очима жінки, котра й сама колись любила, а може... може ще й доси любить. А вважаєтесь чоловіком розумним! І замість щоб сказати своє слово прямо, щиро і отверто, порадитись, розпитати, — ви починаєте крутити, виверчуватись, граєте ролю обуреного і плетете нісенітницю! Ні, встид вам, пане, встид!

— Ви, пані, живучи ту в горах між ворожками та ворожбитами, мабуть і самі на ворожку подалися, — сказав з гіркою іронією Борис. — Але скажу вам по правді, що в данім разі не завидую вашій мудрости.

— Що? Значить, ви не любите її? — скрикнула пані Магонська, впливаючи свої блискучі очі в Борисове лице.

— Я не маю права ображати панну Густю ні в очі ні по за очі, значить, не маю права говорити на ваше питане ані так ані ні. Одно й друге було б образою.

— Тере — фере! Бог зна, що ви говорите — образою! Ну, але скажіть по щирости: адже ж я бачу, що ви нерадо відси вибираєтесь, хоч пані Трацка очевидно в одній хвили рада б вас позбутися.

— Я й сам думав сими днями вибратися. Але позвольте, пані, перепросити вас. Коли маю сьогодні вибратись, то мушу ще дещо поскладати і попорядкувати у себе.

— Добре, добре, ідіть, — сказала пані Магонська. — А о тім інтереснім предметі, що отсе почали, ми ще поговоримо. Вже ви моїх рук не уйдете, вже я вас візьму на такий строгий екзамен, строжший, ніж усі ваші рігорози!

І пані погрозила Борисові пальцем. Той розкланявся і пішов до своєї офіцини. Єго тягла туди могоуча сила. В одній хвилині, коли речмовляв з Магонською, єму здалось, що з поза корчей, що отінювал вхід до офіцини, мигнула чорна сукня і золотиста коса Густі. Він спіши дух в собі запираючи, надіючись ту зустрінути її.

— Іди, йди! — сказала в слід за ним пані Магонська, лукаво всмихаючись. — Мене ти не здуриш! Знаю я добре, що тобі подобалась с порцелянова лялька! Боже мій, і де то у тих мужчин очі! Що за гус! Як може таке сотворіне подобатись! А я вам пересолю тоту любов! Добре, що глупа стара міні звірилась, а то обое такі невинні мі роблять, що я б від першого разу й не догадалась нічого.

Ну, але тепер я їм досолила! І словами і очима насипала між них такого приску, що певно їм відхочесь ще раз зближуватись до себе. А ще й стара по моїй стороні. Як вона мене просила — взяти Борис з собою, немов не знати яку їй ласку зроблю! А я на такий празник і скоком. А хлопець нічого собі, простенький, як і тоді був, тільки виріс, змужнів. Нічого, попробую вибити єму з голови отсю ляльку, а там уже я не буду, коли не здужаю здобути єго для себе. Доктор медицини, за пару ліг буде мав свій власний хліб, значить... Значить, під кождим згляд м славна штука. А що хлопович — ет! Пусте! Нехай старі діти в ролі Трацкої того лякаються. Мене тим не налякають!

Оттак думала та міркувала пані Магонська, звільна ступаючи стежкою та прямуючи до ганку. Ту здібала її пані Трацка і обі серед живої розмови пішли оглядати панине жіноче господарство: карафіоли та калярепу на грядках, індічата на подвірю, каченята на ставку, а там і в поле вийшли капусту обзирати.

А Борис, увійшовши в свою кімнату, застав в ній Густю, оперту ліктями на столик, з лицем закритим долонями. Крізь пальці на стіл капали рісні сльози.

— Пані, — сказав він, стиха наближуючись до неї.

Вона піднесла голову і зирнула на него; сльози ще дужше полились з її очей.

— А, так ти їдеш до неї, до тої... тої безвстидниці! — скрикнула вона.

— Густочко! — скрикнув Борис, кидаючись до неї і хапаючи її за руку.

— Проч, проч від мене, негідний — скрикнула Густя, вихапуючи від него свою руку. — Ти не любив мене і не любиш! Ти грав зі мною комедію, дурив мене, а думав о іншій, о тій... негідній!

— Пані! Густю! Богом кленусь, що се неправда! — в смертельній тривозі скрикнув Борис. — Ніколи на світі, одним поглядом, одним спогадом не дурив я тебе, не фальшивив перед тобою!

— Не кленись, бо я знаю! Коли б ти не любив її, то ти б на перше її слово не покидав мене, не таскався до неї!

— Доле моя! Не рви мого серця, Густю! Хіба ж я охотно їду до неї? Адже ж твоя мати силою проганяє мене з дому!

— То що з того? То йди до свого батька, але не до неї.

— Я ж так і думаю, Густочко! Ненависна вона міні гірш пекла! Ох, коли б ти знала, як... як я її ненавиджу!

— Ненавидиш? А то за що? Значить, між вами були якісь близші зносини? — Ти її любив, вона відопхнула, зрадила тебе? А? Он як? Бо за щож би ненавидів? Чоловіка рівнодушного міні я не стану ненавидіти. Значиться, я не помилилась. А ти так присягався міні, що нікого, нікого опріч мене не любиш і не любив ніколи! Комедіянте, комедіянте! І вірити твоїм словам, твоїм присягам! Ну, щож, їдь з нею! Їдь, куди наважився! Я не бороню!

І важко дишучи, ціла спаленіла, вона відвернула своє лице від Бориса, що стояв на місці, мов громом прибитий.

— Боже мій! — скрикнув він в кінці ломаючи руки, — не вже ж усе тут в тій нещасній хаті сприсяглось, щоб погубити мене, щоб убити мене в моїх власних очах, зробити з мене підлого і безчесного чоловіка за те тільки, що я щиро любив? І ви, ви, пані, можете так до мене говорити, так о мні думати? Про найтяжшого мого ворога я не думаю нічого злого, доки не переконаюся. Не вже ж я такий ваш ворог, що ви й вислухати мене не хочете?

— Ну, говоріть, говоріть, що маєте сказати, — холодно, не обертаючись сказала Густя.

— Я скажу вам, для чого я ненавиджу сю паню.

— Ну, для чого?

— З двох причин. Раз для того, бо вона була причиною смерти свого мужа, котрого я любив і шанував як батька, котрому більше завдячую, ніж батькови. А по друге для того, що вона нині убиває і нищить одиноке, найкрасше щасте мого життя. Мало вам сего?

— Не мало, коли тільки се правда. Ви кажете: була причиною смерти свого мужа. Яким способом?

Борис зупинився і поблід.

— Пані, звільніть мене від оповідання, котре...

— Яким способом? — холодно, різько повторила Густя.

— Пані, доле моя, вірте міні, лиш крихіточку вірте! Я вам сего не можу сказати, в тій хвили не можу, але за те ви не повинні осуджувати мене.

— О, певно, що ні, бо ви самі себе осуджуєте! Не говоріть, не говоріть, не треба!

Борис в німім одчаю глядів на неї довгу хвилю. Стояла випрямлена, з лицем блідим, відверненим від него, холодна і невмолима, немов не та сама, котра вчора ще таяла, пестилась в его обіймах. Жаль лютий здавив его серце. Він відійшов в куток, сів на стільчику, опершись ліктями на коліна і схиливши лице в долоні тихо, тяжко заривав. Густя здригнула, почувши его хлипанє, бистро зирнула на сльози, що капали з его очей на долівку, і знов відвернулася. Довго тяглась болюча тиша, переривана тільки насилу здавлюваним хлипанєм Бориса та плюскотом грубих сліз, капаючих на поміст. В кінці Густя не видержала. Стиха підійшла до него і поклала ему руку на плече.

— Борисе, — сказала вона мягко, — чого ти плачеш?

Борис підвів голову і обтер сльози. Его лице було бліде, але спокійне.

— Плачу за своїм сном золотим, за своїми іллюзіями, з котрими я був такий щасливий.

— За якими іллюзіями?

— Вибачайте, пані! Були хвилі, коли міні здавалось, що ви мене любите. Се були іллюзії. Тільки тепер я переконався, що ви не любили мене, не могли любити. Щож, се не ваша вина, а тільки моє нещастє.

Я вдячний вам навіть за ті іллюзії, котрі хоч кілька день ущаслилювали мене. Тепер вони нараз розвіялись, троха за нагло, через те й серце болить і сльози ллються. Вибачайте, пані!

— Борисе! Мій дорогий, милий, єдиний! Не вже ж ти й справді думаєш, що я не любила тебе, не люблю над жите, над свою душу? Ні, се не може бути, ти не можеш бути такий злий, такий несправедливий!

І Густя ридаючи кинулась в обнятя Борисові, обливаючи его лице слізми, покриваючи поцілуями¹⁾). І все минулося для него, все щезло, мов і не було: і біль і жаль і розпука. Вона любить его! Марні все перешкоди, інтриги і злість, — ніякої боротьби він не налякаєся, коли вона его любить.

— Густочко, серце моє, ангел мій! — шептав він, цілуєчи єї руки, очи, уста, — не плач, я тобі вірю, я тебе люблю! Тебе одну і нікого більш! Кленусь тобі всім, що найдорожше для чоловіка. Не вір сплетням ані обмовам! Не повіриш?

Ні, ні!

— Так ти любиш мене? Любитимеш і дальше? Не забудеш?

— Ні, ні.

— І будеш моєю?

— Милий мій, не говори об сім!

¹⁾ В рукоп. поцілуєчи.

— Як то не говорити? Адже ж нині ми розлучаємось, я йду до дому. Так треба ж нам знати, що діяти на будуще. Скажи, зіронько моя, будеш моєю?

— Ні.

— Ні? Як то ні? Значить, не любиш?

— Борисе, милий, не допитуйся о те! Хіба мало тобі моєї любови? Мало тобі поцілуїв! Що забігати в будуще?

— Алеж, Густочко, те будуще розпічнешь у нас за годину, то як же нам розставатись?

— Розстанемось, як і зійшлись.

— Що, що ти кажеш? Не вже ж се можливе? — Аджеж між тим днем а нинішнім ціла вічність, ціле наше щастє!

Ну, і досить з нас. Вдоволяймося тим, що пережили.

— Густю! — скрикнув Борис, — не вже ж се любов так говорить? Ні, я не повірю, се не може бути! Скажи, голубочко, скажи, що будеш ждати на мене, що не забудеш мене, що будеш моєю!

— Ні, Борисе! Ні твоєю, ні нічиєю не буду! Не муч мене допитуванєм! Не налягай на мене, щоб я змінила свою постанову!

— Але ж то не може бути! — скрикнув Борис. — Для чого ж так? Коли ти вважала мене гідним твого серця, то чом же я негідний твоєї руки?

— Дарма, друже мій! Навіть не пробуй змінити те, чого змінити не можна.

— Але ж я не розумію нічого! Чому не можна? Що се значиться? Скажи, Густочко, не муч мене!

— Милий мій, — сказала Густя, обвиваючи руками єго шию і при-тулюючи єго лице до свого, — не гнівайся на мене за те, чого я не можу тобі сказати ані вияснити! Розстаньмось добрими приятелями. Хто знає, чи не послідній раз нам судилось тепер отак при собі сидіти! Ти ж усе говорив, що се все тобі видаєсь сном. А воно й справді так було. Згадує мене, як сонний привид, от і все, що я тобі можу сказати на прощанє.

Борис з крайнім зачудуванєм слухав тих слів. В голові єму мутилося, найсуперечніші чуття металась в серці. Він встав і випрямивсь перед Густею, глянув їй сміло і отверто в очи і сказав:

— Ні, пані, сього не буде! Ви помилились в виборі! Думали найти куколку, побавитись нею і кинути, але нашли чоловіка з серцем, а ще до того Русина. Ні, пані! Я не куколка! Коли полюблю, так уже цілим серцем, а гратись любовою не вмію. Може бути, що у вас така мода і ще ви не бачите в тім нічого злого, нічого неморального, — але я не з того круга. О, тепер я розумію вас. Нікому б був сего не повірив, але своїй власній шкірі мушу.

— Борисе! — благала Густя, — ти опять пересаджуєш, прибильшуєш і мучиш себе і мене тим, що міні й не снилося.

— Так? Ну, а скажіть міні, пані, відки дізналася ваша мати про нашу любов? Ченьже від вас самих?

— Від мене? — повторила Густя, затремтівши. — Ні, Борисе, не від мене.

— А від когож? Може Густав підглянув?

— Ні.

— Може Едмунд? або тато?

— Ні.

— Ну, так хтож міг їй розказати? Хіба Тоньо?

— Т... так, Тоньо, — неспокійно якомсь шепнула Густя.

— Га, то я тепер зовсім нічого не розумію.

В тій хвили з подвіря дався чути голос пані Трацкої: Густю! Густю!

— Мамця кличуть! — скрикнула Густя. — Бувай здоров, Борисе! А слухай, если мене любиш, не їдь до тої... Магоньської!

— Щож міні з того, чи я тебе люблю, чи ні. І що тобі з того? — сумно сказав Борис.

Густя всміхнулася, кріпко поцілувала его і шепнула: — Дурний, дурний та не догадливий! — ще раз усміхнулася і вибігла з комнати.

— Прощай, милий мій! — шепнула вже з-за дверей і щезла, тільки сукня єї зашуршала.

— От тут і розумій єї, будь мудрий! — сказав сам до себе Борис і почав ходити по комнаті. Довго ходив він, важучи і сюди й туди Густині слова, і нічого не міг зрозуміти. Єї відказ, що не буде его жінкою, такий упертий та безпричинний відказ лютив і дразнив його, але за то послідні слова блимали в тій пітьмі мов проміньчик надії. І хапаючись за той проміньчик, Борис рішив до крайної можности трівати на своїм становищі, ждати і не покидати думки про Густю, а вже ні за що не їхати до Магоньської. Він прочував, що коли поїде туди, то міст між ним а Густею раз на завсігди буде зірваний.

В тім в сінцях почувлися кроки, застукано до его дверей і ввійшов Тоньо, котрий тільки що вернувся з купелі.

— Що тут у вас сталося? — спитав він, не витаючись з Борисом. Ти відіжджаєш?

— Чи відіжджаю, чи відходжу, а все таки нам треба сьгодні розстатися.

— А то чому?

— Видно, що так якомсь випало. Але що там о тім говорити. Ми ще побачимось з собою. Як буду їхати до Відня, то перед тим заїду на пару день до Львова, відвідаю тебе. Але от що, брате. Будь ласкав, скажи міні, ти знаєш, що я люблю твою сестру?

— Ти? Мою сестру? — Тоньо витріщив очи, а далі запитав: — Ну, а вона тебе любить?

— А вже ж любить. Так ти знаєш о тім?

Але замість відповіді Тоньо напруго кинувся Борисови на шию і почав що сили стискати та цілувати его.

— Епаміондо! Братіку! Ох, як се гарно! От сего я давно бажав, скоро тільки пізнав тебе! Отсему б, думаю, пізнатись з моєю Густею, вони б певно полюбились. Аж воно і справді так сталось! Братіку, який я щасливий! Але чомуж ти міні того швидше не казав? Тай Густочка яка хитра! Ходить собі, мов нічого й не знає! Борисе мій, так тепер, значить...

— Але стій, хлопче, стій, не радуйся передчасно! — уговкував его Борис.

— Передчасно? Або хіба що?

— Питаюся тебе ще раз: Ти знав о тім вчаснійше?

- О чім? О вашій любові?
— Еге.
— Ані словечка. От тільки тепер від тебе перший раз чую.
— Значить, не ти розповів о тім мамі?
— Мамі! То вже й мама о тім знає? Ов, то погано! Мама тебе не любить.
— Не ти розповів?
— Борисе! Як ти можеш думати, що я б таку річ без твого дозволу мамі розповідав?
— Не ти розповів? Говори по совісти, прямо!— налягав Борис.
— Алеж по совісти кажу тобі, братіку: ані знав о тім, ані розповідав що небудь!

Борис мов підкошений упав на крісло. Проміньчик надії загас. Єму здавалось, що в серце его вбито ніж. Вона збрехала! Вона не хотіла, боялася сказати правду! Вона почувається в чимось винною і старалась затулити ему очі своїми слізми та поцілуями! Вона грала комедію? Мов чорні блискавиці шибали ті гадки по Борисовій голові і він думав, що та голова трісне у него від їх напору. Довго сидів він приголомшений сим посліднім відкритем. Тоньо німо глядів на него, а в кінці, рушивши раменами, вийшов. В кінці дика, непогамована злість взяла верх. Він готов би був в тій хвили підняти руку на неї.

— Комедіянти! Комедіянти!— скрикнув він.— І як раз тоді, коли плачуть, просять, обурюються— найліпше комедію грають! А я дурний вірив і прийняв розпалений вуголь за щире золото. От і попівся, і здобув те, на що заслужив! „Коли мене любиш, не їдь до тої...“ А, сама комедію грає, а мене вяже! Ні, на перекір тобі поїду! Щоб ти знала, що не дбаю о тебе! Та й чого мені дбати... „Люблю тебе, але твоєю не буду!“ Спасибі за ласку! А чому не будеш? Встидалася сказати— бо хлоп! О, знаю я вас! Погратися любовою хлопського сина, на те вас стає, але поділити з ним жите і труд— „не налягай на мене“! Отже стій! Поступлю з тобою так, як ти того стоїш! Поїду до Магонської, в очах твоїх поїду! Бо й справді, коли порівняти тебе з нею, то ще хто знає, котра ліпша, чи та, що грає комедію високої моральности, а робить собі забавку з серця людського, чи тамта, що не маючи серця, ні думки, прямо на видуку носить те, що криє в нутрі— моральну ніщочість і гніль!

— Прошу пана, вже повіз готовий! Пані просять, щоб пан ішли сідати,— сказав візник Магонської, показуючися в підхилених дверях.

— Іду,— сказав твердо Борис.— Візьми отсей пакуночок.

І вони вийшли з офіцини, Борис попереду, а візник з пакунком за ним. На ганку стояли пані Магонська, пан Трацкий, пані Трацка і Густав. Коротко, холодно попрощався з ними Борис, одному тільки старому Трацкому щиро стиснувши руку. За тим подав рамя пані Магонській, котра з кокетливим, тріумфуючим усміхом оперлась на нім. Оттак пішли обое на подвіре і сіли до відкритого, легкого повозу. Борис оглянувся. Паньство Трацкі стояли на ганку, а в вікні ідальні з по за квіток виднілось тоненьке, делікатне личко Густі, бліде-бліде, як труп. Коли повіз рушив і виїхав уже за браму, по над тіж квітки піднеслась дрібна біла ручка і кивнула Борисови— чи прощанем, чи грізьбою, чи жалем глибоким?..

V

— Яка я щаслива, панє Борисе! яка я щаслива, то й сказати вам не можу. Деж таки, і не думала їдучи сюди, що такого дорогого гостя дістану. Або краще б сказати: зловлю, бо ви виховувались міні з рук, як пискор. Ну, тай причарувала-ж вас ота бліда лялечка, нічого сказати!

Оттак щебетала пані Магоньска, розсівшись вигідно і опершись плечима о мягку спинку повоза. Єї очи так і грали палким, пожадли-вим огнем, так і впивались в Борисове лице.

Борис сидів сумний, задуманий. Бліде личко Густі. єї прудко, мов би судорожно по над цвіти простягнута рука раз в раз мерещи-лись перед єго очима; коло них снувалися всі єго думи, мов метелики коло цвіту. Що значив увесь отой сон, одинокий, любовний сон єго? Що таке ота Густя? Чи справді це шляхцянка і нічого більше? Чи справді вона хотіла тільки погратись серцем хлопского сина, єго пе-стощами заспокоїти жагу своєї крови, покористуватись ним як заба-вочкою, а по хвили кинути, ногами потопати? Чи справді вона, цілуючи єго уста, погорджувала єго родом? Борис мимоволі стискав зуби при такій спогадці, боявсь, щоб гнів єго не розсадив грудей, не виливсь цілим потоком проклять, на радість тій ненависній, що сиділа тут обіч него, гладка і мягка, мов кітка, що чатує на кождий рух зловленої миші. То знов чуття єго раптом змінились. Немов ключ чистої, свіжої води з під намулу, так зо дня збентеженої душі піднімалась могуча, непоборима любов. Пригадувались всі симпатичні прикмети Густі, єї простота в одежі, єї привітливість, єї щирі речі, єї сильна воля і роз-витий розум, і гнів Борисів щезав, наче хмара розвіяна вітром. Ні, вона не може бути зопсута, вона щира, добра, сердечна, вона стоїть любови!—твердив Борис, надармо оглядаючись з повоза, чи не побачить тихого дворика Трацких. Дворик на віки щез перед єго очима за крутою горою.

— Ну, щож ви сумуєте?—знов заговорила Магоньска, кладучи єму руку на плече.—Оглядаєтесь, чи не побачите єї? Ха, ха, ха! По-киньте ви думати о ній, не стоїть вона того!

— Пані!—скрикнув Борис мов ужалений.—Хоч я ще не в вашім домі, але все таки вже ваш гість. Я прошу вас о одно: не згадувати о ніякій „ній“!

— Ну, ну, ну, ви зараз і розгнівались! Не знала я, що ви такі острі, впрочім нічого злого про неї не казала. А коли кажете, щоб не згадувати, то я й не буду згадувати. Хіба ж то у нас не найдесь і без неї о чім говорити? Правда? Тільки ж бійтеся Бога, не будьте ви такі нудні! Знаєте, гірш усеґо на світі я не люблю, коли молодий, здоровий, гарний чоловік оттак нудить та марудить. Адже ж вам жите всміхаєся, світ перед вами отвертий, дорога рівна! Боже мій! Як би то я була мужчиною! Та я сама б не знала, яку найвисшу, найкрасшу мету собі обібрати для здобування!

— Щож, пані, а хіба і в женщин нема сил і охоти? А мета і для них найдеться. Здобуйте!

— А ви що думаєте, що я так і сиджу на місці, так і закладую руки? Правда, троха тут у нас нерівні шанси, а надто ще в мене і

крила приборкані. Що я? Вдова. Хоч і молода ще, ледво двадцятий рік пішов, то все таки вдова, баба. А й то не закладаю рук за пояс і певно доложу всяких сил, щоб здобути собі те, чого міні бажається.

При тих словах вона всміхнулася, показавши притім два ряди сніжно білих, як перли зубів, і зовсім не двозначно вперла в Бориса очі. Але той сидів похилений, то й не бачив сего, тільки похитав головою і сказав:

— Щож, прошу пані, є двоякі метали: тягучі і крухі. Так само є й двоякі натури. Одні обдаровані таким запасом живучої сили, що ніяка завірюха не зломить, хоч і до долу зігне, а другі, хоч і тверді, але раз притиснені ломаються на завсігди, прискають на штуки. От так і моя натура до тих твердих, а крухих належить.

— Е, видумали ви, пане доктор, видумали!— весело махнула рукою пані Магоньська по перед самим его лицем.— Всі люде однакові, ніхто не з жадного металю, а всі з крови і кости. А я за вашим докторським дозволом так думаю, що доки в чоловіці є краплина живої здорової крови, доти та кров не перестане озиватися. От що!

Вони їхали пречудною околицею, але за те препоганою дорогою, горі Стриєм. Дорога була нерівна, камениста. йшла то стрімко в гору, то знов в низ мов з печи в потічки та переярки. Пані Магоньська мабуть втомилася розмовою й затихла. Мовчав і Борис, розглядаючи околицю. З обох боків вузької долини настобурчились дві височенні гори, вкриті аж до самого низу темними смерековими борами. Сонце вже клонилося до заходу, з борів де не де клубками піднімалась сива пара та гомонів протяжний, одностайний шум, хоч вітру не було й прадуху. Стрий шумів по каміню, від него потягало вже вечірним холодом. Коні бігли форкаючи, візник лускав з батога. Страшно якось, сумно, безнадійно зробилось Борисови, коли віхали в той бір. Так і здавалось ему, що тьма одчаю обхапує его, що він опускається в якусь темну пропасть, з котрої вже нема виходу. Десь далеко-далеко за ним миготить бліда зірка, але її проміне не може прогнати тьми, не може ogrіти его серця, стратило над ним колишню магнітну силу. І рад би він душею линути до неї, притулитись, приголубитись, та щось здержує, не пускає.

— Адже ж вона збрехала!— шепче ему розум.— Адже ж вона очевидно сама прогнала тебе з дому, сама донесла на тебе матери, набунтувала єї, щоб викинути з хати непотрібну забавку. А коли й не сама (се було б надто вже погано!), то все таки знала про сю інтригу, почувала себе сяк чи так до неї причасною, коли збрехала, коли силувалась скинути вину на брата! Ні, не стоїть вона моєї любови! Не стоїть вона, щоб моє дурне серце щеміло та побивалось за нею.

Але серце не слухало резонів, не переставало щеміти і боліти.

— Будь що будь,— надумав в кінці Борис,— зараз завтра напишу до неї, розпитаю єї докладно: нехай скаже, нехай вияснить, бо сам я ні до чого дійти не можу.

На тій думці він і успокоївся крихту. Его діяльна, реальна вдача тільки на таким ясно означенім рішинці могла успокоїтись. А полагодивши сю пекучу справу, він свобіднійшим оком глядів на вкруги, а поперед всего на свою сусідку, що свіжа, рожева, в гарному дорожному уборі полу-лежачи розкинулась обіч него, з усміхнутими устами

і прижмуреними очима. Здавалось, дримала під нерівне колисане брички, але на ділі думка її працювала: вона уклала плян, як зловити в свої сіти Бориса; удержати його на завсігди при собі.

Сонце вже заходило, коли виїхали з ліса. Перед ними розляглася трохи ширша долина; ту до Стрия впадала якась лісова річка і горі тою річкою потяглося довге як світ, убоге, порозкидане гірське село. При самім устю річки в Стрий, в „вилах“, як там кажуть, на горбику стояв старий смерековий двірок з двома коминами і зеленим від моху дахом. Се був двірок пана Ремби, батька пані Магонської.

— От ми вже й дома!—весело скликнула пані, випрямившись на подушці.—Бачите, пане Борисе, отсе наша оселя! Он там в тім двірку ми живемо обоє з татом. Правда, чисте місце для пустельників!

— Гарне місце,—сказав Борис.

— Що, подобаєсь вам?—радісно підхопила пані.—Як мене то тишить! Чень вас хоч місце приманить, що довше у нас забавите, коли я своєю мізерною особою не можу.

— Пані, ви не справедливі для мене і для себе,—сказав злехка всміхаючись Борис.—Се дві річи зовсім відмінні: краса жіноча і краса природи. Кожна в своїм роді манить і знаджує чоловіка.

— Ну, добре, добре, побачимо, чи довго то вас та двояка краса манити-ме,—сказала пані. Але жарт на бік,—природа у нас справді гарна, особливо вода чудова. Купатися можна, кільки душа забажає. В тій річці пстругів, як пороху, а ви мабуть риболов?

— Так, троха, хоч пстругів не вмію ловити, у нас їх нема.

— Я вас научу! Чи подумали б ви, що я—запалена охотниця до них. І способи знаю, від місцевих рибаків повивідувала. А коли вам риболовство надокучить, то можемо в ліс на гриби піти,—сего року їх у нас множество: і правдивих, і рижиків. От приємність, коли б ви знали! Ну, а коли не захочете волочитися, то й дома у нас не погано. Садок хоч невеличкий, та гарний, тата мого послухаєте, він хоч приглухий трохи, але веселий чоловік, старої дати шляхтич. А вже як зачне розповідати всякі фацеції, рецітувати стародавні вірші, то боки зривати можна. Ні, я певна, що вам у нас подобаєсь.

Говорячи все те звільна, мягким і ніби надтомленим голосом, пані Магонська з під ока поглядала пильно на Борисове лице. Вона бажала зміркувати, що він любить, до яких забав і розривок має особливу охоту, на тій підставі уложити свій плян. Для того то вона повидумувала й риболовство і гриби, хоч сама зовсім не була ані риболовкою ані охотницею драпатись по лісах та по корчах за грибами. Але Борис ні до чого не проявляв очевидної охоти; лице его було все однакове, не то сумовите, не то безучасно-супокійне.

— Дарма, голубчику, все дарма! думала собі пані Магонська.—Вже я тебе підйду, вже я найду на тебе спосіб. Хоч ти й який чинися святий та божий, вже я розрушаю в твоїх жилах молоду кров.—не так ти будеш коло мене скакати!

Вже добре було змерклося, коли заїхали під двір. Загуркотіла бричка по каміню і зупинилась перед ганком. Вибігла зо двора стара служниця і разом куховарка і з диву роззявила беззубий рот та стала нерухомо з розпростертими навхрест руками, побачивши незнакомого паннча.

— А ти, Параско, що так стала?— гукнула на ню пані.— Одуріла, чи що? Посвіти, щоб ми могли вилізти¹⁾. Вилазьте, пане Борис, а уважно, щоб там де на камінь ногу не звихнули.

Борис легко вискочив з брички.

— А тепер подайте міні руку!— сказала пані.

Борис подав їй руку. Вона взяла єї, стиснула якось так украдкомо мов молоді панночки при пташку стискають тим паничам, котрі їм подобались, і за тим легко, елястично скочила з брички на камінь.

— Пан дома?— запитала вона Параски,

— А деж би, дома. Чекали, чекали на паннуньцю, а далі кажуть до мене. Е, кажуть, Параско, мабуть наша паннуньця десь там і заночує в гостині, а міні ту годі голодувати та на ню чекати. Давай їсти, що там маєш. Іно я наклала в тарілку пирогів і взялась сметану збирати, аж і паннуньця надіхали.

— Ну, добре, добре! В сам час, будемо вечеряти всі разом.

— Ба, а то, проше паннуньці, хто такий?— спитала Параска, показуючи на Бориса.

— Дурна ти, стара! Хіба не бачиш, що гість?

— Гість? Ба, та такий молодий?

— Ха, ха, ха! Ба, щож, то гість не може бути молодий?

— Або я знаю. Але я ту ще молодих не видала. А може то...? І стара моргнула притім своїми сивими, мохнатими бровами на „паннуньцю“, але та махнула на неї рукою і сказала якось прикро:

— Ну, стара! Що ти собі дозволяєш? За пан брат зо мною хочеш, чи що? Чи бач єї, вона ту буде моргати до мене! Марш до кухні і знай своє діло!

Стара завстидалась троха і пішла, по дорозі все таки підморгуючи та шепчучи щось без голосу зівялими, посинілими губами.

— Ходім, пане Борисе!— сказала пані Магонська.— Дайте міні руку, я вас проведу.

І обережливо ступаючи по нерівно кладених плитах, обоє вийшли на ганок. Раз чи два рази пані Магонська ступила не добре і пошпоталась на камінь, в таких разях вона дужше спиралася на Борисове рамя, щоб не стратити рівноваги. А йдучи на ганок горі деревяними, стародавніми сходами, вона ще раз ступила фальшиво і справді стратила рівновагу. Ахнула, захиталася і цілою верхною частию тіла налягла на Борисове плече. Єї лице прихилилося близесенько до Борисового, єї капелюх скинув у него крисатий капелюх з голови, а єї повні, круглі груди міцно притислись до Борисового боку. Вона почула, як під тим дотиком у Бориса по цілім тілі перейшла легка судорога і нічого не сказала, тільки всміхнулася!

— Ну, спасибі вам,— сказала вона, коли вийшли на ганок,— спасибі, що провели. А сильні ви! І як певно ступаєте, хоч і по незнакомім місці! Ну, але тепер я вас поведу. Прошу за мною!

В покою, що служив і їдальнею і канцелярією і спальнею пана Ремби, стояв уже накритий круглий стіл. Посеред стола стояла лампа. До стола приставлені були два крісла. На комоді стояла купа тарелів, а перед паном Рембою фляшка якоїсь червоної горілки і порожня

¹⁾ В рукоп. „вилізли“

чарка. Пан Ремба сидів на кріслі, очевидно ждучи більш на вечерю, ніж на доньку, бо плямавав обвислими губами і держав в руці вилку, хоч тарілки ще були порожні.

— Добрий вечір, татку! — скрикнула дуже голосно пані Магонська, входячи до покою і наближаючись до батька, щоб поцілувати его в руку.— А от я таткови й гостя привезла: пан Борис Граб, медик, доктор!

Борис мовчки уклонився. Старий довгу хвилю поглядав на него, плямаючи губами, немов старався розсмакувати сю новину, а в кінці сказав до дочки:

— А відки?

— Від Трацких. А родом не знаю відки.

— Від Старого Міста, сказав Борис, намагаючись також говорити голосно, щоб і старий вчув.

— Ну, сідайте, будемо вечеряти,— сказав старий і сів. Пані Магонська метнулась по покою і поставила для Бориса крісло праворуч себе, близесенько. Поставила й тарілки, поклала ложку, вилку і ніж, а все те так швидко, справно та легенько, мов бог-зна яка обережлива молода хозяйка. Параска внесла вечерю. Старий Ремба, скоро тільки побачив полумисок на столі, забув, бачилось, про все проче на світі крім їди, не глянув ні на кого, не зупинявся, тільки плямавав та сербав та жовав своїми беззубими яснами¹⁾ та ковтав, протягаючи довгу, тонку шию мов індик, котрого напихають ячмінними галушками. Дочка ані крихітки не займалася батьком, немов і не сидів він обіч неї; за то припадала коло Бориса і usługувала ему, мов романтичний кавалер дамі. Сама вибирала що найкрасші кусники і клала ему на тарілку, сама налила ему склянку води, добула малинових конфітур, а притім не переставала припрошувати та приговорювати та присолоджувати своїми чарівними усміхами.

— Ні, пане Борисе,— сказала вона під кінець вечері,— сама не знаю, що зо мною дієся. Але коли оттак бачу вас в моім домі, при моім столі, то так якось міні здаєся, немов вертають мої найкрасші дівочі часи і всякі золоті надії та тривоги та бажання. Так от, немов я вибираюся на перший бал. Ви любите бувати на балах?

— Може б і любив, коли б умів танцювати.

— Як то, не вмієте танцювати? скрикнула пані.

— Хоч і як міні встидно, але мушу признатися, що не вмію. Ви-ж знаєте, пані, що я те тільки і вмію, чого навчив мене ваш покійний муж. А танців він мене не навчив.

— Що за шкода! А я думала, що ви танцюєте!

— Чим же шкода! Я думаю, що для мене воно й ліпше.

— А то чому? Адже ж лікарі говорять, що танці навіть для здоровля дуже користні — рух...

— Так то, так. Користні, кому користні, а для мене може були б і некористні. Може б я надто пристрасно їх полюбив, часу б багато тратив, або що. А так ліпше.

— О, о, о! Який пристрасний!— сказала пані Магонська.— Хто б подумав, що й справді так, як би вас не знав ближше.

¹⁾ В рукоп. ясним.

— Що - ж, прошу пані, — не штука чоловікові бути розумним, розважливим і уміркованим, коли без сильних покус живе. А коли б моє життя пішло було іншою течією, то хто знає, який би я вийшов. І танці по моєму тож свого рода покуса: при танцях всякі знакомства заводяться, кров розгрівається, ну, розумієсь, і розум затемнюєсь. Бог з ними!

— Чи бач, який законник строгий, який камедула! — скрикнула пані. — Ну, ну, знаємо ми вас, святих та божих! — І погрозила йому пальцем.

В тій хвили пан Ремба, попоївши, встав, перехрестився, позіхнув і обертаючись до доньки сказав:

— А що, пора спати?

— Пора, татку, пора! — сказала вона. — Параско, іди постели панові. Нехай татко роздягаються! А ви, пане Борисе, також уже спати хочете?

— Що ж, хотіти не дуже хочу, — сказав Борис, — але все таки вто-млений.

— Звісно, звісно! Ну, ходіть же за мною сюди, до другого покою, нехай тут татко роздягається. А я вам тимчасом постелю в сальоніку. Там вам добре буде, і спокійно, і не жарко і вигідно.

І вона метнулась до комоди виймати простирала та ковдру. Борис тим часом вийшов до другого покою, а відси на ганок. Ніч була ясна, небо повне зізд. Вода шуміла круг дому, мов клекочучий в казані кіпяток. Здалека крізь той клекіт доносилося рівне, голосне рокотане жаб. Дикий цап кричав десь в лісі жалібно, різько. В садку шелестіли розлогі яблоні. Було холодно й вохко. Борис глибоко вдихував свіже повітре, немов насилу вирвався з якоїсь душної ями. Голова его була така якась важка та притомлена, що ніяка ясна думка не вирізувалась з під навислої сутіні. Постоявши довгенько, він стиха вернув до покою, щоб зараз же лягти спати. Ледве зробив ступінь в темнім покою, коли наткнувся на щось м'якого.

— Ах, то ви! — в пів голоса скрикнула пані Магонська, коли Борис лапнув її рукою за плече. — Боже мій, як ви мене перелякали!

— Перепрашаю, дуже перепрашаю! — лепотів змішаний Борис.

— Ну, ну, нічого, — сказала пані сміючись. — Ну, що, гарна ніч?

— Чудова!

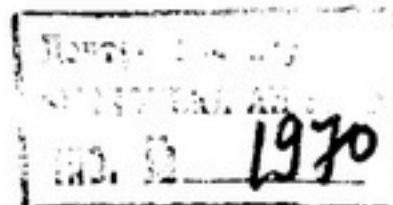
— О, я так і думаю, що вам ту ліпше подобаєсь, ніж у Трацких!

— Добраніч, пані! — сказав Борис, перериваючи її балакане.

— Добраніч! Спокійної ночі! — сказала пані. — От туди, туди! —

І вона відчинила перед ним двері до сальоніка, в котрім постелене було на помості, а на столі світилася свічка. Борис увішов і запер двері, — хотів і замкнути. та в дверех не було ключа ані ніякої заціпки. Роздягся, ляг, погасив свічку і зараз же заснув твердим здоровим сном.

На другий день прокинувся дуже пізно, — вже сонце геть-геть було високо. Розкрив очі і почав розглядати сальонік, що служив ему за спальню. Була се невеличка комнатка, чисто вибілена, на воскованим помості. На стінах висіло кілька олійних образів в старих золочених рамах і одно доволі велике зеркало, а також група фотографій. В однім куті стояв фортепян з купою нот, в другім круглий столик, під вікнами софка, а по під стіни і коло столика кілька крісел, вибиваних темночервоним оксамітом. До сальоніка вели тільки одні двері, — вони як раз відчинилися. Війшла стара баба куховарка і внесла вичищені

343-32

Борисові черевики та убранє. Побачивши, що він уже не спить, стара зупинилася над ним і дивно якось, добродушно всміхаючись, почала йому придивлятися.

— Добрий день вам, паничуню!— сказала вона.

— Добрий день, бабко! А що, може я заспав,— час уже вставати?

— Робучі люде вже давно повставали і в поле пішли, а панам вільно й довше повчасуватися,— сказала стара хитаючи головою.

— А наші панство вже повставали?

— Паннунця встали, а старі пан ще лежать. Але й вони зараз будуть вставати.

— Ну, добре, то й я встаю. А є тут у вас близька стежка до потока,— я би пішов до потока митися.

— О, а то по що? Над потоком трава, роса. Я пану зараз мидницю принесу! Але най пан не дуже квапляться, ще час!

І стара рушаючи губами і трясучись потюпала за мидницею. Тимчасом Борис встав и почав одягатися. Стара принесла мидницю, збан води, мило, ручник, гребінь і щітку до зубів,— все те було очевидно кимсь третім накладене їй до рук в порядку, щоб не розгубила по дорозі. Вона вийшла всміхаючись і киваючи головою, поставила все на дерев'янім стільчику і стала обіч, заложивши руки за пояс.

— Ну, можете собі йти!— сказав Борис.

— Ні, паниченьку. Паннунця казали, щоб я зачекала, може вам треба буде зілляти води на руки.

— Не треба, бабуню. А як вас маю звати?

— Параска, паничуню, Параска! То не кажете, що вам не треба води на руки ляти? Ей, може треба? Бо я боюся йти, щоби паннунця не сварили. Бо паннунця дуже остро мені наказали доглядати вас. „Так уважай, як би то я сама була!“ От як, паничуню! О, наші паннунця дуже добрі, най їх Бог благословить! Тільки долі щасливої якось Бог не дає. І що вже я Господа милосердного благаю! Га, его свята воля! Борис і слухав і не слухав тої бесіди Він умився, вичесався, глянув разів кілька через вікно, відтак почав надягати камізельку. Стара все стояла коло мидниці, оперта лівим плечем о стіну і, не зводячи з него очей, балакала.

— А коби то пан знали, як наші паннунця паном утішились! Мій Боже, як братом рідним, або й ще більше! Встали нині ранісенько, розбудили мене.— Параско,— кажуть,— га, Параско!— Чого, паннунцю,— кажу я.— А не забудь нині три отчєнаші змовити, щоб мене моя доля не минула!— Добре паннунцю,— кажу я. І вставай сніданє готувити, може наш гість рано встане, то щоб довго не чекав. Ай-ай-ай, паниченьку, а я й забула! Таже паннунця казали вас запитатися, може ви голодні? Може вам сніданє сюда принести?

— Ні, не голоден,— сказав Борис.— А панство коли снідають?

— О, старий пан пюгь каву в ліжку, а встають аж потому, а паннунця...

— Параско!— почувся з другого покою голос пані Магонської. Параска всміхаючись вихилила голову крізь двері.

— Вже панич встали і убралися,— сказала вона й не питана.— Я зараз, прошу паннунці, я зараз.

І вона взяла мидницю і вийшла.

— Добрий день, пане Борисе!— сказала пані, входячи до покою. Борис поклонився.

- Добрийдень пані!
— А що, як вам спалося?
— Добре. дякую пані.
— Ну, а що снилося на новім місці?
— Нічого. Я як твердо сплю, то нічого міні не сниться, а в літі звичайно через день стараюсь тільки натомитися, щоб в ночі твердо спати.
— Отсе добре! Се й моє правило,— сказала пані.— Ну, але тверде спанє. се тож свого рода робота і добрий апетит по собі лишає. Прошу до сніданя!

І вийшла наперед, а Борис за нею. Сніданє було вже заставлене зараз в сусіднім покою, з котрого скляні двері виходили на ганок. На столику, накритім білим обрусом, стояли дві склянки кави і свіжі булки.

— Сідайте, пане, сідайте ось ту на канапу,— сказала пані; сама сіла напротив него на кріслі і принялась розділювати булки.

— А пан татко не з нами?— спитав Борис.

— О ні, татко не каву в ліжку, але аж пізнійше, як збудиться. Старий чоловік, бачите, в ночі не може спати, а над раном як засне, то вже ми й не будимо его. А ми обоє молодші, так ми й разом собі поснідаємо.

Затим замовкла, немов надумувалась чогось. Борис мовчки пив каву.

— Ну, що, підемо пройтися троха, на свіжий воздух,— сказала пані Магонська по сніданю.— Ходіть, я вам покажу наше обійсте, наше господарство, нашу околицю, потік, все. Ходім!

— Щож, я готов,— сказав Борис.

— Ну, то заждіть хвилечку, я зараз також буду готова!

І вибігла на пальцях через батькову спальню. Борис ходив по покою, далі вийшов на ганок. Перед ним усміхалося небо, безсмертною, чистою красою блищала природа, але душа его замкнута була для тої краси, мутні очі не пропускали до нутра яркого проміння. Він думав все об однім, думав о вчорашнім, о Густі і о єї поступку. Роями снувалися думи в его голові, туга здавлювала груди,— він чув, що мусить чимось облегчити серце, що не видержить так дальше. Хоч одного промінчика надії бажалось ему, так як бажає хоч одної стебелинки той, під котрим раптом земля заломалася і котрий з ясного, пахучого травника нараз провалився в темну, грузьку баюру. Сердечне чутє додавало сили думкам; зараз він пригадав собі, що лишив у Тоня якусь книжку. За ту книжку він і вчепився цілою душею,— вона мала буги тою стебелинкою, що повинна не дати ему потонути. Не надумуючись довго, він добув з свого пакунка лист паперу, папір і чорнило, сів і почав писати лист.

Тихо одчинились двері і вийшла пані Магонська. Вона цікаво, завистливо якось глянула на папір, по котрім писав Борис, але зараз же лице єї випогодилось.

— Ви пишете?— сказала вона.— Отсе добре. Я хотіла вас перепросити. Татко прокинулись і я мушу ще хвилинку побути коло них, поки поснідають. Аж тоді підемо. То ви собі пишть тимчасом.

Борис мовчки поклонився, сів і писав дальше. Лице его підчас писаня то кровю наливалось то блідло, рука дрожала так, що він час від часу переставав писати і старався успокоїтись. Скінчив і написане ще раз перебіг очима.

„Шановна Пані!

„Простіть, що пишу до Вас. Ніколиб я на се не осмілюся, як би не конечність,—вияснити одно темне для мене діло. Ви сказали міні, що Тоньо відкрив Вашій матері наші обопільні відносини, а Тоньо сказав міні, що він о них і не знав нічого. Занадто я люблю Вас, щоб мав бажати Вам одної такої хвилі, як була та, в котрій я дізнався, що Ви передо мною сказали неправду. Яка могла бути ціль сего? І яка могла бути правда, котру Ви вважали потрібним закрити такою заслоною? Отсі питання мучать мене. Правда, Ви сказали міні виразно, що моєю бути не можете, а надто я ще переступив Вашу виразну волю і поїхав сюди. Алеж, дорога Пані, зважте, що вчинив я се в болю серця і на половину з мусу. Скажіть слово, одно словечко, і я покину сей ненависний дім і прилину до Вас. Тільки не відбирайте міні всякої надії, бо тим убиваєте мене! Відповідajte міні, виясніть все, о що прошу, вкажіть дорогу, котрою можу дійти до посідання Вашої руки, а я готов все, все віддати, щоб тільки Вас здобути“.

Прочитавши, зложив Борис сей листок, вложив в маленьку конверту і написав на ній „Для панни Густі“. Затим сів і написав друге письмо.

„Дорогий Тоню!

„Через Твої руки пересилаю листок, котрий будь ласкав доручити своїй сестрі. Ти знаєш, які наші відносини, то й порозумієш, коли скажу Тобі, що в тім листочку — ціле моє житє, не стільки може фізичне, скільки моральне. Будь ласкав, зараз доручи їй се письмо і проси, щоб відповіла міні. Для знаку, що письмо дійшло до Твоїх рук, будь ласкав на всякий случай передати міні через післанця книжку, котру я у Тебе забув. Цілую Тя і поздоровляю щиро — Борис“.

Ледве зложив сі листки і запакував в одну, більшу конверту, коли вийшла пані Магонська.

— Ну, що, готові ви?

— Готов.

— Що се ви змерзли, що так дрожите?

— Я? Ні! Хіба ж я дрожу. — змішавшись, сказав Борис. Пані лукаво всміхнулася.

— Що се ви, лист якийсь написали?

— А так, лист. Бачите, я забув у Тоня Трацкого свою книжку, то хотів би, щоб він міні прислав її. Чи ту до почти далеко?

— До почти? Дві милі. Але що вам то pomoже, — адже до Н. почта не йде. До Н. близше як до почти. Коли вам конче треба, то я можу й зараз післати візника верхи до Н.

— О, пані такі ласкаві для мене! Боюсь, щоб не надужив вашої такої доброти.

— О, о, о! — з комічним зачудуванєм сказала пані. — А се відколи ви почали боятися? Ну, ну, адресуйте лист, я зараз скажу візникови, щоб був готов. За годину зараз ту буде!

Вийшла. Борис запечатав і заадресував письмо, коли се пані вийшла з візником, котрий очевидно тільки що встав від обіду, пригнавши коні до дому з ліса.

— Ти, Миколо, знаєш Н-ського панича наймолодшого, того чорнявого? — запитав его Борис.

- Знаю, прошу пана. Панич Тоньо називається.
— Так, так. То будь же такий добрий, возьми се письмо, а не згуби, і віддаси єму.
— Добре, прошу пана.
— Він тобі дасть для мене книжку, то привезеш.
— А більш нічого?
— Або я знаю? Може й письмо яке напише.
— Добре, прошу пана.
Борис дав єму письмо.

— Дай сюди,— сказала пані Магонська, бистрим, нервним рухом вихапуючи письмо з Миколових рук,— бач уже поплямив. Я тобі звину в папір і в шматину, візьмеш в ремінь, то не згубиш!

І зажерливими очима глипнула на адресу, тай відвернулася до Бориса майже в тій самій секунді.— Виходьте на ганок, я зараз ту буду, тільки его виряжу,— сказала вона веселенько. Затим махнула єму рукою, держачи в пальцях письмо, і почула, як в нутрі зверхної конверти шурнуло друге, менше письмо. Зціпила уста, закусила зуби,— люта заздрість здавила єї серце.

О, знаю тебе голубчику,— прошептала вона,— не здуриш ти мене! До неї ти пишеш, а братом закриваєшся! Проклята лялька! І шпурнула письмо на ліжку, бо була в своїм покою. Дух їй запирало. Була хвиля, коли хотіла зараз же розірвати письмо, прочитати, пошарпати на куснички, так як пошарпала б була в тій хвили саму Густю, коли б була мала єї в руках. Але розвага взяла верх. Що з того буде, коли порве отсе письмо, прочитає его? Тільки пошкодить ділу, а дізнатись нічого не дізнає. Любовні запевнення та воркотання—ну, не таке важне діло. От коли відповідь дістати в руки, се друга річ. Се вже свого рода документ, оружє! І в голові пані Магонської в одній хвили зложився плян. Бережно обвила письмо в папір і в шматину. Микола в короткім сердаці чекав уже в сінех:

— На, їдь до Трацких, а не бався. Сли дістанеш відповідь, лист, то не їдь просто до двора, а поїдь з гостинця просто на толоку, там коня спутай, а сам прийди затилєм до кухні, так щоб тебе сей панич не бачив, розумієш?

— Розумію, прошу пані.

— І письмо мені до рук віддаси, розумієш?

— Розумію.

— І нікому ані слова о тім! Памятай. Я тобі того не забуду. Микола поцілував паню в руку, сів охляп на коня, підстеливши тільки якусь стару сердачину і почвалав, аж закурилось. Тимчасом пані повела Бориса оглядати господарство. Ніщо там було й оглядати багато: господарство було мізерне, запущене, очевидно велось без того панського ока, котре, як каже приповідка, коня тучить. Будинки були старі і занедбані, покрівлі попрогнивали та світились прогалинами, обороги стояли ще порожні, хоч у Трацких вони давно були навантажені сном.

Борис не міг здержатись, щоб не висказати перед панею своїх уваг о немудрім стані єї господарства:

— Правда ваша.— сумно сказала пані.— Але скажіть самі, як ту може бути інакше? Батько старий, німічний, а я— слаба женщина,—

кому ту догляд давати, кому вести господарство? Ще добре, що й так воно ведеться, що хоч яко-тако держимось на ногах.

Вийшли на поле,— і там було не ліпше. Зараз за городом посіяна була нивка пшениці—одинока на всю околицю. Земля була гарна, намулина, затишна, на відгоні, то й пшениця могла б на ній гарна бути. Та що, виорали не добре, підгноїли не добре, не спололи весною, і пшениця вийшла ні нащо не схожа: осег високими стеблами хитався повиш колосків, вязелець та горошок цілі загони пшеничних стебел поскручували до купи і лавою повалили на землю, придусили зовсім. Жалко було дивитися на змарнований дар божий.

— І щож я пораджу,— звинялася пані ніби на якийсь невисказаний закид Бориса.— Туг би не таких рук треба. Доки тато були молодші та жвавіші, то все йшло добре, довгів не було, ще й готовий гріш часом заваджався. А тепер минули ті часи!

— А земля ту не погана,— сказав Борис,— і пасовиска мусять бути гарні.

— О, худоба, то тут головна підпора господарства! У нас полонини обширні, пару тисяч моргів. Колись тато на них по сто волів своїх випасав. Правда, що без спілки з жидами не обходились, та все таки в осени після ярмарку привозив не раз дві й три тисячі чистого зиску. А тепер полонину жиди у нас винаняли, а нас до спілки не кличуть, бо нікому коло того запопадати. От коли б мужчина, та молодий, та розумний, та енергичний, то можна б ту жити,— ох, і як гарно жити!

Кожий раз, коли пані звертала розмову на сю тему, Борисови робилося якось душно і встидно. Він то схилявся, то відвертався: ту зіле якесь вирве, камінчик підніме та оглядає, та як мога міни достроює, що ніби то він або не дочуває або не розуміє, куди вона верне. А пані все своє товче, терпливо, нічим не зракуючись, але й не спішачи до ніякого вияснення. Не даром же вона сю ніч майже ока не зажмурила, обдумуючи, як і які тенета застачити, щоб хоч сего звіря уловити, коли ніякий красший не трафляється. Правда, трафлялись їй женихи з околичної шляхти, та такі, що вона воліла сидіти в отсій лісовій глуши вдовою з старим батьком на отсім мізернім господарстві, аніж іти заміж за котрого з них. Знала небога, що вийде вона за котрого з тих розпитих панків, каргарів та авангурників, то й тої глуші і того мізерного господарства у неї не стане. А вона після першого чоловіка і після кількох літ проведених в місті чого іншо о бажала. Борис, хоч хлопський син, являвся їй далеко наручнішим, ніж околичні підпанки. Знала его й почувала для него дещо так: чого женщина не швидко забуває. А що хлопський син— овва! Привик до бідности, то привик і до роботи, до пунктуальности, виробив і загартував сили, зможе красше підняти і повести господарство на єї батьківщині, буде шануватися і її шануватиме.

А хто хоче, нехай собі говорить— їй се байдуже, коли б тільки їй добре було.

— Ну, досить на тепер того ходу,— сказала пані,— буде ще час і по обіді. Ходім до хати, там десь татко нас дожидає.

Пан Ремба справді ходив уже по покою з люлькою в зубах, коли вони вийшли.

— Витаю, витаю! — скрикнув він, простягаючи Борисови свою суху як шкіра і жовту як пергамен руку. Борис стиснув її, — вона була холодна, мов рука трупа.

— А що? Як ночували? — питав далі пан Ремба, взявши Бориса за підруку і опираючись на його рамя, як дама. — Даруйте, що труджу, — кричав він, — але бачите старий я став, ноги не статкують, то треба молодшої підпори шукати! Хе, хе, хе! Тай жилося за молоду, жилося таки! О, не то ту було, що тепер! Не той світ був, не ті порядки! Хе, хе, хе! Вам молодим людям і думою не здумати, як ми жили. Я як мав сімнадцять літ, то батько для мене що рік трое нових дівчат держав. Бувало з цілого села скличуть дівчат, поставлять в ряд на подвір'ю, а батько до мене: іди, синку, вибери собі, котрі тобі до вподоби будуть. Хе, хе, хе! А нині що! Хлопець двадцять літ, а ще не оден не знає, як і взятися до дівчини! Що такий світ варт!

Пані Магонська щось там попрятувала в сусіднім покою, не слухала тої бесіди. А старий Ремба, міцно надавивши своїми кістками Борисове рамя, ходив з ним по покою, сував ногами, і говорив, і говорив, а все таке, що Борисови аж огидно було слухати.

— Хе, хе, хе! Я вже певно не пожалуюсь перед Богом! Жив я синку, жив до сита. Знаєте, я вже в десятім році життя всі ті штуки знав, а як був в школах — до четвертої гімназійної дійшов, тай покинув — то для цілої кляси учителем був по жіночій часті. Хе, хе, хе! Рад би я видіти того учителя, котрого б так хлопці слухали, як мене! І що ми доказували! У мене все те є позаписуване, я вам прочитаю потому. У нас була організована ціла кумпанія, спілка така, на дівчат. Ми на лови ходили по за місто. Було, було всяко! А я все провідником був. І доки я був, то все було добре, ніколи нас не спіймали. А як мене не стало, то тамті дурні зараз попалися. Двадцять хлопців відразу вигнали з гімназії! Хе, хе, хе!

Борис слухав сего балакання і вився мов на муках. Голос старого Ремби, хриплий а натужений різав его слух, а слова шпигали его в серце, збуджували і біль і обриджене. Єму здавалось, що до боку его причепився якийсь поганий слизняк, поліп, холоцний та ціпкий, що висисає нечутно теплу кров з его тіла, а натомісць всочує ему якусь клийку, огидну отруту до серця. А Ремба не переставав балакати. Немногі щиро людські чутя, які може й були в его душі, давно розгубилися по манівцях життя, застигли і залили холодною слизью. В тім висохлім, немочнім тілі тліла вже тільки одна іскра звірячого життя, а душа, заскорузла від малку в свинстві, тільки тим одним свинством і жила тепер, пересипалась та забавлялась, мов дитина попелом. Все проче щезло для него, вивітріло з его памяти. Безпомочність старих літ і самота ще тільки скріпили в нім той н хил. По смерті жінки, віддавши одну дочку замуж за бідного емігранта Магонського, що пізнав її якось случайно на якійсь забаві і взяв з дому до міста, старий Ремба остався сам в тій глуши з своїми споминами. Він задумав було ¹⁾ списати свої спомини і замість них списав грубезний том самого свинства, которому дав оригінальний титул: „*Bigos hultajski dla poboznych duszyczek zgotowal Amber*“. Був се збірник трохи

¹⁾ В рукоп. були.

що не всеї порнографії, яку тільки випродукувала підгниваюча на пни польська шляхетська фангазія в кінці XVIII і в початках XIX віку, але було zarazом чимало й новіших польських і заграничних причинків. Починаючи від біскупа вармійського Красіцького, а кінчачи славним комедіописателем Фредром, заступлені ту були десятки звісних і незвісних польських поетів порнографів; твори їх віршом і прозою попереплітані були дотикаючими того самого предмету оповіданнями, анекдотами та дотепами самого Ремби і єго знакомих. Була се ціла піраміда огидностей і безвстидностей, такий причинок до пізнання обичаїв і світогляду польської шляхти, якого і найгірший єї ворог не міг скомпонувати. Все тут від першої стрічки до послідної було або брутално безвстидне, отверто та прямо виявляє найнижші, а то й противнатуральні пориви людського зіпсутя, або рафіновано змислове, цілими ракетями дотепу і фангазії пристроююче такі річи, котрі сказані попросту викликали б одну тільки огидливість. Весь вік свій Ремба був ворогом писаня, але коли засів до свого „Vigosu“ — немов відмінився. Цілими днями сидів над величезною *in folio* книжицею в 1000 сторін грубого паперу, котру казав собі зшити і оправити в шкіру, — і писав, і писав.

Він перебрав і попереписував туди всі шпаргали і свистки, які в него від молоду нагромадились, — а громадив він самі скандальні речі: пасквілі на знакомих і незнакомих дам та „віри достойні“ описи їх любовних пригод, вірші, котрих автори не сміли б показати ніякій цензурі, а котрі задля того кружили в тисячних відписах поміж шляхтою і деклямувались в тіснійших або і ширших „своїх“ кружках.

Кождий такий документ будив в єго памяти спомини подібних і неподібних скандальних історій, речень, анекдотів, і все те він пер в свою книжку, записував з таким пієтизмом і так старанно, мов не знати які дорогі скарби. Кожда нова карта рукопису наповняла єго такою радістю, як археолога кожда викопана з старих гробовищ чашка.

Коли не стало єго власних матеріялів, він почав громадити їх від сусідів і знакомих, розписував листи до таких людей, з котрими від десяти літ не вів знакомства, поїхав навіть до Львова і просидів цілий місяць в бібліотеці Оссолінських, виписуючи всякі свинства з рукописних збірників кінця XVIII і початку XIX віку. Одним словом, в тім чоловіці, що весь вік прожив худобиною, нараз прокинувся інстинкт збирача і ученого, тільки інстинкт звернений на збиране свинства. По двох чи трех літах том був заповнений, весь записаний власноручним, чистим, рівним і виразним письмом пана Ремби.

Підкрутивши оздобну павзу під послідною стрічкою, він кинув перо, щоб не дог ркнутись до него вже до кінця житя. Послідна іскра інтересу до світа згасла: світ не міг єму дати вже нічого нового; все, що він міг єму дати, замикалося в тім грубезнім, в шкіру оправленім і на срібні клямри замкненім томищі, на котрого хребті золотими буквами витиснений був єго титул. Від тепер він уже не потребував нічого збирати, тут мав усе при купі. Від тепер се був єго молитвенник, єго порада і приятель. Той огидний дідок, та тілесна і духовна руїна, він послідний раз м лився Богу, і то щиро, тоді, коли занедужав був на запалене горла, а до скінчення рукописі мав ще десять

карток; тоді він молився, щоб Бог допоміг йому скінчити розпочате діло.

І він виздоровів і скінчив его, і від тої пори ніколи вже не молився. Всякий его розвій зупинився, від тепер він тільки черпав з нагромадженого скарбу. Зять его помер, дочка повдовіла і вернула назад до дому, господарство упадало і марніло, але его не обходило нічого, він раз у раз смакував свій „Bigos hultajski“. Любив він читати з него уступи в голос, і то чим раз голоснійше в міру того, як слух его слабів і притуплювався. В таких разях він не зважав на те, що дочка або хто інший слухає его читання. Впрочім і дочка та, вихована в домі і в атмосфері, пропахлій зопсутем, не багато собі з сего робила, коли була сам на сам з батьком, а втікала, коли у батька були гості. З другого боку така вдача старого Ремби, що він все і при всіх говорив тільки об однім свинстві, відгонила від їх дому всіх батьків, у котрих були діти, а знаджувала туди тільки старих кавалерів та зопсутих до шпіку костей повітових віверів. Не диво затим, що стара Параска так здивувалась, побачивши, що до їх дому загостив молодий панич. А пані Магонська, хоч з разу боялась давати Бориса в руки свому батькові, в кінці таки рішилась. Вона числила на те, що хоч зразу може ему й огидливо буде слухати батькових оповідань та відчитів, то все таки в кінці молода кров візьме своє, розіграється, як під впливом побуджуючих крапель, а тоді її побіда буде легка.

— Хе, хе, хе! А що, правда, що пишне!— кричав старий, прочитавши з свого „Bigosu“ Борисови якусь особливо огидну штуку.— Го, го, го! не такий се майстер писав! Що ви тепер там з своєю літературою возитесь, як дурень з ступою! Велика невидальщина, та ваша теперішня література! Читаєш її, ні тобі зимно ні тепло, weder Salz noch Schmalz! А ото література, так раз література! Прочитаєш таку штучку, то цілу ніч кров бігає по жилах, а сни які сняться! Хе, хе, хе! молодий чоловіче! Вже я в тім практик! Мене послушайте!

Борис відвернувся, ему морочилось перед очима. Він рад би був вирватись, втекти, куди очи видять, але той старий труп держав его міцно за рамя, немов прикував до себе, щоб тим певнійше защепити в его чисту, здорову кров заразу, котрою сам просяк до шпіку кісток.

— Що то?— скрикнув старий, — ви відвертаєтесь? Вам неприємно сего слухати? Гей, гей, молодий чоловіче! Не знаєте ви життя ані его ціни? Щож варто жите людське без того? Га? Адже ж і се пан Біг сотворив. Тай ще знаєте, що я вам скажу. Чи є там пан Біг, і небо й пекло і все те проче, — хе, хе, хе!— то хто ще знає. Попи говорять, і нехай собі говорять, се для хлопів потрібне, хлопи повинні вірити. Але ми, знаєте, хе, хе, хе, — ми можемо й сумніватися. Так що то я хотів сказати? Ага! Чи все те так, як попи кажуть, то Бог оден знає. Але що отсе все, що ту написано (і він своєю кістлявою рукою вдарив по книзі)— правдиве і єсть на світі і становить приємність і розкіш і небо і пекло людське, се правда! Се так, сего ніхто не заперечить, а хто заперечить, той дурень!

І він з упертостью маніака торгав Бориса за руку, щоб усю его увагу прикувати до себе. Знов почалось читане. Борис не знав, що діяти; він весь облитий був потом, немов в лазни. Стук ножів і вилок,

що роздався з сусідного покою, був для него мов звін воскресний. Почувши той стук, старий Ремба відразу пустив его рамя, замкнув книжку і встав. Параска вийшла, щоб накривати стіл, а за нею пані Магонська внесла ложки, вилки і ножі і почала розставляти тарілки. Старий Ремба став відразу мов не той. Здавалось, що дар слова у него зовсім віднятий. Скоро тільки стіл був накритий, він сів на своє місце, взяв ложку до рук і з ідіотичним виразом лиця впер очі в вазу з росолом, що димилась насеред стола. Щезли порнографічні тумани, остався тільки пережовуючий звір.

Оден позирк пані Магонської на бліде Борисове лице переконав її, що перша батькова лекція випала трохи за тяжка, що Борис мучиться і терпить. Тепер вона старалась залагодити те погане вражінє, посадила Бориса напротин себе, боком до батька і не звертаючи на старого ніякої уваги, почала з молодим розмову.

— Даруйте, пане, — сказала вона, — що я мусіла вас на часочок лишити. Ви може нудились ту? Я знаю, татко до розмови не тее...

— Протинно, — сказав Борис, — я волів би був троха більше нудитись. Татко ваші надто ласкаві для мене, угостили мене всім, що мали найкрасшого.

Пані якось двозначно всміхнулась і замовкла. Нараз схопилася.

— Ах, даруйте! Я так занята була своїм бабським господарством, що й забула... наш післанець тільки що вернувся.

— Ну і що? — мало не скрикнув Борис і рука з ложкою затремтіла і застила в повітрі.

— Ха, ха, ха! Видно, що дуже цінна для вас ся книжка, коли аж тремтите на вість о ній. Нічого, нічого, привіз книжку, зараз вам дам. Параско, принеси но тоту пачку, що Микола привіз!

Параска внесла пачку, обвинену газетою і перевязану шнурком. Борис кинув на неї оком і не рушився з місця. Єму троха відійшло від серця і він старавсь успокоїти себе, вколисати себе надією. Не доторкаючись до пачки, він подякував пані за її доброту, що для его річи трудила післанця.

— Ну, найшли за що дякувати! — сказала пані. — Протинно, я дуже рада, що могла вам зробити сю приємність.

Ледво міг Борис діждати кінця того обіду. Пачка, що тут обік него лежала на столі, пекла его мов зелізо і віднімала апетит. А коли повставали з за стола, він взяв пакет і вийшов до сусідного покою.

Рука его тремтіла, коли розв'язував шнурок і розвивав газету. В газеті завинена була его книжка. Пильно розвернув він її, почав переглядати, перевертати картку за карткою, — не було нічого. Глянув під хребет оправи, і там нічого. Ще раз перетряс листочки — нічого. Тоді руки его опали, в очах посіріло і в груди зробилось так якось дивно і слабо, немов серце битись перестало, і кров безвладно випливає з него кудись в низ. Він сів і підпер голову на долоні. Значить, вона нічого не відповіла! Вона не вважає его гідним відповіді, погорджує ним і не хоче перед ним толкуватися. Ну щож, воно й зовсім натурально, бо він хлопський син! Вона погралася з ним і відкинула его, як іграшку. Так єму треба, нехай би був не сунувся туди, куди не его місце! А він дурний, засліплений, готов був навіть все принести в жертву для її очей, її лиця, її голосу! Тьфу, хібаж вона сего стоїть?

Ні, се добре, що так сталося! Він в нетямі наметности готов був кинутись в пропасть, а вона зупинила его. Спасибіг їй за те! Сон скінчився. Хоч і який рожевий, а все таки се був тільки сон і нічого більше. Тепер доля штовхнула его, важко, болюче, але в добрім намірі: щоб прокинувся, щоб перестав кидати себе в жертву чужим богам, щоб пізнав свою власну гідність, власну вартість, і був самим собою. Спасибі тобі, доле!

Але сі думки не успокоїли Бориса. По хвили він зірвався і забігав по покою, мов звір в клітці. — Ні, се не може бути! — думалось ему, — се не може бути! Чи любить вона мене, чи не любить, але вона чесна дівчина. А мовчати сим разом була б підлість. Вона сего не могла зробити! Може слуга лист загубив або забув де в ремени? — І не надумуючись довше, він пішов до кухні.

— Миколо, — спитав він, — чи там не дали тобі для мене якого лисьма?

— Ні, прошу пана, — сказав Микола.

— А може казали що?

— Нічого, прошу пана. Панич перечитали ваше письмо, пішли до покою і за годинку винесли міні тоту пачку, що я привіз.

Він не допитував дальше і вийшов на подвіре. Світ крутився перед его очима, і він ішов, сам не знаючи, куди йде.

— Що вам такого, пане Борисе? — спитала его пані Магонська, немов злучайно перестрічаючи его в садку. Вона також була чогось зрушена, лице почервоніло, груди то піднімались, то опускались живо. Та не бачив сего Борис, не до того було ему.

— Щож би міні мало бути, — озвався він, очевидно нерад тій стрічі.

— Слухайте, пане, — сказала вона з дивним якимсь усміхом. — Вас колись в гімназії славили Епаміондою, говорили, що ви ні за що в світі не збрешете. Як би я рада хвильку поговорити з таким чоловіком, о котрім могла б знати, що він буде говорити міні о всім чисту правду!

Борис пильно глянув на неї, не розуміючи, до чого змагає сей незвичайний вступ.

— Так ви, пані, думаете, що я змінився против давнього, що брешу?

— Щож, не гарно було б такому дорогому гостеві казати щось подібного, али коли вже на те пішло, щоб правду сказати, то так.

— І по чім же ви, пані, судите?

— По чім я суджу? Гм! Ну, то скажіть же міні по правді, як ви стоїте з панною Трацкою?

— Ніяк не стою. Пізнались, розстались, тай годі.

— Чи справді годі? Чи справді між пізнанем і розстанем нічого не було?

— Пані, — сказав уражений Борис, — ви не маєте права о те питатися. І на що вам се знати?

— Знаю, що не маю права, — спокійно відказала пані Магонська, — але впевняю вас, що для мене се річ трохи чи не так само важна, як і для вас.

— Не розумію вас, пані, — сказав Борис. — Чим може бути для вас важним те, що я або хто другий собі думав, марив та фантазував?

— Що до того другого, то справді все те міні зовсім рівнодушне, але що до вас, то ні.

— Що до мене? Як же се так?

— Бо я вас люблю, — сказала пані Магонська, не спускаючи з него своїх палких очей.

— Пані, — сказав Борис, — позвольте вас попросити о одну річ.

— Що такого?

— Не згадуйте більше о тім, не повторяйте того слова! Коли б ви знали, як болюче разить воно мою душу, які важкі спомини будить¹⁾ в моїй тямі, то ви й самі порозуміли б, що вже одних сих²⁾ споминів досить, щоб нас розділити на завсігди.

— Щож се за спомини такі? Я нічого такого не знаю, — сказала півголосом пані Магонська, схиляючи очи в низ.

— Не прогнівайтесь на мене, пані, — відказав Борис, — але я не можу вам сего розказати. Прошу тільки вірити моему слову. Впрочім ви й самі може догадуєтесь по троха всего.

— Нічого не догадуюсь. Щож се такого, скажіть на милість Богу, не мучте мене!

— Не вже ж ви пані не пригадуєте собі нашої першої стрічі?

— Пригадую. Ну, і щож з того? Хіба се така вже страшна річ?

— Ні о кім не суджу, але для мене вона була страшна. І не вже ви, пані, не тямете, що в три дні опісля помер ваш муж?

— Тямлю, і знов не бачу, що в тім такого страшного.

— І не вже ви не допускаєте ніякого звязку між одним фактом і другим?

— Що, що ви мовите?

— Нічого я не мовлю, тільки питаюсь вас!

— Звязку між одним фактом з другим? Який тут може бути звязок? Мій муж був від давна хорий, — ну, і вмер. Мій муж не знав нічого.

— Думаєте, що не знав?

— Не міг, не міг нічого знати!

— Помиляєтесь, пані, — він все знав.

— Все знав? Се не може бути! Від кого ж міг він про се дізнатися? Хто міг ему се сказати?

— Я, пані.

— Ви? Нещасний! Так ви убили его!

— Ні, пані, правда убила его. Я не перечу, що й я ту дещо винен, але признайте, пані, що не сам.

— О мій Боже, мій Боже! — ридала пані.

— Признаєте тепер, пані, що нам годі думати о любові і о всяких подібних річах, бо між нами стоїть труп вашого мужа, а мого найліпшого вчителя, мого другого батька.

Тимчасом пані кинулась на лавочку під розлогою яблунею і сиділа мов зломана, закинувши руки над головою. По лицях її котились сльози і падали на чорну вдівську сукню, котру вона носила після мужа. Борис стояв перед нею з похиленою головою, сумний, задуманий.

— О я нещаслива, — ридала пані, ломаючи руки, — пропала моя доля! І чим я в Бога винна, що дав мені кров горячу і бажане життя?

¹⁾ В рукоп. будуть.

²⁾ В рукоп. сіх.

Чиж за те, за одно те я маю марно гинути, пропадати? Борисе, милий мій, — скрикнула вона зриваючись і хапаючи его за руки, — молю тя Христом Богом не кидай мене, не погорджуй мною! Роби зо мною, що хочеш, карай мене, як тобі подобаєсь, тільки не кидай мене. Ох, коли б ти знав, як я тебе люблю! Ніхто тебе так не любив і не буде любити! Забудь тоту куклу, що робила собі іграшку з твого серця, — вона не стоїть одного волоска з твоєї голови! Жий зо мною! Я буду тобі вірною дружиною, буду тобі слугою, чим хочеш, тільки не відтручуй мене! Бачиш, я женщина і шляхтянка, а я не то що не цураюсь тебе, хлопського сина, я руки твої цілую — не погорджуй мною!

І вона в безумнім жарі притисла его руки до своїх уст і почала цілувати їх. Борис стояв мов оголомшений, мов прибитий тим наглим вибухом довго здержуваного чуття. Він не знав, що єму діяти і надармо силувався відняти свої руки від уст молодой вдови.

— Пані, — сказав він, — змилуйтесь, схаменіться! Ще хто побачить!

— А що міні до того! — скрикнула вона, запаленівши ціла, — нехай бачить, хто хоче! Я плюю на всіх! Я вільна і можу робити, що міні подобаєсь. Борисе, милий мій, скажи, ти не відтручуєш мене?

— Змилуйтесь надо мною, пані, — сказав Борис. — Я ж вам іно що висказав свій погляд на наш стосунок. Що ж я можу вам більше сказати? Чи ж ви думаєте, що звязок наш серед таких обставин міг би бути щасливий, навіть коли б інших перешкод не було? А є ще й інші.

— Які, скажи! — Ледве дух переводячи прошептала Магонська.

— У мене, пані, є родичі, прості селяне.

— Пусте, пусте, пусте! — замахала рукою пані Магонська. — Спробуємо їх сюди, нехай живуть при нас. Мій батько не довго поживе, а хоч і поживе, то ви бачили самі, що він нікому води не закаламутить. Будемо жити разом, будемо робити і будемо мати.

— А по друге, пані, що я? Недоварений студент. Таким я оставатись не хочу. Я мушу скінчити медицину, вже хоч би для того, щоб жите моє не було змарноване, щоб я на всякий случай мав о що руки зачепити.

— Хіба ж у мене вже так зовсім голо і пусто, щоб не було о що руки зачепити.

— Се у вас, пані, але не у мене. Я не хочу бути нічиім слугою, але також і нічиім тягаром. А по друге я хочу найти собі роботу, пожиточну й для ширшого загалу людей.

— Ну, добре, добре, і з тим я згожуюсь. Нехай і так! Поберемось а відтак іди собі кінчи медицину, вчися. Я терпливо ждатиму на тебе, виждатиму тебе, як сходу сонця. О, милий мій, яка я щаслива буду

— Стійте, пані, — сказав Борис, — я ще не скінчив. Між нами ріжниця роду, традицій, привичок.

— І се пусте! Що міні рід? Ніякого роду крім батька у мене нема і знати я нікого не хочу. Коли тільки я в своїх чотирех стінах буду щаслива, то з усього прочого сміюся.

— Між нами ріжниця народности.

— А їй ти се говорив? — зміненим, острим тоном нараз спитала пані Магонська.

— Кому — їй?

— А тій куколці порцеляновій, панні Трацкій? Адже між тобою а нею всі ті різниці так само заходять, а крім того ще й та одна, що вона тебе не любить!

— Пані! — скрикнув Борис.

— А, бачиш, і Епамінонду правда вколола! Скажи, може брешу? Може не правда, що ти...

Вона не докінчила. Щось давило її в горлі, немов якийсь важке, погане слово хотіло вирватись з її уст і вона на силу, з крайнім напруженем волі втолочила его назад в глук душі.

Борис з якимсь переляком глянув на неї і не кажучи й слова більше, звільна відійшов. Вона не кликала его, сиділа на лавочці, бліда, з дрожачими губами і з похиленою вниз головою. Борис, покинувши її, в важкій нетямі пішов садком над потік, сів над самим берегом і довго-довго і не думаючи нічого, глядів на бистро пливучу чисту воду, що стиха рокотіла, бючись об каміне. Его очі слідили за роями дрібних зеленковатих та золотожовтих здерок, що плавали по воді, пхалися до берега, уганялися за комариками та частенько аж над воду підкидувалися, залюбки гуляючи в хрустальній, холодній воді. Сей ненастанний рокіт хвиль, їх одностайне миганє перед его очима якось успокоювало, вколисувало его. Він старався вловити осібну фізіономію кожної хвилі, розпізнати її серед течії тоді ще, коли вона вже опала і друга на її місці піднімалася і опадала. В кінці єму здалось, що й сам він не що більше як хвиля: оден момент підняв его понад бурхливе, неспокійне плесо суспільне, а зараз же слідуєчий момент зіпхне его назад в глук того плеса і занесе всякий слід его істнованя, его терпінь, праць, надій і розчаровань. І щож значить той оден момент, котрий его підніс? Се одна точка в безконечнім ряді моментів, а прецінь для него в тій точці — все. І чи не дитяча, пуста забава — розліджувати в тій точці якусь індивідуальну фізіономію? А прецінь в незначучім обрубі тої точки кільки ж то змагань і боротьби іде на те, щоб виробити і удержати его індивідуальну фізіономію, все те, що люде зовуть свободою, переконанем, незалежною і розумною працею! Точко геометрична! Краплино серед потока! І що значать ті твої змаганя та болі? Та ба, самі вони нічого не значили б, як би не були впливом висшого закона, самої натури людської, як би не були конечним проявом могучої сили, котра каже хвилям розбивати скали і заплонювати поле, котра порушуючи точки творить круги і світові кулі.

— Так щож, — аж скрикнув Борис, — коли воно так, коли якась висша сила двигає і носить мною, коли я тільки пилина під її подувом, так нехай же собі дме! Чого я буду терпіти і мучити себе і других? Не моя воля. Попливу за водою, полину за вітром. Не моя воля! Відбившись від каменя, хвиля ломиться в намулі, — от таке й мое. Там мною погорджено, прогнано мене з дому, брехнею і наругою розшарпано мое серце, так я тут спочину. Намул хоч брудний, а хліб родить, а скала хоч чиста, біла, блискуча, так за те й безплонна. Бог з нею! І чого міні ще шарпатись та кидатись? Зломлюсь в намулі. А пропаду? Ова, не я перший, не я й послідній! І люде про те будуть сіяти й орати. Не моя воля!

Пізно вже було, сонце нзд гори похилилося, коли Борис вернув до дому блідий, утомлений, сумний, мов після якоїсь важкої роботи.

Звільна пройшов він садок і подвіре, мовчки вклонився господині, що стояла на подвірю і гляділа кудись мабуть за курчатами, і пішов до покою.

— Куди ви блукали? — озвалась по хвилі пані Магонська, вийшовши до покою. Я вже думала, що ви денебудь в ліс пішли і заблудили, — бо у нас о те не трудно. Ну, скажіть, де ви були?

— Над потоком сидів.

— І щож ви робили? Може рибу удили?

— Ні, я так сидів, власні думи гонив.

— Пане, Борисе, — сказала мягко пані Магонська, сідаючи обіч него на канапці і обвиваючи его шию своєю пухкою рукою, — жаль міні вас, бо бачу, що ви дуже мучитесь. Але вірте ви міні, не варт вона вашої муки, не варт одної вашої думи.

Борис мовчав, похиливши голову.

— А ви на мене не гніваєтесь? — спитала вона, прихилиючись до него і заглядаючи ему в очі.

— Чи маю ж я право гніватись на вас? — понуро відказав Борис.

— Ну, то чогож ви так неласкаво дивитесь на мене?

— Пані, — сказав Борис, ви ж сами кажете, що у мене серце болить. А раз ви се знаєте, хоч і не зміркую, відки ви се знаєте, — то повинні знати й те, що як у чоловіка болить, то неприродно б було ему сміятися і веселитися. Ви добрі, пані, і я вас шаную, ціную за те. Впрочім я ваш гість. Але одно смію вас просити: дайте міні прийти до себе, отямитись. У мене тепер в голові мішається, одної думки ясно передумати не можу, а ви хочете, щоб я рішався на таке важне діло і ще й веселий був.

— Правда ваша, — сказала пані, — даруйте мою влізливість! Але тепер пора вже до підвечірку. Можна вас просити?

При столі пані Магонська була в дивнім якимсь настрою: то сміялась з леда чого, мов дитина, то знов похилила голову в важкій задумі; по хвилі знов зривалась, кидалась до вікна і, відщипнувши розцвівшу квітку фуксії, знов вертала до стола і гнівно кидала квітку з рук. Лице єї то червоніло, мов півонія, то блідло. Далі сіла й почала розказувати батькові про якогось сусіда, що конче стараєсь о єї руку.

— Знають татко, — кричала вона що духу, — той вусатий з здоровою бородавкою на носі, що на мої іменини випивав по пять моїх черевиків вина оден за другим.

— Ага, ага, той, що так гарно деклямує вірш про „Ojca Gauden-tego“. Знаю, знаю.

— Та нехай він скрутиться з своїми конкуррами, ха, ха, ха! І знати его не хочу! Своє село давно пропив, а тепер ледво вкрутився на секретаря до ради повітової. Нехай там каменіє без мене! Він свою першу жінку канчуком сік, — і вмерла бідна від его побоїв. Та не дай міні, Боже, таку долю!

І вона заплакала так само нагло і безпричинно, як уперед сміялася.

Вечеріло. Старий Ремба вийшов на ганок з люлькою в зубах і сів. Пані обернулась до Бориса, свобідно, весело, мов дитина.

— Ну, щож тепер будемо робити? Знаєте що, ходімо рибу удити. Я ту в потоці, зараз близенько, знаю вирок, — здерок там що не міра, а хробака хапають на млі ока. У мене все готове, тільки хлопцю кажу

хробаки копати. Ану, хто більше наловить. Наперед вам кажу, що мусите добре пильнувати поплавця, бо я в тім ділі майстер.

І побігла плещучи в долині мов десятилітня дівчина, котру дорослі беруть з собою на забаву. Швидко все було готове. З довгими тичками на плечах і з збаночками в руках вирушили обоє садком, та через перелаз, та стежкою до потоку, йшли ще тою ж стежкою кусник по над потік, поки не дійшли до закрутини. Велика гладка камінюка спиняла прямий хід потоку. Вода билась о скалу, вигиналась в півокруг, щоб минути її і затим журчала по каміню ще кількадесять кроків, щоб зілється зо Стриєм. На закруті, під скалою було обширне і широке плесо, завглибшки може по шию. Проте на дні видно було кожний камінчик. В тім плесі правда роїлася незлічима сила здерок. Місце було як раз гарне для того, щоб вудкою ловити рибу; коли повінь і каламутна вода, то ту ловилися й не здерки, а здорові пструги, котрих багато водилось під скалою і котрих бойки не осмілювались виловлювати задля близости панського двора. Пані дбала особливо о те, щоб їх не виловлювати в часі терла; в інших місцях в ту пору найбільше гине тої гарної та смачної риби.

— Сідайте ось ту, висше мене, так! — командувала пані. — Буде нам обом вигідно і не будемо собі заваджати. А води в збаночок наберіть, щоб опісля часу не тратити.

— Що ж то має бути, — запитав усміхаючись Борис, — перегони які, чи що?

— А так, перегони, ха, ха, ха, перегони! Хто більше зловить, той...

— Що той, — спитав Борис.

— Ні, хто менше зробить, той мусить другому одну просьбу сповнити, і той другий не сміє відказати.

— Яку просьбу?

— Се вже опісля покажесья. Пристаєте на такий заклад?

— Ну, а як виграю, то чого можу в пані просити?

— Просіть, чого хочете! — з якимось особливим притиском сказала пані, аж Борисови якомсь ніяково стало після тих слів. Розмова перервалася. Обоє хвильку гляділи на поплавці.

— Одна! — скрикнула пані, викидаючи на беріг здерку, що тріпалась на гачку. Стоячий у неї за плечима хлопець зняв рибку з гачка і кинув до збаночка. Вудка знов пірнула в воду.

— Друга! — скрикнула пані. — Гей, пане Борисе, а ви ще жадної не маєте?

— Торгають, але жадна не ловиться.

— Третя.

— От і у мене одна! — скрикнув Борис, сіпнувши вудкою. — Та хай їй цур, упала з гачка!

— Ха, ха, ха! — засміялась пані. — Четверта! А ось і пята! А ось і шеста! Фе, встидайтесь! Не вже у вас ані одної ще нема?

— Ну, прецінь дав Бог одну, — сказав Борис, викидаючи здерку.

— А у мене вже десять, — сказала по хвили пані Магонська.

У мене три, — відповів Борис.

— У мене п'ятнадцять, — знов по хвили роздався голос пані.

— У мене п'ять.

Ще з пів години ловили, поки не змеркло. У Бориса показалося здерок десять, у пані Магонської щось з п'ятьдесят чи й ще більше.

— А що, хто виграв? — втішилася вона.

— Так і слід вам виграти, — сказав Борис.

— Ні, ні, не мені слід було виграти, а вам, — скрикнула вона, обливаючись живим румянцем. — На, хлопче, — сказала живо відвертаючись, — занесеш ті риби до кухні, нехай їх Параска почистить, буде вечеря. І вудки забори!

Хлопець забрав усе і пішов до дому. Пані і Борис також лагодились, іти, бо вже роса падала.

— Алеж то я запорошилася! — скрикнула пані, озираючи свою сукню. — Пане Борисе, будьте такі добрі, обтрепліть мене від порошу.

Не міг Борис не послухати тої просьби. Зразу хотів хусточкою обтрепати сукню, але до неї від сидження поприставало багато кусників сухої глини і піску, треба було обтріпувати їх рукою. Він мусів при тій роботі кілька разів доторкатися повного, еластичного стану, то знов пухкого, мов виточеного рамени молодій жінки, і за кожним дотиком до того теплого, еластичного тіла почував якусь дрож, немов таємний ток магнетичний пролітав по його нервах.

— Ну, але щож буде з нашим закладом? — спитав він по хвили, коли обоє поруч ішли стежкою до дому.

— Щож, я виграла. — сказала пані.

— А я боюсь, що запросите у мене чого небудь такого, чого я не буду міг вам дати.

— О, не бійтесь, я не така ненаситна! Мою просьбу легко вам буде сповнити.

— Щож, коли так, то прошу, скажіть її пані.

— А сповните?

— Сли тільки буду міг.

— Е, як так, то я й казати не буду. Ніякого сли ту нема. Скажіть прямо: сповню, або не сповню. Тільки тоді скажу вам свою просьбу.

— Боюсь я, пані, так казати. Ануж не зможу сповнити, то що тоді?

— Овва! І тоді світу кінця не буде, ані гора на вас не завалиться, а тільки я пізнаю, що ви за чоловік, що за мужчина.

Тимчасом стемнювалося чим раз більше, стежка ставала чим раз вузшою. Щоб не зароситися, Борис пустив паню Магонську передом, а сам ішов позад неї. Дійшли до перелаза. Пані хотіла швидко через него перескочити, та зачепилася сукнею за сучок.

— Ой, ой, ой, — скричала вона, — пане Борисе, ратуйте, відчепіть мою сукню!

Борис прискочив, щоб ратувати сукню. Пані обома ногами стояла за перелазом, а сукня її зачеплена була з другого боку і піднялась в гору. Борис не міг не заримітити її повних, круглих литок в білих панчохах, тим більше, що сукня так якось туго завязла на сучку, що треба було кілька хвиль часу, щоб її відіпяти.

— Ну, щож, догадуєтесь, о що я вас хочу просити? — сказала вона, коли йшли садком.

— Ні, пані.

— Ей, тай недогадливий же ви! — сказала вона, нетерпливо махнувши рукою.

— Щож я тому винен, пані? Я привик сам ясно говорити, то й від других тогож домагаюсь.

— Ну, так нехай вам буде, — почала вона і запялась, немов не могла зважитись, або не могла найти відповідного слова. Аж коли вийшли на ганок і стали на хвильку, щоб віддихнути ще раз свіжим, нічним повітрям, пані Магонська нараз приступила до Бориса, обняла его за шию, міцно поцілувала в уста і прошептала:

— Дурнику! Того від тебе прошу, чого б властиво мужчина від женщины просити повинен. Розумієш?

І не ждучи відповіді вона ще раз поцілувала его і мов привид шмигнула до покою.

Підчас вечері була задумана, маломовна. На Бориса й очей не підводила, а більше розмовляла з батьком, кричачи ему до уха про те, як рибу ловили або про те, кілька сьогодні скосили косарі і кілька їм заплачено. Після вечері відклонила Борисови і пішла до кухні чи кудись там. Борис вийшов на ганок, поки Параска стелила ему. А коли стара пішла собі, лишивши лампу, він довго ще ходив по сальонику з руками заложеними на плечі. Сон его не брався. Він міркував, що ему робити. Хоч і як сильний був его біль по страті Густі і жаль на її поступованє, що найменше легкомисне, то все таки він зовсім ясно почував вілразу до тої кокетки і розпустниці, котра очевидно всіми способами старалась заманити его в свої сіти. Недавня постанова, щоб Густі на злість втопитись в обняттях пані Магонської, видалась ему тепер при спокійнійшій голові просто глупою. Се таке, як бесіда того чоловіка, що, мов, „моїй жінці на злість нехай мене бють!“ Ні, сего не буде! Він бачить перед собою інші, висші цілі життя і останесь їм вірний. Він не продасться в неволю за миску сочевиці.

— Значить, як найшвидше втікати з відси! — сказав він з твердою постановою і не думаючи навіть, що робить, упорядкував і звязав свій пакуночок, немов в тій самій хвили готовився вирушити в дорогу. Скінчивши сю роботу, став і всміхнувся.

— Здаєсь, що я спокійний, — сказав сам до себе, — а все таки роблю полусвідомо, мов в сні! — І почав роздягатися.

Пізно вже було. Повний місяць своїм круглим лицем заглядав прямо в вікна сальонику і скісною пасмугою свого сріблястого проміння освітив лице сплячого Бориса. Душно було ему, він лежав роскидавшись на чистій, білій постелі з полуотвореними губами. Важко, нерівно дихали груди, якісь непокійні рухи час від часу проходили по всім тілі, руки то піднімались крихітку, то знов безвладно опали на подушку. Мабуть недобре щось сниться ему.

Коли в тім тихо-тихесенько відчиняються двері сальонику і мов привид сонний нечутно пливе-наближаєсь якась висока, біла постаць. Війшла і стала при дверех, глядить на сплячого. Потім звільна нахилилась над ним, прилякла і взяла его за руку. Спячий стрепенувся і розкрив очі. Він очевидно не міг відразу отямитись, ворухнувся, сів і все ще не спускав широко витріщених очей з дивної появи, котра все ще держала его за руку. В кінці діткнувсь її другою рукою, раз і другий раз, немов не міг переконатися, чи се сон, чи ява.

— Ха, ха, ха! — тихо засміялась нічна поява, — ото лицар! Женщина назначує ему любовне звиданє, а він спить!

Борис похолов увесь, — він пізнав голос Магонської.

— Пані, — скрикнув він приглушеним голосом. — ви що ту робите?

— А хібаж ви забули, що я виграла заклад? Мусите сповнити мою просьбу.

— Жартуєте, пані! Яку просьбу?

— Ха, ха, ха! От невиннятко, і не знає, яку просьбу! Ну, ну, не лякайтеся, я ж вас не вкушу! А так прийшла до вас, — лягайте, чого зірвались? Побалакаємо, поцілуємось, тай годі.

І несподіваним, але сильним рухом руки вона торгнула покривало, котрим обгорнувся Борис, щоб і самій лягти поряд з ним. Але Борис не пустив покривала і сидів лицем до пані, опершись плечима о стіну.

— Ні, пані, — сказав він твердо, — сего не буде.

— Чого не буде?

— Того, чого вам хочеться. Яж вам казав, яка між нами перегорода.

— Дурниця! — сказала пані, — ми обоє живі, молоді, то що має нам мервець мішати! Дурниця, Борисе! Покинь церемонії! Боже мій, та ти повинен міні дякувати, що я така добра для тебе, а ти —

— Я вам дякую за вашу добрість, але прийняти її не можу.

— Чому?

— Бо вас не люблю.

— Так?

Вона замовкла. Гнів і досада і розгорівшася пристрасть боролись в ній. Подражнена гордість жіноча пекла її душу. Не вже се можливе? Не вже цей хлопчина, молодий, повнокровний, може остоятись і тій покусі, може відіпхнути її! Її нараз зробилося якось зимно-зимно, так що почала голосно сікти зубами. Чула, що щось підступає їй під горло, що в найближшій хвили готова або заплакати або кинутися на Бориса і видряпати йому очі. Зірвалася з постелі, випрямилася і з погордою глянула на Бориса.

— Так от як, не любиш мене, — сказала вона в кінці з притиском. — А як не любиш, то й знати не хочеш, так? Гарно! Щож, силувати тебе не буду, піду собі. Тільки одно тобі скажу, голубчику. Я знаю, ти мною погорджуєш, ти вважаєш мене зопсутою, неморальною, Бог зна якою грішницею. Дурень ти! А я тобі скажу, що я таки більше варта від тої... тої ляльки, що тебе дурня причарувала. Що я ліпша від неї! Що я моральніша від неї. Я не криюсь з своєю любовою, з своєю пристрастю, але й не роблю з неї комедії, іграшки, як вона. А вона, — знаєш голубчику, вона погорджує тобою! Вона покористувалася твоєю любовою, як квіткою, як новою сукнею, але тепер ти їй непотрібний і вона кидає тебе на бік, як зужите дранте.

— Неправда! Брехня! — скрикнув Борис. — Ви не маєте права обкидати болотом тату, котра милійша міні над усе в світі. Так, знайте се! Милійша над усе в світі!

— Щож, гратулюю, — з насміхом сказала пані, — а чи я маю право обкидати її болотом, се ви найліпше самі побачите з отсега листочка. Прошу!

І вона кинула йому на постіль маленький білий пакетик і щезла.

Після сеї нічної пригоди Борис не міг вже й ока зажмурити. До самого рана він перевертався на ліжку, а скоро тільки почало світати, встав, одягся тихенько, взяв свій пакунок і вийшов на ганок.

Густа мрака лежала над долиною. В дворі було ще зовсім тихо, ніхто не ворушився. Він пішов через подвіре, в садок, а там стежкою над потік, де вчора обое з панею Магонською ловили рибу. Було холодно, роса бризкала з під его ніг, але він не питав, спішив сквапно, не оглядаючись. Прийшовши над потік, визувся і перейшов его в бід. Відси вела польова стежка геть-геть поміж вівси на гору. За тою горою, як він довідався, було село, через котре йшов мурований гостинець. Тим гостинцем він надіявся за кілька день дістатися до батьківського дому.

Сонце вже добре піднялось на небі, коли він, втомлений, задиханий, голодний станув на вершці гори, на високій полонині. Пусто було довкола. Як тоді, в день его стрічі з Густею, густа мрака лежала в низу, закривала перед его очима всі ті місця, де він за кілька день так багато пережив і витерпів. І бачилось ему, що й усе пережите так само тоне, розпливається в мгли. На серці було якось легко, свobodно, немов і воно нараз отряслося з болючих споминів. Глянув в противний бік: в низу недалеко густою, темною стіною стояв ліс, а до него вела півперек полонини вузьенька, але добре втоптана стежечка.

— Ось міні й сказівка, — сказав сам до себе Борис. — Без широких замахів, але й без блуканини, прямо, хоч і вузькою стежечкою до ціли!

Сів на камени, щоб спочити хвилю, і аж тепер видобув з кішені той пакетик, що поночи кинула ему пані Магонська. На конверті стояло написано одно слово: Борисови. Борис затремтів, приглянувшись почеркови того письма, — се було письмо Густі. Ах, Магонська здурила его! Вона перехопила се письмо, вона обманом хотіла его задержати, обпудати в свої сіти! А Густя, Густя! Що вона пише ему? Не вже его підозріня мали б показатися справедливими? Не вже Магонська сказала правду? Але ні, не може бути! Коли б Густя погорджувала ним, то й не відписала б ему. Але все таки мусить же щось бути в тім письмі таке, на чім Магонська оперла свої закиди. Він держав в руці сей кусник білого паперу, сю розпечатану конверту, і не осмілювався заглянути до її нутра. Помимо всего, що лучилось, він чув, що любить Густю так, як нікого ще не любив в житю. А се письмо мало бути твердим, неоспоримим документом, котрий може або утвердити его любов, або знівечити її до самої основи. В кінці зважився, видобув з конверти маленький рожевий листок, розгорнув його і вплився очима в дрібне, чепурненьке письмо, котрим він був покритий. Ось що писала Густя:

Шановний пане!

„Ви кажете, що все, все готові віддати, щоб дійти до посідання моєї руки. Признаюсь Вам, сего я від Вас не надіялася. Коли я полюбила Вас, то полюбила більш патріота і народовця, ніж мужчину. Тепер бачу, що Ви такої любови не стоїли. Що Ви поїхали туди, се болить мене задля Вас самих, але не гніває задля переступлення моєї волі. Моя воля нікому не закон, а Вам найменше. Ви просите мене о вияснене „темного діла“. Як я Вам его виясню, коли воно й для мене темне? Одно тільки скажу: хто любить, той не повинен за для яких небудь „темних діл“ допускатися нерозважних, компромітуючих кроків. Щоб Ви се зробили з якогось мусу, сему не вірю. Знаєте, що каже Лессінг!

Kein Mensch muss müssen, отже й Ви не мусіли. Ви просите, щоб я не відбирала Вам надії. Не вже ж я могла або думала се коли небудь робити? Тільки ж міні здається, що Ваші надії повинні поперед всего бути звернені на досягнене високих, народних цілей, а не осідати завчасно на дрібних, особистих цілях. Що я Вашою не можу бути, се на тепер моє особисте переконанє, оперте на поважних причинах, котрих тут вияснювати не буду, котрих впрочім з написаного досі й самі можете легко догадатись. Стискаю Вашу руку

Густя

Борис сидів і очей не відривав від того письма. Єму зробилося разом так солодко і легко і встидно і важко. Письмо, в котрім Магонська бачила погорду, показалося єму таким повним ніжної любови і доброти і щирости. Він притулив до уст сю дорогоцінну карточку і покривав її горячими поцілуями.

— Я не помиливсь, не помиливсь на тобі, зірко моя! — радувалося єго серце. — Ти стоїш любови і посвяченя і труду. А я, дурень, міг хоч на хвилю сумніватись о тобі! Але ні, від тепер не буду сумніватись. Від тепер єсть у мене зіронька, що не гасне і не схибляє з дороги. Я покажусь гідним тебе, досягну свою ціль! Наперед, Борисе, наперед! Тепер ти не сам на світі. Є серце, що разом з тобою бесє до великих цілей, — не ошукай же єго надій!

І він встав, сильний відзисканою надією, свіжий і смілий. Легким кроком рушив він в дорогу, ясним оком розглядався довкола. Був немов новонароджений, мов дитина, котру все радує, все бавить і займає, бо був щасливий, бо те чисте, молоде щастя наповнювало серце аж по край і переливалося з серця на цілу природу, золотило кожду травку, таємними чарами обливало кожду деревину, змінювало свист коса і цвіріньканє чижика в якусь чудову мелодію. Він ішов випрямлений в низ стежкою з своїм невеличким пакунком на плечах, підняв на стежці покинену вівчарями паличку і підпираючись нею шез в темнозеленій лісовій прогаліні.

Пані Магонська тої ночі, вернувши від Бориса, також не могла заснути. Хвилева невдача єї замислу зовсім не придавила єї. Вона надіялась, що Густин лист добе Бориса і кине єго в єї рамена. Правда, нинішня невдача боліла її і ще дужше розпалювала єї жагу, але вона мусіла сказати собі, що поступила надто прудко, нахрапом, тимчасом коли в таких річах час найліпший помічник.

— Та ба, — зітхала вона, — як би то міні не так важко чекати! Як би то я не боялася, що єго у мене видруть! Колиб нині було удалось, я була б хоч через половину мала таку певність. Він чувся б зобовязаним і не відступив би так легко! Але щож, ще не страчене моє діло. Не вдалось тепер, то вдасться в четвер. Адже ж в н не залізний, — прийде така хвиля, що й він не встоїть. І вона почала обдумувати тисячні пляни та способи, комбінувала і обчислювала найменші дрібниці з тим чисто жіночим спритом, котрий уміє давно задуманий плян вивести мов якусь зовсім природну, а неждану злучайність.

Аж над раном важкий, неспокійний сон склепив єї повіки. Тай то здавалося їй, що спала лиш коротку хвилину, коли схопилася

перелякана. Їй снилось, що якась невидима рука годує її¹⁾ ячмінною половою, напихає їй повне горло, повні груди, дусить, тамує віддих, спиняє бите серця. Вона скрикнула і схопилась на рівні ноги, хитаючись мов п'яна. Комната крутилась перед її очима, всі предмети розпливались в червоні круглі плями. Кілька днів уже її мучили такі страшні сни, а будило страшне бите серця і прилив крові до голови. Нараз мов наполохана якимсь невидимим страховищем вона кинулась, як стояла, до Борисової спальні. Треба було перейти батькову спальню, що разом служила їй їдальнею, і середній, прихожий покій. Батько спав, розкрившись. З якимсь обридженем вона кинула оком на його голі, висхлі мов скіпки ноги, на його волохаті груди, що звільна, важко піднимались при віддиху. В прихожій покою було пусто, двері до сальоника були підхилені. — Певно я не зачинила, виходячи в ночі відси — мигнуло їй крізь думку. Швидко заглянула до середини — Борисова постіль була пуста. Одеревіла на місці, але зараз же голосно сказала, щоб самій собі додати відваги:

— Певно встав і вийшов на двір.

Роздивлювалась далше по сальоніку. Одежі Борисової не було, — ба глипнула на столичок — нема й пакунка! Пані Магонська скрикнула і впала на постелю, з котрої перед годиною встав Борис.

Ніхто не бачив, як вона впала, не чув, як вона скрикнула. А вона, впавши, не кричала більше, не кидалась, не плакала, — лежала спокійно. Аж за добру годину збудилась стара Параска і потюпала до паннунці. Дивно їй стало, що паннунця вже не спала і вийшла кудись. Хитаючи головою і шевелячи старечими посинілими губами, Параска пошкандибала до сальоника, щоб взяти Борисові чоботи вичистити.

— Мій Боже. — скрикнула вона, — а паннунця що ту роблять?

Але паннунця лежала недвижна, лицем в низ. Параска взяла її за рамя і здивувалася — рамя було холодне. Вона натужилася як мога, щоб обернути паннунцю горілиць, — і скрикнула з переляку. Лице паннунці було синє як боз, очі зайшли кровю, уста отворені, задубілі. Послідній крик на віки примерз до них. Вона вмерла, розбита апоплексією. Старого батька й не будили. Параска скликала кілька баб з села, обмили паннунцю і нарядили по свому в її покою. Старий Ремба, збудившись, випив як звичайно в ліжку сніданє, встав, одягся при помочи Параски і аж тоді, заглянувши крізь двері до покою доньки, побачив, що сталося. Він довго стояв на місці, мов остовпілий, а в кінці, всміхаючись ідіотично, підійшов до доньки, взяв її за руку і сказав:

— Ще сім раз могла замуж вийти, а вона взяла тай умерла!

¹⁾ В рукоп. йій.

Б. ТЕНЕТА

ТРИВОГА

У небі чорному огнено
Ми путь накреслили нову.
О, серце, юне і шалене
Кого покличу, позову?

Ні, мало, мало... Треба знову
Наслати голод і чуму...
Пожежи, холод... крові! крові!
І революції самум.

Тривожить сни одна тривога,
Не знаю інших, не шукав, —
Це — днів червоних перемога,
Це — буйне золото заграв...

. . . . .

А може справді роки дурять?
Люблю, любитиму й любив,
Коли б не знав, що будуть бурі,
То може б голову розбив.

О, гніве мій! Слова — не кулі!
Не так сказав би декому...
Та знаю, знаю не обдурить
Майбутнє сонячних комун...

. . . . .

О, ні! Ми зрушим дні байдужі...
В нові міхи, нове вино...
Мій класе, зоряний і дужий
В майбутнє радісне вікно.

Міцним прокинусь завтра рано,
Одне ховаючи знання...
Вітаю наш ясний світанок
Як перший крок нового дня!

ВАЛЕРІЯН ПОЛІЩУК

ПОДИХ СТИХІЇ

1. ПЕРЕМОГА

*Йоганнесу Бехеру —
борцеві й спільникові*

Кривулькою вогневою,
Мов біг електро-іскри,
Чи захололим рухом блискавки німої,
Зажеврівся од схованого сонця
Край невидимої в заграві хмари.
Півні, мабуть, із переляку
Так переконуюче вкрик співають
Привіт до сяйва смілих парусів.
Рішучий світла льот
Розворушив,
Поруйнував туманів купи,
Що нагромадились на морі вдалині.
Ускочив Геліоса бик в перловий купіль —
І бризки піняві вогнями йдуть
На бездоганний моря путь,
Що стелиться під Аю-даг зеленосірим горем.
В жалю зітхає море
І не знає міри,
Щоб поховати власний, ранній біль,
Бо хвилі плещуть звідусіль
На смілі сонячні заміри.
Та надарма!
Благання з днів старої віри
Не підіймуть вже ночі голосів.
Співає сяйво перемогу,
Простлавши з полум'я дорогу,
Од нас у дальній, зрілий край
Через непевний моря плай.

2. СХІДНІЙ РАНОК

Легким зітханням
Підвелась заграва.
Ранок прозорими крильми сходу
В небі, що поблякло чернушковим цвітом, —
В замутненій блакиті, —
Золотистий пил розвіяв.

Він смілим рухом із-за гір
На струнну павутину схованого сонця
Розкидані туману клапті ниже.
Вже сонце десь лаштується на вихід
Із тихих зоряних покоїв,
І звуки перші подає
Протяжним співом труб світляних.
Як заспана татарка молода
Сідає на постелю моря
Зоря чорнява,
І пучками рожевими хмарок
Примхливо так — он протирає очка.
А ніготки її кругленькі,
Накрашені червоно наче Байрам,
Що ранії черешні
Солодким соком сяють.
Пружава сила піднялась —
Спалахло сонце
Пристрастю яркою,
Розкинуло сорочку
Одвертою рукою, —
І тільки води грайний блиск
Од його ніг несуть прибоєм,
Та світляна багряна в'язь
Спадає з тіла молодої.

3. ГРА ВАЛІВ

Човни сполохані в затоці б'ються,
Злітаючи в яри з горбів бурхливих хвиль —
І вже горби ті сунуться на берег,
Уже каміння здвигують у гromі.
Од того шкляннії Гальгамбри піни
Перебудовуються на ясні хороми
Побитих брязком кришталів.
Тут сонце ложить світлий перелив
Своїх широких ласк і теплих брів.
Будови водяні все падають донизу,
То знов здимаються в зелених перегонах моря,
Лютують сказом і киплять.
І кожна приголомшена їх пядь
Здвигає буруни, і хляне у знемозі...
На млистій водяній дорозі
Прозора райдуга по гребінях стриба,
Немов прив'язана до огера раба
Красою осіянною волочиться по кручах,
І рок її несе
Сліпий та неминучий —
Куди? — не знає сам, — проте несе.
Йй страх заповнив глиб очей,

І затопив їх береги біль, —
Нема рятунку: де не глянь —
Скрізь безоглядно мчить погибіль.
Летить, ступаючи по плюскоті прелютій вал,
Підривом підлітає в небо синє,
Наскочивши на гострий опір скель;
Склепіння водяні повітрям розриває,
Аж у задиханих завоях
Злітають дуті бомбляхи води,
Що, падаючи, лопаються в пил космічний —
Він все заповнив наче гул.
Як сизі привиди стовпи блукають
Тієї матової пилюги.
І розкотившись, кожен вал
Зівне, рознявши пашу піни,
Як вісткою з безодень світу
Водяним холодом дихне,
Солоний запах у вихорцях закружить,
І в гальці градом закипить.
Так сонячній сили дужі,
Перетопившись тиском вітровим,
Аж тут відгомоном потужнім
Здіймають сизий, мокрий дим.

4. М'ЯЗИ ВОДИ

Немов тугії м'язи
Переливаються під кожею води —
Проходять хвилі вкриті ряботинням.
Мов велетенські м'язи,
Що надимаються і ходять
Під кожею поверхні водяної,
Знімаючи широкі хвилі м'ягким ритмом,
Аж шкіра водяна
Все рухається й ходить
Повільно і спокійно
У тій безмежній праці, —
Так без натуги грає море,
Щоб там на березі
Могутнім хльоском
Зривати скелі піною яркою
І кидати під ноги в грайний лоскіт
Хваткою з розмахом рукою.

5. ІСКРИ МОРЯ

В барханнім полі зрілий місяць
Стоїть і снить холодний сон.
Вода безмежним віялом світляним
Так сміливо одкреслює од ночі довгий обрій,

А звідти йде до мене сьайний сектор,
Врізається під ноги в самий беріг,
І тут хлюпощеться у хвилях з баговінням.
Далі між каменем, дивись,
В смоляній темноті води морської
Спалахують великі іскри
Швидким і хаотичним строем,
Немов зо дна вискакують проривом.
Все більша й леться злотна злива,
Аж поки сніп падучий
Яблук огневих
Не бризне в утлий берег з хвилі, —
Тоді новий посипле вилив
По ряботинні сьайний круг.

6. ЗВУКИ ПРИБОУ

Вали чергують мутне божевілля
Звуками ріжними в гальці і гравію,
Свистом, шипінням і цукряним гамором:
Як осінній вітер в ковилі,
Як юга в телефонних дротах,
Мов сотні решет підсівають ячмінь,
Мов град по блясі, вихорем оддертій.
Фиркає вал, ухопивши повітря,
Мордою в піні скажено лютує,
Землю рогами дере.
Білу рощину млинців
Розливає море по пляжу —
Гнівно шкварчить його сковородка масна.
Звуки галопом несе аж під парк
Тяжкий рокот прибою.
Дерева одбивають луною
Попелясті жмути того шуму.
Їх говірка силко у листі лящить,
Наче вітер розбуркує шелест, —
А тополя й листком не чечеркне.
Безупинно на беріг ідуть буруни,
Спотикаються вали на задиханий поспіх.
Піна біла сміється й рида.
Все гуде та рокоче їх дика гряда
І далеко по гальці
Розстеля білу постіль.

7. МОЖЛИВОСТІ

Ходило тихе море, як любов північна.
Блакитно-вогкий перелив
Гуляв в налятому до краю небокраю.
Лише на заході рожевий тум - туман,

Як м'яккі мрії, р'явся над чолом.
Підносив опар невловимі крила,
Немов зітхання без причин,
І никнув спогадів димочком фіялковим:
Де народився — там спочив.
У забутті напів-шелесне хвиля,
І знову море синій спокій п'є.
А в далину замрілу моторовий човен,
Як білая крупинка
На тім безмежно-синім тлі,
Пограв перловим туркотом бензину,
— Що рівная струна — під самий небокрай;
І раптом вривався в гущавину туманну
І згинув білий там.
І тільки звукові хлопушки
Ще довго рвалися, стихаючи ритмічно,
В його легенькій таїні.
Ізникнув, як примара, білий човен.
А скелі сонце розпікає
А скелі тоскний тиск тепла
Назад у небо одпірають груддю,
Аж знемагають сонні їх рельєфи
У шелевінні льоннім хвиль.
Та ось розгойдується з павзами одкотів
Блакитно-шкляний водний плай, —
І вже вали повільно грають.
Ось гомін збільшує їх міць,
І вже розкочений летить
Та розбиває зелень чола
Громохкий вал, що пада ниць.
Гуркоче гравій гнів навколо —
Камінні жорна крутить млин.
Склоняється молочним чубом піна
Під саме черево тих скель,
А потім гопки скаче
По них ізверху бігом.
Бурун бере даниною покору
З уламків каменю і скель.
Гарячі скелі, скупані водою,
Димляться парою, немов горять.
Іх дим покірною ходою
Пішов під мертвий, кипарисний ряд,
Що став на варті до спокою,
Де сухо коники бренять.

8. НІЧ НА МОРІ

Світлячком пароплав поблукав
 По пучині туманного моря,
 Мов свідомості ясний огник
 У могутній задусі наркозу.

Тиха ніч наточила імлі
 І вагітна сльозами замовкла —
 Ані шерхне ні голос, ні сплеск
 На полянах німої пустелі.

Як хотілося б тоскну імлу
 Світлячком свого серця пролізти,
 Щоб хоч згадку любови лишить
 Серед хлюпкого людського моря!

О, повстанча сило моя,
 Ти живишся вогнями любови!
 Моє слово, що й смертю грозить, —
 За людськеє майбуття боліє.

ПЕТРО ПАНЧ

БЕЗ КОЗИРЯ

Наступ мав бути на Обринчів ліс, звідкіля лазили до нас турки міняти кулемети на хліб.

Піхота, довідавшись, що за нашими шанцями розташувалося біля тисячі гармат, радісно потирала руки, але в наступ іти не погодилась. Два тижні сенатор Соколів і главковерх Керенський, збираючи сили, не переставали намовляти полки до наступу. Салдати, лагідно вслухуючись, переломили троє ребер Соколову і, вконець, зовсім покинули шанці. На їх місце пригнали фінляндську дивізію й видали остаточного наказу: „15-го червня розпочати артилерійську підготовку“.

Дванадцятидюймовій батареї „Л“, системи Вікерса, було доручено „знищити всі кулеметні гнізда ворога й на 60 сажнів по фронті зрівняти з землею три лінії шанців“. На фотографії, з аероплану, ця ділянка прозивалася за свою форму — „пальцями“. На ній було п'ять ходів сполуки і всі вони бігли назад до смуги лісу, за яким, через балку, як лисина на черепі, виділялась із одним деревом галява. Ще далше десь стояла одна легка батарея, а за нею день-у-день, як всевидяче око, висіла німецька „ковбаса“.

Це мусили бути перші „бойові хрестини“ для батареї, і офіцери помітно хвилювались.

Один лише поручик Набутидзе вдавав із себе цілком спокійного й набридав оповіданням про хоробрість своєї нації.

— Хто ж піде на передовий пункт? — нарешті запитав командир, коли було розібрано дислокацію.

Пункт цей містився біля піхотних шанців, і спостерігач міг бути під ворожим обстрілом. На слова командира, всі, надійно зиркнувши на поручика Набутидзе, мовчки потупили очі.

В німій напруженій тиші проторохтіла внизу по дорозі військова двоохолка, а десь за лісом стали чутні короткі, як булькання, постріли.

— Ну?

— Я гадаю, — нарешті порушив мовчанку поручик Туманов (і з першого ж слова його довге обличчя зробилось ще довшим, а незграбне, втиснуте в френч тіло засмикалось разом із словами) — я гадаю, ланове, що тут найкраще розсудять жеребки. Моє відношення до війни ви знаєте, але коли моя така доля, перечити не стану.

На батареї, крім полковника — командира і старшого офіцера — капітана, всі були молоді поручики й до цього нудьгувались у запіллі без бою. Особливо нудьгувався Набутидзе, що фатально вірив у свою щасливу зізду. Його упевненість була настільки велика, що він навіть пробував стріляти і наган дав двічі осічку. За поручиком Набутидзе

після цього факту встановилася репутація хороброго грузина, що так легко джигитує з життям.

А тому, коли командир уже іронічно сказав: „ну що ж, коли немає охочого на „клюкву“, кидайте жеребки“, поручик Ергле, полотноючи від думки, що жеребок може дістатися й на його долю, ще раз надійно зиркнув на Набутидзе й сказав:

— А чого б тобі не поспробувать? Ти ж нудишся, що від тебе утікає смерть.

Набутидзе, не підводячи від землі очей, покрутив головою.

— Можуть подумати, що я хочу поперед тебе вихопити „клюкву“.

— Ніхто не подумає. Будь ласка!

— Ні, панове, на життя мені начхать, а все - таки краще жеребки.

Офіцери злісно розсміялись і зробили чотири чистих, а на п'ятому написали: „Анна 3 степени“.

Почали тягти з кашкета по алфавиту з кінця.

Білих клаптиків ніхто не розгортав, аж доки Набутидзе не потяг останнього. Він подержав свій жеребок одну хвилину і, не подивившись, кинув його назад у кашкет.

— Можете не дивитись, піду я на передовий пункт.

Схвильовані офіцери все ж таки обережно розгорнули свої жеребки. У всіх на руках були чисті клаптики паперу. Набутидзе зблід і, щоб не дати цього помітити, відсунувся в тінь.

Підготовка мусила початися о 5 годині ранку, а на передовий пункт треба було пробратися до схід-сонця. Перед батареєю лежала довга вогка долина, вся, як павутинням, заснована телефонними дротами. Вони повзли по землі й тяглися пасмами по вішках, а тому вершникам часто доводилось пригинати голову до гриви, щоб не зависнути в повітрі. Німці знали про цю долину й що-ночі рвали дроти хемичними набоями, після яких довго не можна було приступити до полагодження. За долиною по горі темним бором стояв ліс, через який вела стежка до передових позицій. До самого узлісся можна було їхати на конях, а потім уже по ходах сполучення пішки пробирались у шанці.

Поручик Набутидзе вірив у свою щасливу зізду й не боявся за кінець, але коли він уявляв при боці червоний темляк, заснути ніяк не міг. Друга нагорода буде — „Володимир 4 степени“. Значить „потомственное дворянство“. Він пригадав свого батька, що правив десь у далекій Абхазії за дяка і став нетерпляче будити свого джуру:

— Сідлай коні, Петренко.

— Темно ще, пане поручику, а в долині, чуєте, мабуть рвуться хемичні.

— А ти труса справляєш?

— Я не боюся, пане поручику, тільки коли б у газу не впертися.

— Ну, протигази надінемо... Але дурниця: тобі просто вчувається. Сідлай.

— Гаразд.

Сівши на коня, Набутидзе взяв у руки чорний темляк від шаблі, з посмішкою розтер його поміж пальцями й замріяно поїхав повз свою батарею. Салдати ще не спали й з потайним лихтарем поспішно

перекочували двадцяти-двох пудові, мов туші кабанів, знаряди до коловоротів.

Набутидзе поминув ще з десяток батарей; всюди нервово готувалися до першого по революції наступу. Потім батареї zostалися позаду й він опинився в глибокій, як могила, долині. Чорна, мов його вороний кінь, ніч уперлася темносиніми крилами в пощерблені вінця долини й мінливо миготіла зорями. Вони нагадали поручикові Набутидзе, що тепер на його погонах прибавиться ще одна зірка, бо чин поручика він вважав тепер уже забезпеченим.

Солодкі його мрії порушив чистий і методичний посвист десь високо над головою. Він прислухався: далеко позаду поміж гір грюкали, мов грім, розриви. Там була база артилерійських набоїв і німці що-ночі обстрілювали її пунктуально з дванадцятої до першої години. Набутидзе пригадав, що в такий час обстрілювали часто й долину. Він намацав збоку протигаз і прислухався. Свист проносився вгорі, але в темній долині, як у забутій штольні, було до моторошности тихо. Де-не-де з темряви блискав вищіремим вовчим оком червоний вогник. Набутидзе знав, що то телефоністи з сірниками поспішно лагодять телефонний зв'язок. За лісом над шанцями миготіли блискавиці й немов шаруділи бляшаними жаровнями. Він хотів підігнати коня, але зразу ж зачепився за щось верхом кашкету. Рукою Набутидзе намацав над головою колючий дріт, що висів замість проводу, і злісно вилаявся:

— Ну не сволочі: мало очей не вирвав.

Довелося знову їхати кроком. Коні тривожно прислухалися, прискали й прями вухами на кожний шерех в темній долині.

— А вчора тут піймали німецьку розвідку,— несподівано сказав мовчазний до цього Петренко.

— Ну й нехай,— відповів Набутидзе й здивувався, що в нього від цього раптом дріжками пересипалося тіло.

Десь близько на землі щось шарахнулось убік. Набутидзе хотів крикнути: „Хто там?“, але йому зробилося чомусь страшно, щоб не видати себе голосом. Він зібрав повідки. Дріжки частіше посипались по-за френчем. Набутидзе злісно зціпив губи й відчув на них знайомий присмак солодкого хлороформу. Це йому знов нагадало, що німці скоро почнуть обстрілювати долину хемичними знарядями. І від того, що не можна було знати, де впаде перший стріл (можливо й під самі ноги), до болю напружилось усе тіло. Із-за лісу заторохтів пропелер. Німецький „Таубе“ летів на розвідку. Набутидзе вирішив скоріше добратися до лісу, який насувався густою, що хмара, стіною. Коні охоче вдарили об тверду стежку копитами і в цей же момент спереду, наближаючись і збільшуючись, понеслося на Набутидзе таке знайоме завивання. Серце ніби зупинилось. Він, як стій, заляк. Потім до болю склепив очі й припав головою до гриви. І в ту ж мить перед ним повисла, мов німецька „ковбаса“, на всю долину червона „клюква“. Вона ніби придавила його до колючої стерні (навіть засвітились у очах каганці) й хотіла собою розчавити, мов грудку на ріллі. Але ще мить, і вона вже перекотилась через нього й луснула.

Набутидзе відчув, що знаряд десь хлюпнувся позаду і напевне з нього шиплять тепер газу. Зі всієї мочи поручик повернув остроги в крутих боках жеребця.

В мить під ним зникла земля, кашкет злетів з голови й він по-нісся в темноті.

Тупо об луку забився бінокль, заторохтів об ефес шаблі проти-газ, скажено затанцював термос на планшетці. Голова пішла обер-том, в очах почали миготіти вогні, вітер засвистів у вухах, а гострі остроги все більше впивались у м'які боки жеребця.

Позаду тупотів десь, відставши, Петренко.

Нараз Набутидзе почув гострий біль на підборідді. Ніби туди хтось штрикнув його шилом. Біль раптом порізом спустився вниз, обхопив, як шворкою, шию й став поперек горла.

Він хотів зупинити коня, але біль затиснув йому горло і в той же мент Набутидзе відділився від сідла.

Знову щось полоснуло порізом по підборідді. Потім в очах зами-готіли червоні плями, потім попливли, ніби краплями крові, схожими на клюкву і... заступили йому світ.

Кінь Петренка добіг до цього місця, раптом кинувся вбік, ледве втримався джура, і, зробивши дугу, знову вибіг на стежку вслід за конем Набутидзе.

Під лісом джура спіймав жеребця й прибув назад на батарею з рапортом:

— Господин поручик Набутидза не доїхали.

— І не треба,— відповів, сидючи біля телефону, командир,— все одно фінляндські полки відмовилися від наступу. А сам він де?

— У долині zostалися. Ракети чи що злякалися й з коня як геп-нули, так і не дихають.

Поручика Набутидзе знайшли в калюжі крові без ознак життя й без походних речей, з якими він їхав на передовий пункт. Помут-нілі його очі вистрибнули на лоб, а з перетятого горла стирчав кінчик колючого дроту, яким для міцності почали заміняти після революції телефонні провода. Тут же, поруч, по землі лазив телефоніст пішого полку і кляв поручика за порушений зв'язок.

На батареї „Л“ це була перша страта, й тому, що це трапилось так несподівано й безглуздо, войовничий настрої офіцерів, що бродив, як молоде вино, непомітно змінився гнітючою тугою за давно страче-ними мирними часами. Тепер стали заполохою і німецька „ковбаса“, що день-у-день, як гусень на шибці, прилипала до неба за Обринчо-вим лісом, і настирливе, хиже кружляння „Альбатроса“, що на нього раніше не звертали уваги, навіть збільшений алюр козака, що напевно віз із штабу нового наказу, теж здавався тривожним і від цього бо-ляче стискалось серце.

Штабовий священник, увесь захований у бороду, зі смертною тугою позираючи через труну на аероплан, говорив про щастя вмерти на війні, але тінь від „Альбатросу“ все ближче підповзала до цвинтаря й священник, поснішно намахавши хрестів, сховався у бліндаж.

Тоді поручик Туманов в-останнє схилився над скривленим перед-смертним жахом Набутидзовим лицем і, сплотнілий, притулився до сусіднього хреста. Забобонне передчуття знову настирливо заворуши-лось в його непокритій голові. Він не чув, коли відїхав Набутидзе на пункт, але, видно скоро після цього, прокинувся від сирітного не то

старечого, не то дитячого стогону. Стогнало, нило й охало тоскно й безнадійно біля Набутидзового намету. Туманов обережно відхилив полотнище свого намету й прислухався: кругом було тихо. Поміж наметами, що по горбу сірили під густими грабами, тривожно сопла темна ніч, та за лісом, над шанцями, підпалюючи хмари, перемигувались блискавиці. „Невже це Набутидзе плаче?“ подумав він і від почуття радості, що не йому їхати на пункт, саркастично засміявся над Набутидзовою трусістю. Але в цей момент болісний крик знову розтявся вже над його головою і впав на капітанів намет. Якийсь неприємний острах запанував Тумановим. Він хотів обмислити це тверезо, але думки ніби взялися димом і заворушилися разом з волоссям. Проте сама нога інстинктивно намацала на долівці грудку, й він покvapливо схопив її в руки. Обережно вилізши з намету, Туманов, увесь тремтючи, прислухався знову і зі всієї мочи пошпував грудку на чорний силует намету. Земля хуркнула в темноті, потім десь розсипалась унизу на дорозі, але сич продовжував розпачливо охати вже на другому наметі.

Ввесь день, щоб не зроджувати в собі гнітючого передчуття чогось неминучого й страшного, поручик Туманов уникав підходити до трупу, але зараз від цієї свіжої могили знову війнуло на його серце чимсь холодним й тривожним. Сірим смутком укрились обличчя і інших батареїців, коли над призначеною на вічне забуття могилою замаячив самотній хрест. Лише капітан Забачта зоставався, як завжди, урочисто спокійний і холодний. Він в останнє зробив, мов сигнал „к бою“, на грудях хрест і тим же рухом розірвав привезений козаком конверт з алюром — „два хреста“.

Наказ був трафаретний: „17 червня о 5 годині ранку на фронті II-ої армії розпочать артилерійську підготовку, а о 10-й годині 18-го червня — піхоті перейти в наступ на висоти: „Фердинандів Ніс“, „Обринчів Ліс“ і висоту „Дзіки Лани“. 3-й батареї „Л“ наказувалось „зруйнувати...“ Дальше наводився точний вимір ділянки кожної батареї і умовні ознаки ракет. Закінчувався наказ точними відомостями про німецькі шанці, де сидять зараз зголоднілі турки, яких, для закріплення свободи, рівності й братерства, треба знищити, а тому „снарядов не жалеть“.

Видавши цього наказу, Главковерх Керенський на багатосильному авто відбув по фронту розшукувати, замість розформованих частин, більше надійних, що не відмовилися б піти в наступ. До тих же полків, що після урезонювання сенатором Соколовим залишили шанці, прибув сам начальник дивізії, з'їдений міллю, генерал фон-дер-Крок. Тиснучи перед від'їздом в штабі м'яку спітнілу руку Керенського, генерал пояснював:

— Все це, Олександр Федоровичу, ваші „декларації прав салдата“. Хіба можна так підходити до людей? Руський салдат, Олександр Федоровичу, любить гострий тон і батьківську ласку, а вони хотять на смерть посилать побратимством. Н-е-т-с, глупості все це. Так тільки можна послабити непохитність, міць і боєздатність нашої армії, а це і для країни, і для вашої, як її (генерал часто заскріб підусника) да — для свободи, крім позора нічого не готує. За віру, царя й отечество, пardon, Олександр Федоровичу, я хочу сказати, що для наступу у нас

уже все готове, крім — духу. За свої полки я ручусь: в вогонь і в воду вони підуть за нами, аби тільки „комітети“ зуміли нам допомогти.

— Спасайте свободу,— сказав, хвоцаючи стеком, Олександр Федорович Керенський: — свободу й революцію, генерал, а ми вам допоможемо, чим хочете.

— Я так і поясню, і будьте певні, що рядові мене поймуть. Для цього потрібен тільки маленький секрет: треба знати нашого салдата.

Для зустрічі генерала полки були вишикувані в балці за Риндівським лісом. Командир бригади, забачивши на коні фон-дер Крока, з тугою оглянув розхристані шерехи полків, крикнув: „Струнко! праворуч з очей... Панове, офіцери!“ — і, закривши очі, галопом поскакав до нього з рапортом.

Салдати охоче повернули вбік генерала не тільки голови, а навіть і весь тулуб. Доки начальник дивізії, кречучи й боязко оглядаючи небо, злавив з коня, вони, щоб не гаяти задарма часу, почали ділитися своїми вражіннями від його схожої на поржавілу тараню постати.

Прийнявши рапорта, генерал, з давно приготовленою посмішкою, дрібушки зайшов з правого флангу й, закинувши назад голову, пискливо викрикнув:

— Здорово, молодці! — і задоволений, що голос проїняв навіть його самого, цвілими очима обвів шерехи.

Салдати, розкривши роти, мовчки закліпали віями і з задоволенням показали свої білі зуби, тільки один, проти самого генерала, босий у кальсонах і без паска виступив уперед, поставив ногу на голу п'ятку, кокетливо помахав нею перед генераловим носом і не менш кокетливо відказав:

— Здоров, здоров, маладець!

Генерал фон-дер-Крок спершу витріщив очі, потім хотів розсердитись і посміхнутися разом, але тут же раптом брязнув навзаки і — на другий день його в цинковій труні одправили в Росію.

Після наглої смерті генерала, частина приголомшених салдат, погодившись з черговим промовцем, що війна повинна бути до „побідного кінця“, вернулася назад у запілля, а частина перейшла в першу лінію шанців і заволодала, щоб зразу біла артилерія — „вакурат чижолая“.

Артилерія від найменших „гочкісів“ й до дванадцятидюймових „обухівських“ пушок, причаїлась майже за кожним горбиком, за кожним кущем. Їхні чорні пащі були вже наготові, щоб в першу ж мить, за командою, загарчати своїми сталевими гірлами на весь світ.

— Але, пане полковнику, — відповів на виклик піхоти командир батареї „Л“, — Ви ж знаєте, що скалки від наших набоїв розлітаються на півтори версти... Ну да, не тільки турки, а й ви не всидите в своїх норах... Завтра? Ну завтра вас там і духу не буде. А сьогодні для розваги може вам постукати й легка. — Поклавши трубку, він сказав уже до своїх офіцерів: — Стращають, що шанці покинуть.

— А як же сидіти тоді на нашому пункті? — запитав поручик Туманов і, почервонівши, заморгав рижими віями.

— Ну сидіти там ніколи буде, — жартливо відповів командир — а потім, як для кого, так і піхота не в поміч. Хто йде?

Це запитання знову наблизило той момент, що його так старанно відсували все надалі. І от, „хто йде?“.

Десь у середині війнуло в кожного холодком (можливо спливла на очі Набутидзова могила), проте поручик Ергле зіскалив одно око й проговорив:

— Знову клюквочка проситься на ефес. Ех, єр, ери, ять. Давай жеребки!

Першим тяг жеребок поручик Туманов. Він тремтячою рукою обмацував білі клаптики, аж доки до кашкету нетерпляче не сунувся і Ергле. Витягли руки вони разом, але трималися за один і той же клаптик. У кожного раптом блиснули в очах вогники і нігті врізались у папірець. І від цього із одного їх стало два. Ергле метушливо розгорнув свій кавалок. Там стояло: „Передовий...“. У Туманова в тремтячих пальцях зостався „... пункт“. Тоді решта офіцерів, захлинаючись від задоволення, відмовилась від пережеребовки.

— Тягайтеся тепер сами, а ми теж без „анексій і контрибуцій“.

У Туманова від образи виступили на щоках червоні плями, але десь в глибині раптом прокинулось його приховане жадання і він уже задержувато подивився на Ергле. Стривожений латиш намагався вдати безтурботного і своє хвилювання маскував безперестанною лайкою:

— ... Ять! Тягни знову, вегетаріанський пацифіст.

Потягли. Тепер зареготався Ергле, а Туманов сплотнілий проговорив:

— Я чекав на це, я на це чекав... Ну, панове, — і він глибоко зідхнув: — адресу знаєте, коли що, мої речі...

— Та не розводь ти панахиди. Тоже герой!

— Я не смерті боюсь, а бути на все життя скаліченим.

— За тебе й так ніхто не віддасться, не турбуйся, Володя.

— А будеш героєм, то хоч богадільня догляне.

Невчасні жарти егоїстично веселих товаришів остаточно образили Туманова. Він виструнчився, підтяг снаряження і тут же наказав фельдфебелеві призначити до нього двох телефоністів на передовий пункт.

— І на два дні консервів.

— Слухаюсь, — відповів фельдфебель і за півгодини, над вечір за Тумановим їхало, крім джури, двоє салдатів з засмаженими обличчями. Вони були обвішані катушками, апаратами, консервами, проти-газами і котелками, як карикатури на бога війни. Над головами, ніби запущений величезний змії, деренчав „Ілля Муромець“, боячись наблизитись до німецької лінії, а по колосовій горі в золотому поросі тихого надвечір'я поміж залічкованими батареями повертала з пастушком череда до зруйнованого села. Пастушок розмахував батіжком і дитячим голоском виводив.

„... Як не заб'є тебе гостра куля, то копитом, замість кулі, вб'є кобила...“.

З очей Туманова раптом ніби спала полуда. Він немов би прокинувся від довгого безладного сну. Глибока долина і зелений ліс, і колосова гора, на яких він ввесь час дивився, як на закам'янілу в мертвих формах позицію, раптом ожили, раптом обернулися в живу природу з теплим подихом тихого літнього вечора, з пахощами витолочених споловілих хлібів. Сонце вже тихо клало гарячу свою голову на

фіолетовий обрій, а по дорозі, збиваючи ніжний пил, бавились „у п'ятнишка“ пухнаті вітерці. Під Тумановим ритмічно рипіло сідло і йому видавалося, що на ньому риплять нові ботфорти, в яких він завжди ходив на лекції. Він розправив спину, обвів довкола зачарованим поглядом і шумно зідхнув. Пастушок все ще співав на горі. Телефоніст з кирпатим носом штовхнув свого приятеля, що підсвистував пастушкові й сказав:

— Ти думаєш, що ото тільки хлопець, та й усе?

— Ото? Тютька в тютьку пастух, — відповів його приятель: — отакий горластий і в мене.

— То, що в тебе, немає касательства, а це може й шпигун австріяцький. Вони тепер усім прикидаються.

— Йй богу?

Останні слова телефоністів долетіли до вуха Туманова. Він підвів з глибокої долини свій зачарований погляд на колосову гору, що на неї виперся боком густий ліс. На око впало на самому узліссі прив'яле зелене личкування. Із-за нього метушливо з'являлись і зникали чорні силуети. Туманов хотів уже оглянутися назад на пастушка, що все ще виводив свої рулади, як раптом між личкуванням на узліссі блиснув сніп вогню, за ним ніби струсилась під ногами земля і боляче ляснуло різким звуком по тарабанчиках. Ще хвилина й такий же, але вже надтріснутий „бух“ відгукнувся, як луна, десь над шанцями за лісом. Згори, з-під лісу долетіла команда й новий сніп вогню ошмалив личкування. І це раптове сяйво, що вирвалось на узліссі, вмент знищило всі чари літнього вечора. Перед Тумановим знову лежала холодна бездиханна, обплутана дротами, як тенетами, скам'яніла позиція. Він трухнув головою, зігнув спину й пришпорив коня. По боках задриботів, б'ючись об сідло, весь асортимент його доспіхів і заглушив методичні вибухи, що вилітали із-за прив'яленого личкування на узліссі.

„Ілля Муромець“, що десь блукав поза лісом, нарешті, захлинаючись в тріскотні моторів, вплив над долину і, пожираючи пропелером повітря, направився в запілля. Слідом за ним, ніби ховаючись за його широку спину, як яструб, виринув другий аероплан. Він надлетів над узлісся, круто повернув над личкуванням і з-під нього, як струмок слини, чи павутиння в бабіне літо, на землю повисла блискуча стрічка. За прив'ялим гіллям раптом ушухла команда, але було вже пізно. Просто на блискучу стрічку, рвучи на зльоті вершини грабів і дубів, один по одному чотирі набой брязнули на узліссі.

Снопи вогню, землі, гілля й шматків чогось безформеного піднялися до неба, потім, розсипаючись, упали назад, і крізь хмари чорного диму виступила настобурчена батарея. Чорні силуети людей, як товар, що на колосовій горі збігав поперед пастушка, врозтіч покотилися по схилу, побігли по узліссю і божевільно закричали в декілька голосів на самій батареї.

Аероплан зацим зробив повне коло й плавко уплив за ліс, де тепер в свою чергу біла, ніби в величезний барабан, батарея, а її луна з посвистом перелітала через зелену верховину і, сердито фуркаючи, рвалась під лісом на колосовій горі.

Давно вже, як руді миші, розбіглися з гори темні силуети, давно вже дві гармати з розметеними колесами в тузі похилилися на бік,

але стогін у присмерках літнього вечора все ще разносився по долині, перехоплювався на другий схил балки і вселяв у душі тих, що готувалися до завтрашнього бою, невимовну тугу й страх. І в тон до стогону, ніби бавлючись, все ще тяг своє „як не заб'є тебе гостра куля...“ маленький пастушок, що гнав череду до сплюндрованого села.

— Не я тобі казав, що то тільки для білізру пастух, — знову сказав, поспішаючи лісом за Тумановим, до свого приятеля кирпатий телефоніст: — ти воображаєш, що ото він без уніманія гнав товар побіля батареї? Ого. А телефона по-під землею хіба не знаходили? Присів, як би по надобностях од природи, і зразу: „точка, тіре, точка тіре... дер гер, тут батарея, шуц сюди!... І готово. Через таких, брат, найбільше й гине народу.

Його приятель здивувався:

— Таке мале, й співа тютька в тютька по нашому, а дивись тобі яке підозрітельное.

У лісі під зеленими віковичними наметами грабів та розлогої ліщини давно вже осмеркло. Світлячки, як очі голодних вовків, фосфоричними вогниками носилися по лісі й родили моторошний острах. Кожний куш міг ховати за собою пришиклого ворога, який, подібно до вовка, непомітно підстерігає, доки ти обернешся до нього спиною, щоб вмент одним стрибком, без жодного звуку прикінчити тебе, або „за язика“ потягти до полону. До шанців, правда, було ще далеко, але тепер, коли на братання виходило з обох боків більше, ніж у наступ, „заблудитися“ для ворога по-між шанцями було і зручно і вигідно. Туманов сторожко озирався довкола і весь час ворухив острогами коня. Світлячки то стікалися до купи, то іскрами, немов у зоряну ніч, на хвилях, розліталися по темному оксамитові ночі. Густий віковичний ліс важкими своїми шапками придавив всі звуки, що родила ніч, і тому чутно було лише монотонний і високий дзвін у вухах та, час-від-часу, внизу, над шанцями, родились і вмирали дивовижні шуми, немов на морі у штурму ритмічно вилітали на берег оскаженілі хвилі й, загрибши під себе жорстку, ринь і камінь, поспішно тікали назад. Поручик Туманов знав, що шугають в туманах над шанцями звичайні постріли з рушниць і мінометів, а шум увесь час чогось зроджував думки про море. Десь у Криму люди, такі ж як і він, мають можливість зовсім не думати про небезпеку. Вони мають можливість сидіти над берегом під кіпарисами і зачаровано вслухатись, як цокочуть довкола цикади, а лінкувата хвиля як чавкає собі під каменем розпатлане жабуріння.

Образи світлячками впливали із темноти, перетворювались у картини і навіть у звук. Хвилі чавкали, хрустіли уже ніби під самими ногами. Навіть кінь захріп і раптом став.

Туманов вихопив потайний лихтарик. Вдарив жовтий світ. Пара світлячків перед конем позеленіла, припала до землі і, вишкіривши зуби, хутко шурхнула в куші. В плямі світу із-під столітнього граба, що лежав поперек доріжки, стирчала надгризена рука. Кров червоною стрічкою, як темляк „Анни 3 степені“ прошилась по всій жовтій культяпці а на землі чорніла вохка пляма. За грабом у хаотичному безладі, понівечені й обшарпані, валялися струнки смереки, а під ними, мов вовча яма, чорніла свіжа воронка від восьмидюймового набою.

Поручиком Тумановим раптом опанувала дика туга. Давно вже згас лихтарик, а скривавлений кавалок руки, калейдоскопично обертаючись то в червону „клькву“, то в гарячий біфстекс, то просто в криваву пляму на всю Галичину, все ще застилав йому очі. Щось важке, розпираючи груди, почало підійматись, як олив'яна хмара, до горла. Йому, дійсно, ніби від хмари, яка могла затопити його в цьому таємничому лісі, нестерпуче захотілося сховатись хоч на годину, хоч на мить куди завгодно, аби перед очима не було цих зрадливих і таємних світлячкових цяток.

Десь близько на узліссі мусив бути центральний пункт батареї. Коні спотикались об коріння і все частіше виривалось у них сторожке порскання. Важка хмара нестерпуче тисла на горло Туманова:

— За віщо? за віщо він мусить вести сам себе на убой, — вести й не знати за віщо.

— А може це просто страх? — Йому зробилось огидно. Він ніколи, навіть самому собі, не міг признатися, що може бути боягузом. „Але ж це десь там, — намагався виправдати себе Туманов, — де страхи були такими маленькими, ну просто, як казочки, де ніколи не думалось про смерть, а тут... Невже він може бути забитим?“ — І страх, більший за його огиду, знову, як повідь, затопив його. Намагаючись оволодіти собою, Туманов все більше відчував свою безсилість і від цього ще більше впадав у розпач, що так міцно переплітається зі страхом.

Десь із глибини стиснутих думок непомітно вплив сич. Навіть скигління долетіло до вух і Туманов відчув, як серце, ніби під гострими скалками, не закричало, а заверещало:

— Ні за що!.. Він ще хоче жити... Він втече, але не ляже тут на чужих полях, де його не знайдуть ні мати, ні навіть...

Кінь рвонув повідки і боязко позадкував з дороги. З-під кущів блиснула пара непевних свіглячків і згасла. Шапка мимоволі піднялася на голові у Туманова і він, обриваючи телефонні дроти й без кінця падаючи в якісь ями, кинувся на узлісся до бліндажів.

На центральному пункті в бліндажі під чотирма накатами, де відбувалися щоденно дежурства, сидів капітан Забачта над денним звітом. Вдаючи з себе завжди рівного і упевненого в неминучості долі, він і Туманова зустрів спокійним запитанням:

— Куди стріляли?

Туманов замішано закліпав очима й відчув, як по обличчю розливається сором за тільки що пережитий переполох. „Ех, ганчірка!“ — подумав про себе, а Забачті відповів уже, вдаючи теж спокійного:

— На самій стежці воронка, а гавбічну батарею розкромсали до щенту!

— А телефоніста нашого зустрічав?

Перед очима Туманова знову вплив кавалок надгризеної руки.

— ... Може це він і є?

Забачта, не міняючи пози, гукнув до телефоністів, що, крім дежурного, спали тут же на підлозі:

— Ану, хлопці, на лінію: Кувалду мабуть прихлопнули. До ранку звязок, щоб мені був на ять. — І тим же тоном сказав і до Туманова: — За те ж я намацав їхню батарею, — і він задоволено подзьобав

пальцем по планшетці:— Давно ти, голубонько, від мене ховалася, але тепер, будь певна, тобі не втекти.

— А більше нічого?

— Під вечір у них була помітна якась метушня. Коли б ще не втекли, сволочі.

— Ех, як би то, — надійно зідхнув Туманов.

Капітан Забачта з ледве прихованим призириством подивився на Туманова й сказав:

— Шляпа ти, після цього, а не поручик. Ми ж так будемо гратись у хрещика до скончання віку, бо перемога дістається, Туманов, боем, а не прогулкою.

— А за жертви ти подумав?

— Чим більше жертв, тим скорше прийде кінець.

Туманов пригадав поручика Набутидзе, обгризену культяпку руки, сича на наметах і тоскно подивився на обвітрене й вишколене обличчя Забачти, що крізь війну проходив, як крізь гастрономічний магазин.

— А ти, Забачта, уявляєш за який це рахунок?

— Звичайно, за рахунок живих і технічних сил.

— Так це ж безглуздя. Я ще розумію війни з хозарами, чи печенігами, коли люди ще не знали з культурою, але тепер, у вік електрики й заліза, це тільки безглуздя.

— Безглуздя? Війна, голубе мій, — перебив його Забачта, — не безглуздя, а закономірний процес, що витікає з двох факторів: закону природи й закону політики. Оскільки кінця обох цих факторів я ще не бачу, остільки війни були, єсть і будуть.

— Навіть хоч би й наука пішла війною на війну?

— Наука? Кинь ти, Туманов, займатись самоошукуванням: наука й техніка не вбивають, а живлять війну. А ти, Туманов, просто заражений пацифізмом, що так чудово відбиває психологію сучасного громадянства. Голубе, наша бюрократична доба, наживши по своїх кабінетах геморой, звичайно, нічого не могла придумати кращого, як філософію цього дурацького пацифізму. Твої остолопи хочуть своєю філософією заглушити в людині той своєрідний початок людської природи, той рідкий, я б сказав, інгредієнт людського духу, що його можна ще назвати... ну героїчною основою людини чи що. — Забачта запалив цигарку і, випустивши в туго закручені вуса дим, тим же повчаючим тоном продовжував далі: — І от їхня тактика: справжню героїку вони підмінюють „Том Бравнами — чорними діволами“, „Шерлок-Голмсами“, „Пінкертонами“ і іншою белібердою. Зброю ви тримаєте в руках за все життя хіба випадково та й то як макет. Від цього, звичайно, героїчна основа в людині приглушується й поволеньки ми маємо сірих, нудних обивателів, що поступово страх перед війною обертають уже у високу мораль миролюбності.

— Значить все таки, — вставив Туманов: — з природними початками війни, виходить, можна боротися?

— Нічого схожого. От у тім то, Туманов, і полягає помилка пацифістів, що вони не хочуть погодитись з простою аксіомою, що природа все таки залишається природою і, коли їй не дати виходу, то вона, все'дно, хоч через самогубства, через хуліганство, а візьме своє.

— По твоєму виходить, — сказав посміхаючись собі під ніс поручик Туманов: — що економічні й соціальні причини так ніби нічого й не значать у війні. Все це просто тільки ухарство?

— Ну, не, звичайно, капітал був і буде головним засобом до організації війни. Зріст капіталу — зріст держави, це нам відомо.

— Значить, коли капітал уступить місце...

— Ти хочеш сказати, уступить місце пролетаріатові, тоді зникнуть причини?

— Ясно. Ви весь час мислите трійкою — „війна, капітал, держава“. А коли відпадуть останні два чинники?

— Утопія, утопія, якою личкують нові війни. Природа, Туманов, тоді винайде для своїх законів нові форми, бо війна відповідає органічному нахилу всякої людини.

— Так. Гаразд. Значить за твоєю теорією виходить, що сучасна війна виникла теж із органічного нахилу людини.

Телефоністи, що куняли в куточку, спіймавши, що розмова дійшла до сучасного стану, з надією почути щось цікавого, витягли вперед голови й мовчки втупили очі в офіцерів. Забачта прислухався до шереху під лісом, знову запалив цигарку й тільки після цього відповів:

— Я припускаю. Ти пригадай, з яким ентузіазмом їхали перші ешелони?

— А ти з ентузіазмом прощався зі своїми дітьми?

Забачта, мовчки, закусив губу.

— І потім, скажи, у кого було більше ентузіазму: чи в тих, що їхали, чи в тих, що послали?

Телефоністи розпливлися в посмішку, а Туманов, помітивши замішання на обличчі капітана, вирішив поставити питання руба:

— Ну гаразд, — взявши себе за підборіддя, продовжував він: — припустимо навіть, що ентузіазм був і був породженням твоєї героїчної основи, то через який-небудь тиждень, нарешті через місяць, людство задоволило б примхи природи й війна мусила б припинитися, але вона тягнеться ось уже тисяча шістьдесят третій день. Чуєш? Люди вже вимучені й духовно й фізично. Вони не тільки не можуть виявляти своєї героїчної основи, а навіть не можуть уже жити, а ми завтра знову хочемо погнати їх в наступ. Які в нас козири, щоб ми могли перекопати армію до наступу. Чи може будемо надіятись на інгредієнт?

Сухе капітанове обличчя зробилося терпким і неприємним. На тонких його губах замиготіла вже неприхована посмішка призираства і іронії. Він подивився на Туманова зверху вниз, немов би хотів сказати: „Краще б ви шляпи сиділи в своїх університетах і не совалися сюди зі своєю мораллю“, а тому і відповів крізь зуби:

— Козирі? Утворення умов міцного миру шляхом рішучої перемоги. Зрозуміло? Так говорить тобі, Туманов, і Временное Правительство.

Туманов почав хвилюватись:

— Ага, так от у кому сидить цей інгредієнт? Але ж це саме Временное Правительство здається зверталось до народу всього світу з закликком припинити війну й боротися за демократичний мир. Як же тоді це зрозуміти?

— У нас є крім гонора ще й обов'язки перед союзниками. Вони просять нас про допомогу, яку ми можемо проявити тільки енергійним

наступом на нашому фронті. Союзники говорять ясно: „Без вашої допомоги ми не втримаємося, ми будемо розбиті й повинні будемо скласти сепаратний мир з Германією, а тоді Росія нехай робить, що знає“. Чув?

— По іншому кажучи, ми повинні допомогти французам захопити Ельзас і Лотарингію, — ядовито запитав Туманов. Оце козир? — А як же тоді наша формула „без анексій і контрибуцій? Це ж, здається, протирічить, а революція не може ж відкинути цієї формули.

Забачта, прищуривши очі, продовжував дивитися на Туманова, як кіт на мишу, що кидалась у пастці.

— Ну, ну далше, — скрививши набік губи, цідив він задержувато: — далше?

— Що, далше. Далше ти повинен зрозуміти, — приклавши руку до грудей, уже широко доводив Туманов: — що не може ж революційна армія грати в війну, коли не бачить козирів, коли кожен салдат в її рядах не переконаний в тім, що його подвиги й жертви дійсно прислужаться революції, а не якомусь там мировому капіталові. Хіба не про це ми торочимо салдатам?

Забачта скосив очі на телефоністів і тихо процідив крізь зуби:

— О, розкладати армію ви майстрі, а якби поменше балачок, та побільше дисципліни, то мабуть би краще було.

Туманов цей натяк прийняв на свій рахунок і мимоволі почервонів.

— Так значить, — проговорив він, уже з істеричними нотками в голосі: — я повинен мовчки нести свою голову на загибель і не питати за віщо?

— Військовим думати не помагається.

— Але я не хочу вмирати, мов баран той, розумієш? Мій героїчний дух хоче боротися не з голодними турками, а в науці з цією самою природою.

Забачта з-під лоба подивився на Туманова і суворо сказав:

— Коли ти вмреш, тоді тобі буде все едно, а доки ти носиш погони офіцера, розпускати нюні не годилося б.

Останні слова він сказав пошепки. Туманов, міняючись з обличчя і ковтаючи образу старшого офіцера, все ще намагався довести балачку до логичного кінця. Він теж перейшов на півголоса.

— Це зовсім не нюні, а потреба ясности там, де йде гра з життям.

— Тут як-раз цього й не потрібно. Коли нема вже других стимулів, то треба замінити все це просто моральним сном.

— А салдатам, теж моральним?

— Дисципліною.

— Так в ім'я чого, ну чого?

— В ім'я чести Росії і, коли хочеш, твоєї власної персони. — Забачта не стримуючи вже себе, роздратовано, з нотками начальника в голосі прошипів:

— Ти стоїш перед можливістю одержати „кдюкву“, чи може й „Володимира“, якого не всякий і полковник має, а ще шукаєш якоїсь ясности. Подивишся на золоту оздобу ордена, тоді й побачиш ясність.

Останні Забачтині слова примусили Туманова густо почервоніти. З одного боку його образив тон, а з другого — слова капітана попали

в глибоко прихований (навіть від самого себе) потайник, і Туманов, щоб замаскувати замішане обличчя й неприємну павзу, запалив цигарку й заволікся її сизим димом.

За балачками непомітно вирисувалася з лівого боку, де стояла стерео-труба, сіра дірка віконця. Надворі світало. Туманов знову захвилювався й метушливо почав збиратися до свого пункту в передову лінію.

— А що піхота?

Вони подзвонили.

— Одведено вже в третю лінію,— відповів Забачта, тримаючи біля вуха трубку.

— Говорять,— вставив телефоніст,— турки знову просять, щоб скоріше наступали. Всі, говорять, здамося, тільки наступайте.

— Можливо. Ех заздрю я тобі, Туманов. Ну, через дві години держись, хлопці.

Туманов криво посміхнувся й блідий, з червоними од безсоння очима, вийшов із бліндажа.

Крізь зелені віти просвічувало сіре, мов цинкова бляха, передсвітанкове небо. Примари ночі безслідно зникли і таємничий ліс уже дзвенів на всі лади від пташиних голосів. Коні були відіслані назад і Туманов бадьоро пішки ступав тепер по стежці разом з телефоністами. Йому було соромно за свою поведінку минулої ночі й він намагався жартами розігнати сонний настрій своїх телефоністів:

— Ох і всиплемо ж, хлопці.

— Еге ж. Цацоха ось і взуватись не хоче, каже краще буде тікати.

Поручик скривився й замовк.

За лісом з долини починалися ходи сполучення до передових шанців. Праворуч було зруйноване до щенту село і над ним, як спина бурого ведмеда, здіймалась висота „Дзіки Лани“. Ліворуч, вигинаючись підковою, як крайній її шип, рябив своїми шанцями білокам'яний „Фердинандів Ніс“. а посередині, ніби витерта щітка, щетинився ріденький „Обринчів ліс“. На всіх цих пунктах, облівшись у два ряди колючими дротами, окопавшись вовчими ямами і зарядивши землю мінами — два роки вже як сидів неприступний ворог. На тридцять кроків від нього, але вже по долині, тяглися такі ж заховані в землю і облетені дротами руські шанці.

— Хто йдють?

Перед ними виріс із захованки салдат.

— Свої.

— Пропуск?

— Антапка.

— Антанта, а не Антапка, проходи!

Туманов щиро посміхнувся і юркнув у вузьку щілину в землі, що прозивалася ходом сполучення.

Перед самим входом, зарившись у землю, мов задубілі пальці, вирисувалась чота траншейних гармат. Салдати під личкуванням жваво готувалися до стрільби. В самому ході снували, ніби у містечку по тротуарі, сонні постаті салдатів і командирів, а поверх голів, як бджоли за взятком, пролітали, ніжно виводячи голосок, заблукані кулі.

З кожним кроком по кривих ходах настрій у Туманова підвищувався. Тіло починала трясти якась незнайома пропасниця. — І йому захотілося, щоб його побачив в цей час Забачта, або навіть і сам Керенський. Тоді б вони знали, з ким мають справу, — і, коли раптом він спіткнувся на труп із роззявленим, мов ридикюль, ротом, то навіть не зупинився, а перестрибнув, як через колоду, й звинною ходою попростував далі. Тільки Свир, кирпатий телефоніст, з Цацохою зупинилися на момент і, скрухо хитаючи головою, проговорили :

— Бач де припало землячкові пропадати.

— А те ж мабуть душа грала на волю.

І вони разом обережно підняли труп наверх закопу.

Третя лінія, що перехрищувалася ходом сполуки, була повна котелків, протигазів, рушниць, матерщини й салдатів. Вони стояли, сиділи, купками лежали на землі й жваво про щось сперечалися. Рушниці, як зайвий хлам, у безладді стирчали по-під стінками.

— Якого полку? — спитав Туманов.

— Мокрого. Тут всі мокрі, пане поручику, а як наб'ють, то ще мокріші будуть.

— А ти не каркай! Печорського, пане поручику, а дальше — Двинський, Онезький і Ладозький.

— Арловськіє, значить, — не без призирства проговорив Свир: — мабуть дома робить нічого.

— А що там слишно-то, землячок?

— Наступати будете!

— От бачиш, а ми так, щоб навпаки. Раз турок народ непонятливой, так йому, по первой, надо перевести, що вони, хоч і бусурмани, а впять же, мать, не по своїй волі тут страждають, і вже коли перербалакаємо, щоб без анексій і контрибуцій, тоді можна й битись.

— Правильно, Дорожка. Ідьом до батальйонного!

— Нехай мітинг сперва!

— Потому, як ми на турків серця не держимо.

Купка салдатів з бородами, але без рушниць виперлась у поперечний закіп і, жваво розмахуючи руками, посунула до перших ліній. Туманов зі своїми телефоністами, затиснутий між рваними сорочками піхоти, посувався разом із ними, аж доки не виприснув до свого бліндажа, що, немов заяча нора, примостився тут же з боку входу.

Два кроки попід однією стінкою, два попід другою, над головою стеля з двох накатів брусків та з аршину землі і просто до „Обринчового лісу“ — дірка для біноклю. Таким був передовий пункт спостережника батареї „Л“. Телефоністи негайно приступили до налагодження зв'язку, а поручик Туманов, повісивши на підпорки свої атрибути, приступив до вивчення ворожої території. Сонце вже випустило свої тремтячі стріли на вигнуту спину „Дзіких Ланов“, але в долині, де лежали „п'ять пальців“, сивими пасмами, впереміш з димом, розстилався ще туман. За ним, поволі підіймаючись догори, щоб після третьої лінії знову опуститись у балку, починалися чітко окреслені, ніби розмальовані сепією, ворожі шанці. В бінокль були видні й темні чотирьохкутники грізних бойниць, але за ними панувала прихована тиша. І тому було незрозуміло, звідкіля бралися ті численні кулі, що, немов оси,

сновигали поверх шанців. Далі за лісом, як більмо на оці, застиг у повітрі німецький аеростат. Він прилип до голубого неба, як гусячий помет до пузиря, й здавалося, так останеться назавжди. Туманов виглянув із бліндажа назад. Далеко позаду шанців зеленим пано здіймався „Рендівський ліс“, в якому сотні командирських пунктів готувались зараз ригнути із-за лісу тисячами бомб, гранат і шрапнелів.

Телефоніст перервав його спостереження:

— Пане поручику — командир батареї.

Він узяв трубку:

— Я слухаю. Ага. За п'ять хвилин. Слухаю. А як пристрілку?.. Щоб не поплутати з другою батареєю, секрет? Вибачте. З перельотів? Ага, добре. До речі: за лісом від Дзіких Ланов проскакала якась кіннота. Да, да трошки. До Обринчового. У нас — одна сторожа, а решта тут ось у третій. Настрій? здається бойовий. Да, Олександрє Миколаєвичу, вітер тягне у наш бік і, знаєте, щось непевне. Я вже проти газ надів. — Проти газ висів спокійно на розсосі, і Туманов, з виглядом змовника, підморгнув до телефоністів. — Да, да тут не те, що у вас на горі. Нагорода? — У Туманова фосфоричними вогниками блиснули очі. — Та залиште! — Готово? Гаразд... На, слухай, — сказав він уже до телефоніста: — тобі будуть з батареї за кожним пострілом кричати: „вистріл!“ а ти кричи за ними.

Передавши трубку телефоністові, Туманов з біноклем, що витанцював у його руках, припав до маленького віконця.

Очі крізь шостикратні скла Цейса пильно впилися в „п'ять пальців“, а вуха напружилися ловити сталеві звуки, що мусять зараз вирватись із запілля і затопити рівний дзвін сонячного ранку. На момент Туманов перевів очі на годинника. Довша стрілка насунулась на дванадцять, а менша — на п'ять. Як дверима, десь сердито гримнула батарея, потім над головою пронісся свист, і на ворожі дроти брязнула перша пара гранат.

Це був лише поданий знак.

В той же момент тисячі блискавок і тисячі громів потрясли небом і землею. За лісом ніби вибух вулкан, роздер з гулом повітря і мов гураган, мов смерч, ринувся до обринчових позицій.

Над головою ходором заходили сталеві рейки й грабові колоди: земля посипалась на голову.

Гул ширився, зростав, дужчав і котився вперед. Він дзвоном уже нісся в небо, заходив у ліс, і розлягався по долині.

— Вистріл!

Земля все більше сипалася на голову й на діл.

— Раз, два, три... Господи...

Гул, дзвін, свист, — три чотирі, п'ять... п'ять... — над головою ворухаться сталеві рейки й колоди, — свист і лязг — все разом нарешті перекотилося через голову й присмокталось до землі.

І в мить від „Фердинандового Носу“ й до „Дзіких Ланов“ земля луснула, ригнула лавою вогнених язиків і німецькі шанці в хмарах диму здибалися догори.

— Вистріл! — як навіжений, намагався перекричати гул телефоніст.

Хмари чорного диму простерлися над землею, а вниз градом посипалися каски, гетри, шматки френчів, колоди бетону, дерева й землі.

Все, що спадало вниз, розміталось і палилося новим громом розривів і новим вогнем.

Скалки від набоїв неслися по долині, гостріями рвали повітря й, сердито хуркаючи, стихали в землі.

А за лісом рождалися нові й нові громи, зливалися з розривами в долині, виростали чорними вербами по висотах і, як плювками, плюгавили синє небо білими кубельцями шрапнелів.

— П'ять, шість, сім...

Приголомшений і роздавлений Туманов, щоб спіймати очима розрив своїх набоїв, машинально рахував хвилини:

— ... Тридцять три.

І в цю хвилину на краю галяви раптом чорною короною з золотими зубцями здибилась земля. Догори полетіло гілля, а вся зелена стінка (край галяви), як ошмалені брови, упала на траву.

— Наша, наша! Перельот! — заверещав Туманов і тут же примітив, як за поваленим личкуванням неждано відкрилася дорога. По ній в безтямі скакала прихована кіннота.

В безтямі бігла з вираченими очима, щось викрикуючи від жаху скривленими устами, уже повз його бліндаж і піхота.

— Перельот!

— Перельот! — як луна, вторив телефоніст.

— Вистріл!

Крізь рев, лязг і свист його надсаджені викрики неслися ніби з глибокого льоху.

— Вистріл!

Раптом половина трьохвічного граба, що стояв серед галяви, знялася до неба, а решта, вмент скрючивши гілля, мов ошмалене гільце, похилилася на чорну воронку і крона трьохвічного граба поринула в ній.

— Перельот!

— Перельот! Вистріл!

Через голову, ніби важкі вагони трамваю, методично через кожні десять хвилин проносилось з гу-гу-гуканням із батареї „Л“ двадцять три пуди стали і сотні смертей.

— Перельот! У третю лінію!

— Перельот! У третю лінію! — вторив телефоніст: вистріл!

Немов-титаничне чудовище, що його міг створити лише людський розум, поволі, але уперто наближаючись уступами, батарея намацувала правий куток першої лінії „п'яти пальців“.

Нарешті набій, посланий невидимою рукою за шість верстов, ніби пущений на тросі, як чавунна баба, бухнувся в самий куток першої лінії.

Земля з вогнем і димом шугнула догори й зависла, а перед очима Туманова вирисувалася сіра чотирьохкутна, як дебелия скриня, споруда.

Чорне око спереди дивилося просто на його бліндаж. Від несподіванки Туманов підстрибнув на місці, ввесь затрясся, мов у пропасниці, й на все горло закричав:

— Вірно! Кулеметне гніздо! Вогонь, вогонь! Вірно!

— Вірно! — ще дужче закричав Цацоха: — чуєте, Варшава (так умовно прозивався командирський пункт), кулеметне гніздо, чуєте, бийте... Вистріл!

Бінокль стрибав у Туманових руках і боляче бився об перенісся. Від нетерпіння поручик оскаженіло гнітив об землю каблуками й кричав ще дужче:

— Вірно! Вогонь!

— Вірно. Вогонь. Вистріл!

Чотирі набой по двадцять три пуди вже розбились об кам'яну скриню, але вона залишалася все такою ж непорушною. Нарешті Туманов закричав:

— Тріснула... Тріснула збоку! Ворушиться! Люди вилазять... Раз, два, три.

Він вихопив у телефоніста трубку:

— Люди, чуєте, Варшава. Скоріше вогонь! Вогонь!

Очі Туманова горіли, як у божевільного. Трубка билась об вухо:

— Люди вилазять, чуєте, ще вогонь... вже троє! — І він миттю кинувся назад до віконця.

Скриня осіла на один кут, а в другому, немов у передсмертному крикові, розкрилася паша. З неї виліз останній чоловік і спустився в уже завалений поперечний закіп. Довколо них і над ними стогнала горіла й дибилася земля.

— Вистріл... раз, два, три,— але чотирі постаті, немов п'яні, тримаючись за стінки, ледве посувались назад.

—... Три, чотирі... тридцять.

Через бліндаж Туманова прогоготів знайомий гул.

Чотирі постаті, підтримуючи одна одну, все ще хилиталися в обвалами засипаному коридорі.

— Тридцять три...

Раптом над їх головами спустилась ніби годована туша кабана.

—... чотирі!

І догори полетіла золота корона в чорній оздобі диму й землі. Коли розвіявся дим, на тому місці, де хилиталося чотирі постаті, вже зіяла воронка.

Туманов, ніби сам ранений, забігав по бліндажові:

— Вірно. Е-е-г-ги... Всіх до одного-го-го...! — Він уже не говорив, а лише гарчав і несамовито, як спекулянт на „теплому ділі“ потирив руки: — до одного... Та це не стрільба, а просто поцілунки... Хіба це не блискуче виконане завдання (А в голові, як тінь: „І тільки „клюкву“?.. ні-і... Тут і „Володимира“ мало, „Володимира четвертої ступені...“). Пропасниця ще більше затіпала його пухнатим спітнілим тілом. Він уже не міг терпіти павз:

— Якого чорта на батареї мнихаються? Кричи — „скоріше“.

Телефоніст злякано пальцем затицвав у кнопку:

— Голта, Голта! Скоріше, пожалуйста... ага, ну... так розбігтися можуть... гаразд... Пане поручику, уже й сорочки поскидали й вагонетку закинули... на руках подають... Як скоріше, так може луснути, бо кажуть червоні вже гармати, як жаровня.

— Скоріше!

Свир із-під лобу глянув на скривлене обличчя Туманова і в зеленкуватих його очах зосталось якесь нерозуміння.

У спустілому було проході знову з'явилися салдати. Вони бігли, пригнувшись до землі і проти бліндажа Туманова нерішуче зупинилися.

Потім до середини просунулася бородата голова. До лобу рука притискувала сорочку, по якій, як і по обличчю, юшилась і капала на землю кров.

— Нам би, братці води, — проговорила досить весело заюшена голова.

— Кричи дужче: не чути!

— Чого тобі?

— Води говорю, хоч крапельку, ми ранені.

Свир подав котелок.

— Уже й ранило, де?

— А ранило таки, слава богу, чижолая, чижолая, спасибі їй. От глушить, даже й полюбопитствовувать невдобно. Я тільки сказав: „Митькин бухнуло“, а він — „а де?“, та тільки зирк через козирьок, а воно мене по лобу тільки брязь, а Митькина під скулу тільки дзинь... І вакурат тепер уже додому. А на цигарочку, землячок, не можна?

Але гул глушив його слова й він більше говорив для себе:

— Стерва, на півтори версти, кажуть, плюється.

За Чичкиним, що так весело розповів про „стерву“, стояв на проході, затуливши рану кашкетом, і сам Митькин. Кров у нього текла вже по ліктях, але на обличчі відбивалося задоволення не менше, ніж у Чичкина.

— Тепер у вакуацію й додому слободу воювать, — закивав він до Чичкина й теж попросив води.

— Опісля крові в роті стало обсихать. А тета батарея мабуть чижола? Пудів двісті буде?

— А три тисячі не желаш? — задоволено розплився Цацоха з котелком у руках: — тютька в тютьку, братіки, три тищі.

Салдати недовіжливо переглянулись, але в той же час, ніби лише від цієї такої важкої ваги відчули свої рани і по дитячому скривили розписані червоними потьоками обличчя.

— Ну, котись на вакуацію, а нам не мішай цілитись!

— Вірно! — продовжував викрикувати Туманов: — Перельот! Недольот!

А на ворожі шанці замість слів, як порох на жаровню, падали один побіля одного двадцятитрьохпудові набої й викручували свої „чортові гнізда“. І там, де за годину ще красувалися чітко окресленими лініями ворожі траверси, бруствера, бойниці й самі шанці, тепер залишалась, як шашеллю сточена, як чорною віспою вкрита, до нутра розвернута земля. Але, боячись, що з-під глини, чи з-під похованих на дні воронок кулеметних гнізд може ще повстати ворог, на те ж саме місце, обганяючи дванадцятидюймові гавбичні, як роздратовані шершні, летіли також і одинадцятидюймові пушечні, а перед ними — восьмидюймові гавбичні, і знову шостидюймові пушечні, а поперед них наввипередки сорокавосьмилінейні гавбичні, що обсипали, як градом, весь участок шрапнеллю, тоді як трьохдюймовки метушливо то дзьобали гранатами колючі дроти, то, ніби викинутими на смітник з печи головешками, чадили по всьому участкові хемичними набоями. Лише сорокадволінійні далекобойні, та п'ятидесятип'ятилінійні „Кане“ ніби не хотіли втручатись у цю, не зовсім етичну забаву, й нишпорили десь верстов на дванадцять по запіллю, шукаючи ворожі штаби й мости.

Свердлючи ярке повітря, набої били, стогнали й піли на різні голоси. Обкурену хмарами диму голубінь плюгавили, як шахтьоровим харкотинням, чорні оболочки шрапнелів, а під хмарами перекатом гуркотіли громи, виривалися блискавиці й сліпили нестерпуче літне сонце.

Натруджений слух боляче тиснув Туманову на мозок і він міг сприймати нові випали й розриви лише прихованими за скла очима. Час і логіка давно вже стратили свої конкретні форми, а на їх місце прийшло щось нове й неждане:

— Скоріше... Біжить салдат: вогонь! Скоріше, чорти!

— Пане поручику, аероплани свої... Вистріл! Аеропланів два і три.

Ще з самого ранку на допомогу далекобойним батареям вилетів у супроводі „Альбатросів“, „Ілля Муромець“ і тепер, як кондор із рябцями, він кружляв по за Обринчовим лісом над ворожими головами.

Спрожога прибитий і приголомшений тисячами набоїв і десятками тисяч куль, ворог міг тільки мовчати. Жодного пострілу від „Фердинандового Носу“ і до „Дзіких Ланов“ не встигло вилетіти з його сторожких, упертих і грізних бойниць. За десять хвилин вони були вже обернуті в груди цегли, глини й піску. А коли трьохдюймові батареї, як в'їдливі оси, почали дзьобати по німецьких дротах, із-за Обринчового лісу раптом почали вилітати такі ж трьохдюймові гранати і, зовсім спантеличені, теж накиннулися на свої дроти, попадаючи по черзі то в одне, то в друге місце, де й без них були вже пороблені ворота.

— Здурів німець, — сказав Свир, заступивши на час поручика Туманова: — уже не розбирається, де чий й загражденія.

— Памороки забило, — відповів йому приятель: — У мене й самого якесь вдивленіє, аж блювати хочеться.

Туманов, що сидів над розпочатою банкою консервів, якось підозріло поплямкав губами, солодкий присмак заставив його упустити консерви.

— Гази?

Губи, вимазані в сало, плямкали, ніби в трусика, нарешті він схопився за протигаз і крикнув:

— Гази. Дзвони на батарею!

Телефоністи слідом за поручиком обернулися із людей в хоботообразні примари і зикричали над трубками.

— Варшава, Варшава!..

— Голта, Голта, Голта!..

Кнопки на обох апаратах клацали в гніздах, але зумери ніяких звуків не подавали.

— Варшава!..

— Голта!..

Апарати й слухові трубки залишалися глухими.

Свир із Цацохою навели один на одного скляні очі і знову скажено накиннулися на кнопки апаратів.

— Що? — помітивши їхні непевні рухи, нарешті метнув у їх бік своїм хоботом і Туманов.

— Урвалось, от вам і що!

— А ви сидите? Ви хочете, щоб задушилась батарея? Ви що ж навмисне?

На Туманові протигаз стрибав у такт його викрикам, аж доки Цацоха з форпосткою не вистрибнув до проходу.

— Це навмисне хтось рве, — сердито відповів Свир на викрики поручика. Вони не зробили на нього ніякого вражіння і він продовжував, із упертістю селянина, колотити по колінові телефоною трубкою, а після цього знову тицяти заскорузлим пальцем у чорну кнопку. — Бач, коли вибрали час. Теж з головою: пушайте мов, а ми тут постараємося.

Німецька батарея, що обслуговувала турків, продовжувала клювати свої дроти. Вона навіть не намагалася кинути дальше хоч на тридцять кроків, щоб влучити в першу руську лінію. За гумовою машкарою поручик Туманов нарешті ніби спіймав за кінець ту догадку, яка давно давила на його мозок. Як артилерист він не міг простити німецьким колегам такої неохайної стрільби. — „Але цього не може бути: навмисне по своїх?“

Він глянув ще раз у віконце. Так. Німецькі набої рвалися на пробитих вирвах у їхніх же дротах. Тепер зрозуміло. „Невже вони надіються? Волосся заворушилося під кашкетом — „Невже це може бути?“ І думка про наслідки тонка, як жило, знову просунулася поміж очей і просто в мозок. — „Треба буде поперебити піхоту“.

Пильніше приглядаючись до розривів, Туманов помітив, що частина німецьких набоїв не рветься, а лише шипить, як самовар і также випускає сизуватий дим.

Далекобойна батарея, що добивала десь ворожий штаб, раптом накинулася на Обринчове узлісся. Вона зробила одну „очередь“, і німці більше не допомагали руським у роботі над їх дротами.

Заплюване шрапнелями небо, мов засиженою мухами кисією, нарешті закрило сонце, і воно, непомітне й зайве, особливо там, де від смерти переходить лише темна ніч, сховалося за „Дзіки Лани“.

Впоравшись з своїм завданням, важкі гармати поволі перестали бухкати наскрізь пропеченими гірлами. Лише трьохдюймовки, немов розлютована збреха цуценят, все ще цявкали, випльовуючи в чорне небо то гранати, то кучеряві шрапнелі. Але після того реву, посвисту й лязгу, яким сотні гармат приголомшили день, постріли трьохдюймовок видавалися тепер не більшими за дзижчання мух, що б'ються в сутінках об сірі шиби вікон. І щось подібне до в'їдливих мух почало настирливо пхатися до голови поручика Туманова. Він давно вже облишив бінокль і, не знаючи куди дівати себе, тинявся по ходу сполуки біля бліндажа.

Сутінки загасили вже червону смугу зорі, й на шанці, як чорна ряс манашки, впала ніч, але поручик, заклавши руки в кешені, все ще робив свої десять кроків вперед і назад і пустозоро дивився собі під ноги. Його чад від вогню і крові спав з останнім пострілом своєї батареї, і тепер, як на похмілля, тільки тріщала голова. На скронях, ніби під помпою, важко пульсувала кров, а в ухах все ще дзвенів гул пострілів і не давав можливості зформувати думки про те, що ввесь час, як муха, дзинчало десь поміж дзвону й непокоїло, як хронічний біль. Повз нього, простуючи вниз, пройшов обшарпаний, загнітений землею й сухий, як головка тарані, й безнадійно апатичний салдат.

— За віщо? — раптом запитав себе Туманов: — Який стимул, щоб погнати їх на одверту неминучу смерть? Колись — за віру, царя й

отечество, тепер — за Дарданели, а стежка та ж сама. Тут за царя, тут же за землю й волю. Але ж земля і воля позаду, а тут без анексій і контрибуцій!

— Йолопе, ти розумієш це, — стиснувши кулак і раптом, оскаженівши, з присвистом проговорив Туманов у бік своїх штабів, де мусив бути Керенський. — Ти розумієш, що може бути, коли зірветься атака?

— Не тільки „Володимира четвертої ступені“, — несподівано для себе подумав він, — а навіть „Станіслава“ поганенького тоді не бачити мені.

— Конечно, ви хоробрі, але де ж наслідки?

— Наслідки? Підіть викопайте з-під землі. Я насилував волю, принципи, я ризикував до того ж своїм власним життям.

„А вони тобі й скажуть: — „вас до цього обов'язував чин офіцера.“ — І посидь тоді. Туманов, ще шість місяців у поручиках.

— Але ж ні, цього не може бути. За день викинуто сотні тисяч карбованців: мусять іти, інакше вони не громадяни, а скоти, що дрижать лише за свою шкуру. Іч зняли гармидер, як у себе на ярмарку. Хіба їх обходить свобода? Піч їм із гарячим черінем нужна, а не свобода. „А бабам то нашим каково без мужней голови со слободами оброщаються. Трудно вєдь с непривички“ — перекривив зі злістю когось Туманов: — От як сипонуть німці на ваші голови, так ви будете знати, як мітингувати на позиції.

Згадавши за німців, він згадав і про потрібність попередити батальйонного про німецькі наміри і тут же повернув до третьої лінії шанців.

Вузький коридор запасних шанців вщерть був наповнений, як дровами, піхотними салдатами. Дехто, уткнувши голову в підкопану стінку, тряс уже ніч своїм храпом, тоді, як інші, збившись у маленькі купки, вели на різні голоси свій безконечний спір. Розмова, видно, йшла про царя:

— Не до часу він тепер.

— І не по грошіх.

— Я так думаю, що тепер всі царі облетять, як листя: потому буря на них піднялася.

Туманов серед сірих гімнастерок і розкиданих котелків відчував себе чужим і сирітним, а тому намагався протискатися повз темні купки людей непомітним. Один рижобородий салдат підвів до нього неохоче голову, але продовжував говорити далі своє:

— Та коли б ще цю радість у крові не втопити, бо воно всякий лізе, який раніше й руським не був.

— А ти на чужородних там, на явреїв ріжних, не прискай, всім тепер хватить місця, — відповів йому хтось із землі.

В одному місці біля недогарка залапаної свічки грали в карти на картоплю. Поруч двоє салдатів з широкими вилицями сиділи над газетою, проте розмовляли, видно, про завтрашній наступ. Один навіть, глибоко зідхнувши, махнув рукою й проговорив:

— Не по душі мені все це: треба додому скоріше. Там і слободою попользуюсь.

— До обіду мабуть справимось. Ти як на це?

— А що тут далеко хіба, чи що. Аби не на смерть тільки. Бо враг вооружон по ногам до зубів.

- А коли, приміром, займемо їхню позицію?
- Раз без анексій, так, значить, чужого не трош: набив морду й назад без контрибуцій.
- Моя пише, за віщо ти там воюєш? У мене за подушне, каже, вже корову продали.
- А воля ж ... їх мать.
- Воля? Воля мабуть буде, коли з рушницями додому повернемось ... О!

Туманов не знайшов батальйонного і роздратовано поплівся назад. Над шанцями все ще рвалися набої й час од часу зривались із першої лінії з гадючим шипінням ракети. Вони хутко підіймалися догори, зависали на парашутах, кидали сніп розхристаного світла й, поволеньки згасаючи, спускалися наниз. І тому весь фронт на цілі верстви сяяв, як проспект в урочисті дні, разками феєричних вогнів. Що лежало за межею цієї смуги, втопало в згустках червненої ночі з молодиком і нахорохорено ховалося по норах, відточуючи на ранок поржавілі мечі.

- Пане поручику,— прошепотів назустріч до нього Цацоха:— за лісом повна долина кінноти, нашої, сам бачив.
- От пришпандорять махметок.
- Аж у Єрусалимі опиняться,
- Я теж піду в атаку,— уже хвилюючись, говорив Цацоха.
- А нужно, як же, мабуть забув щось там?— з іронією в голосі відказав йому Свир:— може добивати підеш?
- А може телефонного дроту настягаю? Хіба в них таке барахло, як у нас?
- Тоді вже краще шнапсію.
- Об'язково. Я хоч і не привержен до нього, а для приміру об'язково дістану.
- А потім може попадеться газетка ...

Голоси їх далі почали притихати й Туманов, хоч присів тут же в другому кутку, перестав розбирати, про що вони умовлялися.

Потім обидва телефоністи змовкли, навіть шубовстання в долину гарматних набоїв і шипіння ракет поволі стихло, і довкола запанувала сонлива, але нервова тиша.

Поручик Туманов підложив під голову подушку, з насолодою витяг ноги й хотів уже склепити очі, щоб задрімати хоч на чверть години, як раптом помітив, що на тому місці, де було німецьке кулеметне гніздо, на зруйнований бруствер з'явився салдат. На ньому був австрійський уніформ, а на голові замість каски — кругле кепі. Туманов схопив бінокль і гострим зором впився в цю, ніби вирізьблену на темній стіні, муштровану постать. За її спиною ледве намічались контури іще трьох салдатів. Салдат в круглому кепі, ніби по команді, впав на коліно і в його руках заходив викочений на бруствер кулемет. Він цілився, і цілився просто у віконце, звідкіля за ним зорив поручик Туманов. Було ясно, що руська сторожа спала, бо жодного пострілу й досі не пролунало із шанців, хоч постать кулеметчика виднілася, мов чорна тінь від хреста.

Перше, що припало на думку Туманову, це миттю вискочити до піхоти й підняти тривогу. І він, весь трясучись від ознобу, стискаючи

в руці наган, кинувся вниз по зламаних земляних коридорах. Ноги плуталися в телефонних дротах, і він безперестану падав і ранив до крові собі руки об щось холодне й гостре. Коли ж знесилений він знову підіймався на ноги й підводив голову, кулеметна цівка, як удав, невідступно стежила за ним своїм чорним оком. Туманов згадав, що блискучі погони на його френчі служать за найкращу мішень, і вмент френч полетів на землю. Телер на ньому залишалася звичайна студентська червона сорочка.

— Для чого це? — раптом почувся над його головою спокійний, упевнений і безапеляційний голос.

Поручик Туманов підніс очі: на бруствері, твердо впершись у землю ногами, стояв старший офіцер Забачта. Він держав у руках карабінку й спокійно цілювався в кулеметчика.

— Для чого скинули форму? — знову запитав Забачта.

— Він цілиться в погони, — замішано відповів Туманов.

— Щоб пристрелить? Доки він цього не встиг, бийте ви його.

— Але ж я студент, я протестував...

— Тоді він вас у'бе. Стріляйте! Станьте на бруствер.

Поручик Туманов покірливо обсипаючи глину, виліз наверх і знову прошепотів:

— Я не можу: це дикунство.

— Він цілиться. Ну!

Туманов підніс наган і в цей момент помітив, як із ями, немов сиве телятко, до кулеметчика виліз маленький хлопчик. „Пастушок“ — мигнуло в голові Туманова, і він вистрілив.

На ліву скроню кулеметчика ніби сіла муха: він раптом закинув назад голову й нахилився на бік, але руки, брязнувши чимось сталевим, залишилися на кулеметі.

— Тату, — раптом крикнув пастушок: — тату мій! — І зі всієї мочи смикнув кулеметчикові руки.

Сталь задзвеніла ще більше й тоді Туманов уздрів, що кулеметчикові руки були прикуті до кулемета. Поручик зблід і втупив очі в сухе, спокійне й упевнене обличчя капітана Забачти.

— Ну, бачили?

— Так. Дякую за службу, — відказав сухо й коротко Забачта й также коротко прицілювався з карабінки в пастушка. Але в цю хвилю пастушок в останнє смикнув із ланцюгів батькові руки і десь натиснута собачка раптом заставила кулемет закликотати густим клекотом „Кольта“.

Першим упав униз Туманов, а слідом, випустивши карабінку, скошений, як сухий будяк, упав капітан Забачта. Його важкий чобіт із розгону вдарив закаблуком по скроні Туманова і від цього в його очах замиготіли іскри, потім попливли червоні кола, загойдались, як на хвилях туману й за цим зовсім розтанули.

Коли нарешті Туманов розплющив очі, небо вже сіре, як цинкова скринька з під патронів, важко висіло на дверіх бліндажа. Поруч нього стояв телефоніст Свир і щось заклопотано бурмотів над самою головою, а густий клекіт „Кольта“ все ще гугонів у долині. Поручик поворухнувся, але всі кінцівки його тіла застрягли в скрюченій позі,

а в скроню ніби все ще давив закаблук капітана Забачти. Туманов пересилив біль і тихо підвівся. З-під голови на землю впав протигаз, який за ніч видавив на його скроні глибокий червоний рубець. Поручик здивовано обвів бліндаж і свій вимазаний в глину френч і, завагавшись, спитав:

— А капітан?

— Який, наш? — Телефоніст подзвонив. — Да... Куди?... ага...

Капітан пішли кудись вночі й досі ще не поверталися.

— Так його не було?

Туманов підозріло глянув на телефоніста, потім на те місце, де валявся протигаз, і глибока зморшка перетяла його лоб. — Ти спав? — нарешті запитав він Свирия і впився в нього тривожними очима.

Телефоніст роздратовано закліпав червоними повіками:

— Нам не помагається спати.

Поручик знову обвів бліндаж і прислухався: в долині все ще кликотав кулемет.

— Говориш, ні? а щож тоді значить кулемет? — сказав, ніби про себе, Туманов.

— Як, що?

— Нуда Кулемет давно строчить?

— Тільки що загавкав. Мабуть щось помітили у турків.

— Ну, а далі?

— Що далі? — не розуміючи поручика, перепитав уже сердито

Свир.

— Вночі було що-небудь?

— Звонив до вас батальйонний, так я сказав, що ви спите, тому артилерія чижолая. А Цацоха пішов до піхоти чай гріти.

— Так, значить, батальйонний, говориш, і більше нічого. — І Туманов уже заспокоєно передихнув і потягся на весь бліндаж. Коли права рука вперлась у стінку, поручик завмер і брови знову самі по собі впали на очі: у правій руці був затиснутий наган, якого до цього часу він не помітив. Туманов, пронизаний весь, як іскрою, з біноклем кинувся до віконця, але попереду, в долині, лежав густий, мов хутро глибої лисиці, туман і тільки подекуди з нього, немов із води, виступали окремі дерева.

— Смигай, де капітан, — не стримуючи вже свого хвилювання, знову крикнув поручик.

Телефоніст подзвонив. Із батареї і центрального пункту знову відказали — „Ще не повернувся“.

Туманов вискочив із бліндажа. „Так. Він біг просто сюди вниз. Оце поворотка (телефоніст сидів на землі й через форпостку перевіряв зв'язок), тут він скинув френч“. І Туманов відчув поза спиною мороз: на цьому місці дійсно була обвалена брівка, а жовта глина ніби притоптана чобітьми. Поручик притулився плечима до стінки й провів шорсткою долонею по гарячому лобові. Сильний біль стискував скроні, а дуги брів, немов важкі підкови, давили на очі. Ранкова вогкість пронизувала тонке хакі і він дрижав, як порушена на скрипці струна.

— Тут нікого не... було? — нарешті спитав він у телефоніста, що лагодив під стінкою дроти.

— Піхота мабуть лазила, — відповів салдат, дуючи в форпостку: — Сволочі косолапі, що - ночи після них починаєш. Он уже сонце сходить, а тут проводу вирізано сажнів три.

Туманов озирнувся довкола й закусив укриті осугою губи. Сонце, як розложена ватра, дійсно вже замиготіло в червоних блисках із-за висоти „Фердинандів Ніс“ і золотими остюками обсіпало похилений хрест на зруйнованій церковці в Котовім селі. Підковані гарячими ковами маленькі хмарки ніби тліли на сонці й танули на небесних прозоро-зелених подолах. А в долині, поміж колючими дротами, все ще бродив табунами отруєний туман.

— Вас капітан Забачта до телефону просять, — зустрів його кирпатий телефоніст, коли він знесилою ходою повернувся назад.

— Забачта? вернувся? Дай. Так, я, я .. Ну. . Де? На другій батареї, а з тобою нічого, як ти?.. Що, потім?.. Чому, потім? П'ять годин! — Так нічого не видно. Я буду дивитися, але ти скажи... Ну гаразд.

Поручик Туманов роздратовано кинув трубку.

— Слухай, зараз знову почнеться.

І з біноклем він підійшов до віконця.

— Вистріл! — крикнув услід телефоніст і в цей же момент знову застугоніло і в клетоті забилося між двома лісами пронизане сотнями набоїв рожеве повітря.

Набої, глибами обваленої скелі, падали в туман, ніби в море, палили його вогнем, рвали на клоччя, як розлютовані пси сиве хутро ангорських кіз, але туман, разом із димом, від цього ще гущішою пеленою вкривав розвернуті рани землі.

За п'ять хвилин важкі батареї мусли припинити вогонь, доки хоч маленький вітрець не стягне диму з долини.

— Значить это переменка для чаю, — сказав Цацоха: — кушайте, пане поручику, бо в піхоті говорять, що буде комендувать сам Керенський, так значить треба підкріпитися.

— А готуються до наступу? — понуро запитав Туманов.

— А як же: цілу ніч різалися в двадцять одно. На прощання кажуть.

Коли нарешті з туману позначилися шанці, батареї ще з більшою лютістю знову накинулися на ворожу територію. Вся ділянка, що називалася „Пальцями“, уже була обернута в глибоко переоране поле й важкі батареї тепер гасали, як розлютовані пси, по темних захованках лісу. З вогких нетрів зривалися р-зриви, мов грім, а луна котила їх по долині назустріч новим пострілам і новим розривам.

З кожною хвилиною, що наближалася до десяти годин, ще з більшою лютістю рвалися постріли, все дужче стугоніло розстріляне повітря, і все з більшим ревом здіймалась на дибки земля. Телефоністи вже стратили голос і з трубками стояли біля самого поручикового вуха.

— Вистріл!

— Вистріл!

— Вистріл!

З кожною хвилиною команда сипалась все частіше і частіше і раптом — урвалася таки, ніби до бліндажа зачинили глухі двері, або

нагло лопнули у вухах тарабанчики. Навіть серце ніби перестало стукотіти, а замість нього чітко затукотів годинник.

Туманов глянув на нього. Рівно десять годин.

„В ту ж мить піхота кидається в атаку“ — так стояло в наказі.

По тілу як комашня забігали збрижжі.

Він насторожено виглянув із бліндажа: в розвернутих німецьких шанцях була мертва тиша, а в руських, як шелест листя, напружено зростав шум.

І раптом на „Фердинандовім Носі“ луснув постріл із рушниці. За ним луснув другий, третій, а над головами, як кульбаби, закублилась шрапнель. Нарешті із землі виросла сіра волохата маса і, хилитаючись, посунула вперед... Ніби гупання цівів неслися вже вибухи і з „Дзіких Ланов“.

Він оглянувся і відчув, як хвиля задоволення, немов ковтки вина, залоскотала горло: по гребневій похилої гори, вирисовуючись на небі на весь зріст, вперед пробивалися без перебіжки, сибірські гренадери. З їх рук вилітали гранати й лускались на землі, а назустріч їм, згризою собак, гарчали кулемети і від цього чорні силуети, немов ляльки на дротику, то стрибали, то падали, то хутко бігли вперед і з кожною хвилиною все вище підіймалися на гору, а довкола них звивались, розвивались клубки густого диму.

— Пішли, пішли, в атаку пішли... краса! — Туманов од радості застрибав на місці й знову, як спекулянт на „теплому ділі“ почав потирати свої спітнілі руки.

Фланги дійсно ув'язались у бій. Але на ділянці „п'ять пальців“, посередині фронту, все ще панувала незрозуміла тиша, тільки в третій лінії хтось надтріснутим голосом неймовірно вигукував якісь лозунги.

Поручик Туманов прислухався і раптом, змінившись з обличчя, схопився за голову.

— Що вони роблять? Що вони роблять, хама. Кожна ж хвилина...

— На „Дзіких Ланах“, — крикнув телефоніст, — захопили вже першу лінію... Пішли далше... Ого, німці тікають!

По крутій спині „Дзіких Ланов“ дійсно метушливо пересувалися чорні силуети вже на самій маківці. Поручик Туманов хапаючись то за голову, то за шаблю в нестямі бігав повз бліндаж.

— А тут же, без єдиного пострілу...

— Зліва наші підходять уже до станції Мичищув, — продовжував викрикувати Цацоха, і кожен раз приказував у трубку: — Так їх, так їх, басурманів!

На проход вибіг із третьої лінії піхотинець. Туманов, з піною на губах, кинувся до нього:

— Що ви там робите, анахтими? Ви... ви...

— Як що! Мітинг, пане поручику, — покvapливо відповів солдат: — Зараз скінчиться. Сам Керенський говорив по телефону, щоб розбити врага й додому.

— Так якого ж ви чорта!

— А не всі згодні.

В цей момент піхота крикнула „ура“ і, як каламутна повідь, ринулася по ходах сполуки вниз.

Повз бліндаж, нахилившись уперед, важко тупаючи й безладно тикаючи винтовками, в безтямі бігли салдати з витріщеними очима й перекривленими ротами й захлинаючись кричали:

— Вра - а - а - ра - а!..

А спереді всіх, висовуючись із землі, як червоний язик, полоскався кінчик прапору.

Над ворожими шанцями все ще панувала мертва тиша. Розорана набоями земля під лісом спокійно чекала, ніби нивка на свого злиденного господаря й парувала під ярким промінням нестерпучого сонця.

Піхота добігла, нарешті, до своєї першої лінії, ще раз крикнула стоголосе „ура“,

І — сіла.

Поручик Туманов, щоб було зручніше корегувати стрільбою, вслід за піхотою теж кинувся з телефоністами до першої лінії. Важкий біль, що вже другий день все з більшою в'їдливістю стискував йому скроні, раптом ніби розтанув у дикому завиванні піхоти, а натомість Туманов відчув у собі якусь нову стихійну силу, що владно несла його у вогонь, на кулемети, на смерть.

Коли він опинився в першій лінії, салдати вже мовчали й ніяково переминалися під дашками, а серед них, як розлютований звір, вздовж забору, зиркаючи в ясні, обложені мішками, бойниці, кидався старий полковник і розбризкував разом із слиною й мокрі слова:

— Ви губите Росію!.. Ви вбиваєте революцію!

Салдати спіли й бурували:.. — А на біса вона здалася!

— Таких же як і ми, а не революцію.

— Це війна, вона потребує...

— Та воювать не приходиться.

— Вам тільки що говорили.

— Наговорили, а ми їм за це голови неси.

— А хто ж тоді слободою попользується?

Полковник, ледве не плачучи, бив себе по Георгієвському хрестові й намагався ще щось викрикнути, але його знову зацитькували:

— Годі! Попробуйте ще ви для нас повоювати.

— А ми рушницями у панів краще хліба відіб'ємо.

— Вони цього тільки й бояться.

— Їм хочеться, щоб нас менше зосталося. Не - е - е...

— Братці, ось ваш же комітет.

— Товариші, коли ми покинемо війну, німці за нами по п'ятах...

Додому! Царя нема — кінчай війну!

— І голодом не мори: почему не привезли сьогодні каші?..

— Да, почему? Вчора теж на картошці?

— Вас дурять. Ми захопимо позиції без єдиного пострілу. Вперед! За мною!

І полковник важко подерся на бруствер.

— Пане полковнику, вас до телефону Керенський.

— Я слухаю... виноват... Напевно більшовики. Слухаюсь. Радий стараться, пане главоверх. Ага.— І з трубкою в руках він обернувся до полку.— Слуха - а - й, панове офіцери, главоверх віншує вас із перемогою над ворогом і зі всіма від цього наслідками, і вас те ж, братці — за мною ура!

Салдати презиркнулись і весело крикнули — ура, але лізти на бруствер, крім офіцерів, не знайшлося охочих.

— А раньше?

Командири трьох полків, вискочивши з револьверами в руках на бруствер, за собою все ще не мали нікого; тоді вони, ніби по команді, зімкнулися, демонстративно взялися за руки й ланцюжком із тридцяти чоловіка посунули вперед. За ними в хвості, з ображеним виглядом, поплентався і один комітетчик. Видно було, що це не входило в його програм і схвилюваний він забув навіть захопити червоний прапор, якого було для цього спеціально привезено зі штабу.

Над шанцями все ще тремтіла тривожна тиша.

Смуга поміж дротами другий рік не топталася ногами, й була вкрита густою травою, поміж якою, немов розляті озера крові й лазури, в цвіту горіли червоні маки й сині волошки.

Командири, по коліна в траві, хутко простували вперед, де все ще тривала напружена тиша, а в спину їм злісно дивилися салдати.

Фельдфебель печорського полку нарешті не витримав:

— Братці, і то вони сами, господи, до чого ти призвів... — Він захлипав і висунув боязко голову через бруствер: — гляньте на них, як сироти, за всю Росею, голубчики... сами... — Дальше він не міг говорити.

Хтось соковито підшморгнув за ним:

— Свинство.

— Ходім!

— А раньше?

— Та ходім пройдьомся.

— Тихо ж, як у вусі.

— А коли що, так позаду й резерви стоять.

Сперва невеличка групка, потім більша, потім за печорським полком онежський і так, нарешті, майже вся бригада вилізла із шанців і, волочучи за собою рушниці, купами потягли до двох пробитих воріт у ворожих дротах.

— Ну що ж, краще пізно, аніж зовсім, — подумав Туманов, що весь час мовчки кусав собі губи. І коли телефоніст Цацоха, заздро позираючи на піхоту, попросився й собі: — їй богу дістану проводу, — він тільки кивнув головою.

Цацоха, як затриманий з табуна кінь, підморгнув до свого кирпатого приятеля, вистрибнув і, збиваючи по дорозі рушницею червоні маки, побіг через зелену смугу в рештки повислого диму.

Командири з частиною салдат, як зайці на капусті, стрибали вже поміж першою й другою лініями, а решта, здибавши воронки від набойв важких батарей, зайнялись їх виміром.

— Мать... твою: тридцять і шість кроків навкруги, а!

Декілька чоловіка спустилися навіть на дно воронки й відтіля почали витикати кінчики рушниць.

— Оце так глибина... Ох мать..!

Цацоха був задоволений, що його батарея була центром уваги.

— А ви гляньте на шанці!

Шанці шириною й глибиною футів по сім були обхутровані дошками, а над заваленими бойницями місцями стирчали ще дашки з товстих залізобетонних балок.

— Тютька в тютьку, як склепи.

— Німці — і більше нічого.

— А може й турки.

Купка саллатів, по черевиках присипаних людей, намагалася відгадати свого ворога й для цього стукала кривцями в товсті, цвяшками ковани, підосви.

— Треба в ранець подивиться.

— Кинь: командири вже в другій лінії.

— Вони за хрестами побігли, а нам хоч би сорочку.

— І телефон, братці, тоже вещь, — сказав Цацоха й, шмигаючи носом, юркнув по шанцях. Він відчував себе, як на ярмарку: довкола метушилися люди, дехто вже, ніби прицінюючись, розглядав на сонце чиюсь білизну, а позаду, над шанцями, немов вийшли подивитися на гулі молодят, маячили під сонцем ті, хто не хотіли утруджати себе в спеку зайвими рухами. Але, коли Цацоха обернувся й помітив, що за Обринчовим лісом все ще спокійно теліпається німецька „ковбаса“, йому стало моторошно.

— От, гадюка, жде мабуть, доки я її сам не злапаю.

Із піхоти притягли телефон.

— Що там, товаришок? — запитав Цацоха, наставляючи одно вухо.

— Зліва зайняли вже станцію Мичишув, а праворуч підходять до села Ольховець.

— Ну? Цацоха глянув уже сміливіше на „ковбасу“, — казав злапаю й злапаю, — і пустився бігти через обвали. В другій лінії теж над кожним трупом, що визирав із - під землі, уже густим колом, як мухи біля цукру, стояла піхота і намагалася по розхватаних на руки речах відгадати національність ворога.

Цацоха хутко почухав потилицю й кинувся по ходу сполуки, що починав спускатись уже додолу в третю лінію шанців. Слідом за ним підтюпцем побіг піхотний полковник із купкою салдатів. Нараз збоку, з третьої лінії, вискочив у чорній касці з орлом салдат. Він, видно, хотів бігти вниз і нагло зустрівся очі — в очі з Цацохою. Від несподіванки він закліпав очима, зблід і потім раптом не крикнув, а заревів, як під обухом віл. Цацоха з розгубленою посмішкою скам'янів на місці, потім дригнув в повітрі ногами і теж несподівано для себе, як буханець, покотився на дно глибокої воронки.

— Ото нагнав бусурманові холоду, — подумав Цацоха, притаївшись на дні воронки; але в цей же мент до його мисли дійшов знову образ салдата в чорній касці на білій голові, і Цацоха відчув, як мороз поліз поза спиною: — Так то німець? Німець?

Він, як злодій, виکارбався наверх і боязко озирнувся назад. Двоє німців, схопивши за петельки полковника, мов вовки свиню, мовчки тягли його на долину, а салдати, що бігли за ним, уже пере-скакували обвали й що духу перли назад. Вони, забувши про рушниці, вимахували руками й кричали:

— Німці, німці!

Цацоха відчув, як у ногах запрацювали ніби пружини. Він прищулив вуха, втяг голову в плечі і, як заяць від хортів, увірився ногами.

В другій лінії теж кричали: — Вперед! Німці! Назад! Одурили,

бий їх! — і потім бігли вперед і назад. Тут же заклацали затвори й тріснуло декілька пострілів.

Цацоха все ще стрибав через обвали. Страх уже, як батіг, хлюпав його по босих ногах. Нарешті він добіг до першої лінії. Хутко озирнувшись, він бистрими очима націлився на другий кінець у першу вирву в дротах. Коли зоставалося вже декілька кроків, Цацоха набіг на німця, що стирчав поперек закопу з - під землі. Не зупиняючись, він мов кішка, стрибнув через німцеві ноги і в ту ж мить відчув, як купа глини під ним розступилась і він, головою вниз, покотився кудись в темну яму. Спина, боки й голова бились об щось гранчасте і з очей почали сипатись іскри.

Цацоха летів стрімголов у безвість, і тут же подумав, що батарейний швець напевно вже полатав його чоботи, але тепер він їх присвоїть. А головне, ніхто про це не буде знати.

— Хоч би Свир догадався, так і в нього теж залишилися мої карти, а карти давали кожного вечора копійок по тридцять. Барбос і Свир, нехай тільки повернуться. Куди ж я посунувся? — Це було одну мить. Потім думка запаморочилася, пойнялася ніби димом, і він знову відчув, як його боки товчуться об щось гранчасте, а іскри обертаються в круглу крапку. Він в - останнє стукнувся головою, потім руки випростались і все тіло розпласталось на чомусь вохкому. Як довго Цацоха летів, потім лежав на долівці, він не хотів навіть обмислювати, але коли нарешті десь поблизу почувся стогін, Цацоха смикнувся, хутко згріб із очей землю і боязко їх розплющив.

Перше, що кинулось у вічі — це була невеличка лампа, що чадила на розсосі під земляною стелею. Під лампочкою на тій же розсосі, як пляшки з під самогону, висіли ручні гранати. Цацоха повів очима навкруги. Такі ж гранати, впереміш з протигазами, висіли й на других розсохах, що стояли в чотирьох кутках великої землянки. Під одною стінкою він помітив ще польовий телефон і кулемет „Кольта“. Нікого живого в землянці не було. Цацоха лише хотів обмацати свої ноги, що нестерпуче нили, як знову поруч себе почув той же стогін. Він, як стьобнутий батогом, зірвався на ноги і втяг у плечі голову. На землі по - під стінами ворушилися сірі френчі й, намагаючись бути непоміченими, заціплювали в зубах зойки, що рвались із скривлених ротів. Калюжі крові вороним блиском виходили з - під їх френчів і ледве помітно парували терпким, як на різниці, духом. Декілька пар гострих, як жало, очей з ненавистю впилися мовчки в Цацоху. Він відчув, як на голові боляче заворушилася під волоссям шкіра, як, раптом, ніби під помпою, хлинула кудись кров, проте його рука інстинктивно шарпнула з кобура наган. В одну мить Цацоха звів собачку й хутко озирнувся: позаду були східці, що по них він скотився, а збоку — ніби дірка до другої землянки, але там теж було тихо:

— Ну, ви не дуже! — крикнув нарешті Цацоха, наводячи на німців наган: — так ось ви куди ховаєтесь... ага, то - то вас і не видно!.. не ворухись, раз окружений!

Очі, як щупальці, злісно втяглися назад і німці засмикались, забелькотили й нелюдським виттям затопили землянку.

Цацоха, забувши про наган, закрити долонями вуха і що - сили сплющив очі.

— Цс-с-с... — вирвалося в нього крізь зціплені зуби: — ріжуть вас чи що? дурні! У нас ще краще вам буде, потому — слобода, а це все тепер трафєя.

І він зірвав із землі телефонний апарат. Німці, в'юнучись по долівці, не переставали стогнати, а Цацоха, ніби звиклий лікар, тимчасом встиг уже оббігти землянку й, нарешті, зупинився над одним раненим, що лежав уже нерухомим пластом. Сірий френч прикривав йому груди, а каска, мов бомба, лежала поруч вимазаної в кров голови.

— Тобі все 'дно вже не нужно, так може поміняємося, — проговорив Цацоха, й сірий німецький френч вмент опинився на його плечах.

— Я, браток, не барахолю, а тільки тобі вже все єдно ж.

Салдат, поранений в голову, нагло застогнав і ніби видавив із себе:

— Васер трінкен...

Цацоха холодно глянув на нього, подумав і потім уже весело відповів:

— Перестали вже. Тепер тільки з рушниць... Та ти лежи, браток, я штанів не буду: наступать треба.

Німець знову проговорив: „васер трінкен...“ і показав до уст рукою.

Цацоха полупав очима і нарешті догадався:

— Так ти б так і казав: „пить“, а то трінкаєш собі, а воно правильно — „пить“, розумієш — „пить“. — І він подав йому кухоль з водою: „Пий на здоров'ячко... а ви лежить мені смирно, потім на Расею“.

Держучи в руках наган, Цацоха схопив телефон на плече і, задкуючи, вийшов на східці, що вузенькою горою вели догори.

Коли він у темноті нарахував уже сорок східців, над головою знову почувась артилерійська канонада. Як артилерист він зразу догадався, що це рвалися руські набої над німецькими шанцями.

— Напирають мабуть, — подумав він: — ще й вискочить не встигну. — І вже карачки хутко подерся догори.

Відрахувавши ще шіснадцять — він виперся головою на світ. Набої дійсно летіли через його голову на Обринчів ліс, а поруч по-між шанцями в безладді метушилися, стріляючи куди попало, салдати в гімнастерках. Цацоха все ще з револьвером у руці нарешті вистрибнув із „лисячої нори“ і впав на коліно просто перед піхотним капітаном, що теж карачки ліз по окопові. Капітан од несподіванки випустив нагана, сплотнів, і, вирячивши очі, що-сили крикнув:

— Здаюсь!

Цацоха винувато закліпав очима, потім провів по чорній касці рукою й задоволено розплився в посмішку:

— Ваше високородіє.

— Да... Здаюсь!

— Так цеж я, ваше високородіє, наш Цацоха, чижолої батареї. Капітан все ще держав руки догори і цокотів зубами, потім раптом оскаженів:

— Ах ти ж сволоч труслива, барахолиш по тилах?

— Ага, барахолиш, попробуйте ви.

Капітан встиг уже вхопити з землі револьвер і з тим же оскаженілим видом раптом вистрелив через його плече. Приголомшений і

засліплений Цацоха хутко озирнувся назад: по першій лінії, перестрибуючи з ямки в ямку, до них підповзало декілька німців.

„Аж тепер тобі, Максиме, капут“, — подумав він і в той же момент, міцно притиснувши телефонний апарат, вистрибнув на бруствер і що-сили кинувся до своїх шанців. Декілька салдат, що скрючившись у дугу теж пробиралися назад, порснули від нього врозтіч, але Цацоха зараз лише думав про те, як би скоріше вискочити за пелену диму і з телефонним апаратом добігти до своїх.

Попереду друга купка салдат вела душ десять полонених у таких же касках, як і на ньому. Забачивши Цацоху, німці здивовано презиркнулись і, коли він першим стрибнув до закопу, роздратовано забурмотіли:
— У-у, ніхтвюрдіткейт. Дезертир!.. Рейбер!

Цацошин приятель, кирпатий Свир сидів все тут же, в першій лінії і оскаженіло тицяв у кнопку телефона. Над ним стояв, хворо насупивши брови, поручик Туманов і ніби розтирав на зубах пісок:

— Ну що, скоро?

— Не чути. Це знову якийсь гад... Ось Цацоха.

В цей момент із Обринчового лісу, що на лівому фланзі виступав клинцем, нагло заклекотав кулемет. На цьому крилі наша піхота вже була далеко за лісом, проте кулі, як з осинового гнізда, вилітали десь тут близько з-за кущів і тонко запіли над шанцями.

Все, що було над шанцями, раптом скам'яніло. Декілька салдат за цим похитнулось, один схопився за живіт, другий, ніби ловлячи осу, цапнув себе за око і обидва разом покотилися на землю; тоді піхота ніби прокинулась, здригнулась, і три полки, як табун овець, кинулися назад.

Це була для всіх несподіванка.

— Телефон! — закричав у нестямі Туманов.

— Миттю на лінію, опудало, — крикнув до захеканого Цацохи в свою чергу й Свир і знову затицяв пальцем по кнопці.

— Навмисне рвуть, хіба не видно.

— Батарею скоріше, сволочі, — ввесь зціпившись у пищик, кричав Туманов: — піхота тікає, батарею...

Піхота, вириваючись із ходів сполуки, із шанців і воронок, гуртами в нестямі бігла на двоє воріт, пробитих у колючих дротах.

Артилерія нервово забухкала по запіллю ворога, а в руські шанці ніби вірвався гураган:

— А, так це так без вистріла?

— Це так турки називається?

— Навмисне!

Вони кричали, розмахували руками і стиснутими кулаками погрожували комусь у повітрі, а на воротіх в той час, намагаючись вирватись і тим ще більше забиваючи дірку, зростали мов рій бджіл купи охоплених панікою салдат.

Стратеги знають, що іноді одним влучним пострілом можна рішити долю цілої операції. І німці, що мовчали цілу добу, нарешті зробили цей постріл із-за лісу з легкої батареї.

На воротіх уже працювали і ліктями, й багнетами, як раптом на їх голови раз за разом, як град, посипались гранати.

Щось подібне до фейверку з шматків голів, рук і ніг, кашкетів, гімнастерок і чобіт нагло метнулося під чорною шапкою до неба й галасом вкрило вибухи гранат.

На червоні маки ніби з лантуха витряхнуло людей і вони заточуючись, падаючи й знову підіймаючись без рук, без ніг з розбитими головами, полізли, пострибали й покотилися в зелену траву, або тут же зависли на дротах. Маки дрижали під сонцем, спадали червоними плямами на сірі гімнастерки, або на босі ноги тих, що вже бігли повз свої дроти, плуталися у високих волошках, але засліплені патьоками крові не бачили вже шляху і лише могли кричати:

— Де ви, де ви, братці?

— Ой рятуйте: не бачу...

Між ними шугали кулі, підстрибували набої, а вони все кружляли по травах, натикалися на дроти й знову кричали:

— Братці, руські, ой рятуйте: не бачу.

І знову бігли з чорними ямами замість очей, аж доки не зустрічалися з кулею. Тоді вони хапали в руки повітря і в червоних плямах падали в маки. Падали лицем до сонця і вже тихо, зовсім тихо горіли на ньому, як маки.

І що-хвилі буйні маки то з розтерзаних грудей, то з обірваних рук, то з розбитої голови все рясніше зацвітали на зеленій траві. Вони цвіли патьоками крові, тримтіли на сонці й безнадійно повторювали:

— Братці, допоможіть, ой не бачу, рятуйте!..

А позаду рвалися і рвалися набої над вирвами. Догори злітали кавалки живого м'яса і в траву лізли нові каліки, щоб зостатися тут між маками на віки, або напівживими упасти в закіп.

— Дорогу! Дайте дорогу, — все частіше викрикували санітари, проносячи шанцями на рушницях безформені маси салдат.

— Вона з ума нас зведе! — в нестямі кричав Туманов і з божевільними очима рвав на собі волосся: — скоріше телефон, злодюги!

Біля телефону стояла купкою піхота і, розмахуючи кулаками, теж кричала:

— Ви хочете, щоб нас, як курчат забрали. Так ми й під лісом не зупинимось... Давай важку!

— Але ж там ще наші, — раптом надумав Туманов.

— Наші? он вони на траві лежать, хіба не чуєш, чи не бачиш?

І ніби в відповідь на їх слова за дротами все ще розтинався невимовний зойк.

Свир нарешті крикнув:

— Єсть! Варшава, Варшава, буде говорить поручик... Натє... Да — я, крикнув уже Туманов: — піхота тікає, резерви не пішли далі своєї першої лінії... Треба спасать, що? Не можна стрілять по піхоті? Але ж тут крах усього. Я скоро збожеволю. Нічого не чуть. Назад повернулася лише рота, а решта ще зосталася, або там, або на траві між дротами. Турків і сліду немає, чуєте? — ми маємо справу з пруською гвардією. Да. Треба намацать хоч батарею...

В цей момент над самою головою Туманова блиснула блискавка, тріснуло повітря і він, разом з двома салдатами, брязнув на землю. В хмарі їдконого диму враз в різні кінці затупотіли ноги, а коло телефону, плазуючи по землі, зостався із піхоти лише один салдат, та Свир,

зціпивши зуби, посунувся попід стінкою. Туманов все ще з трубкою в руках лежав нерухомо на землі. Коли бомба блиснула, йому здалося, що він упав на землю без голови. Проте, якимся невідомим чином все ще продовжував мислити: „От і скінчено все. Одна хвилинка і — кінець, а він скільки мучився колись, щоб добутись до університету, щоб дістати уроків за обід, чи за карбованець, щоб довести комусь, що культура йде гігантськими кроками. А скільки він бився, щоб збагнути ролю божества в природі... А зараз за мент і вже на порозі до великої тайни... і так просто: упа мент і все скінчено, і я перед великим судією... Господи, я ж вірю й ісповідую, а як коли й не вірив... Лама тоже не вірить... — Він згадав про свою нареченну Ламу: — вона не вірить, а завтра одержить вже телеграму й буде плакати, що так легковажила моєю любов'ю... Лама! — йому захотілось і самому заплакати і рука сама потяглася до очей. Він на мент зупинився, потім хутко обмацав голову: „Що це, невже я тільки ранений“. Пальці хутчіше забігали по голові, потім він підніс їх до носа й боязко розплющив очі: пальці були мокрі, але тільки від поту. Він тепер уже витріщив очі й здивовано обвів бліндаж. Під стінкою сидів Свир і сердито дув на ошмалену руку, а в нього самого в руці все ще була телефонна трубка. „Так я живий?“ — стрепенувся нарешті Туманов: — я живий, навіть і не ранений, о господи, я живий!

— Пане полковнику, — знову припав він до трубки, — чули над самою головою, здається — ні. Що? Ні, я не покину до кінця. О, тепер ні! Стрілять? Гаразд. Я до свого бліндажу.—

І поручик разом із Свирем, зігнувшись, побігли по вузькому коридору. На очах у Туманова, як зірочки, миготіли сльози радості й надії: — Що тепер будуть про мене говорити? — радо думав він і уявляв собі Ергле, потім Ламу, потім самого себе в чині капітана.

За ними в хмарах диму й пороху все ще кликотала канонада, а в шанях приголомшені салдати мов тіні повзали по-під стінками, втупивши в залляту чорними плямами землю свої застигли очі й сиділи нерухомо камінними ідолами.

Коло самого бліндажа Туманов настиг партію полонених. Їх провадили в запілля. Попереду йшов знесилений австрієць і на руках ніс кулемет.

— Бачили, як воюють? — звернувся до Туманова, тикаючи на австрійця, конвойний салдат.

Туманов знову глянув на полоненого і на кулемет і ледве втримався на ногах. Руки австрійця були прикуті до кулемету, а на скроні, на тому місці, куди він цілився вночі, чорніла якась розмазана пляма.

Поручик заляк. Зуби як від пропасниці задриботили під сполотнілими губами, а в голові, ранючи, немов розпеченими жаринами, мозок, пронеслася думка: „Так то не сон, не сон?“. Тоді він крикнув просто у вічі полоненому.

— А хлопчик, де хлопчик?

Полонений австрієць дико втупив у поручика злякані очі, й ніби хотів теж крикнути: „Ти знаєш? Де він, де мій хлопчик?“ Але це було лише одну хвилину, одну мить; він глянув не зупиняючись і з прикутим до рук кулеметом пішов далше.

На Туманова здивовано глянули салдати й один навіть скрухо лохитав над ним головою.

Полонені вже давно зникли, але поручик Туманов все ще стояв у проході з приголомшеним виглядом і дивився кудись очима, що нічого не бачали.

— Пане поручику,— крикнув із бліндажа Свир:— вистріл!

Туманов стояв нерухомо, з заплющеними очима.

Над головою, покриваючи свист менших калібрів, пронісся знайомий гул, потім розлігся рев, тріск і свист, а над Обринчовим лісом розляглася луна. Але Туманов нерухомо дивився все тими ж божевільними очима кудись у невідому глибіню.

— Вистріл, пане поручику!

Знову знайомий гул, рев і тріск, і німецька батарея принишкла за лісом.

— Чуєте, пане поручику;— Свир смикнув його за рукав,— батарея стріляє: вистріл!

Туманов здригнувся, як лунатик від холодної води, і диким поглядом обвів довкола себе.

Останній постріл здивився над німецькою четвертою лінією, і раптом звідтіля до неба шугнула й зеленими іскрами розсипалась ракета.

— Там наші,— злякано крикнув Свир, що з трубкою стояв уже коло віконця:— та вас що, прибило?.. Варшава, чуєте в четвертій лінії наші, наші! Ракета ж зелена!

— Так, там наші,— як луна повторив і Туманов, і на блідих його губах гадючкою проповзла якась крива посмішка,— ну наші,— прошепотів він, а не все єдно чийм набоєм. Сталь скрізь однакова.

За першою зеленою ракетою з третьої потім із другої лінії знову шугнули ракети, але це були вже червоні. Свир, нічого не розуміючи, глянув на поручика, який все ще бурмотів собі щось під ніс і кривив до болю вуста.

— Ви бачите, ракети червоні,— крикнув він до поручика, а потім, махнувши рукою, уже в трубку:— Варшава, чуєте, в другій і в третій лінії червоні ракети, там німці, стріляйте туди!

На Туманова, хуркаючи, як перепели, почали сипатися скалки від набоїв, тоді Свир взяв його за рукав і втяг до бліндажу:

— Хіба хочете, щоб своїм ще прибило.

Туманов мовчки переступив під накат і струсивши, ніби сон з голови, приложив до очей бінокль.

Один за одним в обидві лінії бухнули дванадцятидюймові набої, замазали чорним димом і порохом синю блакить і змовкли, але в той же момент із другої і третьої лінії, як водограї, забили зелені ракети, а з першої, — знову червоні.

Поручик все тим же підмогильним голосом сказав.

— Нуда наші,— і чомусь знову посміхнувся про себе.

— Варшава, по своїх,— кричав у телефон Свир:— там наші, а німці в першій лінії, чуєте, в першій!

Батареї в нестямі замоталися поміж першою й четвертою лініями, а назустріч їм, міняючись, як у калейдоскопі, вилітали то червоні, то зелені, а то й обидві разом ракети.

Нарешті зовсім збиті з панталіку важкі батареї поволі припинили вогонь. Ставши повноправним господарем фронту, легкі батареї

ще з більшою лютістю захаркали шрапнеллю, задзьобали гранатами й закурили, як із самоварів, своїми сизуватими газами.

Чим нижче сідало за „Дзіки Лани“ розпалене сонце, тим тихше ставало поміж дротами на зеленій поляні і все менше там рухалися розпластані в маках гімнастерки. Потім через постріли і зовсім не стало їх чути. Тільки під вечір хтось, прийшовши до пам'яті, високим фальцетом, як сиреною, раптом переголосив і постріли і стогін:

— Так я вже не нужен... так прибийте ж мене, чуєте—і потім завив дико й розпачливо:— дїтьки, чаїнята мої...

Його голос, що раптом вихопився із гуркоту гармат, ніби розбудив кладовище мерців. Довгі волохаті тіні знову заворушилися, заповзали по траві і, немов у молитві, виткнулися оцупалки рук:

— Заходить уже.

— О-о-й, ріднесенькі, та за віщо ж я тут погибаю?

— О, господи, о господи, ой-й...

Виття це протягом відізналося у шанцях, злилося з гулом гармат і, ніби офірна молитва богові війни, піднялося до вечірнього неба. Затупивши вуха, Туманов з перекривленим обличчям намагався хоч не дивитися в обкурену димом долину, але з-під самих дротів, ніби жартуючи, неслося:

— Раз, два, три... вра, вра, вра-а, руського царя... раз, два...

І тїнь, заплутавшись у траві, смикалась у такт, а поруч неї, як під церквою:

— О, господи, братці руські, рятуйте...

І знову:

— Раз, два, три, вра, вра... руського царя...

А високий фальцет все ще, як сирена, не вгавав кричати:

— Будьте ж ви прокляті, що zostалися в живих...

— Прокляті з вашою війною!

Слова його вилутались у чинюсь молитву:

— ...на землі й на небесі хліб наш насущний.

— ...З твоїм богом. Дай рушницю!.. Ми каліки, чуеш, каліки вже, а ви будьте прокляті, що маєте ноги і завтра побачите сонце... О, господи та прибийте ж мене!

За „Дзіки Лани“ хутко сховалося сонце, але харчання все ще летіло догори, де байдуже засвітився вже на схилі промінчастий Марс.

Цацоха відвернувся в темний куток і довго щось копався над апаратом і потім сказав вохким голосом до Свиря:

— І землю, і волю. Всього тепер мають, а самих-то і не зосталося. А спитать би за віщо? так ніхто й не скаже. Або того австріяку до кулемету прикували.

— Їм легко кувати, іроди прокляті.

Свир сказав і скося зиркнув на поручика. Туманов сидів у кутку й мовчки здригувався від кожного пострілу, ніби вони падали на його голову. Давно не голене його обличчя осунулося, посіріло під щотиною рижої борош, а глибокі очі провалилися ще глибше і блискали звідти фосфоричними вогниками, як вночі вода з глибокої криниці. Його поза и вигляд загнаного звіряти, нарешті, зворушили похмурого й завжди ніби роздратованого Свиря.

— Ви так, пане поручику,— сказав він співчутливо:— за цілий день нічого й не їли. Може концервів хочете?

Туманов мовчав і продовжував дивитися в одну точку. Свир переглянувся довгим поглядом з Цацохою.

— Я кажу, може концервів?

— Га?— нарешті відгукнувся як спросоння поручик і помацав потилицю. Від цього руху стражденно скривилися пересохлі його губи.

— Концервів, або картоплі, хочете?— уже без ласки викрикнув Свир.— А то подзвонити може на батарею?

— На батарею? так, так— треба піти.— Губи його скривилися у жорстоку посмішку і він уже стиха промимрив:— Так... Мавр зробив своє... Ну що ж... Може йти. Хух!— і він, як розчавлений, зраджений сам у собі, важко підвівся на ноги.

У двері, немов від блискавиць, миготіли відсвіти розривів. Гул канонади все ще не зменшував свого напруження. Свир із напівтемного кутка подивився на обвислу постать поручика й покрутив біля свого лоба пальцями, потім, продовжуючи перервану розмову, звернувся до Цацохи.

— От тобі й воля. Ні, брехня все це, коли ти за робочих, так нехай, матері твоїй біс, поміж себе не ми, а генерали воюють, а ми їх повинні тільки нацьковувати із бліндажів. Ото буде наша власть, коли робочий буде позаду, а генерали нехай стукаються лобами.

— Як, щоб самі пани?— здивувався Цацоха:— не захочуть; і впять же в них знакомства скрізь і за границею.

— А ти їх держи в темноті, не спускай балакати.

— Через книжку вичитають. Вони на всякі язики тобі знають.

Останній Цацошин аргумент був видно не під силу Свиреві й він, видуваючи через ніс незадоволення, замовк.

Доки вони вели розмову, із-за „Фердинандового Носу“ вплив виконаний із блискучої стали серп і, зачепившись гострими рогами за синій оксамит неба, повис над фронтом. Батареї одна по одній, тяжко відсапууючись, ніби вихаркували свої останні набої і поволі замовкали. Навіть кулемети, що гарчали ввесь час, як збреха собак, піджавши десь хвоста, поховались по своїх лігвах. Срібне проміння, немов косий дощ, потяглося від молодика на долину й холодно відбилось у густих росах, що спали на тр ву.

Десь далеко за горами, під цим же місяцем, розміреним кроком проходило життя, творило етику, науку й закон, будувало палаци й хати, а тут, по-між двох лісів, при долині, сховавшись, як злодії, в землі, підсижували з маніфестами „Ліги драв людини“ одне одного, щоб потім на трупах забитих будувати знову все ту ж гемороїдальну етику, науку й закон.

В раптовій тиші, коли у вухах все ще ніби дзвенів тисячами пострілів день, відчулась якась зловіща тривога.

— Знову в атаку?

Телефоністи натиснули кнопки.

— Батальйон, Балта! в чім справа? що, зараз?

— Наші вийшли збирати ранених.

Цацоха насторожено визирнув із бліндажа. Декілька вогників заколивалосся біля темних силуетів; попливло від шанців. Потім

вогники почали хутко, як світлячки в лісі, носитися по всій долині від „Фердинандового Носу“ й до „Дзіких Ланов“. Де вони довше зупинялись і тикались об густий килим високих трав, туди підходило дві постаті, хутко підіймали з землі темний силует і несли назад до шанців. Легкий стогін і стримані зойки все більше переходили з долини до шанців.

В одному місці млосна, заповітрена важким духом тиша раптом роздерлася криком.

— І мене ж, братці, я ще живий... Візьміть...

І від цього крику ніби затьмарився чіткий профіль молодика, густіша стала ніч і чорніші стали маки, залляті кров'ю.

Хтось сказав, що Керенський все ще сидить у бліндажі під Риндівським лісом і чекає на відновлення атаки. Поручик Туманов раптом обернувся і ввесь смикаючись і блискаючи глибоко запалими очима, схопив трубку.

— Пункт Главковерха... Да, да... скоріше. Пан міністр? Вас просять до себе салдати, нуєте, сотні, тисячі салдат, чудове видовиско, без рук, без ніг, навіть без голів... Да, да, ти чуєш, каплавухе опудало, Наполеон чебоксарський, на мітинг просять! Сердитесь? Задаремно!— за цим Туманов брязнув трубкою об землю і закрутився в бліндажі, як спійманий в сільці птах.

Свир все ще вів розмову з піхотою, потім він ввесь напружився і притиснувся до трубки:

— Що, що?

— Наші лізуть із німецьких окопів... Німці добивають ранених прикладами... Вже в першій лінії... Що, що?..

Розмова обірвалась і в декількох місцях раптом заклекотали кулемети. Земля за бліндажем застугоніла під тупотом сотень ніг. Волохаті силуети засновигали по спорожнілих було шанцях і, буруючи, як льодолом по весні, з ревом ринулись по ходах сполуки назад:

— Німці, німці!

— Давай артилерію!

Панично заскиглив у телефонах зумер. Цацоха, часто кліпаючи віями, встиг зібрати докупи всі свої речі і чекав лише на знак від поручика. Туманов, почувши, що на „Дзіких Ланах“ піхота відійшла вже на свої старі позиції, а від печорського полку зосталося лише сімнадцять чоловіка, безсило опустився на землю й теж якимось, ніби причаївшись, почав прислухатися. Піхота, не звертаючи уваги, що артилерія, як у грозу град, знову вже обсипала ворожі шанці, все ще продовжувала грізно бурувати:

— Дванадцятидюймову вимагають,— викрикував від телефону Свир:— у німців заворушення... Піхота розбігається... Що? Балта, Балта!— Свир оскаженіло стукнув декілька раз трубкою по коліні, бризкаючи слиною дунув у трубку, але відповіді ніякої не було.— Нема, ах ти ж чорт!— Якимось винувато, оглядаючись на поручика, сказав він:

— Або ж піхота знялась, або ж знову обірвалось.

Туманов, як покинутий на потопуючому кораблі пасажир, злякано визирнув у темний прохід і відступився назад. В хворо блискучих його очах заблимає під повіками якесь вагання, ніби він задавав

собі запитання: „невже в останню хвилину й може статись? ні, цього не може бути, але . . . піхота тікає...“. Потім Туманов злодійкувато озирнувся на розгублених телефоністів і мовчки вискочив із бліндажа.

Свир і Цацоха подивились услід поручикові, що зник у темноті, й знизали плечима.

— Утік чи що?

— А чорт його знає. З глузду мабуть з'їхав. Треба позвонити капітанові, а ти дуй на лінію та зараз же.

Цацоха, загубивши десь каску, але все ще в голубому гвардійському френчі, неохоче поклав свої черевики в куток і визирнув із бліндажа. Блідий молодик стояв уже над „Дзікими Ланами“, а внизу під ним панично зривалися ракети і освітлювали сірі оболочки диму, що кожен раз із громом випльовували шрапнелі.

— Вернись! — крикнув йому вслід Свир, коли Цацошині босі ноги залопотіли вже вниз до піхоти: — Балга єсть уже. Все благополучно? Ну й гаразд!

Над шанцями дійсно кулеметний клекіт поволі уступив місце вже поодиноким пострілам із рушниць, а доки Цацоха вмовився з трубкою біля свого телефону, до піхотних шанців устигла знову підкратися тиша, в якій кожний шерех комахи родить непоборну тривогу. Недогарок свічки, від подуву вітру у віконце, розпливчастими тінями гладив руді бліндажні стіни й жовтими плямами вилискував на стомлених обличчях телефоністів. Цацоха, напевно пірнувши в філософичні міркування про останній лист із села, де вже три роки на нього чекала земля, мрійно заплющив очі, а слідом за цим одвисла нижня губа й телефонна трубка покотилася з його рук.

Свир глянув на його зморене обличчя і, похитавши головою, теж з трубкою коло вуха прихилився до стіни. До бліндажа ніби зачинилися затушкані двері й непомітно закралася млосна тиша, навіть дзвінкий акомпанімент оркестру цвіркунів злився з тишею й перетворився в дзвін думок. Вони пхалися безладною чередою до голови й то дзвеніли гулко, як скло, то ніби провалювалися в глибокий льох. Тоді Свир до болю нагнічував дугами брів липкі очі, потім широко їх розплющував і автоматично викрикував:

— Варшава... повірочка.

— Голта повірочка...

Що далі мислі починали вже повзати, як сонні мухи в -осени і Свир губив їх початок і кінець. Але, блимнувши очима, він починав знову думати: „треба кидать війну, але — як, ну як?... — мислі падають у глибокий льох, Свир знову блимнить“ — треба кінчать війну... А ми слухаємся, як ті вівці“. І знову кудись провалюються думки.

Раптом на весь бліндаж розлігся твердий владний, але затушканий голос.

— Барбоси, це ви так дижурите? гази, чуєте!

Цацоха й Свир разом кліпнули очима й відсахнулися назад: на дверіх, пригнувши голову, стояв хтось у френчі з капітанськими погонами. Він придивлявся до них величезними шкляними з білими обідками очима, що сиділи над довгим зеленкуватим і гранчастим носом. Все обличчя по вуха ховалося під сірою м'якою шкірою, а ніс від його слів трясся і цокотів кінцем об пряжку паска на животі. За спиною

капітана над „Фердинандовим Носом“ яскравими бризками займалася зоря.

Цацоха й Свир все ще кліпали сонними очима й машинально тискали на кнопки телефонів.

— Варшава, Голта!

— Ви чули, що я вам сказав: — знову крикнув капітан: — гази! Його голос, хоч виходив і через дірку в носі, проте телефоністи відчували, як він ніби ходив у них по-за шкурою.

— Де ваші протигази? Де поручик Туманов?

І капітан нервово ляснув себе стеком по халяві. Це був характерний рух, по якому Свиреві не трудно було вже пізнати свого старшого офіцера Забачту.

— Ну, прокинулись? — ще раз спитав капітан і ткнув кінець стека в Цацошин лоб.

Телефоністи покvapливо заметушились і, все ще тикаючи пальцем в глухий телефон, другою рукою неоковерно почали натягати гумові протигази на обличчя.

— А це чий? — указав Забачта стеком на третій протигаз, що висів на розсосі.

— Поручика Туманова.

— А ви мені скажете, врешті, де він?

— Вони ще з вечора вийшли, а куди, хіба ми знаємо.

— Збирались до вас на пункт.

— Без протигазу? Шукайте скоріше. Дзвони!

Тепер телефон мовчав на батарею, а зі штабу полка відповіли, що Туманова не бачили.

— Не бачили? В одну мить зв'язатись з батареєю, а поручика, відшукать, хоч під землею, — і капітан, різко повернувшись на каблучках, вийшов на проход. Лише голова його опинилася під відкритим небом, як він раптом утяг її в плечі, зігнувся, ніби під гострим ворожим поглядом, і вагаво затоптався на місці.

— Вони ніби сюди пішли, — сказав Цацоха і побіг назад по ходу сполуки.

Слідом за ним, держучись за телефонний провід, біг Свир і поводив своєю слоноподібною головою на всі боки. Позаду, назирці, зі стеком у руці, як погонич, широким кроком поспішав, зігнувшись, капітан Забачта. Глянувши вниз на шанці, він помітив у зеленій траві, подібні до навернутих кротом земляних куч, сірі фігури. Вони лежали поміж маками вже, як застигла вулканична маса, а там, де були пробиті в дротах ворота, стояли вже рогатки й міцно охороняли німецькі шанці. За ними із розвернутих закопів, в різних місцях, немов руді птиці, вилітала земля і важко розсипалася по брустверу.

— Ці не сплять, — роздратовано прошипів він крізь зуби: — О ці не сплять! — повторив він ще декілька разів, збиваючи при цім кінцем стека зелені паростки на рудих стінках проходу.

За третьою лінією дроти виходили із плутаних коридорів і навпростець уже чорним волосом простягалися через балку до Риндівського лісу. Цацоха, як горобець, виприснув із закопу й хутко, перебираючи руками дріт, пострибав по росяній траві. Збоку нього теж підстрибувала волохата тіль і, ніби шорсткою долонею, стирала з

зелених оксамиток густі перлини рос. Декілька куль, як ранкові бджоли, обігнали Цацоху і, ніби за взятком, теж полетіли до балки. Слідом за першими кулями полетів їх уже цілий рій. Цацоха дригав ногами, струшував своїм гумовим хоботом і не зупиняючись біг далі за дротом. Услід Цацосі капітан Забачта висунув голову й великими склами на сірій машкарі обвів приниклу долину. Сонце вже викинуло на „Фердинандів Ніс“ жменю своїх червінців, і зрошена балка перед Риндівським лісом заграла перламутровими переливами. Погрожий червневий ранок підводився з землі й починав курити голубими фіміямами.

— Он сидить хтось, — показуючи на балку, викрикнув Свир.

Капітан нервово засопів під гумою, потоптався на місці і вужем виповз на траву. Він хвилину постояв на колінах, а потім, озирнувшись по боках, і зовсім припав до землі.

— А я сюди, — сказав Свир і подався далі по проході.

Кулі все ще підсвистували над капітановою головою і тому він старанно тулився грудьми до землі. Два хрести на френчі чіплялися за траву, а банка протигазу торохтіла по грудках і це заважало припасти ще більше до остужених трав. Під самим лісом через балку виднілася черідка корів. Забачта з тугою подумав, що доки він доповзе туди, можуть десь у траві ще й загубитися хрести, а тому коли почувся позаду Свирів голос: „вони ось, пане капітане, ось!“ — Забачта з полегкістю обернувся і вже карачки, трясучи своїм залізним хоботом, і всіма доспіхами, кинувся назад назустріч кулям.

Поручик Туманов лежав на дні вузького ходу ничком до землі. Нікого не було поблизу, лише в самому кінці ламаних ходів хутко зникали дві сірих спини.

— Вони ще живі!

Звернуте набік замазане обличчя Туманова застигло з піднятими здивовано бровами, а біля розкиданих рук лежав наган.

— Застрелився? — запитав капітан голосом, що в ньому разом чулась і ображеність і здивування, і ледве помітний жаль: — Туманов застрелився, сам?

— А може куля, — відповів тихо, як над покійником, Свир: — бачите назад верталися, може злякалися, що забули протигаз.

Капітан став на коліна й хутко обмацав тіло Туманова:

— Він задушився, — і за цим тихо перевернув його на спину.

— Так ось ранка, — сказав Свир: — гляньте, просто в голову.

Правий бік голови справді весь був укритий товстим шаром рудої кори, а над вухом, як рубін, виступала червоним соком кров.

— Вони ще дихають.

Забачта хутко розірвав санітарний пакет і обмотав прострелену голову.

— Тепер миттю в ліс, на перев'язочний!

Свир хотів уже класти поручика собі на спину, як по ходу наблизився піхотний салдат. Він був без протигазу.

— Скидайте, — сказав він, розтягаючи тонкі губи в широку посмішку: — Это ложная тривога. — Потім, уздрівши на землі розпластаного Туманова, вже без посмішки додав: — І на них знайшлася куля. не все ж і нашому братові.

Забачта встиг уже здерти протигаз тепер на салдата глянуло роздратоване з чорними губами і налятими кров'ю очима офіцерове обличчя. Салдат насупив брови, і їх погляди, як мечі, перехристилися, над поручиковим тілом.

— Несіть. На пункт! — нарешті, одвівши очі, скомандував Забачта і нервово ляснув себе стеком по халяві: — Мерзота, — процідив він крізь зуби, коли Свир із піхотним салдатом на руках понесли вже Туманова.

До самого лісу Забачта, втягнувши голову в плечі, йшов позаду й нервово кусав собі чорні від сажі губи. Він мовчав, але коли на серед-дороги Туманов раптом застогнав, Забачта все з тим же роздратованим виглядом зупинив носіїв і, нахилившись до раненого, проговорив:

— Туманов, чуєш, Володя, ти що ж це?

У відповідь знову почувся лише стогін і більше нічого.

— Вони знепритомніли, — пояснив Свир: — дуже багацько крові втрачено.

У лісі їх нагнав Цацоха. Він біг із довгим батогом у руках і цвйокав ним, як пастух на пасовищу.

— Ось наші провода! — ще здалеку крикнув він і знову стьобнув у повітрі батогом. Потім, уздрівши на руках Туманова, Цацоха здивовано закліпав очима: — наші поручик, на смерть? От тобі й маєш. — Але помовчавши лише хвилинку, він знову стрепенувся і вже взято додав:

— Ну так і я ж дав оце одному духу. Більше вже ніколи не буде плести з нашого телефону батогів.

— Хто? — насупивши брови запитав Свир.

— От тобі й хто. Той самий, що ти казав — пастух, самий настоящий пастух, а може той, як ти казав? І яке, брат, тендітне, тільки раз стукнув...

Десь близько, одна по одній, як звіринними щелепами чавкнули гармати, й через голову, благословляючи новий день війни, просвистіли на Обринчів ліс перші набої.

Поручик Туманов смикнувся, застогнав, потім раптом розплющив широко очі і хутко заговорив.

— ... Тріснула... Тріснула... ворухиться... раз, два, три... скоріше. вилазять, вогонь! Ти думаєш, вони чого бігли? Забачта, Забачта... заверни їх... ой, я не хочу, пустить!..

Капітан, що за своєю звичкою в лісі знову виструнчився, на голос Туманова опустився біля нього:

— Що ти хочеш, Володя?

Але поручикові очі дивилися просто в небо і він, нікого не помічаючи, продовжував марити:

— Я тільки тобі, чуєш? В останній день, ні, в останню хвилину. Але я побіжу назад, ти не говори нікому... я знаю інгредієнт четвертої ступені з мечами і бантом, я вернусь, тільки не кажи...

Свир презиркнувся з піхотним салдатом і, клацнувши на зубах зелену галузку, шпурнув її на землю, а очі Туманова знову заплющились і, замість слів, уже виривався тільки тихий стогін.

Тимчасом сонце продерлося крізь зелене шатро й, пустуючи, заплуталося в рижому волоссі його неголеного обличчя, від цього стала

примітною на круглому підборідді під волосом маленька ямочка. В ній нервово бігала тінь і робила його схожим на перелякану дитину, що ще не встигла звикнути до червоних крапель на простреленій голові.

Забачта все ще навколюшках стояв біля Туманова; нарешті він зірвався на стрункі ноги й, кусаючи чорні губи, звиклим широким кроком пішов до пункту, що вже блимав білими хустками між дерев.

Під ногами по траві, мов світлячки, бігали сонячні зайчики, а вгорі, над головою, в один голос з Тумановим, благословляючи юний день, співали свою стальну пісню артилерійські набої.

Листопад, 1926.

Харків

ОЛЕСЬ ДОНЧЕНКО

ПОВІЯ Й ЧЕРНЕЦЬ

(БАЛАДА)

У келії сумно
Горить каганець.
Схилився в задумі
Смаглявий чернець.

За вікнами листя
Зліта з яворів.
Сьогодні він в місті
Повію зустрів.

Фарбовані брови
І губи — кармін.
Такої розмови
Не відав ще він.

О, думи, як галич,
Як віщі сни!
До себе він на - ніч
Її запросив.

Сидить у чеканні
Любови і мрій,
А листя останнє
На дворі, як рій.

В віконце зоріє
Крізь віття осик,
Як серги повії,
Дзвінкий молодик.

Там вітер і гілки,
Мов стукає хтось.
Схилився зі стінки
Розп'ятий Христос.

Позлочена глина —
Терновий вінець.
І став на коліна
Смаглявий чернець.

„О, боже, не смію
Підвестися я,
Хай прийде повія
До мене моя!

Чи може я, боже,
Її так люблю,
Що душу тривоже
Повія мою?..“

Чернець у чеканні
Припав до вікна.
В червоному убранні
Ввіходить вона.

Фарбовані брови
І губи — кармін.
Низесенький робить
Чернець їй уклін.

„Барвінок хрещатий
Засох в самоті,
Прощайте, прощайте,
Деньки золоті!

Вже бачиш в-останнє
Ти свій монастир.
Ростання, ростання,
І зоряний вир...

Забудеш поклони,
Як дзвони гудуть,
На сонячні гони —
Туди наша путь!..

Лиш засне сторожа,
Ми підемо в двох.
Боїшся ти може,
Що скаже твій бог?

Даремна тривога,
Я знаю сама,
Ні пекла, ні бога,
Ні чорта нема!..“

Так мовить повія,
На відповідь жде.
Зробилось ченцеві
Обличчя бліде.

В віконце зорі
Крізь віття осик,
Як серги повії,
Дзвінкий молодик.

Там вітер і гілки,
Мов стукає хтось.
Схилився зі стінки
Розп'ятий Христос.

Скалки буревію
Лютують, як звір.
Чернець і повія
Виходять на двір.

„Чого ти очима
Так страшно зориш?“
А вітер за ними
Шпурляє шпориш.

Шепоче, як злодій,
Як осени шум.
Чи жовтень то бродє,
Чи зойкає сум?..

Ось церква біліє,
Як око бліде.
„Куди це, повіє,
З тобою ми йдем?..“

І вже на порозі,
Де східці криві...
Шепоче в тривозі
Чернець молитви.

Шепоче і мліє,
І думи, як рій.
Чернець і повія
Вже в церкві пустій.

Темнота і тиша
Внизу і вгорі,
Лиш писнула миша,
Пробігли щурі.

Чернець по поклону
Із ляком кладе.
Його за колону
Повія веде.

Сховались. І тиша
Внизу і вгорі,
Лиш бігають миші,
Блукають щурі.

І враз -- чиїсь рухи,
Лунають кроки.
І тіні, як духи,
Сховались в кутки.

Заблимали в церкві
Свічки золоті,
З божниць, з закапелків,
Вилязять святі.

І знявся тут гомін,
І посвист, і сміх.
Повія в червонім
Іде до святих.

Зриває з Миколи
Осяйний вінець,
А там, з-за колони
В тривозі чернець.

„Вернися, вернися,
Повіє дурна!
Чи може це сниться.
Чи може — мана?..“

Виблискують в церкві
— Свічки золоті,
— В німі закапелки
Сховались святі.

Стоїть лиш повія,
І вгледів чернець:
Над чолом зоріє
Осяйний вінець.

„О хто ти, повіє?
Твій погляд пече,
На тебе не смію
Я звести очей!..“

Молюся до тебе
Я, мов до святих,
Хай бог мій і небо
Прощає цей гріх!..“

„Мій ченчику любий —
Тут мовить вона.
Кармін — мої губи,
Й сама я брудна,

Але я наділа
Осяйний вінець,
І ось на колінах
Стоїш ти — чернець!

Та, певно, й без цього
Проміння - вінця
Не нижче „святого“
Повія ченця.

О любий мій брате,
Один нам кінець:
Повія розп'ята
Й розп'ятий чернець!

Вже, певно, нікуди
Нам вкупі не йти,
Холодні - бо груди
Й немає мети!..“

Вінця золотого
Повія скида,
Іде до порогу
Похила така...

Остання надія,
Чи може манá?
Повії, повії,
Нема вже, нема...

Як зникло обличчя
І злотний вінець,
Все жде її й кличе
Даремно чернець.

І тільки зоріє
Крізь віття осик,
Як серги повії,
Дзвінкий молодик...

І. МИКИТЕНКО

ШИНКА

Шинка дуже смачна річ. Я це добре пам'ятаю. Мені вже тридцять років, з того часу доводилось коштувати багато де чого, але шинка... Ні, я до смерті її не забуду.

Пригадую, що мені тоді сповнилось одинадцять, дванадцятий пішов. Таких років людина стає вже на свої ноги, починає жити власним розумом, авторитет батьків губить потроху свою імперативність і взагалі доводиться людині виробляти свої погляди на життя.

Припустім, батькова махорка. Лежить вона завжди на комині. І нехай собі лежить, до якого часу. Але коли, я ж кажу, сповнилось одинадцять, дванадцятий пішов, то тут вона вже не влезить. Поперше сама собою приходить цікавість:

— А якби взяти та надсипати з півпачки, а потім, як іти в школу, та з товаришами під бобринецьким мостом і закурити?... Га?..

Будьте певні, що це не сама думка. Будьте певні, що за кілька днів вона перетвориться в діло.

Хлопці, звичайно, будуть страшенно здивовані... Посиплються запитання:

— Де ж ти взяв?

— От герой?

— Невже вкрав!

-- І не боїшся?... Т-ц! Отето так тето.

Звичайно, Ладька може не повірити, що ти справді вкрав. Він неодмінно скаже, що ти знайшов, а знайти, мовляв, і дурень може, не те що там герой...

Але чому він це скаже?

По-перше його батько не вживає махорки. Взагалі в нього батько якийсь тютя. Отже сам Ладька ніколи не може вкрати не то що півпачки, а й пучки. Значить, героя з нього не буде. От він і яхидничає.

Та наплювать. Треба тільки за два, чи за три дні знову принести півпачки. Тоді вже ніхто не насміє й писнути. Бо де ви бачили, щоб знайшов хто раз півпачки, а потім знову й другий раз півпачки? Ніде.

І тоді вже ти герой. А раз ти герой, то гляди ж роби так, щоб не заплямувати свого високого знання. Неси гордо і непохитно своє знамено. Припустімо, там доведеться витерпіти від батька який десяток різок, чи від учительки знову там десяток, півтора лінейок, або квадратиків. Наплювать. Ради ідеї старі школярі терпіли не скривившись, коли їм Юхим Іванович навіть і зовсім відкручував вуха. Але Юхима Івановича тепер немає.

Проте є Глафіра Іванівна. І вона, хоч і жінка, але справжня учителька. Вона, наприклад, може дати школяреві двадцять п'ять лінійок, навіть не посміхнувшись, навіть не розтуляючи губів.

Сильна жінчина.

Але вона не витримує згуку. Знову ж, хто це може довести?

Тільки герой.

Пригадую, що пістолета я вкрав у Янкеля, як купував тетрадьки. Купив дві тетрадьки за чотири копійки і вкрав на п'ять копійок пістолета.

Ніхто, жодна душа, не знала в нашому „отділенні“ за мій пістолет. Знав тільки я. І я сказав раз:

— А хочете, хлопці, я злякаю її.

Треба сказати, хоч мене всі добре знали, — я міг, припустім, у кого завгодно забрати коржі, сало, цукор, — але мені не повірили. Поперше Ладька:

— Овва!

— Та не „овва“, — сказав я, — а так, що вона й перекинеться.

— Тю, ти диви на нього, — сказали хлопці.

— Чим же ти її злякаєш?

— Вона самого земського поборе.

— Згуком, — сказав я. І більш ані пари з вуст.

Словом, кілька днів у класі точилися гарячі суперечки, — чим і як „він“ може її злякати. Що то має бути за такий згук?.. По-перше, вона за деякі „згуки“ справді дає по двадцять п'ять лінійок, але ще ніколи не було так, щоб вона злякалася. Та й від чого? Від згуку? Який же то має бути згук, раз так.

— Ага. — сказав я собі, — ну, побачите ж...

Саме того дня я нарешті вкрав дві крашанки. Прокляті кури взимку несуться дуже зле. Отже вони затримували всю справу. А тут ще мама, не похопишся поперед них: я в школі, а вони й підберуть, скоро яка знеслася.

Тепер лишалося тільки виміняти пістонів.

І от нарешті я маю за дві крашанки повнісіньку шабатурочку червоненьких паперових пістонів.

Пригадую, що мені серце мало не розірвалося з радості... Вони, ті чарівні, кругленькі пістони, начинені всередині сіркою та селітрою, лежали в моїй кешені... Я дивився на вчительку, слухав, як вона розповідає історію, і думав: „Чекай, чекай, буде завтра тобі історія“... А вони лежали тихо, пропікаючи своїм дотиком мою ногу.

Я не знаю, чи може тепер так впливати на тіло радій, як пекли тоді мою ногу пістони.

Увечері я зробив генеральну пробу. Я пішов на леваду. Верби шуміли й подзвонювали замерзлим віттям. Я почував себе героєм перед самим собою. А це головне. Поклавши на полицку п'ять штук, я простяг руку і гордо, відчуваючи в грудях надзвичайний тиск, — спустив курок...

— Бах!..

Ні, я не можу описати, як це було прекрасно.

Вночі (ви сами знаєте, що я не міг спати) я вирішив конче дати завтра заряда не з п'ятох, а... з десятох! Нехай, нехай...

Ви не уявляєте собі нашої вчительки. По-перше, коли ми приходимо вдосвіта, скоро одспівали треті півні, і починаємо „обережненько“ гатити підборами в „апаратні“ двері, вона виходить в коридор і лається. Чого лається? Хіба ми знаємо? Одначе двері відчиняє, ми влодимо до коридору й обтрушуємо сніг. Вона стоїть напнута пишною ковдрою і здригується. Від неї пахне невимовно хороше. Сорочка, як сніг. Тіло, як сніг. Вона стрижена. І вся голова чомусь у білих паперових баранчиках. Куди вони діваються вдень, не знаємо. Вчителька палить цигарку, пахучу, як миро, лає нас, як тільки може, і велить сидіти каменем.

Ми сидимо каменем кілька секунд — вічність. В класі — півтемрява. Учителька, значить, знову лягла, досипає.

— А я вмю свистіти на чотири пальці, — починає сьогодні Хома.

— Ну? От бре...

— Дурний. А диви...

Нижний, як шелест, і тривожний, як сполох світання, вилітає з Хоминого рота свист. Це безумовно прекрасно. Але в моїй кешені — таємниця, перед якою свист, хоч би й на всі пальці, це просто забавка звуковиків. Та про мою таємницю знає тільки луна в глухій леваді та я.

Хлопці присікуються до Хоми, щоб навчив. Він почуває себе героєм, переможно поглядає іноді в мій бік і вчить хлопців вставляти чотири пальці гостряком.

— Отак, — каже він, — коли хочеш, щоб був настоящий згук... Знову глянув на мене.

— Червяк ти, — думаю я. — Свистяк ти, — і ще багато різних ущіпливих слів прикладаю до цього задаваки. Але в моїй душі розгортається неприступна гордість, і я вимовляю ці слова без злоти.

Раптом Ладька, що ніколи нічого не вмє, свиснув. Та як свиснув! Він ніколи потім не міг так свиснути. Просто раз на життя чоловікові пощастило це зробити...

— Фю-іть-фіть, — гнучке, як сталь, як найтонша сталь, пронеслося по класі, вдарило в шибки, в стелю, в стіни і покотилося луною по коридорі...

Учителька в подібних випадках бере молотка і б'є ним у свої двері з середини.

Сьогодні ми думали, що вона розвалить школу...

День почався суворою карою. Ладька звичайно ревів, як рева, одбріхувався, просився і за кожною лінейкою вихоплював долоні, наче йому хто кидав на них з сковороди розпеченого млинця. Боягуз. Сопляк.

Всі мовчали. Обличчя були суворі. Чекали ще якоїсь пригоди.

Я забув сказати, що вчительша п'є о дванадцятій боржом. Це слово... Ну, рішуче і досі викликає воно якийсь трепет... Це одне слово чинило на „отділеніє“ дивний вплив.

— Кіріченко Гавріл, принеси мне із моєї спальні боржом.

Ви чуєте? Боржом... Як це вам здається? Я міг сплести яке завгодно слово, бігаючи за вівцями цілий день по широкому полі і вигадуючи найчудніші слова і ріжну нісенітницю. Але такого слова,

тепер признаюсь, я не міг сплести. Звідки воно? Чарівне, як Ельбрус, що викликав у мене завжди асоціації про величезний брус, що об нього вітри нагострюють свої зимові крила.

Сьогодні вона послала чомусь Дубинчиного Василя, наче він щось там розбирає. Я ж перший учень в „отділенні“, крім того, наші мама завозять їй найчастіше різної живности за моє „поведеніє“, і я до цього часу мав виключне право ходити до неї в спальню і навіть крав великі недокурки. Отже при чім тут Василь Дубинчин?

— А, так ти он як, — зловісно подумав я. — Десять зарядів. Ні на один менше. — І рука моя поклатла на поличку точно десять надзвичайної вибухової сили пістонів.

— Что ти шепчешь, Кіріченко? — спитала вона, наливаючи в шклянку кришталевої рідини.

— Пойді-ка, голубчик, к доске. Ну. Пойді-ка сюда...

Хм! Чого б це я мав іти до дошки? Я вже тиждень, як не розгортав книжки і безумовно не рішу задачі.

— Что же ти стоїшь, как столб?

— Ось вона його злякає... хі-хі, — почув я позад себе таке противне образливе хікання. Безумовно, хікав Хома. Свистун нещасний.

Мені вдарило в голову.

— Я й сотцеда ответю, — сказав я.

— Ш-Ш-Ш-Ш-Ш-ш-то-о?..

Вона хотіла поставити на столика шклянку і підійти до мене. Ви розумієте чого? Ну, я зовсім не хотів бути таким покірним телям. Я стояв за партою, як скеля, хоча в колінах проходило тримтіння і під шкірою горіла кров. Це було безперечне велике повстання духа. Рука фатально виприснула з кешені. Курок був зведений...

— Ш-то? Я тебе...

Але вона не договорила. Чудовий, громовий вибух — „Ба-ббах!“ і гострий запах сірки був їй за відповідь. Ви можете собі думати, що то був ка-зна який вибух. Ну, а я вам скажу, що він наповнив класу, як громом...

Ха-ха! Кажуть, що я поблід. Але вона, пригадую, впустила шклянку з боржомом, стала, як крейда, і гепнула (на своє щастя) в крісло.

Скільки б, ви думали, вона мовчала? Ми вже гадали — вона оніміла. Але за який час, запевняю вас, що дуже довгий, перелякані хлопці помітили, що вона ворухить губами.

— Води, — вимовила вона.

Що ж я роблю? Я давно вже впустив пистолета додолу і підгорнув його ногою під ніжку парти. Нехай вона спробує взнати, хто дав постріл і де та зброя. Тепер я кричу на хлопців:

— Та дайте ж швидче води! Фулігани...

Сам я перевозжу холодний погляд на Ладьку та на Хому, що тримтять, як недорізані курчата. Але вчителька вже прийшла до пам'яті.

— Встать, — командує вона, як старший ундер-командир. Я іменно пригадую старшого ундер-командира, нашого сусіду, що прийшов „на побивку“ і за чаркою що-дня проробляв перед нашими батьками всі ці грізні команди...

Одначе, мені не треба вставати, коли я стою цілий час, як „столб“ (так думає вона). Ні, я стою, мов скеля, — так воно є в дійсності.

Всі, як один... Що там, як один. Ніколи ще не вставало „отділення“ так, як цей раз. Вони зірвалися, а не встали.

— Чь-то это? Чь-то, я вас спрашиваю, осли, ефіопи, — промовила вона так тихо, що я... власне не злякався, а так просто мені стало чомусь моторошно.

— Кто это, я вас спрашиваю, каторжане закоренелие... Кто это такую прозволь дерзкую гнусь?..

— Ну, — подумав я, — доволі з неї було б і п'яти зарядів. А так ще матимеш халепу.

Всі мовчали. Як дерево. Як камінь. Ну, вже наша класа щоб виказати на кого, то ні. Крім того, ніхто не знав. Я сидів на задній парті, а вибух наче розірвався з неба. Проклятий запах і трохи диму! Вони загубили мене. Кажуть навіть, що блиснув огонь. Я не пам'ятаю таких дрібниць.

Але що вона робить? Вона йде просто до мене і нюхає. Нюхає вколо мене, потім лізе під парту і нюхає там. Я заглядаю за викіт і бачу, як їй червоніють спочатку шия, потім розкішні груди.

— Вон, — каже вона з риданням. — Вон с моїх глаз, арестант уголовный...

— Глафиро Ивановна, — зривається перше з моїх вуст.

— Вон до свіней, навекі вон, чтоб я тебя не видела, отраву моей печени... інквізітор моїх нервов. Вон! Ти...

Таких слів вона ще ніколи не казала, як тоді. Я не хочу їх повторювати, хоч вони до мене й не пристали. Не хочу з принципу.

Подумайте сами, що мені залишалось робити? Вона й не подумала за лінейку. Вона ані торкнулася до мого вуха. Вона не бажала мати зі мною ніякої справи. Навіщо б я мав виявляти непотрібну влізливість?

Вон, то й вон. Я взяв і пішов. А що ж би ви зробили на моєму місці?

По-перше, вона думає, що я стрельнув з ключа. Гвоздиком. Ну, а це хіба такий великий злочин? Тут може не бути зарані продуманого плану. Могло трапитись випадково. Значить, можна буде сказати комусь, щоб завтра дістав з-під парти пістолета. А там, через кілька днів, я знову сидітиму в класі й приноситиму їй з спальні боржом.

Так думав я під Бобринецьким мостом, чекаючи, поки йтимуть товариші.

Я власне міг піти собі додому й без них. Героям непотрібні оплески і хваління. Але я міг образити їх.

І дійсно, коли я вийшов назустріч їм з-під мосту, — вони закричали мені й понесли мою торбу з книжками. Вони не знали, що можна виголошувати на честь героя промови, і тільки давали мені кожен — хто перо, хто шматочок олівця, хто половинку гуми, хто аркуш нової промокачки.

Так, за такі хвилини варт постраждати...

— А пістолета не знайшла? — питаю я між іншим.

— Якого пістолета? — дивляться на мене товариші. Я загадково посміхаюся, беру за шию одного і ми відходимо вбік. Я даю йому директиви, де і що. Він гордий з моєї уваги...

Що й казати, то був знаменитий день.

* * *

Як же розгортаються дальші події?..

Вона переказує татові через десяцького, щоб тато прийшов чогось до неї. І це в той час, коли я збираюся „в школу“, набиваю торбу книжками, велю мамі дати мені сьогодні пиріжків і таке інше. Ви розумієте, як це неприємно!

— Що, вже знову якогось хука вступнув? — питають у мене тато.

Я дивуюся надзвичайно. Що я міг такого зробити? Тато можуть спокійно сидіти вдома, що там вона ще вигадала? За кілька днів ми маємо заколоти кабана, мабуть вона знає. Але шинка має добрих три, чотири тижні висіти в димарі, доки буде готова. Чого ж тепер іти?

Тато мовчать. Я заспокоєний чіпляю торбу через плече. Товариші (вони знають, як треба робити) уже гукають мені в вікно. Я вихожу до них, як король.

Одначе, як тяжко всидіти кілька годин під мостом! Ви собі не уявляєте. Фантазія виносить тебе на чарівних крилах. Де ти за цей час не перебуваєш! Але зрештою стає зимно. Ноги клякнуть, пиріжки давно з'їдено, тепер лишається тільки чекати, доки вони йтимуть зі школи.

І як несподівано заплуталась справа. Поперше, вони йдуть сьогодні без крику, на обличчях якась розчарованість.

Я зустрічаю їх і простягаю до Гараська руку за пістолетом. Всі мовчать. Він не дивиться на мене.

— Що трапилось? — питаю я.

— Ніякого пісталета там немає, — відповідає Гараська.

Цього вже я не чекав. Невже він насмів украсти мого пістолета, переховав його в інше місце і тепер думає, що я повірю йому?..

— Віддай, — кажу йому, — зараз! Віддай, коли не хочеш, щоб я тебе вдарив по „чорнильниці“. (Завжди йому вся морда в чорнилі, просто дивно, як це він робить).

— Ану вдер — кидає він з-під лоба. І ви чуєте, як він вимовляє це слово? Він каже „вдер“... Кожному ясно, що це погорда. Я не можу цього стерпіти. Я змішаю його з грязью... Та я йому...

— Не зачіпай! — кричать хлопці: — він ні при чому. Пістолета може там і не було. Хі-хі...

Знову Хома. Нещасний, він думає, що вколов мене...

Виявляється, що пістолета справді під партою не знайшли. Він зник, мов у казці. Учительша безумовно щось знає... Так думають усі. Вона дала Гараськові шіснадцять квадратиків по щиколотках, як тільки той нахилився під парту. Але не спитала, чого він там шукає. Ми не кажемо, Гараська сам винен: чого бул нахилитись, коли перед тим він і так уже облазив всі парти? Але чому вона не спитала? А на що їй питати, коли вона мабуть знає не тільки що там був пістолет, а ще й те, де він зараз.

Так заплуталась справа.

— А хто приносить їй боржом?..

Ця думка була геніяльна. Як блискавка. Таку прозорливість міг виявити тільки я — з цим усі погодились. Але Дубинчиного Василя раптом не стало. Він наче провалився крізь землю. Ми тільки тепер помітили.

— Ну, то він його бачив у неї в спальні. Барбос. Хай не думає собі, що ноги йому будуть цілі...

Нам тепер ясно, що пістолет у неї в спальні і викрасти його не легко. Але принаймні ми знаємо, де він. Зрештою неможливо тільки видертись на небо. Що ж до вчительшиної спальні, то я знаю деякі інші входи, крім дверей з коридору.

Значить, я йду додому посвистуючи і влучаючи іноді дуже вже сміливого собаку грудкою межі вічі.

Уявіть же собі, що я бачу, входячи до себе в хату. Мама стоять біля печі зажурені і зустрічають мене такими-о словами:

— Довчився? Матимеш тепер від батька на рибу. Ой, шибенику ти неслухняний, свиня ти нескребена.

— Що таке?.. Я не розумію, що ви хочете цим сказати. А це що? На столі лежить мій пістолет.

— Мій пістолет!?

— Буде тобі пістолет, зараз увійде батько.

Ви нічого не розумієте? Так, я теж не сподівався, щоб тато, не зважаючи на мою розмову з ними, взяли та й сходили до вчительші. Однак, я швидко догадався, що так воно і є.

— Ховайся! — сказали мама. Але треба їм було сказати це раніше.

Розчинилися двері. Увійшли тато, при чому в руці в них (хоч вона й була за спиною) помітив я одну замашну річ, з якої я зробив правдивий висновок, що тато були оце зараз на леваді. Тут я згадаю, що тоді починався березень і поволі відходили від морозу рослини, а особливо лоза. У нас на леваді була надзвичайна лоза. Може хто знає, що це за гнучка річ? Тому я не смію нагадувати зайвий раз... Але хто не знає, тому тяжко буде зрозуміти.

Одним словом, тато мали зо мною розмову. Мені здається — почалась вона так:

— Ну... Стрілець. Гайдамака. Догрався? Вигнала... Зовсім вигнала...

І на цих словах татова рука з-за спини піднялася вгору і...

Власне я гадаю, що цього діалогу можна, без великої уйми для оповідання, не писати. А ще тому, що далі він має повторитися значно виразніше, коли справа дійде до шинки.

* * *

Отже я, трохи одійшовши після цієї „розмови“, відчуваю себе не зле. Проходять дні, непомітно складаються з них тижні. Я не можу вірити. За школу ніхто не згадує. Щось мені підказує не дуже часто потрапляти на око татові, — я так і роблю. Є дуже багато місць, куди я мушу сходити, наприклад, до баби, потім до хрещеного в третій зв'язок, потім іще лишається багато хатів, де я дуже давно не був через ту школу. Отже тепер мені навіть не стає часу. Хлопці заздять мені до останньої міри. Недавно ми закололи кабана. Тато готують шинку, — незабаром великдень і я їстиму її скільки завгодно.

Як це прекрасно звучить в оповіданні! Але в житті все має лице і ницю. Як тільки шинка почала доходити в димарі, виявляється, що

найбільший кусень готується... Для кого ж ви гадаєте? Так. Він готується для вчительші.

Я мушу забути за всіх і за хрещеного, і сісти за книжку: тато гадають, що їм удасться таки вговорити її прийняти мене знову до школи. Вони йдуть до неї мало не що-дня і кажуть, що вона починає м'якшати. Я собі думаю: щоб вона вже закам'яніла на віки...

Тим часом вони конче приходять з татом до згоди: я принесу їй „окорок“, а вона вже сама навчить мене, як стріляти... Останній пакт цієї угоди я відчуваю тільки силою своєї інтуїції, бо тато його майже не зголошує, мабуть через те, що завтра „плащаниці“ і він не хоче псувати мені настрою. Любий тато. Він умів виховувати в мені вдячність.

І от надходять найтрагічніші моменти. Я вбираюся завтра в нову сорочку, мажу олією чуба, — я готуюся до плащаниці.

В звичайних випадках це дуже весело. Ви кладете собі в кешеню дві червоні крашанки і йдете до церкви дуже повільно, щоб не потовкти крашанок. Ви маєте покласти їх в мідяну миску перед плащаницею. І ось, як тільки ви за ворота, уже вам хочеться дременути, щоб аж земля задвиготіла під ногами, десь по дорозі влучити каменем собаку, десь забігти на річку, але ви не можете компромітувати вашого тата, якому чомусь там мусить бути соромно за такого прудкого сина. Так, ви чудесно це розумієте, але ваші ноги просто вириваються з-під вас. Ви опановуєте себе і ваше серце наливається від того невимовною втіхою.

Але я не буду відхилятися від оповідання. Я сказав, що цього року буде трохи інакше. Поперше я мушу нести до вчительші „окорок“. Це по дорозі, а відтам я піду вже до плащаниці.

— Ну, гляди ж мені, — звертаються до мене тато цілком серйозно. — Неси шинку та пам'ятай: не донесеш — не приходь додому...

— Смішно мені. Я не донесу. Та хто ж тоді донесе? Скільки там вона важить? Вісімнадцять фунтів? Коли б це казали не тато, я б міг образитися.

— Я тебе знаю, — говорять знову тато. — За силу я не кажу, ти, як схочеш, то й дідька попреш...

— То чого ж ви в такому разі?

— Ну, ну, ти зірвиголово, не патякай. Щоб не капарився де, а швиденько мені йшов. Так і знай: не покладеш на стіл їй шинки, — іди світ за очі.

Я не розумію. Така передмова... вона може на всякого чоловіка, хоч той і зовсім вільний від забобонів, навіяти сумнів. Хай там я не дуже радію з перспективи знову стати школяром, та все ж я не дурень якийсь, щоб загубив десь по дорозі шинку. Не голка ж це.

— Давайте, чи що, бо я вже йду. Так ніколи не зберешся.

Ого, я хапаю під ліву руку шинку, як метелика. Хоч вона таки важенька. Тато не пошкодували для вчительші пів свинячого заду з ногою.

— Перехрестися, ти, — кажуть мама.

Це легко зробити вільною правою рукою. Я кладу на себе широкий хрест і вихожу.

Ну. Куди ж я піду? Чи вищою дорогою, чи селом? Повертаю на село. І чую такі татові слова:

— Куди, куди повертаєш? Ступай вищою дорогою. Там менше собак і ближче. Нема чого селом теліпатися, щоб кожен тебе бачив.

Я мусів був послухати тата. І було б мені так і йти вищою дорогою, аж до школи...

Було б! Завжди буває потім легко сказати: „було б мені краще не так, а так...“ Та мало чого не буває. Очевидно, є така сила, що тягне людину з правдивого шляху.

Коротко: як тільки наша хата зникла за вербами, я повернув ви вже знаєте куди. Чому? Які принади стояли на цій дорозі, що селом? І досі не можу вам сказати. Не припускаю думки, щоб я в ту хвилину помислив за качелю... Не припускаю. Що правда, цигани взяли моду раз-у-раз на великдень виставляти на вулиці проти своєї кузні перекидну качелю. Ух же й качеля! Вітер, а не качеля. Вони таки заробляли на ній. Але ж це була п'ятниця і звідки я міг знати, що качеля вже готова? Дурниці, я зовсім про це не думав.

Я просто іду собі селом, як годиться порядному чоловікові. Хіба я не дивлюся під ноги, хіба я падаю і дражню собак? Нічого подібного. Я дивлюся поперед себе і щось мені таке мріє там на тому кінці вулиці. Як вам сказати... Може то й є та дурацька качеля... Хто його знає. Не знаю. Клопіт мені, що там таке стоїть...

Ну, так, коли підійти трохи ближче, то це справді качеля. Уявіть. П'ятниця, а вона вже похитується, готова до ваших послуг!

Я стаю на хвилинку, щоб тільки перекласти шинку на другу руку, і відчуваю раптом, що мені зле.

В голові задзвеніло страшенно. Перед очима гойднулося. Земля і люди пішли передо мною колом. І водночас що це з моїм серцем? Чого воно так солодко стислося?

Було б мені не звертати з дороги і пройти повз неї. Але я ж кажу, що є така сила... Вона притягає мене сюди. Я підхожу, здоровкаюсь до циганчуків, що де-не-де там цокають біля неї, аби-аби: вона зовсім готова.

— Іх, і качеля ж, татку мій!— приказує один циганчук.— Іх, і качеля! Дзвіниця...

Я нічого не можу сказати проти... Де проти, на мою думку він навіть не доцінює її. Я вже сказав, що то був вітер, не качеля. Коли стати на неї, накинути дві каблучки на ноги, щоб не сприснули з підніжки, і потім гойднути раз! два! Піддай! Ух! Жени, жени! То можна дуже легко вигнати голоблі за верхній валок, що все село буде під тобою, а потім—рраз! і пішов млинка... Я міг перекрутитися підряд разів п'ятнадцять. Куди там Хомі, не кажу вже за ляльку. Нічого подібного їм і не снилося. Я можу це довести, коли завгодно, хоч і зараз, як на те пішло. Тільки мені треба занести спочатку до Глафири Іванівни оцю шинку. Зважаючи на татові побоювання, це треба б зробити зараз, а потім уже вернутися й довести, що я не задаюся.

Ви кажете, що так і зробили б на моєму місці—спочатку б однесли шинку, потім може б ще й до плащаниці пішли, і вже аж потім

зайшли б на качелю, коли вже так мовляв кортить. Слова. Теорія. Хто розуміється на качелях, на цих прекрасних критеріях справжнього геройства і високого піднесення духа, той певне так не скаже.

Словом, я іду за певним законом логіки: навіщо я маю потім вертатися, коли це забере якийсь час? Я зараз стаю на качелю, а потім несу шинку і йду собі до плащаниці. Де б її тут поки що покласти?

— Слухай, — кажу я на циганчука, — а ну давай я погойднуся.

Дві крашанки, серденьтко, дві та й гойдайся, — відповідає він по хазяйському.

Паскудство! Я ж забув, ну зовсім випало з голови. Де взяти їх, ці дві крашанки? Дві, тільки дві, а позавтрьому я дістаю від мами цілий десяток. А він ще й додає:

— Ну, серденько, ну, ну. Швидко, швидко, бо мені дуже ніколи...

Тепер, коли мені, я ж кажу, тридцять років, я бачу, що він нікуди власне не поспішав, а так тільки... А тоді я мусів був рішати до геніяльності швидко.

Получайте! — І я витяг з кешені і віддав йому дві крашанки, ті що були призначені лягти в глибоку хрестильницю перед підніжжям св. плащаниці.

І тут я поплював на долоні, як годиться, щоб не горіли та не сковзались. Став на затилок. Ступні в каблучки. Сіруснув голоблями. Триміння пройшло через мої м'язи і через качелю...

— Піддай.

Пішла по волі. Гой... гой...

Прошелестів у вуха вітер...

— Раз. Раз.

Качеля грає підо мною, мов скрипка. Я жену з кожним разом дужче, дужче.

— Ти, ти... Шьоб мені, серденьтко, не впав, — кричать з землі циганчата.

О! Краще б вони не турбувалися за мене. Тепер же наді мною панує самий простір.

— Дивіться! Гей! Дивіться...

Я нарівні з верхнім валком. Піді мною ворухиться якась комашня. То мабуть циганчата та цигани, що повиходили з хати.

— Гаря! Гаря! Ой — йой — йой... Шьо він робить?

Ага, що він робить! Груди мені переповнюються незрівняним щастям. Блискуча думка прорізує мій мозок: ще дві крашанки легко буде вкрати там, підчас цілування плащаниці... Ця думка додає мені ще більшої сили розгону.

— Дивіться. Даю млинка...

Рраз... Пішов...

На одну хвилю я стаю головою вниз, потім голоблі хитнулись і пішли через гору.

— Ух!

Раз...

Два...

Три...

Ви знаєте, що це значить? Це я, одірваний від землі, творю в повітрі божевільні циклі... Село, як зачароване, кружить підо мною.

Шкода — нема тут Ладьки та Хоми, вони б тріснули з заздрощів. Та я забуваю за них і за цілий світ.

Чотири...

П'ять...

Шість...

Сім...

— Сказився, — кричать мені з землі, — уб'єшся! годі!

Вісім...

Дев'ять...

Де.....

.....

Я німію.

Те, що почув і побачив я на землі, як саме виганяв десятий раз, це вище за мої сили...

— Габаа. Кссс... Покинь! Туйва! Куди? Бери!..

— Лови! Держи!..

— Фіть — фіть, Барбос... .

— А - а - а. Га - ла - ла!..

— Гала - ла - ла - ла - ла!..

Що? Що?! На тому місці, де лежала торба з шинкою (я поклав же її під дверима біля кузні, на хвилинку ж поклав...) нема тепер нічого. Нічого! Мені ж добре це видно з качелі! За кожним разом, коли я злітаю за верхній валок, я бачу під кузнею шинку. А за десятим разом я раптом уже не бачу її... Вони галасують, як у пеклі. Махають кулаками... Регочуть... Ага, вони кричать на собаку. Одначе ані душа з них не рушиться з місця, вони тільки лалалакають... Певне той собака вже далеко з моєю шинкою...

Ви знаєте, що качелю не легко спинити, коли вона отак розгойдалася. Треба, щоб хтось там хапав за голоблі, затримував.

Як раз. Хоч би хто пальця підставив. Певне їм було не до того... Я зліз, як вона стала сама.

— Шьо там було, шьо там було, серце, в тій торбі? — питають вони мене — і старі, й малі, одне поперед одного.

— Віддайте! Ви! Віддайте шинку! — кричу я їм не своїм голо- сом. — Шинку...

— Татку мій, — каже стара циганка, — за яку шинку ти натякаєш?

Я натякаю! що я на це скажу їй?

— Може я поворожу тобі, серце, яка тобі доля?..

Моя доля... Де той собака?..

— Де той собака, я вас питаю!

Тут я бачу на вгороді, біля загати якогось собаку: він справді щось там тягає, я не знаю що.

— Відніміть...

Ну, що відніміть? Що відніміть, коли там може сама кістка вже залишилася, якщо справді шинку взяв собака... Ви питаєте мене, чому я так кажу? Я тому так кажу, що це ще велике питання, який собака її взяв. Питання, що лишилось для мене не розв'язаним і до нині.

Одначе, двоє циганчат зриваються з місця і летять туди, до собаки. Мене зраджують сили, і я тихо присідаю на землю... Гомін, поради, співчування — все змішується в моїх вухах і рве мені голову.

— Шинка, — шепочу я, — шинка... пістолет... Глафіра... тату...
І щось мені гаряче, як смола, побігло з очей і в'їлося в щоки...
По дорозі ото ж я був раз чи два упав — не пригадую, чи я казав
вам про це; отже руки мені були не дуже чисті, і тепер сльози вми-
вали мої кулаки. Так, мушу признатись, то були сльози. Я мабуть роз-
возив по обличчі цю брудну рідину, бо казали потім, що то була дуже
зворушлива картина. Не бачив, не буду казати. Взагалі дозвольте не
спинятися на цьому моменті.

Прибігли циганчата. Вони кажуть те саме. Від шинки залишилась
сама кістка. Хто його знає, чи то була від шинки, чи так собі зви-
чайна кістка, може від якої торішньої коняки.

* * *

Тепер що мені робити? Я ні з ким не можу порадитись, я мушу
до всього доходити власним розумом. І от що я придумую: я піду
тепер до вчительші і скажу їй чисту правду. Чомусь мені здається, що
вчительша повинна зрозуміти моє становище і стати вище за якусь
там шинку, без якої вона зрештою легко може обійтись.

Ідеалізм? Може. Але я не знав тоді таких слів. Навпаки, мені ста-
ло зовсім легко на серці

Я прихожу до неї. Стукаю.

— Хто там?

— Я. Кіріченко Гавриїл.

— А - а, — каже вона протягом, — ввойді.

Я трошки відхиляю двері, так тільки-тільки, і всовуюсь.

— Драстуйте, із плащаницю будьте здорові.

— Что ж, — каже вона, — спасібо, будь і ти здоров.

І здалося мені, що вона глянула гарненько на мене й помітила,
що я з порожніми руками.

— Отец прислал? — питає.

— Отец, — кажу їй правду. І тут починаю говорити, щоб вони,
Глафіра Івановна, не безпокоїлись, тато дійствительно передали вісім-
надцять фунтів шинки, с которою вийшло нещастя. І розказую од
всього серця, що я не буду більше, а інакше мені немає возрату через
татів характер.

Вона слухає мене, слухає і бачу я, що це їй не подобається.

— Ступай же, откуда пішов, — каже вона після моєї чистої правди.
Не окорок, — каже, — важний, а неісправімость твоя важная. Помні мойо
слово — будеш ти в тюрме когда-нібудь. А в школе тебе нет места
после таких художеств...

І цим словом вона вбила мене. Таким воно здалось мені образ-
ливим, таким жорстоким...

Не пам'ятаю вже, як там я виходив від неї, як що. Боляче мені
зробилось за всіх страждаючих.

— Нема правди на світі, — крикнув я, і годі вже й до плащаниці
йти. Тепер мені вже ніяка плащаниця не допоможе.

Іду я тією дорогою, що додому, а на серці в мене сами знаєте
до чого невесело. Зайду я, думаю собі, під міст та подумаю. Як же воно
тепер буде?

І от я прихожу під міст, де я нещодавно зазнав таких солодких і таких коротких радощів.

Але скільки чоловік може висидіти під мостом? Не такий довгий той день, я просидів його, а далі що? Далі приходить вечір, налітає звідкись холодний вітер, починають шуміти верби. В деяких хатах починає блимати світло. Це ще більше відрізує моє пристановище від життя. Я не боягуз, але мушу звідци вийти.

„Мама тепер учиняють паски“, приходить мені до голови. Я видираюсь з-під мосту і йду. Правди від мене тепер не ждять. Я так просто і скажу татові, що я передав шинку вчительші, поклав їй на стіл.

— Що ж вона каже? — питають мене тато.

— А що каже, — відповім я татові, — каже „скажи отцю большое спасибо“. От що вона каже.

— А де ж це ти гасав до вечора?

— Не гасав, а чекав, — скажу я, — бо її десь дуже довго не було. От і все.

З цим я приходжу додому.

Щось там стоїть на воротах. Коли це тато стоять, то я не знаю, кого вони виглядають. Краще я піду поза хатою, щоб не заважати їм...

Але, як тільки я витикаюся з-за хати і хочу попід призьбою тихенько пройти до дверей, як татова рука хапає мене за праве вухо.

Вирватись я не міг. Та й ніхто б не міг. Про це навіть казати нічого, щоб можна було вирватися від тата. У них дуже цупкі руки. Промайнула одна думка:

— Невже вони знають?

Проте я стою на своєму.

— Справився? — питають тато.

— А як же — справився, — відповідаю я не дуже то боязко.

— Де шинка?

— Шинка? Та, що ви дали? Одніс.

— Кому відніс?

— Їй.

— Кому це їй...

— Що ви, не знаєте, чи що? Спасибі каже...

— Кому це їй, питаю тебе?

І я вже почув, що тато все знають. Якийсь собака вже доніс, що от, мовляв, що там з вашим синком? що там було в тій торбі?.. Сміха, мовляв, було на всю вулицю... Язик би йому відпав...

— Бийте, — кажу, — на смерть убивайте, а я не винний.

І чим мене перший раз ударено, я не знаю. Ніколи ні до того, ні після того так не боліло...

Як я заверещав! Як я звився в татових руках! Смішно згадувати про це, коли маєш за собою тридцять років... Здається, мама вибігли з хати і кинулись до нас. Куди там! Що мама вдіють навпроти тата? Вони (тато) затягли мене в сіни і зняли однією рукою ремінні віжки, а другою, пробачте... вони спустили мій туалет... Мабуть віжки були трохи мокрі... Вони так різали тіло, що я міг спокійно наробити всяких непристойностей, не пам'ятаю вже яких саме...

— Це тобі шинка! Це тобі шинка! Ще й пістолет! — приказували тато. — Ще й пістолет! І качелі! І собаки! І пістони! І плащаниці...

Що це було, розказати тяжко. Я порвав собі голос, а був порядний голос. Мама трохи не вмерли. Тато обливалися потом, вони зовсім змучилися. Сусіди чули через три городи — не дадуть збрехати...

Пролежав я щось із тиждень та й засохло, як на кожному з нашого брата.

Дуже смачна річ ота шинка. Мама потім давали мені по шматочку що-дня. Що-дня, поки й не одужав.

А в науку до Глафири Іванівни так і не пішов... Хай їй смуток. Доучуюсь аж тепер... І так мені, розумієте, весело, так ясно мені все.

О д е с а
Жовтень 1926.

М. ДОЛЕНГО

СПОКОНВІКІВ

Атом до атома товаришувати
Гей-бо єднаймося! був первоклич.
Масу, туман він зумів зорганізувати,
Зміг утворити зірку — колектив.

Народилась вона червона,
Народились червоні вони.
І від зор до очей розгоном
Розгортається всесвіт ясний.

За ніщо порожніші простори
Та мертвіші від смерти часи
Переможено спільним нахором,
І проміння світам голосить

Від зірки до зірки: єднаймося!
В осередки молекул, у системи світів!
Бо нірваною загрожує хаос!
Бо зростає ентропії тінь!

А коли дрібні загасли,
Щоб не гинули без пуття,
Рух єднання подав їм гасло —
Життя!

І в новий, геніальний спосіб
Атакували ніч
На планетах, безмовних досі,
Незчисленних істот вогні.

Майю, Матеріє, Мати!
Скрізь і до віку моя!
Вільно ж тобі усміхатись
Перебіжністю всіх прояв.

Ти в мені. Я до себе звертаюсь.
Я — цека моїх часток-клітин.
А на вулиці вчора: єднайтесь,
Пролетарі всіх країн.

ОЛЕКСА ВЛИЗЬКО

ЕВРОПА

Ідіотку- осінь в перукарні голять...
Листя із каштанів... Вітер і джаз-банд...
Небо брови хмурить.— В синім мюзік- голлі
Хтось:— Смокінг блакитний,
Чорний бант...

Завихрилось листя.— Золоті фокс- троти.
По над обрій — боксера кулак...
Тротуари. Осінь. Вітер. Роти.
У дранті на фронт... —
Палаці. Фраки. Лак!..

Київ. 1926 р.

* * *

З степовиння вітер дуже
І на мій проклятий мур
Кинуть гамми мідні струни
Голосних його бандур!

Та й піду я! Ніжні ранки
Виллють роси на лице.
Чорна квочка на сніданки
Злоте кластиме яйце.

Буде свита з опанчини
Як осінній червінь- жар...
Серце кволе відпочине
В трансі соннім сині'х'мар.

Серце знову буде повне
Через край снаги і бур,
Щоб везти спокійно човна
На проклятий міста мур!

ДМ. ГОРДІЄНКО

ПЕРЕДОСІННЄ

I

Притихли дні, а височінь ясна
Хвилює ще мов океанські води,
Згадався поля надвечірній подих,
Теплінь та сон, і золота весна...

Ліси й гаї прокинулись од сна,
Земля сповніла, налилася плодом,
Пройшли дощі,— а трошки згодом,
Десь у пісках шуміла вже сосна...

Та все зника... Усе кудись, до втечи...
І тільки небо на холодні плечі
Кладе степам передосінню синь...

Стоїть замислений під лісом день.
Сосни давно нема, один лиш пень,
Піски, та степ, та вереснева плинть...

II

Схилилась даль на клен береговий,
І вітер десь пішов відпочивати...
З мого вікна задума волохата,
Бреде й собі у простір степовий...

Прикуй її, чи снами оповий
Все ж вирветься у поле сновигати...
Невже тобі задумонько патлата
Ще не забувся сум надсноповий?..

Гаї давно стомилися і снуть,
Надходить ніч, а кришталева путь
Одна біжить до голубих узгір...

Опівніч вітер схопиться від сну,
Згада коханку — молоду весну —
І знов почне свій предковичний вир...

III

Лоскотні трави стеляться до ніг,
Зодягся гай в парчеву сороччину,—
А я згадав Тарасову „Причинну“,—
Густий туман, і завірюху, й сніг...

Прилипла тиш до неба і доріг,
Ідеш... Співає вітер за плечима,
А темінь грізна чорними очима
Все спогляда чийсь полохливий біг...

Далекий шлях, а ще дальніша стежка
Вплелись у даль... і з полинів мережку
Над ними виткала невідома рука...

Біжать з півночі наді мною хмари
Як тих овець незчисленні отари...
Їх вітер гонить... Вітер десь блука...

Листопад
1926 р.

ДНІПРОВИЧ

НОВОЇ ЕРИ ДЕНЬ

З овітраних вітрил душа моя!
Ви думаете: в небо камінь?
Через туманний ранок бачу я,
Як південь вквітчано вінками!

Через туманний ранок — в далечінь,
Як легіт легко і як сонце бризно!
В душі моїй — прийдешнього ключі,
І в серці сад прекрасно - ясно - вісний.

Нової ери день — чи чули ви,
Як він прийшов по згарищах, уламках?
Не бійтеся, що ями та рови —
Хіба він (день!) не в радіо, не в танках?

Хіба він (день!) не сам торує шлях?
Ви думаете він спинився?
Ні, він іде! І вся жива земля,
Весь світ живий на нього задивився!

А ви копаєтесь на грядочці малій
І скіглите на місці, як каліки.
Ідть і дайте відітхнуть землі,
Ідть вперед, за волі днем великим!

З овітраних вітрил душа моя!
Лечу в прийдешне, як у казку мрійну.
За мною — ніч Над мною — день - маяк.
З овітраних вітрил душа моя!

ЯКИМ КОВАЛЕНКО

ПЛАВНІ

Це ще улітку рік тому
З Херсона їхав пароплавом.
Тоді уперше крізь пітьму
Побачив стародавні плавні.
І кучерявих верб гілля
Повисло низько над водою,
І жовтий вогник лихтаря
Несміло блимав під вербою.
Мабуть рибалка молодий
Прип'явши в лозах легкий човен,
Дрімаючи собі курих
Аж поки ятір буде повен...
    Мої збентежені думки
Летіли в глиб століть минулих...
— Роїлись в хвилях байдаки
І відбивали в плавнях луни.
Криваві січі на степах
І дикі орди через гони
І так—аж поки свист гудка
Примар раптово не розгонив.
    О Дніпре! велетню старий
І ви густі, одвічні плавні,
Для нас ви довго берегли
Казки й легенди стародавні,
Але невпинною ходою
На зміну йдуть новітні дні
Вони сховають під водою:
Казки, легенди і пісні.
А на Хортиці Січ нову
Збудують з криці та бетона —
Заводи лунко заревуть
І запалають радо горна.
Через камінні греблі,
Через страшні твої пороги,
Із крамом підуть кораблі
У всі кінці, на всі дороги.
А де з-під сонця буруни,
Що там і досі степ не родить, —
Дніпро розілле на лани
Свої животворящі води...
Проснетесь всі по давнім сні:
Дніпро, степи і давні плави,
Народ складе нові пісні
І по новому вас прославить.

ЙОГАННЕС БЕХЕР

Авторизований переклад
МАРІЇ ІЛЬТИЧНОЇ

БАНКІР ВЕРХИ НАД БОЄВИЩЕМ*)

„Гуй“ і „пфуй!“ .. несподівано, високо підсмикуючи сукні, заверещали деякі дами, тимчасом як чоловіки почали дико молотити своїми ціпочками по стежці.

„Пацюк...“

„Пфуй, гуй!“

„Що за гидка, мерзотна...“

„Неапетитна тварина...“

„Така бестія!“

„Така прожера...“

І почалося полювання на пацюка.

Німець тихо зауважив:

„Люцовське дико-сміливе полювання...“

Це був надзвичайно великий, на диво одгодований пацюк.

„Пацючі покуси інколи смертельні... Назад, панове!.. Покус пацюка інколи переносить бацили чуми...“

І провідник погнався за пацюком один.

Пацюк кинувся тікати в яму, але провідник з пів височини випустив за ним слідом кілька пострілів з револьвера.

Пацюк енергійно дряпнув кілька раз лапами в піску, але незабаром перекинувся, здригаючись, на спину.

Ще раз писнув і дійшов.

Частина панства знову спустилася по сходах до ями подивитися на мертвого пацюка.

Аж поколупавши його ціпочками та перекинувши кілька раз на всі боки, піднялися знову на гору.

„Таке огидне створіння!“

„Такі гострі щелели!“

„Голод, трупокрадіство, зненависть до людей, призи́рство до всього людства світиться з його очей...“

„Дуже часто, особливо після великих дощів та поводей, війську доводилося відбувати в шанцях справжні бої з пацюками... Але тут уже не допомагала ніяка зброя, тільки голий ніж...“

„Справжній жах — оті пацюки...“

„І єсть же, господи, звірі на світі!..“

Панство рушає далі.

*) Початок див. „Черв. Шл.“ № 11—926 р.

„Тут вибухла гармата“ — показує провідник. „Вся команда полетіла в повітря від необережності з так званою вибуховою руркою... Честь їхній пам'яті!

„Тут знову шанці, всю землю здовбано підземними ходами... Не турбуйтеся, прошу сюди ближче, вам абсолютно нічого не станеться: що ви бачите?“

„Ах, про це так часто писано в газетах, а проте на ділі це має зовсім інший вигляд!“

„Влучно вгадано! По - перше, огнемет і по - друге — важкий міномет з усім належним знаряддям і летючими мінами. А ось на паркані ви бачите крім того кілька найбільш уживаних моделей газових масок... Коли охота, панство може поміряти яку з них. Чи не пасуватиме. Це ж може стати незабаром великою модою...“

Німець професор і справді одяг уже на себе один з протигазових очіпків, і в той час як усі присутні гукали йому „Гу - гу!“ вертівся навколо себе, кокетуючи як манекен, що показує нове вбрання.

„От пустун!“

„Гуй, пфуй!“

„Пограймося може в „сажотруса“?“

„Як той пацюк...“

„Ах, Ви, пробірмамзель!“ жартує хтось із екскурсантів і всі повертаються знову до огнеметів та мінометів.

„По - перше: огнемет! Шановне панство!.. Зручно нести навіть і одній людині. А без порятунку підпалює людину рідким огнем, що - найменше за 30 метрів. Хто має міцні нерви, тому я тут можу показати...“

І провідник роздає навкруги кілька фотографій, що малювали огнеметну атаку з натури. Облиті огнеметами люди палали в хмарках прозорого полум'я.

„Зветься також — „пересувний крематорій“... Реалістично, правда?“...“

Від розглянутих фотографій дехто відчуває біль у серці.

„Пробиває все! Сто раз краще, як кисень... Гостре полум'я, шановне панство, гостре полум'я!“

„А тепер, шановне панство, до важких мінометів!.. І тут я маю для вас несподіванку, я покажу вам це страховище в роботі! На цій ось фотографії ви бачите, як ці міни, часто до тисячі штук разом, підпалюються й викидаються з одного місця. Набивка — отрутні гази і пожежні матеріали. Ефект ви знаєте... Отже, щоб ви, шановне панство, хоч до деякої міри мали уяву про стихійну, просто природню силу, що з нею ця важка летюча міна тне повітря і вибухає в ворожих шанцях, я, коли ласкаво дозволяєте, один раз вистрелю нею... Цим наш маршрут закінчиться, і я дуже прохатиму вельмишановне панство повертатися до отелю тільки відзначеною стежкою...“

„Щоб ви ж одночасно здобули можливо більш правдиве вражіння від справжнього гуркоту підчас бою, я прохатиму вас помножити в своїй фантазії грім од однієї цієї міни в сто, а то й у тисячу раз.“

„А тепер придивляйтесь, і ледве я надавлю цього гудзика, зразу повертайте очі до он - тих віддалених на 300 метрів шанців!“

„Обережно. Відступіть назад!“

„Коли б хто з присутнього тут панства трошечки мені допоміг...“

Банкір і німець вийшли провідникові на допомогу.

Вони підняли залізним краном важку міну вгору, спустили її в пащу міномета, і провідник кількома простими рухами налагодив міномета до пострілу, причім сама міна ще на четвертину виглядала з міномета своїм овальним носом.

Банкір і німець відходять назад.

Банкір здуває кілька порошинок з рукава свого сурдута і стирає зі своїх глясе-рукавичок кілька налиплих до них зерняток бруду.

„Увага!“

Б'є постріл і після могутнього посвисту в повітрі, що міг би нагадувати лопотіння крилатого апокаліптичного вершника, після струсу, коли земля ворухнулася у кожного під ногами, — вже розлягається вибух у протилежних шанцях, викинувши на 100 метрів угору фонтан землі, перемішаної з уламками каміння та трісками дерева. Це сіпає за нерви. Давить на нерви шлунку. І тільки грядоподібне опадання високо підкинутої землі приносить полегчення.

Разом з пострілом екскурсантів ударило стиснуте повітря.

Дехто навіть поточився.

Більшість заткнула вуха й ніс пучками. А дехто навіть старанно заткнув вуха ватою.

Але всі широко порозкривали роти.

„Блискуче! Ні, правда...“

„Знаменито!.. До жаху гарно... Як гайзер!“

„Це справді поступ культури, коли й ми можемо побачити щось подібне...“

„Це підносить груди! Очищує! Дає людині вирости понад саму себе. Робить людину героїчною і сміливою! Тільки тепер зрозумієш глибоке значіння крилатого слова про війну, як про „сталю купіль“!“

„Справжнє тобі відмолоджування!“

„Це можна заявити з повним правом, без застереження!..“

„Стихійне видовище, справді... Браво! Браво!“

„І при тім присутні тут люди, ледве можна повірити — живі люди, цілком віддавшись науковому й естетичному спостеріганню...“

Дим од вибуху розвіявся.

Провідник, пишаючись вдалим експериментом, збирає тимчасом на чай.

Під свіжим вражінням кожне дає щедрою рукою.

Легенду про червоного Христа забуто.

„А тепер, шановне панство, назад, — на аеродром. Тут ви, скажати б, пережили війну зісподу, війну звичайного салдата, фронтової свині, війну гранатних ям, мінних ходів і шанців. Ви воювали також з вошами й пацюками. Таким одвідувачам боєвища, як ви, шановне панство, треба було б видавати ордени... Тепер же ви матиме нагоду подивитися на війну з пташиного льоту, відчуті її так, як відчував військовий пілот, як відчував її високий командир, сідавши на аероплан з міркувань стратегії... Разом з тим, не забувайте, ви відчуєте війну будучини!.. Ви зможете самі скинути бомбу, ви линутимете на височині 3—4 метрів над дротяними загородами, сіючи смерть своїм кулеметом. Далі, ледве в п'ятнадцяти хвилинах відстани, ви матимете змогу досліджувати розстріляні танки. Внутрішнє устаткування їх іще видно

цілком ясно,—якоїсь чистки, що могла б змінити чи поліпшити видовисько, ні на одному клаптикові боевища не робиться досі принципіально”.

Після пережитих вражіннь, що дали глибоке зворушення і велику науку, вся екскурсія без винятку захотіла оглянути боевище ще з аероплана.

* * *

При повороті до отелю, сам того не помітивши, банкір відстав од екскурсії.

Він стояв на невеличкім горбочку біля рогу шанців, приклавши руку до очей, захищаючись од сонця. Замріяно вдивлявся в місцевість.

Він стояв як статуя.

Проти нього було розп'яття, „червоний Христос“, як він казав перед тим.

Здавалося, ніби банкір дивиться крізь розп'яте дерев'яне тіло...

Він як раз міркує над словами свого молодого друга Антонія:

„Чад почувань, чад крові—це для нас, інтелігентних людей,— чад інтелекту“.

І далі:

„Цю війну ми мусимо оповити поясом таємниць, як містерію...“

„Але приховаймо нашу таємницю! Хай великий танок мовчання танцює на наших язиках!“

Тільки подеколи озирається банкір униз, робить так, ніби скидає з себе щось, що хоче здертися на нього з глибини, ніяково витирає свої штани і знову обертається в статую.

„Ш-ш-ш! Він заглибився в думку! Не перешкоджайте йому!“ застеріг один з екскурсантів, коли його хотіли гукнути.

„Погляньмо на нього пильно! Він уже не тіло і кров. Він здається абстракцією. Він одягся в духовну постать. Він напевне в стані телепатії бачить якусь подію. Він стає певного роду духовним елементом... Без почуття й без тіла—він перетворюється в ідею...“ проповідував тимчасом перед кількома дамами якийсь теософ.

„Ось поза, що мені так була потрібна!“ радіє кінооператор. „Почекай-но, тепер я тебе маю, голубчику!“

І починає крутити свого апарата.

„Чи не нагадує він вам цілком Наполеона?“

„Надзвичайно влучно! Порівняння пасує чудово. Наполеон на горбочку полководця в бої під Ватерлоо...“

„Ні, не зовсім, як під Ватерлоо... В бою під Липським. Це пасує краще“.

„Ні, ні, Наполеона я не бачу. Але ж, до волосинки,—це Фрідріх Великий. Фредерікус Рекс у бої під Льойтенем, як увічно його на тій знаменитій картині в Берлінській національній галереї... Свідкові всієї сцени ми напевне нагадали б Цітена, Зайдліца, одне слово—його генеральний штаб“.

„Який шляхетний вигляд у його поставі! Цілком античний. Як осяяний! Просто тобі Цезар...“

„Та він же ж і є і Наполеон і Фрідріх Великий і Цезар, про мене... Наполеон, Цезар, Фрідріх Великий господарства, коли мені дозволять це порівняння...“

Банкір же все ще стояв, одною ногою вперед, у млявій величній позі.

„Як скутий із мрії...“

Кінооператор крутить.

„Єсть. Досить. Тепер і гукнути можна...“

І всі разом гукають:

„Га - а - алло!“

Банкір злякано визволяється зі своєї задуми, побіжно, все ще заглиблений у свої думки, ніби прощаючись, ввічливо вклоняється своїм циліндром у напрямкові „червоного Христа“ і аж тоді розміреним кроком, як на похороні чи в поході за дарами, рушає стовповою стежечкою.

Боевище як оливо зависло в його кроках.

* * *

Кілька модерних аеропланів стояли на аеродромі біля отелю, витягнуті з ангарів.

Ними в польотах над боевищем керували найкращі військові пілоти.

Провідник заявляє банкірові:

„Аероплани готові до польоту“.

Рівно о 4-ій аероплани мали знятися в повітря.

Пілот з повними орденів грудьми салютує.

Кінооператори крутять.

Фотографи цокають.

Банкір і його дружина на чолі всього товариства проходять через широкі шпалери зацікавлених — службовців, кількох селян і будівельних робітників.

Механіки знімають шапки.

Директор отелю „Над світовою війною“ стоїть на терасі, витягши праву руку вгору для привітання.

Загули мотори.

„Увага!“

„Пускай!“

Три аероплани знімаються одночасно, круто зносяться в повітря.

„Панове!“ починає провідник. ледве тільки апарат опинився над землею: „Пілот, що має честь вести вас у царстві повітря, належить до тих щасливих вибранців, що мають рекорд понад сотню збитих машин... Його прізвище — Ежен Доде...“

„Дійсно, як ландшафт місяця! Кратер на кратері...“ чується чийсь голос, і кілька голів схиляються над землею, де люде вимахують хусточками.

„Дме!“ вигукує інший голос, „ух як!“ І ті, хто, входячи, не зробили цього, надівають тепер захисні окуляри.

Аероплан зробив у ясній блакиті кілька майстерно виконаних дуг, далі довго витягнутою кривою та трохи боком повернувся до землі і загув просто над дротяними загородами та лабіринтом шанців до того місця, де лежали розстріляні панцерники.

Машини стояли серед поля, і їхні гусільні ходи глибоко загрузли в глибку землю. Одна з машин нагадувала роздавлену зверху темно-зелену консервну бляшанку. В середині видно було устаткування: покручену скорострільну гармату, чорні як брикетний вугіль потрошені кістки, шматки салдатської одежі. Стальну баню добре подряпаної кулями панцерної вежі силою вибуху пригнуло аж днища панцерника.

„В танкові було десять чоловіка“, сухо пояснює провідник.

„А цього висадила в повітря ударна група ручними гранатами. Ще інших, як самі бачите, знищено безпосереднім обстрілом з так званих піхотинських гармат...“

„Правильно! Правильно!“ зрадів німець професор нагоді додати й собі щось. Він безмірно пишався тим, що може оповісти своїй дружині деякі ближчі подробиці про цей випадок одбитого танкового нападу, де й він, як голосно підкреслив, сам брав видатну участь.

„Правильно! Вибух бензинового резервуару. Безпосереднім обстрілом з найближчого ліска, он-там, найбільше з 600 метрів. Панцеробивними набоями... Хто б міг подумати, що комусь пощастить іще раз побачити свої власні геройські вчинки, на цей раз як сторонньому глядачеві!.. Ніби в кіні... Яка шкода, що сцени війни не знято на фільми. Великий матеріал був би тоді в архівах до послуг нашого генерального штабу. Але ж, зрозуміла річ, через ганебну Версальську угоду... Понад те, такі фільми зі сцен війни, як підходить до справи з педагогічного боку, можуть істотно допомогти боєздатності нашого народу. В згоді з нашим психологічним досвідом, вони — що ще раз свідчить про природність почувань і здоров'я нашого народнього зерна — не чинять ніякого негативного впливу на величезну більшість нашого населення. Швидче — навпаки... Проданим бути, загинути, втратити своє найсвятіше, бути в рабстві тому народові, в чий підсвідомості та з чийх творчих сил не лунає одвічний стихійно-потужний голос: „Хай живе війна!“

„Військові експерти заявляють, шановне панство“, говорить далі провідник, „що майбутня війна, якщо взагалі вона ще трапиться на світі, буде війною між ескадрами таких-от танків. Вони творитимуть тоді так звану панцерну огневу лінію, і команда ними нагадуватиме команду флотою підчас морського бою. Відповідно до того за величиною, хуткістю, числом гармат і далечиною стрілянини будовано буде танккрейсери, танкдредноути і танкміноносці. Цілком забезпечені зовні проти газу та зі здатними довго працювати кисневими апаратами, ці танкові ескадри являтимуть собою єдино можливий бойовий простір проти високої концентрації газових атак, як також і єдино можливий засіб транспорту живих істот крізь газові загорода та газові болота, що можуть триматися, залежно від метеорологічних умов, аж до восьми місяців“.

Аероплан знову круто знісся в повітря.

Дехто з екскурсантів розглядали відгорожених від пасажирської кабіни шклом пілотів, слухали пояснення, як функціонують стерна високости та напрямку, дивовижно хутко розуміли все і задоволено посміхалися.

„Що ж далі до майбутньої війни, шановне панство, до війни, спророкованої деякими мілітарними економічними авторитетами найпізніше на 1928 рік, то ми вже сьогодні можемо передбачати, як вона

йтиме. Могутні колони бойових аеропланів, незримо й беззгучно насуваючись на височині біля 12 кілометрів, намагатимуться якомога більш ґрунтовно затруїти газом продовольчі центри противника, вживаючи таких хемічних засобів, що їхня сила, коли про неї говорити сьогодні, необізнаним зі справою людям здається казковою і неймовірною...

Пасажири напружено силкуються не слухати цих пояснень провідника.

З усіх екскурсантів на боєвище один лише банкір толком розуміє, про що йде мова.

Хіба ж він, як член почесної президії хемічного товариства, не мав змоги часто бувати на спробах „Chemical Warfare Service“, американської газової служби, на досвідному полі військового арсеналу в Еджвуді? Там випробовувано цілі механічні армії. Кожного дня новий газ. І там повстав новий тип салдата, одягнутого на зразок водолаза, зі шкірою, обробленою азбестовальним мазивом.

Коли ми, вельмишановне панство, вірні своїм принципам, не будемо звертатись до ріжних розповідачів легенд, до письменників, що фабрикують страшні казки, до професійних патологічних шарлатанів та до ласих пророчити книготорговців, а й надалі в своїх поясненнях залишимося на твердому ґрунті фактів, то ми зможемо констатувати — може хто з присутніх підтримує мене? — зможемо констатувати, що за допомогою сучасної техніки, в найтіснішому союзі, розуміється з модерною наукою, вже за один тиждень можна радикально отруїти цілий суходіл...

Обидва другі аероплани скидають у цю хвилину зі значної високости спробні бомби на відзначену блискуче білим колом мету. Бомби вибухають тонким стальним зойком, білі хмарки напухають над землею, підносяться вгору і повільно пливуть за вітром...

В розкішно устаткованій кабіні аероплана пасажири почувають себе в повній безпечності. Тут бо, крім практичної убиральні, було все — до електричної підпалки для сигар, а з художньої, розкішно орнаментованої інтимними фарбами порцелянової вази пахтіли навіть свіжі рози.

* * *

Заходив вечір.

Як бренькіт металичної струни долетів од землі тоненький голосок. Це був дзвін сільської церкви, що дзвонила на „Ave“.

Сонце розтопленим огнем сідало на заході, небо мигтіло як перламутр, в далечині бігли чисто виголені гарматами гірські високости. Безмірно великою гангреною здавалася внизу земля.

Побиті дерева, потрощені телеграфні стовпи, пухкі вузли переплутаного дроту. Як видерті з глеюватого, загноєного тіла землі жили, кишки та нитки нервів. Без ладу розкидані шматки скель по камінарнях набувають вигляду велетенських уламків черепа якогось гіганта; поруйновані шосе лежать зігзагами, зміючись у сутінках як мозкові закрутини, і між усім тим калюжі з гнилої стоячої води, рябий килим мокрих болячок. Тут і там шрами звузлюються в безформений опух, але шви рвуться знову і труп землі лежить перед глядачами з повітря як обдерте тіло на анатомичному столі, цілком порізане, з наростом на

нарості, з безліччю чорних плям крові та моторошно розподіленими
огнищами запалення.

І цей труп іще дихає. Він вилучає густий, задушливий чад, що
труть нерви, до тої міри інтенсивний, що спричинює кашель, чхання,
запалення в очах, блювоти.

Всі смороди світу смердять тут разом.

З наближенням ночі починає співати самотній птах, і його спів
ридає флейтою, як у птахів, що живуть по луках та болотах.

Де - не - де блискає з землі світло.

В далечині гуде швидкий потяг, таємниче протинаючи ландшафт
як золотослідна голка.

Пани, з огляду на „скотинячий дух“, стромляють собі в роти
особливо товсті сигари, пані нервово обвіваються, тримаючи під носи-
ками змочені лавендовою водою хусточки.

Провідник нишком глузливо й злорадісно осміхається.

Він відчуває цей сморід як таємничу пімсту.

Він мовчить.

Німець професор умовляє свою дружину, що готова вже зомліти,
цупко вхопившись за руку свого чоловіка.

Банкір дивується:

„От такий дух, не зважаючи на природню вентиляцію від про-
пелера...“

Становище починає приголомшувати.

Провідник встає.

„Ми зараз залишимо цю зону. Прошу шановне панство стрима-
тися ще хвилину, не послабнете ж ви при кінці нашого польоту на
морську хворобу!“

„Без напруження не буває нічого, мое золото“ пошепки умо-
вляє професор свою дружину далі „Кожна річ має свої прикросі.
Це одвічний другий бік медалі... Я все ж не хотів би зректися цього
польоту. Надзвичайно цікаво! Надзвичайно. Per aspera ad astra!...“

І напруження цього сорту завжди мають іще й післявплив, як
той пунш, що заколисує. Ми знаменито спатимем...“

„Дивна річ, це завжди трапляється в один і той же час, — уве-
чері, коли заходить сонце...“

Зону щасливо проминули.

Потягло свіжим повітрям.

„Давно вже час!... Цього я нізащо не хотів би пережити вдруге“
звільнено стогне хтось із пасажирів від імени всіх.

Над аеродромом за кілька метрів од землі аероплан гальмує свій
рух. Легенький стук і машина спиняється.

* * *

На землі, з хрестом почесного легіона на цілком виляній сал-
датській формі та з прив'язаним до грудей стальним шоломом, чекав
одноногий і однорукий каліка, вигукуючи як звір щось незрозуміле.

Імовірно, що товариство інстинктивно не помітило б каліки,
коли б провідник не гукнув на нього:

„Галло! Духом звідси, Еміль! Та заткни пельку! Не то знову
наїсися березової каші. Хутко мені геть! Чи може ще раз одлупити

тебе аж до синяків, щоб не набридав високому панству своєю особою... Невже ти й справді назавжди втратив розум?... І все ще кортить тобі зайвий шмат ковбаси мати?... Опля! Геть звідси!...

І, звернувшись до панства, пробачився:

„Це бідолаха божевільний. Живе в шанцях. Тим, що він одноногий і однорукий, його звать „тулубом“. Своїми жебрами робить усю місцевість непезною“.

„Тулуб“ процідив щось крізь зуби і пошкутильгав геть, подеколи обертаючись назад на своїй протезній нозі.

„Мовчи!“ показав йому ще раз кулака провідник, нахилиючись до землі ніби за каменем. „Геть звідси, кажу! Чи ж не сором ото колишньому салдатові жебрачити, та ще й з хрестом почесного легіона?!“

„Тулуб“ пошкутильгав хутчій. Ясно чути було залізний стукіт вістря його милиці по кам'яних плитах.

Товариство трясеться од сміху.

„Таж про калік війни піклуються, та й добре піклуються, по всіх країнах!“ вибухає чесно розгніваний банкір. „Але нині люди роблять собі гешефт із усього чисто... Ця неохоча до роботи наволоч лягає тягарем на всю націю... Гіена боєвища... Він напевне живе з безчещення трупів...“

„Гіени боєвища...“ озвалися чимало хто з панства, без того, щоб у них побіг мороз по спині.

Надмірно одгодованого пацюка не забув іще ніхто.

„Він міг би найматися за опудало!“

Регіт сердечного полегчення відповідає на цей жарт банкіра.

„Гей, тулубе!“ гукає ще раз провідник. „Чуєш? за опудало...“

„Тулуб“ спиняється в своїм шкутильганні.

Відштовхується милицею від землі і, хруснувши протезною ногою, хутко повертається навколо себе.

І бреше як та скажена собака.

„Мабуть що теж затроений легендою „червоного хреста“. Вигляд у нього як раз такий. Йолоп сільський...“

„Волоцюга нахабний...“

„Архіхам паскудний...“

„Шахрай! Ошуканець! Падлюка! Стерво!“

„Волочися десь инде, трупна потворо!“

Провідник знову нахилиється по каменюку.

„Тулуб“ нерішуче хитає головою.

Сіпається знову на своїй протезній нозі і хутко шкандибає геть. Так хутко, ніби аж котиться по землі.

„Бач який прудкий, щоб ти здох...“

Цим епізода з „тулубом“ закінчено.

„Тепер треба працювати, працювати та й іще раз працювати!“ почав знову після короткої павзи банкір: „Я гадаю, що як раз що науку ми повинні взяти собі з нашої екскурсії, пережитої почасти на землі, почасти в повітрі... Хай ніхто не скаже, що історія нічого нас не навчила... Минувшина, що оце спливла перед нами, спонукує нас до думання... З науки минувшини треба творити будучину. Нас змушує до цього відповідальність за долю майбутніх поколінь, покладена на нас — хочемо ми того, чи не хочемо — самим фактом нашого існу-

вання. І при тім, цілком байдуже, хто ми — німці, французи, англійці чи американці..."

„Знаменито! Блискучо!!“

„Цілком справедливо!... Працювати...“ відгукується дехто зі слухачів.

Один з журналістів нотує:

„Золоті слова... Працювати. Ось як можна розв'язати труднацію!“

„З цим словом, з цією присягою на устах, Люсі“, радо приєднується до загальної думки німець професор, „ми можемо сміливо дивитися будучині в вічі“.

І трохи тихше, щоб могла чути сама лише його дружина, додає пошепки:

„І коли ми, німці, заходимося біля роботи з певним спритом, — ти ж розумієш, що я думаю, — то не пропаде тоді й Німеччина, наша кохана батьківщина. Вона розвинеться на розколі решти іншого світу. І ми ще доживемо, Люсі, до славетного дня, дня воскресіння Німеччини в силі, красі і славі! Deutschland über alles!...“

„Дай Боже! Амінь!...“

Жаби кумкають, коники цвірінькають. Повитий зеленкуватим туманом випарів боевища, сходить над ним червоний повний місяць.

* * *

В супроводі двох оберкельнерів та безперервно вклоняючись, директор отелю „Над світовою війною“ зустрічає високих гостей.

„Чи смію я спитати шановне панство, яке вражіння має воно тепер од світової війни?...“

„Розкішне!... Не можна й переказати!...“

„Щось неймовірне!... Безмірно глибоке!...“

„Незрівняна панорама!“

„Феноменальна річ!“

„Я відпочив душею!“

„Просто сенсація!“

„А природа! Вічна краса!“ залунала йому многоголоса відповідь.

Тимчасом банкір, висловлюючи думку багатьох учасників екскурсії, енергійно ганьбить хиби провідника.

„А провід, пане директоре, в кожному разі змушує бажати дечого кращого. Ця людина абсолютно не доросла до свого високого завдання, і, здається мені, була понад те ще й п'яна. Бо інакше я ніяк не можу пояснити собі тих базарно образливих дотепів відносно майбутньої війни. Не личить говорити про щось подібне на одвідинах боевища... Справді, такі провідники дуже мало придатні сприяти по-важно зацікавленим одвідувачам боевища одержати те наукове й естетичне задоволення, що його в нормальних умовах тақ легко знайти в такій екскурсії. Момент навчання і фахового освітлення виявився в його поясненнях аж надто скупі. Історичному бокові справи присвячено дуже мало уваги. Зате дано занадто багато зайвих деталей. Що мені з того, що потрошені танки звалися колись „Сусанна“, „Бубі“, „Залізна діва Отілія“ чи „Тотілія“. Імена — ніщо для діла, лише порожній згук, дим... Провідник, що ви його нам дали, з природи своєї,

безперечно, – людина настрою, закохана, здається, в мистецтві наганяти жах. Але ж це зовсім не мета екскурсії, і одвідувачі боевища мусять з подякою зрестися чести бути матеріалом для експериментів цього упертого типа. Він не годиться. Він не пристосовується до бажань переданих йому екскурсантів, а сам вибирає собі провід, провід цілком особливого кшталту. Вам слід уважніше придивитися до нього. Можливо, що колись він служив за того, що гукає перед ярмарковим балаганом, закликаючи публіку. Якийсь Барнум мав би з нього великий зиск. Що й казати, людина досвідчена, терта. Я певний, що за деяких обставин він міг би кожному зіпсувати вражіння від боевища... Цілком звичайний, вульгарний йолоп..."

"Так, звичайно! Прошу!" ніяково всміхається, все вклоняючись, директор. Він зразу ж обіцяє негайно усунути цей дефект, і бубонить щось про іспит на тактовність, що його повинні б складати кандидати на провідників, і врешті заявляє:

"Звичайно! Звичайно!.. Але ж так мало є кваліфікованих людей, охочих стати на цю гидотну роботу".

"Гидотну?! Цього слова я не розумію!" неприязно кидає банкір, енергійно повертається на закаблуці і твердим, мілітарно-прямим кроком іде до вечері, що вже заготовлена в святочно освітленій обідній залі.

* * *

Палає могутня криштальна люстра, тримтять лагідною світляною луною дзеркала на розмальованих італійськими краєвидами стінах, скрізь танцює одбите світло, мерехтячи в тонко вишліхтованих келихах та на художніх фруктових вазах і стравних мисках; іскрує вино і м'яко відбивається море світла з глибини, як дзеркало натертого паркету.

Людські голоси переплітаються і линуть, зм'якшені, в глибину залі. Всі присутні в ній артисти в один голос вихваляють її незрівняно гарну акустику. Подеколи гудіння розмов перебиває ніжно-ясний сміх, що перловою ниткою лине від столу до столу.

Тільки банкір уперто мовчить.

З міркувань здоров'я він уже здавна знік старанно жувати їжу, і тепер жує кожний шматочок по тридцять раз...

Бахає пробка від шампанського...

Славнозвісний аристократичний інтернаціональний яцбанд-оркестр починає свою екстра-добірну програму.

* * *

Дика й порожня лежить навколо отелю земля.

Божевільний Еміль, званий у народі „невідомим салдатом“, чи й просто та коротко „тулубом“, стоїть на колінах над краєм гранатної ями.

Обличчя у Еміля здерев'яніле, як дошка для січки м'яса, ніс — наче та цибуля, а над ним висне шматок лоба, немов нашвидку прибитий уламок кістки.

М'ясо його вистріпаних та лише з кількома поруділими пеньками ясен, вилазить з косо сколотих та кепсько зашитих щелепів. Він уважно прислухається...

Яцбанд рубає, стукає, пискає, зойкає.

Верещить, стогне, кричить.

Хлюпає, горохтить, ляскає...

І через ясно освітлені велетенські вікна отелю „Над світовою війною“ видно елегантно вдягнених у фраки й шовки людей. Чудернацьким ритмічним способом, сіпаючись у гострих рухах, ніби зрісшись у єдину чотирьохного істоту, людські пари віддаються танкові.

„... Рай! Рай!.. Печені голуби залітають он-тим просто в одчинені роти. Ах, як розкішно пахтить! Смачні страви підкочуються до них самі собою на пересувних столиках. Цілий світ для них — „Столику, накрійся“... Інколи вони гризуть гіркий мигдаль, але це тільки для переміни, як уже попсують собі шлунки, переївшись надто жирної їжи та ласощей...“

Еміль ість очима світляний рай.

Слина спливається йому в роті кислою грудкою.

„Товариші!“

„Товаришу!“ — чується Емілеві в відповідь з глибини глеюватих катакомб.

„Товариші! Чи чуєте мене?“

„Товаришу! Ми чуємо тебе!“

„Пароль!?“

І знову чується Емілеві, ніби відповідає йому мільйонно-голосий людський хор, глухо гуркочучи громом у глибині землі.

„Бра - ти Ве - ли - ко - ї Я - ми!“

„Брати Великої Ями, слухайте!“

„Ми слухаємо тебе!“

„Он-ті святкують там свій бенкет перемоги, і при тім хоча б одна злиденна скориночка хліба перепала Емілеві, фронтовій свині. Дивіться сюди, ані крихти, — знову мій стальний шолом лишився порожній. І що це за вигадка, вічно співати мені все тієї ж пісні: „Геть звідси!.. Геть звідси!?“ А хіба ж товариш Еміль не бився так само відважно й акуратно як і інші, чи в фосгенних та іпритних, чи в багнетних та гранатних атаках?.. Та бився ж!.. Бо інакше не носив би він тепер почесного хреста на грудях!.. Ге! І хіба ж не стоїть Еміль на варті день і ніч без грошей і зміни?.. Дітки в ямі! Чепурні хлопчата, сирітки в смоляно-чорній почесній одежі! Чи ж Еміль — не добра мати для вас?! Та є дві породи робаків і кузок, товариші: ті, що під землею, і ті, що над землею, товариші! Покоління породжених війною двоногих робаків стало прокляттям світу, товариші, покоління двоногих, подібних до людей і здатних говорити людським словом робаків... А нам при тім рота заткнуто... Прикладіть хоч раз ухо до землі! Прислухайтесь хоч раз крізь земні пори до найглибших підземних ходів!

„Що гризе, чвякає, точить там? Так, земна глибина, мої вельмишановні пані й панове, це так само святочна бенкетна зала. Там ховаються пацюки, набивши до схочу свої черева трупним жиром, там радіє і коріння, адже ж і йому гній з трупів — божні ласощі... Та ви

бачили також жуків-могильників з їхніми щелепами, міріади армій синіх мух і орди робаків: це теж музика — коли вони їдять. Чисто й акуратно розкладають вони мертве тіло і за струнко організованим планом поїдають його протягом кількох років до тла... М'ясо смачне, м'яке, кісточка хрустять, правда?! Час би вже почути „какаріку“! Час би вже заспівати півневі, щоб вийшла кінець кінцем правда на світло денне!.. Товариші! Брати Великої Ями! Чи ви голодні?!”

„Ми голодні!.. Наш голод і спрага — цілком особливі, Еміль!.. При тім пов'язуються не серветкою, а фартуком різника, Еміль! „Помста!“ — кричить земна глибінь, — „кривава помста! Хто ще має пару здорових пролетарських ніг і рук — ставай на місце!.. Хай з наших кісток повстане помста! На здоров'я!“

* *

„Тірілі... Ті-і-рілі... Тірі...“ співає самотній птах.
„Бідна пташко! Що ти вічно співаєш, моя кохана пташко?!”
І збожеволіла фронтова свиня, Еміль, нерухомо вдивляється знову у світляний рай.

* *

Знову стукає, ляскає, пирскає і тріщить яцбанд.
Довго розтягнуте хрокання...
Квокче, шепоче, зіває, ірже...
І враз усе суспільство голосно гукає:
„Галло!“
І зараз же:
„Ура!“ „Гох“, і „Голла“!
Як ураганний огонь зриваються оплески.
Виступає славнозвісний паризький комік.
Низка тонких непристойностей граціозно підноситься публіці, як набита делікатними сюрпризами бонбоньєрка.
І знову цмокає язиком комік та в кінці, все ще під голосні оплески, на додаток виконує всьому світові відомого куплета:

„Та це ж, принаймні, щось інакше
Ніж те „про мене“ вічне каліфорнське...“

Банкір тихо підспівує.
„Текст і мелодія — як з одного матеріалу... Чудово!..“
Німець професор цокається з земляком:
„За Ваше спеціальне!“
Захоплений і по-дитячому зворушений банкір стискує ще під час виконання куплета руку своєї дружини.
„Кицю! Бачиш, ось кого мені треба! Ось кого мені треба придбати. Ось справжня протиотрута на щоденні турботи та пригнічений настрій, Клер. Це справжні ліки проти світової скорботи... Масаж настрою...“

Місіс Брантінг автоматично і без кохання гладить маленьку, рожеву від вжитку вина руку свого чоловіка. Знову

„Поет повинен з королем іти
До людства нашого найвищої мети...“

„Чудово сказано, Клер...“ озивається банкір з вдячним поглядом. „І посамперед, нормально і правдиво відчуте. Глибоко правдиво... Людина ідеалу, сполучена з людиною діла... Ось те, чого так пекуче треба людству. Під таким проводом... перемогу над тягарем землі, уже так добре підготовлений наукою й технікою тріумф над тлінням, — було б цілком забезпечено.“

„Так, плече в плече обидва!“ втручається німець-професор: „...вони могли б без мороки вставити наш вік у рамки...“

* * *

Вже пізня ніч.

„Тірі... Ті-і-ірі... Тірілі...“

Самотній птах все ще співає.

Автомобілі, що мали відвезти екскурсію в Париж, уже готові.

„Чи не занадто це буде — ще й їхати вночі серед привидів?“ питає себе дехто, міркуючи про можливість переночувати в отелі „Над світовою війною“...

На закінчення турне для настрою має відбутися ще й блискучий фоєрверк, сполучений з натуральною прожекторною виставою на тему „Тисяча й одна ніч“.

Пані й пани, рука в руку під згуки бравурного марша яцбанд-оркестра виходять блискуче виконаним полонезом із шклянками в руках на терасу.

Уже б'ють далеко в пустелю боєвища стрункі прожекторні блискавки...

На стихійно кілька раз висловлене змежи суспільства бажання, банкір, після певного вагання, виступає з короткою промовою:

„Вельмишановні пані й панове! При погляді на ці руїни, на жахливі залишки кривавих подій, в глибині нашого серця знову озивається прастара воля людства до порозуміння народів, до всесвітнього щастя, до миру народів. „Мир на землі!“ — ось гасло, що його всім нам нав'яли одвідини боєвища. Але тільки праця, праця і знов таки праця, праця і сполучений з нею добробут, — тільки це може стати запорукою, єдиною гарантією справді тривалого миру... Хай народи запишуть це золотими літерами в своїй пам'яті. Мое вельмишановне панство! Я підношу свій келих і прошу вас одноголосно приєднатися до кличу: „Хай живе мир! Хай живе порозуміння народів, замирення народів, той добрий дух взаємного розуміння і взаємної пошани, що шириться тепер так переможно по всіх країнах... Війна вмерла. Хай живе... союз народів! хай живе...“

„Ура! Ура! Ура!“

Шклянки дзвенять...

Німець-професор упрів.

Його молода дружина втирає йому своєю хусточкою краплини пота з лоба.

„Паневропа, думаю я“, — дебатує він зі своїм земляком: „Паневропа, кажу я, ось справжній вихід. Натурально, під господарським і культурним проводом Німеччини. Під інтелектуальною, сказати б, гегемонією...“

Яцбанд-оркестр починає попури з салдатських пісень усіх націй, що брали участь у світовій війні.

Між іншим, також і сентиментально варіований мотив „Я мав товариша“ з закінченням: „Пташки в лісі...“

Тихо-тихо, затухаючи піяно-піяніссімо.

* * *

Прожектори грають.

Їхні блискавки перехрищуються, сходяться й розходяться віялом, часто нагадуючи велетенську кощаву руку, що нервово витягнутими пучками ніби намацує на землі якусь здобич.

З тріском у височинь летять ракети, чарівні вузли сяйва налипають на хмари, ефектним півколом зависає штучна веселка; високо плигають зорі, танцюють хвости іскор; палає ліхтарем велетенська куля з сотень пурпурно-пломінних світляних метеликів; крутяться огневі сонця; мерехтить штучне небо. І на закінчення цієї світляної симфонії сліпучим мигтінням лється золотий дощ, що в уяві багатьох присутніх стає почасти містичним падінням велетенської різдвяної ялинки, почасти видовиськом небесного війська, що зі співом „Мир на землі!“ спускається з наскрізь пересякнутих вічною осанною високостей, посіваючи милостями зруйновані поля скорботи цього світу.

Повний місяць не один раз зникав на кілька секунд за чарівною завісою фюерверка.

А з усім цим, вихоплюючись крізь розчинені вікна великої залі отелю, тісно сплітається припасована до золотої ночі мелодійна музика яцбанд-оркестра.

* * *

Раптом блискавки прожекторів лягають на землю, сполучуються в один племенисто білий промінь, цей промінь нагадує безмежно простягнуту в далечинь пустелі боевища світляну стежку.

По ній ходив Христос бідних селян.

Все ще мелючи щось невиразне, стоїть на колінах над гранатною ямою серед залитої світлом місцевости „невідомий салдат“.

„... Я Еміль. Мене звуть „невідомий салдат“ або „тулуб“. Самотня пташка співає: „Еміль, де ти?“ — „Завжди тут, люба!“ відповідає зі свого льоху „тулуб“... І „невідомий салдат“ б'є мене по плечі і бере мене ніжно за кінчик борідки: „Твоя жінка тебе розсердила?“ Не роби такого скорботного обличчя! Дощів і без цього досить, як також і часу солоних огірків. Ходім, тулубе, вип'ємо! Ходім, тулубе!... До труби є ще час...“ І таким чином я подібний до святої трійці. Я три і разом — один“.

Еміль вдивляється. Промінь світла потрапив на нього.

„Тулуб“ спускається в свою гранатну яму...“

* * *

Цієї ночі трапилося два сні.

Один приснився банкірові.

В криштално виштїхтованій, прозорій як льод хмарці лине він безмірно високо над землею; земля під ним, дика й порожня, кликоче й парує.

В болотяних проваллях комашаться люди, і вся їхня земля нагадує велетенську миску, викладену поруватою матерією, що без сліду всмоктує невпинний широкий струмінь крові людей.

Банкір зібрав навколо себе гурт добрих письменників і літераторів, що летять за ним та славлять його, складаючи на його честь вередливо-кручені оди та більше чи менше патетично виконуючи їх на часто влаштовуваних прийомах і урочистих обідах. І що-дня летять на землю хмари газет, де вміщено довгу низку статей зі старанною науковою аналізою нового часу, з докладними, найкраще деталізованими і широким статистичним матеріалом обґрунтованими роз'ясненнями ролі фінансового капіталу та істоти імперіялізму, чи, більш відповідно культурному смакові, — Нового Ренесансу Людяности“.

І фактично — хто ж міг би це заперечувати? — банкір чим далі то більше стає подібним до Бога!

Коли піп, наприклад, молиться: „Батьку наш!“, то насправжки в найглибших закутках своєї збентеженої душі він благає: Надіймося, що пан банкір не замкне нам одного дня наших багатих парафій...“ Але Бог, банкір, і трохи не думає про це; навпаки, після щасливого одужання з тяжкої атеїстичної хвороби молодости, він чим раз глибше поділяє з літами погляд: „Релігію повинно зберегти — для народу!“ Освіта в цю добу панування банкіра цілковито вийшла з моди, і сіллю релігійної віри було приправлено ці дні світу.

„Світ стає кращим з кожним днем. Жити в ньому — радість“ віщають принаймні офіційні апостоли. „Панування фінансового капіталу — початок раю на землі!“ гукають — хоч переконані цілком протилежного — знову інші.

Земне болото росте й шириться. Високо літаючи над ним сферичними безоднями неба з нап'ятими зважливою пихою переможців грудьми, банкір і його причет переконані своєї повної безпечности від процесу гниття, що сягає вже найглибших глибин землі. Проти його наочно непереборної професійної хвороби, що часто паралізує всю життєву енергію та підтинає всю волю до життя, проти нудьги, що особливо гостро виявляється в його нащадках, постійний гурт медичних авторитетів усіх країн вигадує чим раз новіші ліки, що затримують невблаганний смертельний кінець процесу.

А проте, не знаючи на те, що він літав так високо в повітрі і, здавалося, панував над простором і часом, — мав він глибше коріння в часі і тісніший зв'язок з землею, ніж це хотіли змалювати в своїх апотейстичних співах його поети.

Сталося ось що:

Сталося, що він у своєму польоті як вихор потрапив одного дня в вузол непереборної для нього суперечности. Вона набрала характеру долі для нього, і що дужче силкувався він виплутатися з неї, то глибше загрузав у ній.

Все, що він ні робив — чи будував фабрики, чи засновував колонії, чи добував нову сировину з землі, все, що він ні робив для себе, одночасно робив він і проти самого себе.

Кожний наказ, що він видавав у своїх, і тільки в своїх власних інтересах, негайно ж непередбаченим та тим гострішим чином звертався проти нього самого.

Можливо, це легше зрозуміти на прикладі того нещасного плавуна, що заплутався в пастку баговіння і силкується визволити з нього свої руки й ноги, але за кожним найменшим рухом тільки прискорює свою загибель.

І от одного дня банкір змушений був через свої уряди скасувати практику занадто твердого, застряглого принципу законності і замінити його винятковим станом, себ-то яскраво виявленою самоволею, бо ж надалі він міг панувати тільки на підставі абсолютної анархії. Інакше його власні накази, декрети й закони неминуче стали б йому мертвою петлею.

Наприклад, раз озброїв він чорних проти білих.

Але одного дня чорні раптом повернули зброю і взяли на мушку його самого, як білого.

Або:

Він штучно сів розклад, але при тім розкладався й сам, тимчасом як народ, не зважаючи на всі нечувані муки, що зазнавав від процесу розкладу, кінець-кінцем переборов цю отруту. Взаємно жерли себе трести й концерни, і народ через те спливав кров'ю, але одночасно народжувалась і потужна протиотрута тому — класова свідомість, почуття солідарности, дух класової боротьби. І незабаром після того революційні маси трудящих під проводом суворо-дисциплінованої партії виступили на політичну арену, як високоцінний бойовий матеріал...

Але навіть тоді, коли, підбурений манією невблаганної й непереможної суперечности, збудував він проти червоної поводи бунтівників греблю шибениць, коли йому не лишилося нічого іншого, як, на ділі skutому повним безсиллям, виявляти свою жагу влади безоглядними й безглуздими вбивствами та легкодухим і нікчемним плюндруванням народніх сил, навіть і в цю добу свого зримого панування він мимо своєї волі незмінно мусив керуватися принципом: „з одного боку — з другого боку“.

З одного боку віч фізично нищив бунтівників і без залишку викорінював їхні організації, з другого ж боку, тим самим, як раз цим нищенням, ретельно, можна сказати — старанно, знову утворював вдячний ґрунт, звідки буяли незадоволення, голодне обурення, страйк, заколот і повстання.

Так жер він, а одночасно стан речей жер і його.

Своїми насильствами він на ділі дуже мало що міг змінити в тім осоружнім факті, що його кинув йому колись в обличчя один засуджений ним до страти революціонер: „О, високоповажний пане!“ гукнув той під шибеницею в останнім слові: „Ваша практика вбивств і ваша лицемірна катівська мораль, як надбудова над нею — це найкраща пропаганда для нас і для наших ідей. Ведіть далі Вашу роботу... Що нахабніше, то краще... Завдяки Вам ми швидче дійдемо до нашої мети...“

Остання підпора, що на ній він у конвульсивній боротьбі ще хотів затримати свою владу — завжди охочі до ілюзій і ласі до сенсацій дрібні буржуа, босяки, наймані вбивці та шулери — хоч і підтримувала його, але тільки так, як повішеного мотузка.

Чад крові хулко розвіювався. І настала хвилина жорстокого протверзіння.

Коли б і далі було все так, як бажав банкір, — прийшов би кінець. Але сталось інакше.

Нижче й нижче сідав він у своїм польоті.

Вже долітало до нього земне шумовиння.

Бо ж досі він з успіхом міг переборювати тяжіння землі тільки тим, що мільйони й сотні мільйонів люду добровільно робили на нього тяжку роботу. Тільки коштом цієї добровільно робленої на нього мільйонами та сотнями мільйонів тяжкої роботи міг він вільно й без перешкод рухатися в повітрі.

Кайдани мільйонів і сотень мільйонів люду були для нього неодмінною передумовою його власної свободи. А свобода людей рівнозначила поневоленню його самого.

І що раз нижче спускаючись, бачить він тепер, як ті, що добровільно служили йому понад ціле століття, під убивствами й тортурами скидають кайдани, як рветься вся система примусу й пут. І разом з тим він відчуває, як невблаганні пута лягають йому на мозок і на тіло.

* * *

В холодному поті прокидається з цим почуттям банкір, в корчах хапаючи повітря, як витягнута з рідної стихії риба.

З трохи пройнятої салом шиї повільно сходить вражіння від мотузки, накинutoї йому в останню хвилину сна.

Котиться товста сльоза.

„Так от така була б подяка? Справді, світ таки дуже невдячний!“ І, позіхнувши, банкір міркує далі:

„Хіба не безлічі мільйонів давав я хліб роботою? Хіба я, взагалі кажучи, не дарував людям життя?.. Подумати тільки про велетенські колонії збудованих мною робітничих жител. Або про розкішні доми для відпочинку, санаторії для службовців та різні притулки, що я оце недавнечко намірявся будувати! Діло є ділом... Але й поза ділом можна, як виняток, дозволити собі розкіш і дати волю своїм почуттям... Основним для ділової людини, до якого б фаху вона не належала, є й залишитись те, щоб у своїй роботі бути абсолютно вільним од таких-от сантиментальних збочень та чудернацьких снів... Долини — діло, а душа — горам... Отже, проти скарг, погроз, снів, привидів і іншого — стояти так само твердо, як і попереду. Боятися все ще нема чого... Ми ще дужі, ще досить, досить дужі...“

Він випростався.

Обмацав свої м'язи.

Кості тріснули.

„Дурниці. Всьому цьому сонному безглуздю винні тільки боевище та провідник із його ідіотськими й нахабними жартами. Звичайно-Цуценя паршиве. Ще й за вухами мокре. Вошивець, собачий син, па! разит і ледащо, цілком звичайний, вульгарний йолоп...“

„Чи належать мені мої сні, чи ні?!“

„Чи не спекулює хто на моїх снах?! Чи не соціалізує хто моїх снів?!“

„Невже країна моїх снів — це вже громадське поле, і я, коли хочу вирядитись у сонну мандрівку, мушу брати собі провідника, що буде цинічно коментувати кожен мій рух, кожне моє сонне поривання?!“

Він тричі коротко й гостро дзвонить.
Бичем жене з мозку останній спогад про сон.
Висвистує собі спід носа:

„Так це ж принаймні щось інакше,
Ніж те „про мене“ вічне каліфорнське...“

Входить секретар з ранковою поштою і газетами.

Серед почти банкір знаходить докладного листа від свого скоро вже двадцятидвохлітнього сина Куко, де той повідомляє свого батька, що він проходить тепер новий цикл розвитку „з вільнодумною орієнтацією“ і почуває себе так, ніби „внутрішньо перероджується“.

На „вільнодумній орієнтації“ банкір на хвилинку спотикається.

Але зразу ж посміхається, читаючи далі:

„Під вільнодумною орієнтацією я розумію те, що я чим далі то більше визволяюся спід впливу соціалістичних ідей, — володарів думок моєї молодости, особливо ж від історичного матеріалізму, і з чим раз гострішою огидою відгороджуюсь од терористичної і здатної тільки убивати кожну думку, кожне вільне поривання, практики профсоюзів, що унеможлиблюють вільні й невимушені стосунки між підприємцем і робітником та держать усе народне життя в хоробливім, подібнім до горожанської війни стані. Я шукаю правди і тепер щиро переконався, що потрапив на вірний шлях. Не від зовнішніх відносин залежить щастя, сама істота і вартість людини; тут потрібні перетворення, поворот до самого себе і радикальний розрив з командною ідеєю нашого часу — з соціалізмом, що паралізує всі справжні життєві сили. Це, на мою думку, найтяжча хвороба нашого часу, але вона, хоч і в трясовиці від лихоманки, утворить сама проти себе нові ліки, що їх — як протиотруту — вимушений зріст свідомости значіння індивідуальности...“

„Браво, Куко! Оце добре! Ти ще будеш розрадою твому старому батькові. Иди так і далі, тоді вже ніщо не перекрутиться... Він почуває, ніби внутрішньо перероджується. Сказано просто, але, як на його вік, — дуже гарно“.

І банкір наказує надіслати Куко телеграмму:

„Гаразд. Шукай далі правди на цім шляхові, і ти її знайдеш. Досліджуй вільнодумну орієнтацію з усіх сил. Твій вірний батько“.

* * *

Другий сон приснився Жакові.

Жакові Рілло, французькому дрібному селянинові.

Злиденну хатину, де він жив, підчас війни було цілковито розстріляно, і він, після демобілізації, знову власноручно відбудував її. Місця в ній вистарчило навіть і на хлів — для корови, птиці і двох кіз.

Людина й хулюба мирно живуть одне поруч одного.

Вохкий теплий дух однаково сповнює хлів і хату.

Десяти чи дванадцяти годин праці на день було мало; треба було щиро працювати ще й понад те, щоб добути з ґрунту найпотрібніші для життя продукти. І Жак часто — на кілька тижнів, особливо взимку, — мусив найматися в однім із сусідніх сел. на будівельні роботи.

Та на думку Жака й його жінки Марі нічого несправедливого тут не було.

І хоч Жак часто бачив здалеку панські екскурсії на автомобілях і аеропланах, він не думав про це нічого особливого, як тільки що найбільше:

„Чи бачив божевільних? Ну й кумедні оті багатії! Чого їм ото вічно кортить колупатися в отім трупнім гної!“

Та й отель „Над світовою війною“, що стовбичив своїми п'ятдесятьма поверхами серед сплюндрованої місцевости, бачив Жак теж без особливого зворушення.

Тимчасом у сільськiм шинкові, куди Жак подеколи заходив, часто панував сердитий тон.

От один сільський наймит, що вже багато вештався по світах, раптом перериває оповідання про одну з своїх пригод, трощить кулаком по столу і кляне:

„Прокляття! Ми таки неймовірні дурні! Боягузи, забльовані помийниці ми, що дозволяємо от-таке коїти! Чи уряд, не зважаючи на безліч наших прохань, робить хоч що проти тієї чуми, проти пацюків, що нині точать і руйнують зісподу всю місцевість?! Аж нічогісінько, хоч це ж дрібниця з дрібниць... Не згадуючи вже... А оте відбудовування краю, що вони на його з німців гроші взяли!! Де воно?! Де? Воно їм і не сниться!.. Одчепіться від мене з тим відбудовуванням! Кожна руїна стала предметом спекуляції! От поїдьте колись до Парижу і подивіться, як шикарно сновигають тамтешні в своїх автомобілях по місту! Он туди пливе золото, скажу я вам, а ми дивимось... Хочеться побачити, що воно ще з того буде... Та тільки ж нічого не поробиш!.. Бог з ними, з тими багатіями та й з їхнім багатством... І що ото за втіху вони собі вигадали: стромляють свої довгі носи в братські могили і не тямлять краще витратити свій час, як вештатися по боевищу. Вони перепливають для того океан, приїздять із Америки, щоб збирати отут кістки, щоб збирати кістки, кажуть... А тут, у нас, — які злидні! Хіба оце село? Хлам, гнілі дощаті халабуди... Перший путящий вітер розвалить і змете геть...“

Та ледве заходить хто з старших — чи вчитель чи старшина — цей галас одразу вщухає, бо ж треба разом лаяти міських робітників, що ось знову — котрий уже тільки раз? — страйкують.

„Восьмигодинний день!“

Селяни хрипко регочуть.

Міцно кусають зубами кінці люльок, дико пахкають хмарами диму...

„Лежні, босячня, стерви!.. Хіба ми, селяни, хоч мріяти можемо про восьмигодинний день? Їм може було б до вподоби селянам худобу забрати та врожай спалити, ге? Але ж хай хоч наважаться вийти на село! Такого паленого скоштують, що весь свій вік потім чухатимуть собі спину!..“

І старшина під загальні оплески хвастає своїм кулеметом, що з цією спеціальною метою приховав у себе в повітці.

* * *

Чотирі роки ураганний огонь війни лютував над цією місцевістю, що була Жакові батьківщиною; і лежить вона тепер гола й порожня.

Простяглася вона як велетенська опалена рана, яма на ямі, гуля на гулі. І вона сниться Жакові...

Над нею блимає сліпуча заграва сірчаної фарби, а обрій затягло соковито червоними, немов зі свіжої крові плямами.

Істоти й речі потонули в цьому чарівному царстві світла так глибоко, так незмірно глибоко, немов би вся ця німа й покинута країна опинилася на дні шкляного моря.

Але ось чути в далечині сталєне торохтіння, і видно, що лине апарат, збудований із кісток та обтягнутий чисто ніби людською шкірою. Він вільно летить у повітрі, без жадного зусилля пробиває шлакоподібні хмари, і підлітає чим раз ближче, чим раз ближче, так близько, що Жак уже може пізнати самотнього на ньому пасажира. Це невеличкий, неяскравий сивий чоловічина у фракці й циліндрі. Він з дружнім привітом вклоняється на всі боки, чисто тобі як президент республіки, коли він приймав парад переможного війська союзників на Елізейських Полях у Парижу, після підписання мирної угоди. Але цей чоловічина аж до останньої волосинки нагадує також директора банку Мішле, що має недалечко села прегарну нову віллу, куди, щоб одвідати свою родину, що суботи після закриття біржі приїздить дивовижно рівним асфальтовим шосе.

„А оце що?“ дивується тепер Жак у сні: „Ось іде ще й дощ, тільки цей дощ іде зовсім не на землю з неба, а як раз навпаки, — з землі на небо! З мільйонів людських очей тече цей дощ, цей дощ сліз, і ціла небесна півкуля — Єзус - Маріє! — туго сповнюється цих сліз, стає як вагітна і — Господи помилуй! — рветься! рветься! і враз падає огненною лавиною на землю. О, як пекельно палить розтоплений метал... Та ще й музика, ще й музика долучається до цього пекла...“

Охоплений жахом Жак прокидається.

„Рятуйте! Рятуйте!.. Марі! Хата зайнялася! Ввесь світ горить! Чи ти його теж бачила, як він верхи на „звірі“ переїхав через боєвище? Марі, банкір скаче верхи над боєвищем і — о! — на звірі, я не можу цього переказати... А далі підпалюється світ, і не з усіх чотирьох кінців, ні, він одночасно горить і зовні і з середини.

Ось пожежі сполучуються в одну, полум'я вибухає буйним стовпом, Марі... А ми, Марі, з нашим живим грішним тілом опинилися як раз посередині... Єзус - Маріє!.. Свята Матір Божа, молися за нас, бідних грішників у нашу останню хвилину... Амінь!..“

Диким голосом вигукує Жак останні слова і будить тим свою жінку.

Жінка міцно тримає його, але він знову починає, трясучись ніби в лихоманці, скригаючи зубами та з піною на вустах:

„Марі! Невже ти й досі не бачиш, як він скаче верхи над боєвищем?! Гоп, гоп, гоп, гусаса, гайсаса, гоп, гоп, гоп... Рятуйте! Рятуйте! Дзвін та гвалт! Банкір скаче верхи над боєвищем... О, як темно, як зловісно... А які тонкі й нервові руки у нього! Це пан, великий пан! Як він знову вклоняється, як надягає рукавички!.. І яка повна смутку й скорботи земля під ним! Чи чуєш ти це, Марі?! Це ж, це ж... як кінець світу... Це ж провіщення, Боже пророцтво, привиддя... Що ти думаєш, що воно таке?..“

Тим часом жінка запалила світло і простягає, благаючи, руки...
„Жак, чи ти не збожеволів? Чи не робиться в тобі щось темне? Що й вимовити не можна?!“

Та Жак белькоче далі:

„Гоп! Гоп! Гоп! Гусаса! Гайсаса! Гоп! Гоп! Гоп! Він скаче, кажу я тобі, скаче, скаче... І нема кінця його проклятій примарній пекельній їзді, аж поки не починає падати з неба вогонь, цей жахливий огонь, ця пекельна чума!“

Вони обидва стають на коліна, христяться й христяться та до ранку моляться перед невеличким віттарем, перед гіпсовим гротом з Дівою Марією, і перед вирізьбленим з дерева Розп'ятим, що висить у кутку, торкаючись своїм терновим вінцем стелі.

„... і позбав нас від лукавого!“

„Амінь! А-мінь!“ ридає монотонно Жакова жінка.

Співає півень.

* * *

Рано вранці, ще перед службою божою, біжить Жакова жінка до попа.

„Ваша милість! Що це за нещастя нам сталося, що за спокуса!“

Піп слухає оповідання жінки.

Незабаром входить і Жак.

„Це від диявола, Ваша милість. Подивіться, як він виглядає! Повне безладдя в голові!“

Піп бризкає на Жака свяченою водою.

Жак христиться.

Тоді піп бере його за руку, пробує пульса і привітно каже:

„Сідай і оповідай, Жак!“

Жак христиться.

„Іменем Бога — Батька, Сина і Святого Духа! Нічого не затаю і не додаю, поможи мені, Господи... Амінь!“

„Отже, Жак, ти бачив сон і бачив вершника в циліндрі, подібного до директора банку Мішле?“

„Так, Ваша милість, так. Точнісінько. Подібного до директора банку і на коні, та власне не на коні, бо він вільно їхав по повітрю“.

„Тепер подумай іще раз, Жак, чи він справді був у циліндрі?“

„Та певно, Ваша милість, це був справді циліндер“.

„А не троєкутка?“

„Ні, Ваша милість, не троєкутка?“

„Не така, Жак, як мав великий Наполеон? Ти ж знаєш, яка вона...“

„Ні, пане, це не була троєкутка, що носив Наполеон. Це був циліндер, напевне циліндер. А Наполеона я одразу б пізнав, коли б оце він їхав верхи над боевищем...“

„Почекай - но, Жак! І не була це постать з Апокаліпса Іоанна, одна з тих, що про неї в Святому Письмі написано: „І я уздрів розкрите небо; і бачу білого коня, і той, що сидить на ньому, — зветься вірним і праведним; він судить і карає в справедливості. І очі його були як полум'я, а на голові його безліч вінців; і написав він ім'я, що його ніхто не знав, тільки він сам. І мав на собі шати, заплямлені кров'ю.“

І його ім'я було Слово Боже. І за ним іще їхало військо в небі на білих конях...

Жак христиться і хитає головою.

„Ні, ні, ні, Ваша милість, це не він був. Той, про кого пише Іоанн у своєму Апокаліпсі, це ж святий ангол Божий... А я бачив напевне не ангола“,

„І ти бачив його справді, Жак, бачив його своїми власними очима?!“

„Присягаюся, Ваша милість! От як от-тут стою, хай мені Бог допоможе, — так і тоді я бачив його просто віч-на-віч...“

„І він осміхався і привітно на всі боки вклонявся?!“

„Так, Ваша милість! Я пригадую його обличчя вже тепер, то гаразд не можу розібрати; мені здається, що він осміхався одночасно і привітно і єхідно. А може він і зовсім не осміхався, а просто скалив зуби...“

„Але ти твердо пам'ятаєш, що на ньому була не троекутка?“

„Ні, ні, Ваша милість, це був циліндер!“

Піп неспокійно ходить по світлиці.

„А подивись мені в очі, Жак! Так, гаразд! Отже, — циліндер, а вигляд як у директора банку Мішле... Галюцинація... Як у директора банку Мішле, що справді часто їздить ранком верхи в парку. Але такого страшного, огидного звіря, такого дракона, такого змія, як ти бачив у своєму сні, Жак, — такого страховища нема в цілیم світі... Чи не був ти, бува, замолоду хорий, Жак?“

„Ні, Ваша милість!“

„Чи не бувало у тебе мокре ліжко, чи не падав ти непритомний?“

„Ні, Ваша милість!“

„А на військовій службі, Жак, чи не мав ти трипера, шанкра, чи якогось висипу на кінці чоловічого члена, на жолуді...?!“

І піп гостро дивиться Жакові в лице, піднісши пучку та патетично натискуючи на кожне слово.

„Ні, Ваша милість!.. Як вірний син церкви, присягаюся Вам: ні!“

„Тоді твій сон походить, очевидно, від перевтоми, кепської їжі, неналежної циркуляції крові, Жак... Відтепер не їж нічого гострого і тільки легкі страви... І яко мога швидче викинь свій безглуздий сон з голови, бо він дуже легко може перетворитися в блюзнірство, відьмацтво, чи в злочин перед законом... А як лягатимеш спати, — пов'яжуй мокру хустку собі на голову... І сповіди та причастя не забувай, Жак...“

Ударив дзвін сільської церкви до ранньої служби...

Жак і Марі христяться і встають.

„Громадянине Жак Рілло! Я мушу закінчити допит... Ідіть тепер зо мною до ранньої служби...“

Марі цілує попові руку.

Все вклоняючись, обидва відступають задом до дверей.

* * *

Глибоко зігнувшись, стоять навколішках Жак і Марі на останніх місцях у сільській церкві.

Вони не моляться, а голосять:

„Свята Маріє, Матір Божа, помолися за нас, бідних грішників, у нашу останню хвилину... Рятуй! Рятуй! Рятуй!..“

І як у морзі, коли могильник зі своїм помічником важкими ударами молотка забивають цвяхи в труну, так від вохких стін сільської церковки брязкотом одбиваються голоси вірної громади в хорі:

„Амінь! Амінь!“

*

Кожний класово свідомий пролетар зумів би сам пояснити сон Жака.

Для цього треба мати не якусь особливу розумну голову, а тільки те, чому дивним чином особливо розумні голови як-раз як-найупертіше противляться. Треба мати розуміння механізму історії, того, що наша історія є історією класової боротьби. І треба мати відчуття того факту з досвіду власної шкіри.

„Як на мою думку, принаймні, то пояснення твого сну, Жак, — річ надзвичайно проста“ — відповів би йому свідомий пролетар.

„Слухай добре, Жак. Ось воно.

„Ти справді бачив усе як слід: ніяку не троекутку, а цілком банальний циліндер. Правильно: банкір скаче верхи над боєвищем. І де він не ступить, а з ним і вся класа експлуататорів, скрізь там в убивчих боях земля перетворюється в боєвище, в першу чергу в боєвище Праці, — в бетоноване, галасливе од машин боєвище, звідки ростуть димарі, що ти їх у ясний день бачиш біля Парижа Це робітничі квартали та промислові місцевості з фабриками та вкритими хвилястим залізом бараками. Скрізь, куди ні кинеш оком, Жак, — скрізь це боєвище Праці стало вже фактом: і в Європі і в Америці і в усіх закутках, що залишилися ще після розділу світу. В Африці, Азії, Хіні, цей процес відбувається зараз під знаком хреста за участю християнських місіонерів. І це боєвище Праці одного дня раптовим скоком, як це неминуче походить із усієї системи, що його породжує, перетворюється в інше боєвище, що більш голо й брутално виявляє характер командного нині суспільного ладу, — в те боєвище, коли мільйони й сотні мільйонів не повільно доходять від голоду, хвороб та перепрацьованості, а в інтересах гнобителів похапцем взаємно винищують себе скоробивчими машинами марки „Патент Рапід“ і іншими засобами вбивства, що так чудово відповідають безпардонності та надзвичайному технічному розвиткові буржуазної культури.

„Банкір скаче верхи над боєвищем.

„Але ж він скаче зовсім не на чотирьохногому коні і не йде також пішки, двома ногами: він мільйонноногий, мільйоннорукий, мільйонночлений. Він іде танками, кулеметами, дредноутами, іде як погром, як шибениця, як електричний стілець, як політичне вбивство. Він хмарами бомбовозів літає в повітрі. Щоб підбадьорувати себе, він наказує поетам співати гімни про геройську смерть за батьківщину, а разом з тим випускає отрутний газ, і зачеплена тим газом людська шкіра горить на живому тілі. Він ходить і під землею та робить звідти страшні вибухи... Робить невеличкий сивий невиразний і привітний пан, що ти його часто зустрічаєш на вулиці, Жак... Поглянь на нього в його

конторі, при роботі. Він працює по дванадцять, а часто й більше годин, він невтомно працює день і ніч — винюхуючи ринки збуту, вигадуючи зачіпки до війни, вихитровуючи нові знаряддя вбивства, більш ідеальні отрути, більш ідеальні гази... Європа — це ідилія, Європа — це злиденний смітник, нікчемна грудка бруду в світовій каші... Геть з Європою!.. Ми уздровимо Європу!.. І цей невеличкий, невиразний сивий чоловічина, цей пан, орудує за допомогою кількох електричних кнопок цілим апаратом держави, цей пан разом з владою в твоїй власній країні, Жак, вони вигадали нову розкішну і цілком припасовану до гуманної доби цивілізації методу смоктати твою кров, без упину розкошувати з поту твоїх рук та видушувати з твого мозку бариш, видушувати в такій мірі, щоб цілі покоління їхньої породи безтурботно й весело могли з нього жерти. Заради їхніх жартів і веред ти злинюєш. Щоб вони могли розважатись, — сушить очі твоя жінка, божевільна з турботи за щоденний хліб. Щоб багатії мали час нудьгувати, ти натираєш собі мозолі на руках. Щоб їм ні про що не турбуватися, ти сходиш кров'ю... А проте ця метода здається тобі самому, Жак, такою шляхетною, такою людяною і доброю, що ти, коли зустрічаєш банкіра на вулиці, то низько, мало не до землі скидаєш перед ним капелюха, побожно шепочеш: „Доброго ранку, пане...“ і, зворушений його безмірною добрістю, додаєш йому наздогін: „Дивіться, це ж великий добродієць!“

„Жак! Протри ж нарешті заспані очі! Провітри на совість свій забобонний селянський череп і пошли попа під три чорти, коли він знову почне кропити тебе свяченою водою... Зовсім не треба, щоб ти до віку, ціле своє життя лишався кропленням дурнем, як був аж досі... Банкір скаче верхи над боевищем... Жак, ти ж тямив орудувати рушницею, ти ж навчився стріляти!! Хай же сниться тобі тепер друга частина твого сну, хай сниться яскраво й уперто, доки аж не перетвориться в дійсність!..“

„Ще й друга частина сну?!“ запитав би при цих словах Жак, іще з тривогою й з недовір'ям... „Одчепись! Мені вже й першої аж занадто досить...“ Але він незабаром без особливої мороки зрозумів би, що тією другою частиною сну хоче сказати його класовий товариш: Жак повинен не терпіти гніт, а вести класову боротьбу і вірити в перемогу пролетаріату.

І класовий товариш, міський пролетар, пояснюючи йому сон далі, сказав би ще виразніше:

„Банкір скаче верхи над боевищем.

„Але з цього ним утвореного боевища, Жак, мусять повстати борці, — ми самі, Жак — щоб у слушний час криваво помститися на банкірові за мільйони вбитих.

„Тепер — про ту музику, що ти чув у сні. Ти кажеш, що це були ніби удари молотків, скрегіт зубів і торохтіння кісток; ніби голосно верещав орган у сільській церкві, ніби самі собою розійшлися регістри, ніби злий вітер гув через усі дудки, ніби міх сопів як чума, а на педалях ніби тупало без перерви ціле військо.

„Тепер, Жак, коли ти вже зрозумів свій сон, ти зрозумієш і цю музику до нього.

„Насправжки, розкішні класичні симфонії, церковні концерти і чудово розмірені фуги нашому часові більше не відповідають. Ритм

нашого часу — інший, це — музика боїв і бойова карманйола особливого сорту: ще й по цей день не збудовано струмента, що передав би цей ритм, що схопив би цей пекельний темп; нема музики, що здолав би змалювати його. Час реве сам свою музику. Але останнього мотива в цій пекельній симфонії — заграє пролетаріят...

„Ото ж учися, Жак, пригравати панам до танку, коли прийде слухний час. Зі своїм струментом ти як найкраще потрапиш у лад великому оркестрові.

„Тепер, в зв'язку з дійсністю, ти зрозумієш також свою фантастичну картину, як небо сповнюється сліз, що підносяться з землі, і як уся їхня маса кінець-кінцем з велетенським гуркотом вибухає, спадаючи на землю рідким огнем... Це просто значить, що пролетаріятіві час уже брати владу, бо стільки скорботи, суму, звірячої підлоти сповнило світ, що коли б був справедливий Бог на небі, — він справді не міг би зробити нічого іншого, як тільки одним махом своєї всемогутньої руки змести з землі цю людську погань, що звикла жити з немилосердного гноблення інших людей... Та твій бог — мертвий, Жак. Та він ніколи й не жив для тебе... Тому бери рушницю на плече, коли тебе знову покличуть і грай совісно на своїм струменті, Жак. Тільки нам, пролетарям, належить раз назавжди вичистити гній з цього світу...

„Так, рятуйтесь! Рятуйтесь! Дзвін на гвалт, Жак! Банкір скаче верхи над боєвищем!!!“

І Жак, пробуджений до класової свідомості французький дрібний селянин, відповів би:

„Так, міський товаришу! Ти дав мені вірне пояснення мого сну, я добре це бачу... Попи завжди дурили нас. Ми повинні стати товаришами в боротьбі. Ти і я, ми — одне. Нерозлучне... Дай мені твою руку на тім. Міцно... Так, так тому й бути...“

* * *

А банкір скаче верхи над боєвищем.

Верхи на Бретанню, над Нормандією, верхи через Німеччину, скаче високо над річками й сухими степами, скаче аж до глетчерних пустель та скелястих стрімчаків високих Татрів.

Маїсові лани Хіни палають під тінню його крил. Як стеблини під час бурі, глибоко до землі гнуться спини й голови кулі. Згорбленим мусить бути народ, щоб банкір міг скакати верхи, верхи, верхи...

Так минає десятиліття... Банкір скаче верхи, скаче весь час. Певніше, ніж будь-коли, сидить він на своїм сідлі, як підмальована та в фракці з циліндром божа статуя...

Б'є кістками барабан.

Торохтять черепки ребер.

Гоп! Гоп! Гоп!

Рятуйтесь! Рятуйтесь! Дзвін на гвалт! Банкір скаче верхи над боєвищем...

Але дзвін, що скоро ударить, — уже не сигнал тривоги! Він уже кличе на наступ!!!

Гноблені народи підводять голови, пружиною випростують свої спини... І кінь та вершник котяться в кров і порох!

Кінець

Е. ВЕРХАРН

ЗАКОЛОТ

Туди, над майдан, де сікач гільотини,
Де нишпорить сміливо сполох лункий,
Летять божевільні думки.
Ревуть гостро сурми повсталого гніву,
Колишніх прокльонів, розчавлених мрій.
Ревуть гостро сурми на бій.
Геть вежа стара дикарями, мов оком,
Уп'ялася в небо — похмура й сумна...
Гей, слухна година луна!
Над стріху зорвалося полум'я мстиве,
І вітер сердито роями огнів
Нічняне повітря вряснів.
Всіх тих, що для їх безнадія — надія,
Которим за розпачем ради нема,
На світ виригає п'ятьма.
Незлічених кроків притишений гомін
Геть-геть розпихає тривожну луну
З-над трактів у пришлість ясну.
Піднесені руки до чорного неба,
Де блискавка ловить срібляний залім
І грима погрозово грім.
Безлузді! вигукуйте ваші накази:
Сьогодні почин бо великим ділам,
Що вчора й не снилися вам.
Гвалтують... зближаються... двері ламають...
Об лутки черкають рушниці що-мить —
Ет, байдуже — вмерти чи вбить!

Перекл. С. Сердюк

Є. ФІНІНБЕРГ

НАНА

Нанá мене тягне угору вгорі,
Нана до кіно затагнуть мене хоче.
На східцях внизу я, вона ж угорі,
Між нами вода, заболочче.

Ніч твоїм тілом розквітла, росте.
Питаєш чи йду я:— ти гнівна? не рада?—
Та йду ж бо, іду, подивлюся на те,
Як летить Злодій з Багдада.

Ти сьогодні зі мною щось надто,— пусти!
Таке я побачив, таке я уgliedів —
Мого покоління трюк голосний
З Трипільських Трагедій.

Я тихий, покірний і добрий такий.
Я прагну цих уст, що всміхаються хистко?
Я люблю твій малесенький мозок вузький,
Тендітна артистко.

У темряві вії цілую твої.
Нана, як прекрасно, що ми такі вільні! —
Багдад і моє покоління шумить,
Шумить в кінофільмі.

Додому провожу тебе я. Шумить!
Нана, перестань: все пустуєш, пустуєш.
Мое покоління шумить уночі,
Невже ти не чуєш?

Не чуєш, Нана? До землі припади —
Там гомін і грім і могутні удари.
Той гомін із поля йде раптом сюди
На нас, на нічні тротуари.

І сміється, сміється, сміється Нана.
— Нана, це той шум майорить наче ватра!
З грюкотом двері беруть на замок,
Двері театра.

І ось уночі застаюся я сам,
І розум горить мій в такому полум'янку!
Хожу я, брожу я, блукаю десь там
До самого ранку.

Блукаю де цегла, вітрини, сади,
Травнева ніч розцвіла божевільно.
І раптом я чую, мов хтось там летить
Трепетно — крильно.

Травнева ніч, майористий стяг,
І я, що стою, що замисливсь глибокий.
І жене і летить, аж крила свистять,
Птах вірлоокий.

І враз чую кроки. На площі, ген там,
На самій на площі, де порожньо, голо,
Між ніччю й світанком іде там юнак —
В руках його молот.

Нана, як сіріє на площі навкруг!
Вже небо свій схід з берегів покололо.
Нана, на коліна на площі стаю:
Йде юнак, що в руках його молот.

З єврейської перекал. П. Тичина

О. ШВАРЦМАН

* * *

...І цей секрет вночі б земля
Вітрам тихесенько без слів.
Як зашумів би вранці гай!
О, як би люд загомонів:
    Вона його кохає...
    Вона його кохає...

Криничка б — річці таїну,
А та — навпроти сонця вдень
Аж ген далекому шляху:
    „Що так і так: — всякдень
    Вона його кохає...
    Вона його кохає...

Де не піду — там скрізь привіт.
Мені тут кожен брат і друг.
І світ як цвіт,
І спів навкруг:
    Вона тебе кохає...
    Вона тебе кохає...

Зйду на гори я, на шпиль:
Живи, життя моє, красуй!
Гей, блискавко! щоб знав весь світ —
    Заполосуй:—
    Вона мене кохає...
    Вона мене кохає...

З єврейської перекл. *П. Тичина*

Академ. Д. І. БАГАЛІЙ

Акад. М. С. Грушевський і його місце в українській історіографії.

(ІСТОРИЧНО-КРИТИЧНИЙ НАРИС)¹⁾

I. ПОСТАНОВКА ПИТАННЯ. ХАРАКТЕР НАРИСУ. ДЖЕРЕЛА ДЛЯ НЬОГО

Мій нарис є присвячений тільки науковій діяльності М. С. Грушевського і то в галузі української історії. Двом іншим сторінкам його наукової праці присвячені були доповіді О. П. Ковалівського і М. О. Плевако. Одначе й усіма трьома нашими доповідями не вичерпується різноманітна діяльність М. С. Грушевського навіть в галузях наукових, — можна і треба було б освітлити значіння його праць в археології. Але й тоді залишається ще громадська й політична його діяльність. Два слова мушу сказати про загальний характер свого нарису. Це не ювілейна промова, не привітання ювілянтові: таке привітання я висловив від імени катедри історії України, Інституту Т. Шевченка, Українського Центрального Бюро Наукових робітників і його Харківської Секції в Києві 3-го Жовтня на святкуванні ювілея М. С. Грушевського. Тут я даю хоч і загальний, але науково-критичний нарис, що мусить бути не похвальним словом, не дитирамбом, а ставить своєю метою виключно освітлення наукового значіння робіт М. С. Грушевського з української історії і означення його місця в українській історіографії. Я гадаю, що мені личить це зробити, як найстарішому нині віком представникові науки української історії і товаришеві М. С. Грушевського на кафедрі української історії в Українській Академії Наук, тим більш що я не мало попрацював в галузі української історіографії і, як і шановний ювілянт, ставив своїм гаслом — *memini credere*.

Основним джерелом для біографії М. С. Грушевського є його коротка (занадто коротка) автобіографія, що її перша редакція була видана ще 1906 року, а друга, доведена до останніх часів, видана з приводу ювілея в Києві цього року, (М. С. Грушевський. Автобіографія. Друкується, як рукопис. К. 1926 р. 31 стор.). Значіння автобіографії полягає в її фактичному змісті, який, очевидно, відповідає дійсності, бо в ній немає нічого непевного і дуже мало суб'єктивного;

¹⁾ Був оголошений в дуже скороченому змісті на прилюдних зборах Харківського Наукового Товариства і науково-дослідних катедр історії України і письменства 10 жовтня 1926 р. з приводу ювілея М. С. Грушевського (40 р. його наукової праці і 60 років з дня народження); являється уривком з моєї „Української історіографії“.

автор дає факти свого життя в точних хронологічних рямцях, не систематизуючи навіть їх в окремі групи, як це може робити біограф, а там, де оповідається про хатне життя, науку в університеті і впливи української стихії, хоч і в суб'єктивний елемент (він проявляється, на мій погляд, в неповноті оцінки впливу В. Б. Антоновича і Київської документальної української історичної школи), але він, по-перше, цікавий сам по собі для характеристики автора, а, по-друге, в нього не трудно внести деякі корективи. Важніше — це занадто стислий характер відомостей, що подає про себе і свою діяльність М. С. Грушевський в своїй автобіографії, що часом переходить в реєстри і номенклатуру. З цього виникає необхідність користуватися окрім автобіографії ще й іншими першоджерелами, що також як і вона виходять од нього самого. Таким першорядним автобіографічним матеріалом з цього боку являється його стаття¹⁾ про діяльність Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, що точно, повно і яскраво малює не тільки діяльність цього Товариства і його інституцій, а й його власну першорядну роль в його організації і його власну наукову роботу за 10 років перебування у Львові. Ця багата на зміст стаття була написана для російських учених і викликана була тим, що в російській науково-історичній літературі не було не тільки оцінки робіт М. С. Грушевського і Львівського Товариства, а навіть і простих інформацій про них. І я добре пам'ятаю, яке велике вражіння зробила ця стаття на наукові кола, як українські, так і особливо на російські: для останніх це було повною несподіванкою, що викликала прихильне відношення з боку одних, а обурення з боку других. Щоб зрозуміти, чому ця стаття була зміщена в офіційному органі Міністерства Нар. Освіти, треба нагадати собі, що в цьому часопису був найкраще поставлений відділ критики, бібліографії і наукової хроніки. Додаткові матеріали для характеристики М. С., його світогляду, політичної ідеології і діяльності, а почасти і його історіософії ми знайдемо в його публіцистичних роботах, які становлять великий і своєрідний цикл серед його робіт і є зв'язані в більшій або меншій мірі і з його історичними роботами, з його історичним світоглядом²⁾. Цей цикл джерел дає багатші і повніші дані для характеристики М. С. Грушевського, як громадянина і політичного діяча в добу бурхливих подій 1906 — 1923 років, ніж його Автобіографія. Досить навести тут тільки назви цих його творів: „На порозі нової України“, Гадки і мрії. К. 1918 р., 120 стор.³⁾ Освобождение России и украинский вопрос. Статьи и заметки. СПб. 1907, VIII, 291 ст.⁴⁾; Наша політика. Львів, 1911,

¹⁾ Львовское Ученое Общество имени Шевченка и его вклады в изучение Южной Руси (Жур. Мин. Нар. Пр., 1904, Март, стр. 117 — 148).

²⁾ „Я сам прийшов до політики через історію, писав він в кн. „На порозі нової України“ (стор. 4) — і сей шлях вважаю нормальним“.

³⁾ Тут ми маємо між іншим такі статті: На перехомі, Кінець Московської орієнтації, Наша Західня орієнтація, Орієнтація Чорноморська, Нові перспективи, Культура краси і культура життя, Велика Україна, Підстави „Великої України“ — село, місто, державність, армія, нація. Українська самостійність і її історична необхідність. Новий поділ України.

⁴⁾ Тут ми знаходимо між іншим такі статті історичного характеру — Движение политической и общественной украинской мысли в XIX ст., Национальный

119 стор. (про галицьку політику); З біжучої хвилі, № 1906, 126 стор. (публіцистичні статті); Вільна Україна, К. 1917, 16 стор. (публіцистика); Якої ми хочемо автономії і федерації, К. 1917, 16 стор. (публіцистика); Хто такі українці і чого вони хочуть?, К. 1917, 15 стор. (публіцистика); З починків українського соціалістичного руху. Мих. Драгоманів і Женевський соціалістичний гурток, 1922, (дуже цікава історична розвідка з історії громадського українського руху); На село. (Чергові завдання української трудової інтелігенції). Нарешті сюди ще треба додати XXXIX і XL розділи праці М. С. Abregé de l'histoire de l'Ukraine 1920, P. 256 p., що являється переробкою з доповненнями для європейських читачів тих лекцій, що він колись читав в Російській вищій школі в Парижу.

Названі мною публіцистичні твори М. С. Грушевського, виключаючи ті, що носять історичний характер, потребують попередньої критичної коло них роботи і навряд, щоб нині на підставі їх можна було зробити певну й повну оцінку політичної ідеології і діяльності М. С., по-перше тому, що це думки самого тільки М. С., а до цього треба було б додати свідчення інших учасників і документальні архівні матеріали про його діяльність за ці часи; а вони не опубліковані і навіть точно невідомо, чи й збереглися цілком по архівах; а по-друге — і це найважливіше — аналіз цих публіцистичних матеріалів є окреме і складне завдання, якого я на себе тут принагідно не беру — погляди М. С. були тут тісно зв'язані з політичним життям. Тут ми маємо два цікаві визнання самого М. С. Грушевського з двох епох, що відділяються одна од другої 8 роками — з 1918-го і 1926 р. В своїй книжці „На порозі нової України“ (1918 р.) М. С. в передмові¹⁾ писав — „Я задумував цю книжку в ясних хвилях — інтервалах, які траплялися під час тодішнього українського визвольного руху, коли український небозвід не був ще так захмарений, як це стало з кінцем року. Я почав її писати, витримуючи той більш ясний тон, в якому уявлялись мені наші перспективи перед цим захмаренням. Та рукопис пропала, і я написав її наново. Написав, очевидно, інакше, ніж як вона писалася тоді — в більш різких і менш лагідних тонах, бо до старих настроїв повороту не було“, а далі в статті: „На переломі“ додає:²⁾ „згоріла недописана книжка, — На порозі нової України, котру я писав, як свого роду політичний заповіт. Того, що там було, я вже не напишу. Не тому, що не міг би пригадати собі написаного там — се може було б можливо, коли б останні тижні не вирили такого глибокого провалля, не зробили б такого спустошення в нашій життю, в нашій мишленню“.

Так радикально змінилася ідеологія М. С. під впливом тогочасних політичних подій. І це не в нього тільки: це доля й багатьох інших публіцистів і політичних українських діячів тих революційних

вопрос и автономия, Позорной памяти (указ 1876 р. про заборону українського слова). Украинский Пьемонт (Галичина), Вопрос об украинских кафедрах и нужды украинской науки (луже цікава), За украинскую кость (вопрос о Холмщине).

¹⁾ „На порозі нової України“, стор. 3.

²⁾ Там же, стор. 5.

часів, про які сучасники писали, що „поколебалась земля и рушились основы ея“. А в кінці своєї „Автобіографії“, складеної в Києві в часи сучасного свого ювілею 1926 р., М. С. пише: „Вибраний з кінцем 1923 р. Членом Української Академії й одержавши дозвіл на поворот, в березні 1924 р. вернувся на Радянську Україну до Києва, сподіваючись повести інтенсивну наукову роботу в нових умовах на безпосередню користь українських робітничо-селянських мас та соціалістичного будівництва України. Двохрічне перебування на Радянській Україні в повні доказало можливість продуктивної наукової праці в сих умовах.“¹⁾

Коли число перших джерел, що малюють життя і діяльність М. С., досить велике, то навпаки література про нього, оскільки вона мені відома, дуже бідна. Тут мусимо зазначити лише три присвячені йому ювілейні збірники 1906, 1917 і 1922 р. На зміст їх я зверну увагу далі, а тепер тільки зроблю ще вказівку на популярну безименну брошуру, що також викликана особливими обставинами — його вибором в голови Центральної Ради²⁾. Про його головування в Ц.Р. тут майже нічого немає — це короткий, поверховий, популярний на черк його життя. Що до його наукових робіт, то тут ми маємо дуже цінну їх бібліографію, але тільки до 1905 року, складену Ів. Єм. Левницьким.³⁾ Покладаємо надію на те, що виставка робіт М. С. Грушевського в Києві, улаштована в зв'язку з його нинішнім ювілеєм, матиме своїм наслідком повну бібліографію його робіт до 3-го Жовтня 1926 р., а київський ювілей і його відгуки в Харкові та в інших містах України дадуть нові цінні матеріали для всебічної оцінки його наукової діяльності.

II. ГОЛОВНІ ЕТАПИ ЖИТТЯ НА ТЛІ НАУКОВОЇ РОБОТИ М. С. ГРУШЕВСЬКОГО

Походження, родинні впливи і початок українських симпатій. Впливи професорів Київського університету та тогочасної української історіографії. Переїзд до Львова. Львівська доба. Закордонна і Київська доба.

М. С. Грушевський походить з давньої (XVIII в.), але бідної духовної родини, що гніздилася у Чигиринському повіті Київськ. губ. Батько мав вищу освіту, був педагогом і займав посаду директора народних шкіл на Кавказі. Складений ним шкільний підручник слов'янської мови давав йому значну ренту, що забезпечувала нам, дітям, каже М. С., „можливість не журячись за хлібом насущним, віддаватися науковій роботі замолоду“. Значні кошти завдяки тому ж підручникові батько М. С. призначив на стипендії і школу, а на батьківські кошти з банковою позикою родиною Грушевських був збудований великий будинок у Києві на Паньківській вул., спалений гарматним вогнем 25 січня 1918 р. в часи горожанської війни: „Кільканадцять запальних знарядів, згадує М. С., що влетіли один за другим до нашого помешкання

¹⁾ Автобіографія, К. 1926 р., стор. 31.

²⁾ Михайло Грушевський — Голова Української Центральної Ради.

³⁾ Науковий збірник, Львів, 1906 р., стор. 1 — 64.

й сусідніх за кілька мінут обернули в одно ogniще весь дім. Згоріли мої рукописи й матеріали, бібліотека й переписка, колекції українських старинностей, що збирав я стільки літ, збірки квілимів, вишивок, зброї, посуду, порцеляни, фаянсу, окрас, меблів, малюнків. Довго було б оповідати і прикро навіть згадувати. Ніякі сили вже тепер не вернуть його¹⁾. Я навмисне згадав про матеріальне забезпечення М. С. Грушевського і про його джерело — батьківську спадщину — бо, як він сам це визнає, матеріальне забезпечення поставило його в далеко кращі умови для наукової роботи, ніж ті, в яких звичайно знаходилися українські вчені тих часів; воно поставило його в незалежне становище і в часи студентства, і після закінчення університету, і в часи перебування в Галичині; воно дало йому можливість скласти бібліотеку і, так би мовити, музей української старовини. Батькова посада — управління народними школами — була досить висока, в тодішній педагогічній ієрархії; але батько знайомив його з життям сільського вчителювання і українознавством. М. С. каже, що „під впливом оповідань батька, що заховав тепле прив'язання до всього українського — мови, пісні, традиції — в мені рано збудилося й усвідомлювалося українське почуття, піддержуване книжками, тими рідкими поїздками на Україну, що малювалися йому в aureoli далекої вітчизни“ і контрастом чужоплеменною і чужомовною „чужини“. Отже дитячий і юнацький вік М. С. прожив поза межами України і основним джерелом його любови до України, його українофільства був його батько і книжки на українській мові і про Україну. Батьківські впливи були на національному ґрунті, соціальні моменти в сім'ї, що належала до інтелігенції, хоч ґрудової, але заможної, були непомітні. „В Тифліській гімназії, далі згадує М. С., я з запалом читав все, що міг дістати з історії, історії літератури і етнографії України і, скріпивши книжними джерелами те знання української мови, яке виніс з дому, став пробувати свої сили в белетристиці — прозі і віршах“. Українську мову М. С. скріпляв, як бачимо, книжними джерелами. Цим, очевидно, пояснюється занадто книжний характер язика М. С., як в його історії України, так і у всіх його наукових творах, а довге перебування його в Галичині, у Львові, також оддаляло його од живого струменя народної мови і наближало його стиль до стилю галицьких вчених. Але до цього треба додати, що стиль белетристичних творів М. С. зовсім інший — досить легкий, іноді поетичний;²⁾ тут можна вбачати вплив мови представників українського красного письменства, як, наприклад, І. С. Нечуй-Левицький, якому М. С. вислав 1884 року перший транспорт своїх белетристичних творів. „Заохочений ним, я, — згадує М. С. — далі працював над виробленням своєї мови й белетристичного хисту“. В цей час він навіть мріяв зробитися українським літератором. Але переміг нахил до наукових студій — а саме до українознавства. „Українознавство, пише він, являлося для мене будучою спеціальністю, лише я вагався, з котрого боку підійти до нього чи від славистики, чи від історії. Монографії Костомарова, Записки о Южной Руси

¹⁾ М. Грушевський, „На порозі нової України“, К. 1918, стор. 5 — 6.

²⁾ Див. збірник його оповідань „Sub Divo“, що були складені в ранні роки. К. 1918.

Куліша, збірники Максимовича і Метлинського, Історія Січі Скальковського, Історія слов'янських літератур Пипіна, перші річники Київської Старини", перечитані мною в р.р. 1881—5, послужили провідними нитками моїх інтересів і планів. Нарешті історія бере гору над славистикою; полеміка про початки Русі, різні теорії княжої Русі, полеміка слов'янофілів з западниками, теорії початків козацтва, не кажучи про спори українофілів з централістами, оборону і заперечування прав української літератури і національного розвитку, викликали в мені, гімназисті V-VII класи, велике зацікавлення.

Я читав з сеї сфери багато, виробляючи собі з сеї літератури, без чужого проводу (між учителями чи знайомими в Тифлісі не було кому його дати в сій сфері), певні провідні ідеї історії, і збираючися в університет, розпоряджав солідним запасом знання фактичного і теоретичного". З тієї літератури, що наводить М. С., видно, по-перше, що в ній явна перевага на боці української історії в широкому значінні цього слова, цеб-то з етнографією і фольклором, і по-друге, що вже тоді, в гімназії, він цілком був захоплений сучасною йому українською історіографією. Ті теми, якими він зацікавився, стосувалися до стародавньої князівської Русі, козацьких часів; збірники українських пісень Метлинського і Максимовича вводили його в українську народню словесність, що нею він цікавився завжди і в останні часи, коли складав свою історію української літератури і влаштовував „Согрус“ народніх українських дум, відновлюючи тут традиції Антоновича і Драгоманова і їх школи. Студювання „К. Стар.“ за першу половину 80-х років також поставило його під безпосередній вплив тогочасної української історіографії, бо він сам каже, що не мав проводиря в цьому читанні; але таким проводарем був сам часопис, що виявляв організовану наукову думку в галузях українознавства взагалі, в українській історії особливо. Київський університет, куди вступив М. С. і проходив там курс на історико-філологічному факультеті в другій половині 80-х років, дав йому, як він каже, надзвичайно мало. Він малює його дуже негативними рисами і з своїх професорів згадує тільки про В. Б. Антоновича. Але оскільки правдиво виявляється тут догана чорносотенним професорам, що проводили в ньому україножерську політику і утворили задушливу атмосферу, остільки в інтересах справедливості треба сказати, що з наукового боку були і видатні професори, що у них можна було вчитися і такому добре підготовленому студентові, яким був М. С. Я сам — вихованець історико-філологічного факультету Київського університету, правда трохи раніших часів (1876—1880 р.), але професори наші були майже ті ж самі. І на мою думку, про декого з наших учителів-професорів можна і треба згадати з позитивного боку і як про викладачів, і як про наукових робітників. Тут в центрі уваги серед професорів М. С. треба поставити нашого спільного вчителя В. Б. Антоновича і учителя декількох поколінь студентів, що під його безпосереднім впливом обирали своєю спеціальністю українську історію, починаючи од старіших — Ор. Ів. Левницького, Н. П. Дашкевича, продовжуючи нами — молодшими — П. В. Голубовським, Ів. Одр. Лівниченком, мною і кінчаючи ще молодшими, до яких належали усі ті, хто склав на дані ним теми обласні монографії; тут ми

бачимо, окрім М. С. і М. В. Довнар-Запольського, і О. С. Грушевського, і В. Є. Данілевича і інших. М. С. був також учнем В. Б. Антоновича, вийшов з його історичної школи, як і всі ті, що я назвав їх прізвища. Але М. С. про В. Б. Антоновича, яко свого вчителя і керівника, говорить якось невизначно: „семінарії поставлені були, каже він, незвичайно слабо... Найбільша окраса тодішньої української науки, проф. Антонович, робив вражіння чоловіка утомленого нагінками (начальства); він ухилявся від ближчих зносин з студентами й все більше відсувався від історії в „спокійніші“, як на ті погані часи, сфери археології, історичної географії, нумізматики“. Однак українська археологія для В. Б. Антоновича не була тільки спокійною пристанню і своїми розкопками він закладав міцні підвалини і для української історії до-історичних і історичних її часів; вони були дуже корисні і для самого М. С., коли він складав 1-й том своєї „Історії України-Руси“: це ж саме треба сказати й про історичну географію України, а почасти й нумізматику. Що ж до історії України, то як-раз в ці часи В. Б. почав робити підсумки своєї праці і 1891 року випустив в світ перший том своїх „Монографій по історії Західної и Юго-Західної Росії“, в 1902 році була надрукована його історична праця — Волинська тривога 1789 г., що над нею він працював і раніше; в 1885 р. видав він складену вкупі з Пр. Бецом науково-популярну монографію „Исторические деятели Юго-Західної Росії в биографиях и портретах“. В 1888 році випустив „Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Західної Росії“, що явився наслідком його наукової подорожі по Галичині; (нарешті доказом єднання його з студентською українською молоддю являються ті лекції, що він читав дома по історії козаччини.

Таким чином, не можна сказати, щоб пр. Антонович відсувався од української історії і молоді. Я, власне, слідкуючи уважно за науковою діяльністю В. Б. Антоновича, виніс таке вражіння, що, кажучи взагалі, ні він не відсовувався од української історії, поки його не знесилила тяжка хвороба, ні вона не відсовувалася од нього. Хоч зрозуміло, були моменти, коли він зосереджував свої інтереси й на археології, а нумізматику займався між ділом, видавши свою основну працю з нумізматики (Описание монет и медалей нум. К. у-та) пізніше — 1896 року.

В автобіографії М. С. не говорить, що він працював в семінарі В. Б. Антоновича (а такі семінари його були поставлені дуже гарно і в мої і пізніші часи — деякі реферати, що там зачитано, були надруковані), а в примітці до свого начерку „Южнорусские господарские замки в пол. XVI в.“ (стор. 1) говорить: „Настоящая тема была предложена проф. В. Б. Антоновичем в осеннем полугодии 1887 г. после того, как на практических занятиях были прочтены и объяснены им некоторые описи южнорусских замков; тогда же была написана и предлагаемая работа — теперь она является в несколько переработанном виде. При составлении ее я пользовался также указаниями и объяснениями В. Б. Антоновича, которому приношу искреннюю благодарность“. На третьому курсі М. С., як сам оповідає в автобіографії, взявся до більшої роботи на дану факультетом (проф. Антоновичем) тему „История Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV в.“,

„Праця дістала золоту медаль і я був зіставленим при університеті професорським стипендіятом по кафедрі руської (російської) історії“. Це була одна з тих обласних монографій з історії стародавньої Русі, що низка їх була написана на теми В. Б. Антоновича і що в своїй цілокупності освітили по новому обласну добу і склали цілий цикл робіт, що вийшли безпосередньо із наукової школи В. Б. Антоновича. М. С. явився в свій час окрасою цієї школи, але вийшов, як і всі інші, з цієї школи. М. С. не називає нікого іншого з професорів свого часу. Він дає загальну негативну характеристику тодішніх курсів і викладів, кажучи, що „на перший план висунено було класичну філологію, все інше зіпхнено на другий план, обкрадено й обмежено загальними курсами“. Але ми повинні згадати, що російську історію, крім В. Б. Антоновича, викладав дуже видатний російський історик В. С. Іконніков, автор монументального „Опыта русской историографии“, перший том якого вийшов як раз в 1891 році, а потім учень Антоновича — талановитий П. В. Голубовський, що його кафедру після його смерті хотів зайняти М. С. Нову всесвітню історію викладав видатний вчений Ів. Вас. Лучицький, а кафедру історії всесвітньої літератури займав Н. П. Дашкевич; на юридичному ж факультеті був основоположник в розробленні історії західно-руського права пр. М. Ф. Владимирський-Буданов, що одночасно був в часи М. С. і головним редактором комісії для розбору давніх актів і написав навіть передмову до тих двох перших томів 8-ї частини „Архива“, де були надруковані акти Барського староства і розвідка на підставі їх М. С. Грушевського. І коли взяти на увагу, що і пр. Н. П. Дашкевич, і пізніше пр. І. В. Лучицький були захоплені науковим українським рухом, хоч викладали інші дисципліни, то треба буде прийти до висновку, що в Київському університеті, за часи М. С. і раніше, і пізніше, українська історіографія мала видатних представників, а інші працювали за межами університету в Київській комісії для розбору актів, в товари. Нестора і т. інш., і це все в сукупності своїй, коли б до цього додати ще ті наукові сили, що скупчені були в „Київ. Стар.“ (згадаймо тільки про О. М. Лазаревського), і ті, що працювали в галузі української історії і українознавства поза межами Києва, наприклад у Харкові — де були Потебня, Сумцов, я, і в Україні взагалі, то треба буде прийти до висновку, що все це дуже сприяло науковому розвоєві М. С. і утворенню з нього видатного українського історика, звичайно на тлі тих здібностей і того хисту, що були в нього самого, вкупі з великою захопленістю науковою роботою. Треба однак *sunt quibus tribuere* — і я просто нагадав тут про те, про що не сказав сам М. С., мабуть завдяки дуже обмеженому розмірові своєї „Автобіографії“. А сказати про це доконче треба, щоб зберегти історичну перспективу в оцінці двох наукових осередків — Києва на Україні, що підготував М. С. для Львова і Галичини, і Львова, куди Київ впрядив М. С. для утворення нового наукового центру для Галичини і частини України. М. С. розвинув велику діяльність в цьому українському П'ємонті головню галицькими силами; але не треба забувати, що хоч українські вчені безпосередньо і мало допомагали розвиткові Львівського Наукового Товариства, на що скаржитися М. С., однак українська історіографія в Києві і на Україні являється

тим джерелом живої води, що з нього широким ковшем черпав і Галицький Львів—і до прибуття туди М. С. і після його прибуття. Щоб упевнитися в цьому, треба тільки нагадати, яке велике значіння для Галичини мала „Історична Бібліотека“ Ол. Барвінського, яку видавано спочатку поза Товариством— вона являється перенесенням до Галичини з України найцінніших робіт з української історії; це було немов цілковите перенесення в Галичину робіт української історичної документальної школи, що спричинилося і до наукового відродження Галичини в галузі українознавства і української історії. Велика заслуга Галицького осередку і його перевага над Київом полягала лише у тому, що там можливо було розвинути українську історіографію на рідній українській мові, але сили її скупчувалися і залишалися на великій Україні, хоч примушені вони були писати майже виключно російською мовою. Нам треба було в'яснити це питання, щоб освітлити правильно новий етап в життю М. С.— його переїзд до Львова.

III. ЛЬВІВСЬКА ДОБА ЖИТТЯ (1894—1914 р.) І ПОВОРОТ ДО КИЇВА

Сам М. С. оповідає про свій переїзд до Львова так. „В українських кругах Київа, де обертався я, надавали тоді велике значіння реформі „Товариства імени Шевченка“, ждали помочи зі сторони поляків українському культурному й освітньому рухові по т. зв. „угоді“ українських народовців Галичини з Правительством. З початком 1891 р. проф. Антонович, вернувшись з подорожи в Галичину, розповів мені про план катедри української історії на Львівському університеті: сю катедру пропонувано пр. Антоновичу, але він не хотів брати на старі плечі сього тягару й рекомендував мене. План сей був прийнятий мною з ентузіазмом, з огляду на те значіння, яке надавалось тоді в київських українських кругах галицькому рухові: кияни сподівалися сотворити в Галичині всеукраїнське культурне огнище, літературне і наукове, працею письменників і учених всієї України і здобутками його проломити систему заборони українського слова й національності в Росії, підняти в ній національний рух і т. д. „4-го жовтня 1894 р. „царським рескриптом“ була заснована на Львівському університеті катедра всесвітньої історії з спеціальним оглядом на історію Східньої Європи“ (так змінено первісний план заснування катедри української історії, а тодішній міністр Гауч мотивував цю зміну тим, що українська історія не може уважатися конкретною наукою—*Ruthenische Geschichte ist keine konkrete Wissenschaft*— і тоді ж на цю катедру іменовано мене (офіційну пропозицію було зроблено рік скорше)“. Тут звертає на себе нашу увагу опаска австрійського уряду і поляків Львівського університету назвати справжнім іменням катедру української історії і чудернацьке мотивування цього тим, що історія України не має конкретного змісту. В одній з останніх книжок записок Н. Тов. Шевченка у Львові надруковано статтю Ол. Барвінського¹⁾ про утворення цієї нової катедри

¹⁾ Ол. Барвінський. Заснування Кат. Історії України в Львівському університеті. (Зап. Науков. Тов., т CXXI—CXXIII, стор. 1—18).

у Львівському університеті, і там ми можемо прочитати про те, з якими перипетіями, труднощами і тяганиною проходила справа з утворенням нової катедри з одного боку і призначенням на неї М. С. Грушевського з другого. Там освітлено роллю проф. Антоновича, з яким мав розмову О. Барвінський ще 1885 р. На Галичину В. Б. Антонович дивився, як на Український П'ємонт. Підтримував цю справу з польських магнатів Адам Сапега, що був присутній на зборах гуртка, де обмірковувано цю справу. Антонович торкався цієї справи в часі своєї наукової подорожі у Відню і у Львові в 1890 р. Переговори ведено з намісником Бадені і Бобжинським, — з участю Ол. Барвінського і галицьких кол, О. Кониського і Київської громади (не громади, а громадянства, як пояснює М. С.). Очевидно, що з боку політичного (а питання це вирішалося головним чином на цьому ґрунті, — як угода між галицькими народолюбцями і поляками) поляки бажали бачити серед свого професорського кола у Львівському університеті старого Антоновича, а не його молодого учня — мотиви тут досить ясні і зрозумілі, але примушені були погодитися і на М. С. Грушевського, покладаючи мабуть надію на „угоду“ з його боку, хоч у цьому однак дуже помилилися. М. С. кинувся в роботу, як каже, „з молодечим завзяттям, не передчуваючи ще тих розчарувань і і трудного положення, яке чекало мене в Галичині. З приїздом моїм до Галичини — слідом, умер проф. Огоновський, і на мене спало, так сказати, наукове представительство Галицької України“. М. С. почав одночасно викладати лекції в університеті (що однімало спочатку багато часу) і реформувати і переводити на науковий шлях Товариство імени Шевченка; перейняв на себе редакцію „Записок“, заклав при Товаристві нові спеціальні видання. „Надії на участь українських учених з Росії в сій (мовляв так пожаданій для Російської України і потрібній) науковій роботі були марні: одні обіцяли й не давали нічого, інші викручувалися ріжними вимівками. Навіть книжки чи справки тяжко було допроситися, хоч як смертельно тяжко було працювати в тодішнім Львові, при браку якої-небудь бібліотеки з порядним добром літератури й періодики до української історії чи іншої української дисципліни“. Мені здається, що в цих словах є деяке перебільшення і, очевидно, тут виявилось песимістичне вражіння М. С. з того часу, коли ці рядки були написані в першій їх редакції — в 1906 році. В дійсності вчені України брали деяку участь в виданнях Львівського Наукового Товариства — можливо було б назвати ряд імен учених з України, що друкували свої роботи в „Записках“, і їх називає серед галицьких учених і сам М. С. в своєму огляді діяльності Товариства, що був надрукований в Ж. М. Н. Пр. в 1904 р. Ось ці автори — Ф. К. Вовк, що дав декілька першорядного значіння розвідок з археології України, Ястребов, В. Доманицький, Паночовний, Дикарев (Грецька колонізація Чорноморського побережжя і слов'яно-руська мітологія), П. В. Іванов, Лотоцький, Ол. Радакова, О. О. Русов, Ол. Маркевич, Литвинова, Могильченко, П. Житецький, М. Драгоманов (два тома статтів), Стешенко, Б. Грінченко, Ол. Кониський (капітальна біографія Шевченка) і нарешті сам М. С. з його численними і важливими розвідками, матеріалами, критичними замітками. До цього треба додати тих українських учених, що надіслали свої цінні роботи

до „Наукового Збірника“, виданого на пошану М. С. у Львові 1906 року. Усього цього, очевидно, одначе замало в порівнянні з тим, що дали галицькі вчені за ці ж 10 років. Але виходить все таки, що надії М. С. на участь українських учених в роботі Н. Т. ім. Шевченка у Львові були не зовсім марні. А щоб це зрозуміти, треба все таки нагадати собі, що в ці часи наукова діяльність українських учених на полі українознавства не завмерла на Україні, як, наприклад, в тій же „Київській Старині“, що притягала навіть галицькі сили, як Франка, і в Харківському історично-філологічному товаристві, в товаристві Нестора у Києві, в Одеському товаристві історії і древностей і т. ін. Треба взяти на увагу також ще труднощі, зв'язані зі зносинами з Галичиною, можливість для українських авторів друкувати розвідки з українознавства, написані ними російською мовою в межах України на державні і громадські кошти, одержуючи хоч і злидений гонорар, що був одначе додатком до злидненого утримання, і нарешті бачити свою роботу не тільки надрукованою (одержавши її один примірник), а й поширеною серед наукових кол і читачів взагалі; російські видавництва, що охоче приймали до друку роботи українських учених і ширили їх серед широких кол російського громадянства, були також немов конкурентами Львівського Наукового Товариства в цій справі. А поширення наукових робіт з українознавства українських вчених також мало свою рацію: і це добре зрозумів і сам М. С., що частенько видавав свої роботи і по російському. І нарешті треба поставити питання — чи могла б бідна Галичина взяти на свої плечі видання усєї українсько-галицької продукції, що не мала навіть збуту в Україну?

Ще прикріше було переконатися М. С. у тому, що надії на згоду з поляками були марні. І вони справді були марні — тут кияни старшої генерації помилилися: „поляки нічим не схотіли поступитися в своєму пануванні і не розуміли інших відносин до русинів, як відносин пануючої народности до служебної“.

Відносини М. С. з професорами-поляками Львівського університету також зіпсувалися, бо вони хтіли в ньому бачити покійного послухника польського панування. Москвофільські діячі дивилися на М. С., яко на сепаратиста. Наново підогрілися напади на нього з цього боку з появленням виданого ним в Росії в 1904 р. „Очерка истории украинского народа“, в яким, додає сам М. С., „вороги українства справедливо добачали історичне оправдання національних українських змагань“. Це утрудняло становище М. С. у Львові, і він не приїздив навіть на Україну до 1905 р., що було прикро і трудно для нього, бо не давало йому нормальних умов для наукової роботи. А робота все зростала. Університетські курси він будував так, щоб на підставі їх скласти курс історії України, вів семінари, що допомогли йому утворити школу учнів. Але ще жвавіша наукова робота йшла в наукових інституціях і закладах товариства ім. Шевченка. І нарешті дуже енергійну наукову роботу провадив М. С. і сам персонально, видаючи документи для історії України і складені на підставі їх розвідки.

Одночасно він задумав скласти і історію України-Руси. Цікаві його визнання про те, що ця історія виникла з його університетських

курсів: „Написання суцільної історії України рано, ще в київських часах, стало моєю задушевною гадкою, до певної міри питанням чести своєї і свого покоління, супроти того, що й найвидатніші репрезентанти університетської історіографії старшої генерації тоді ще вважали це річчю, для якої час ще не наспів — бракує матеріялу, зістаються величезні прогалини і т. д. В своїх гадках мав я тоді написання історії короткої й загально-приступної, в трьох невеликих томиках, які б обіймали старий, Литовсько-польський і новий період. Зайнявши катедру, я сім семестрів з ряду (1894 — 1897) читав загальний курс історії України. Повторений потім вдруге ще раз в р. 1898 — 1901, курс сей мав послужити мов би скелетом тої задуманої історії. Кажу „скелетом“ передовсім тому, що курс цей слідив лише провідну нитку політичної історії, не вдаючися в історію культурну, огляди устрою, економічного життя і т. д., що потім зайняло таке важне місце в остаточній реалізації плану. Курс цей відповідає в томі I главам 3, 5 і 6, і 1-му екскурсу, в т. II гл. 1 — 3, в т. III гл. 2 — 3, цілому т. IV, потім наступала історія козаччини до знесення автономії України, а глава 1 — 2, 4 і 2-й екскурс тому I, гл. 4 — 7 т. II, гл. 3-я і 4 т. III, і цілі V-й і VI зовсім або майже зовсім не входили тоді, а й те, що потім увійшло в історію, увійшло в далеко повнішій і детальнішій формі. Ближче розглянувшись, прийшов я скоро до переконання, що розпочати діло треба не такою популярною й короткою, а ширшою й строго науковою історією України, яку б потім можна було переробити в коротку й популярнішу“. I-й том своєї історії М. С. почав обробляти в початку 1897 р. і склав його на протязі 2-х років, а вихід його з друку припав на ювілей українського відродження 1898 року. Тут цікаве визнання М. С., що думка про складання історії України прийшла йому вперше ще у Києві, хоч це була скоріше мрія і не про історію, що він її написав у Львові, бо навіть у Львові він спочатку мав на меті скласти тільки коротку історію України. Цікаво, що історія його виникла на ґрунті тих загальних курсів, що він викладав в університеті. І справді можна навести аналогії й інших істориків Росії, України, що таким самим шляхом підходили до складання своїх синтетичних робіт — нагадаю про С. М. Соловйова, В. О. Ключевського і С. Ф. Платонова (особливо про другого з них) і нагадаю при цій нагоді і про себе, що і моя „Русская История“ (т. 1 і 2-й), як і „Історія України“, що її 1-й том незабаром повинен вийти в світ, в основі своїй являються наслідком моїх курсів в Харківському Університеті, що я читав на протязі 40 років. І це зрозуміло. Слухачі тут являються немов майбутніми читачами; на них іде перевірка лектором матеріялу і його форми, а спеціальні курси і семінари становлять додаток до загальних курсів, доповнюючи їх більш спеціальним матеріялом і окремими екскурсами в сфері спірних питань. Муху зроби з пригоди вказівки М. С. на те, що стара генерація істориків, а саме В. Б. Антонович — вважали цю спробу передчасною, одно пояснення. В. Б. Антонович читав також загальні курси з історії південно-західньої Руси, хоч вони не мали титулу — історії України, а по суті були такими в своєму літографованому вигляді, бо їми користувалися як цілі покоління студентів-слухачів, так і сторонні люди; і оттак були літогра-

фовані курс до -монгольської доби, історія Галицької Русі, історія Південної Русі і нарешті джерела з історії України (усі на російській мові, на якій обов'язково було тоді викладати лекції). Думка про потребу хоч короткої, але систематичної історії України існувала серед київських громадян ще в ті часи, коли М. С. не приступив до складання своєї історії України. І для здійснення її був навіть оголошений редакцією „Кіев. Стар.“ конкурс, на який озвалися О. Я. Єфіменко (її й мала на меті конкурсна комісія), що й написала відому усім талановито складену „Історію українського народу“.

Нагадаймо трохи історію цієї справи, бо вона виправляє занадто рішуче твердження, що в українських істориків старої генерації зовсім не було думки про можливість скласти історію України. Об'ява про конкурс була оголошена в 12-й кн. „Кіев. Стар.“ за 1895 і 1-й за 1896 рік, а в 2-й кн. був зміщений програм „Очерков по истории Малороссии“. Інтересна схема, в якій мусила складатися історія. Уся вона повинна була складатися з 8 відділів: доісторична доба, вел. кн. Київське, уділи Південної Русі, Південна Русь в складі вел. кн. Литовського; польське панування і козацтво до 1648 р.; козацтво після 1648 р.; Україна в XVIII в., Україна російська і австрійська. Тут в основу покладена, як ми бачимо, схема, досить близька до тієї, що згодом в 1904 році опублікував М. С., в якій писав він свою історію. Найхарактернішою рисою цієї конкурсної схеми є те, що історія України починається з доісторичної доби, передбачає скитів і їх наступників в українських степах, а далі слідкує за українською народністю в Вел. Кн. Київському, в обласній добі, в скл. Вел. Кн. Литовського і Польщі, визнає окрему козацьку добу в XVII—XVIII в. і закінчується скасуванням гетманщини, занепадом і відродженням української нації на Україні російській і галицькій. Так приблизно збудована схема і великої історії України М. С., і його короткого науково-популярного „Очерка истории украинского народа“. Конкурсний програм, оскільки відомо, був складений за найближчою участю пр. В. Б. Антоновича. І таким чином, ніяк не можна після цього сказати, що „найвидатніші репрезентанти української історіографії старої генерації тоді ще вважали це річчю, для якої час іще не наспів“, в усякому разі вони утворили конкурс на складання науково-популярної історії України, склали програм і схему і доручили виконання цієї відповідальної роботи О. Я. Єфіменко, що також належала більш до старої генерації істориків і дивилася сама на себе, як на духовне чадо Антоновича.

Ось як сама О. Я. Єфіменко оповідає про цю свою справу „В январе 1896 года „Киевская Старина“ — специальный журнал, посвященный вопросам южнорусской истории — обнародовала программу научно-популярной „Истории Южной Руси“. Программа эта была составлена местными учеными специалистами предмета и имела в виду свести воедино существеннейшее, что дала до сих пор детальная разработка вопросов Южнорусской истории, приспособив изложение к интересам и потребностям большой публики. Так как я уже в течение нескольких предшествовавших лет занималась южнорусской историей — правда, главным образом не политической, а внутренней, то я решила взять на себя предлагаемую задачу, сознавая мною за

общественно - необходимую. Указанным обстоятельством определяется до известной степени характер предлагаемого труда, его формальные рамки. Но в этих формальных пределах, принятых мною за обязательные, я сохранила за собой свободу группировки материала и его освещения. Я не оставляю в пренебрежении фактов истории внешней, политической, но отвожу им относительно скромное место по сравнению с фактами истории внутренней, по отношению к внутренней жизни южнорусского народа я менее останавливаюсь на описании отдельных явлений этой истории, чем на уяснении того социально - исторического процесса, которым обуславливаются эти явления"¹). Таким чином О. Я. Єфіменко дивилася на свою історію українського народу, як на конче потрібну для суспільства, трималася схеми і рамок конкурентної комісії, але — це вже власне від себе — звертала особливу увагу не на політичний бік історичного процесу і навіть не на окремі явища внутрішнього життя, а на в'яснення соціально-економічного процесу. І коли ми звертаємося до її історії, там ми й побачимо оці характерні риси її роботи, що її загальну характеристику²) я дав в своїй передмові до 3-го її видання (першого українського за моєю редакцією), звернувши увагу і на високу її вартість з боку змісту і наукових узагальнень, і на надзвичайно художню форму викладу, що наближає автора до таких мистців історичного стилю, як Костомарів і Ключевський. Я примушений був зробити цей екскурс (на зразок тих, що їх так багато у самого М. С.), щоб прослідкувати за виникненням і розвитком в українській історіографії думки про складання систематичної історії України.

І-й том „Історії України - Руси“ М. С. був прийнятий в Галичині з ентузіазмом, але ввозити її в Росію було гостро заборонено (і ця заборона була знята аж в кінці 1904 р. в наслідок гарячого листа, написаного М. С. до Святополк - Мирського). В наукових кругах, згадає М. С., російських і польських книгу ґрунтовно замовчано, як і взагалі цілу історію: та і з українських істориків - спеціалістів ніхто не дав оцінки чи навіть статті про н-ї“. Це не зовсім так, бо дуже прихильну рецензію на 1-й том написав відомий польський вчений проф. Брюкнер.

За I м томом вийшли в світ дальші, при чому М. С. доповнював і перероблював деякі з них, випускаючи новими виданнями (другими виданнями вийшли перші 4 томи). Хронологія видань була така: 1-й том в першому виданні вийшов 1898 року, другим — 1904 р., третім — 1913 р., 2-й том першим виданням 1899 р., другим 1905 р., 3-й — першим виданням 1900 р., другим 1905 р.; 4-й другим — 1907 р.; 5-й — 1905 р., 6-й — 1907 р.; 7-й — 1909 року; 8-й — частина перша (1626 — 1638) — 1913 р., частина друга (1638 — 1648) — 1915, частина третя (1648 — 1650) аж 1922 р. Виходить, що за часи перебування в Галичині, з 1898 до 1914 р. (за 15 років) М. С. надрукував 7 томів і першу частину 8-го тома, коли за усі останні 12 років (з 1914 до 1926 р.) вийшло в світ тільки 2 частини 8-го тому.

¹) А. Я. Єфіменко. История украин. народа. Вып. первый СПб 1906. Изд. Брокгауз-Ефрон, стр. 1.

²) Характеристику її історії див. у мене в моїй передмові до 1-го вип. її „Історії укр. народа“.

Од роботи коло історії М. С. одходив для інших наукових робіт. З приводу недопущення на Київському Археологічному З'їзді доповідів на українській мові, був закладений і виданий у Львові збірник цих доповідів; в 1904 р. М. С. видав російською мовою свій „Очерк истории украинского народа“, як наслідок курсу лекцій, читаних ним у Парижу; в 1905 р. М. С. зробив подорож на Україну в зв'язку з революцією 1905 р., тоді ж організовані були археографічні експедиції до Харкова, Москви, Кракова, Варшави, Петербурга. З 1906 р. діяльність М. С. стала чим-раз більше переноситися на велику Україну — до Києва. Він взяв жваву участь в українському визвольному рухові і надрукував ряд робіт публіцистичного характеру. В 1907 р. у Києві було організоване українське Наукове товариство і він був обраний за його голову. В 1907 р. написав популярну книжечку — „Про старі часи на Україні“, декілька разів передруковану і перекладену на інші мови. В 1908 р. М. С. виступив кандидатом на конкурс по кафедрі російської історії в Київському університеті. Другим кандидатом був професор Ніжинського історико-філологічного інституту В. І. Савва. Оцінювати роботи обох кандидатів було доручено окремій комісії з професорів історико-філологічного факультету. Не можна було ніяк рівняти професора В. І. Савви (нині покійний) з роботами проф. М. С. Грушевського з наукового боку. Але до справи підійшли тогочасні чорносотенні елементи з реакційно національно-політичного боку. Орган російських націоналістів-чорносотенців „Киевлянин“¹⁾ з приводу цього писав, що оцінка декількох сотень праць Грушевського дуже трудна, бо „значительная часть трудов Грушевского написана на мало понятном наречии, разработанном в последние годы группой галицких украинофилов“. В чорносотенному часопису „Закон и Правда“ (1907 № 144), що видавав Юзефович, була з приводу кандидатури Грушевського надрукована пасквільна стаття редактора, де говорилося про „подлые“ політичні цілі таких професорів, як Грушевський, що його проводять пр. Перетц і Довнар-Занольський; „Грушевский „захватным“ правом осуществит преподавание на „украинском воляюке“; в случае противодействия власти из-за этого начнутся всевозможные забастовки; таким образом, киевская университетская жизнь на многие годы будет отравлена новым ядом украинomanства, как это мы видели на примере Львовского университета... Вот почему в этом вопросе должны выступить со всею возможною настойчивостью киевские патриотические партии и союзы, выразив категорически, что для г. Михаила Грушевского в киевском университете места нет и быть не должно. Киев — колыбель России и центром украинской автономии никогда не был и не будет“²⁾. В ліберальному часопису „Киевский Голос“ була надрукована ґрунтовна стаття М. П. Василенка, що одстоювала кандидатуру М. С. Але „Закон и Правда“ виступила проти М. П. Василенка і між іншим доводила, що не можна вірити професорським

¹⁾ Див. брошуру „К вопросу о кандидатуре на кафедру русск. истор. Мих. Грушевского“. К. 1908 г.

²⁾ Це нездійснене чорносотенне пророкування нагадує мерзотне, також не здійснене Валувєвське, що української літератури не було, нема і не буде.

оцінкам, коли „Харьковские профессора, примкнувшие к академическому Союзу, провели в ректоры украиномана г. Багалея, і сейчас же г. Грушевский и г. Франко оказались достойными докторских степеней“. Далі автор наводить багато непристойних виразів на адресу М. С., що дали привід йому притягти автора до суду. Але катедри в К. У - ті М. С. все ж таки не одержав. Я гадаю, що М. С. повинен був задовольнити ювілейний тріумф в його персоні 3 - го жовтня української науки, що не була визнана в той час київським університетом, і цей тріумф дали ті вожді революції, що їх портрети нині висять в актовому залі ІНО ім. М. П. Драгоманова.

Згодом в 1911 р. М. С. видав в світ „Ілюстровану історію України“ українською й російською мовою. В 1910 р. випустив по - російському свою „Киевскую Русь“ (частина 1 - го тому „Історії“), а в р.р. 1913 — 1914 два томи „Истории украинского козачества“ (переклади з VII — VIII т.), а також популярну переробку відповідних розділів „Історії“ під назвою „Культурно-національний рух на Україні XVI і XVII в.в. з ілюстраціями В. Г. Кричевського. 1 - го вересня 1914 р. закінчилося 20 років служби М. С. у Львівському університеті і він подав на димісію, щоб переїхати до Києва. Але насунулася світова війна і поруїнувала всі плани. І коли М. С. приїхав з сім'єю до Києва, то був заарештований, засланий в Сибірець, потім його переведено в Казань, а звідтіля в Москву. Там він продовжував свою історію. Лютнева революція визволила М. С. з цього заслання. Він був обраний Головою Центральної Ради в Києві при її організації і пробув на цій посаді з березня 1917 р. по квітень 1918 р., займаючись головним чином політичною діяльністю. Після гетьманського перевороту жив у Києві інкогніто. Виготовив за цей час до друку свою „Всевітню історію“. Після скасування гетьманства брав участь при Директорії в Трудовому конгресі і в діяльності Київського Наукового Товариства. В 1919 році виїхав за кордон. Зайнявся організацією „Українського Соціологічного Інституту“. З 1922 р. віддався виключно науковій роботі в Соціологічному Інституті, видав „Abregé de l'histoire d'Ukraine“, „Початки громадянства“ (Генетичну Соціологію). З 1922 р. оселившись в Бадені під Віднем, займався виключно „Історією української літератури, написав 4 томи, з них 3 видав у Львові, та 4 - й на Україні в 1925 р. В кінці 1923 р. був вибраний членом Української Академії Наук і одержавши дозвіл на поворот, в березні 1924 р. вернувся на Радянську Україну, де розвинув енергійну широку наукову діяльність в утворених ним інституціях (Академічній кафедрі, Науково - дослідчій, в Археографічній комісії, в редакції заснованого ним часопису „Україна“). Вона усім нам відома. 3 - го жовтня 1926 р. відбувся у Києві ювілей 60 років його народження і 40 років його наукової діяльності, а в Харкові з приводу цього ювілею було утворено прилюдне об'єднане засідання Наукового Товариства і науково - дослідчих кафедр — Історії української культури і письменства.

IV. ОКРЕМІ РОБОТИ М. С. ГРУШЕВСЬКОГО В ГАЛУЗІ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ І ЇХ НАУКОВЕ ЗНАЧІННЯ

А. Київська доба. В Київську добу на протязі 1890—1894 р. М. С. опублікував три наукових роботи. Першою його науковою роботою була розвідка „Южнорусские господарские замки“. Историко-статистический очерк К., 33 стор., що вийшов з семінара проф. В. Б. Антоновича. Це є розвідка, написана на підставі друківаних джерел, що стосуються до цієї доби, і має своєю метою освітити колонізаційний процес, що виявлявся в формі охорони країни для державної колонізації. Для захисту цієї колонізації відбудовано господарські замки і біля них осажувано напіввійськове, напівземлеробське і промислове населення. Від середини XVI в. дійшли до нас описи українських господарських замків, що містять у собі дані для адміністрації, юридичного і економічного побуту населення. На підставі цього матеріалу і дано огляд замків, зроблено узагальнення — про їх зовнішній вигляд, далі говориться про їх управління, про повинності місцевого населення, про військову їх охорону.

Друга праця „История Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV в.“ К. 1891, XVI, 520 стор., незмірно більшого інтересу і значіння. Сам М. С. каже про неї так: „се була вже робота досить дозріла і викінчена в 1890 році і потім видана: вона викликала дуже похвальні відзиви в наукових сферах, і на її підставі пізніше я був предложений кандидатом на катедру історії у Львові“. І справді — це найвидатніша з обласних монографій, що вийшли зі школи В. Б. Антоновича. Автору треба було виявити і обласне і загальне значіння Київської землі — і він з честю вийшов з свого трудного становища: він дав змістовну, повну, всебічну монографію про цю землю, що займала перше місце серед інших українських земель. Монографія поділяється на 4 відділи: перший присвячено історично-географічним даним; другий охоплює зовнішню історію до Монгольського нападу; третій торкається політико-суспільного устрою і побуту землі за ці ж часи; в 4-му зведено до купи всі дані про Київську землю після монголів. Цікавий перший відділ, але найбільш важливий і змістовний третій. Книга написана на підставі перших джерел (майже виключно — що й зрозуміло — літописних) і на підставі розвідок, до яких автор ставиться критично; багато робить автор і власних висновків; завдяки всьому цьому книга мала у свій час дуже велике значіння; після виходу в світ перших двох томів Історії України М. С. воно формально зменшилося, бо вся Історія Київської землі майже цілком увійшла в цю історію; але майже всі висновки цієї монографії М. С. перейшли в його історію, що, очевидно, по суті не знищило її наукової ваги.

Третя книга — це магістерська дисертація М. С. „Барское старшинство. Исторические очерки.“ К. 1894, VI, 310 — відбиток або передрук його розвідки, прикладеної до розшуканих ним архівних матеріалів, надрукованих в двох томах 8-ї частини „Архива Юго-Западной России“. Сам М. С. робить оцінку теми цієї монографії і її змісту, кажучи так: „Тема піддана мені В. Б. Антоновичем, була выбрана досить нещасливо. Прийшлося вложити багато праці, щоб зробити

а неї щось відповідне і хоч в результаті вийшла книга досить цінна (хоч і дуже спеціальна) з дуже мало обробленого поля суспільно-національної історії Поділля XIV—XVIII ст. і 2 томи архівних матеріалів (виданих разом з працею), але результати роботи розмірно до вложеної в неї праці були досить невеликі і треба було великого завзяття, щоб не кинути сеї роботи, яку я мусів для неї перебути—сотки переглянутих актових книг, робота в архівах Київа, Варшави, Москви не пішла марно і віддала свої услуги мені потім“. Тут, як ми бачимо, вибір теми визнається невдалим і винуватим в цьому М. С. покладає на свого вчителя пр. В. Б. Антоновича. Це трохи дивно, бо в цей час М. С. вже зовсім емансипірувався од В. Б. Антоновича. Це раз. А по-друге треба сказати, що й далі, вже в Галичині, працюючи зовсім самостійно, М. С. вибирав для студій по архівним матеріалам такі-ж теми вузько-територіяльного характеру. Нарешті мусимо зауважити, що в наведеному вище твердженню М. С. є деяка внутрішня суперечність: зазначивши, що тема була дана нещасливо, М. С. каже, що книга вийшла досить цінна, хоч і спеціальна з дуже мало обробленого поля суспільно-національної історії Поділля і хоч на неї витрачено було багацько праці, але вона не пішла марно, і дала потім услуги і результати,—що розмірно до витраченої праці були досить невеликі. Я гадаю, що М. С. чу нічого жалкувати про витрачену на цю книжку роботу (роз'їзди по архівах і т. інш.). Це була перша робота М. С. на підставі архівних джерел. Не дивно, що він витратив на неї розмірно багато часу. Але з неї утворена була його дисертація, що дала йому наукову ступінь магістра. А головним чином ця робота дала йому міцні основи і для дальших студій над архівними матеріалами, дала йому методологію і одразу поставила його високо серед працівників по документальній історії України.

Звертаючись до оцінки розвідки М. С. по її змісту, ми мусимо сказати, що він дуже багатий: головню він стосується історії колонізації Барського староства, починаючи з стародавніх часів (вступ) і продовжуючи заселенням південно-східного Поділля в XV і початку XVI в. (II-й розд.); далі описано колонізаційно-господарську і організаційну діяльність в Барщині королеви Бони і дальшу долю староства до пол. XVII в. (III-й розд.). Про це все наведені надзвичайно багаті дані на підставі різних джерел. Історія заселення набуває тут і історично-статистичного характеру, цеб-то дає максимум того, що можливо тільки бажати в такому питанню. До розвідки прикладено історично-статистичну таблицю поселень Барського староства за XVI ст. Після розділів про колонізацію дано огляд місцевого управління і шляхетського землеволодіння в Польській Україні в XIV—XV в., внутрішнього устрою староства в XVI в.; його території і населення; в тому числі даються детальні дані про місцеві шляхетські роди (околична шляхта і їх маєтності), про непривілейовану шляхту, про селянське і міщанське населення староства і їх повинності. Окремий розділ присвячено організації управління в Барському старостві, в тому числі й про колонізацію (Претвича), про нижче місцеве управління (ватаманів) і т. інш. Передостанній розділ присвячено змінам в устрою Барського староства і долі його в XVII—XVIII в. (тут цікаві дані про діяльність на Барщині Виговського), про чемерисів (татар). Останній

розділ присвячено організації управління в XVIII ст. До розвідки прикладено карту Південно-Східнього Поділля XV—XVIII в. До монографії додано 2 тома актів, при чім значна частина їх на латинській мові—зібраних окрім Київського Центрального Архіву в Коронній метриці Варшавського Головного Архіву і Московського. По суті книга М. С. дуже багата на зміст, має характер вченого дослідження, а не простої систематизації матеріялу і коли викликала незадоволення у самого М. С., то, на мою думку, тому, що тема її була вузька і спеціальна з боку невеличкої території Барського староства, але М. С. поширив її хронологічно, захопивши і XVII і XVIII вік і давши таким чином обласну монографію про Барське староство на протязі усіх віків його існування. В порівнянні з цією монографією М. С. інші аналогічні монографії пр. Антоновича і його школи мають ту перевагу над нею, що захоплюють більш загальні питання і територію майже всієї правобічної України і тому вони безперечно менш спеціальні і мають ширшу наукову вартість. Кожна монографія Київської школи була присвячена одному якомусь важливому історичному питанню і для нього збирало відповідний матеріял (акти о городах, о гайдамацестве Антоновича, акти о селянах Новицького і т. інш.); в своїй сукупності вони освітлювали всі важніші сторінки внутрішнього українського життя, так що, як відомо, К. Н. Бестужев-Рюмін на підставі їх написав про стан внутрішнього життя України в Литовську добу; М. С. поставив своєю метою дати всебічний історико-статистичний опис і дослідження однієї обмеженої української території—Барського староства, і хоч для зібраних ним актів Київська комісія утворила нову восьму серію чи частину Архіву Юго-Зап. России“, назвавши її юридичними „матеріялами“ для історії місцевого управління у зв'язку з історією організації станів, але всі акти цієї 8-ї частини досить складні в порівнянні з актами перших семи частин. У всякому разі ясно, що в основу перших семи частин „Архіву“ покладено групи однородних матеріялів (про церков, про селян та інш.), а тут в основу покладено територіальний принцип—обмежена територія з ріжноманітними матеріялами: тут і історія колонізації (якій присвячена була 7 частина „Архіву“), і історія станів (не одного, а всіх), і управління, і землеволодіння. І все це органічно не вкладавалося в поняття „юридичні“ акти (хіба історію колонізації можливо було ввести в поняття юридичних актів?).

Такі були наукові праці М. С. в Київську добу. Як бачимо, вони тісно і органічно зв'язані з Київською школою істориків України взагалі і з роботами голови цієї школи В. Б. Антоновича. Як побачимо далі, і наукові розвідки з документами М. С. галицької доби також поведені в цьому напрямкові і являються прямим продовженням його „Барського староства“.

В. НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ М. С. ГРУШЕВСЬКОГО ГАЛИЦЬКОЇ ДОБИ
(1894 — 1914 р.) — ВИКЛАДИ В УНІВЕРСИТЕТІ

У Львові праця М. С. скупчується біля двох установ—університету, де він веде не тільки викладову, а й наукову роботу, і головним чином в Науковому Товаристві ім. Шевченка. Свої виклади з історії

України у Львівському університеті М. С. розпочав 30 вересня 1894 р. своєю вступною промовою, де яскраво відбилися його історичні погляди. Тут він каже, що починати історію Руси треба з найдавніших часів, з тих попередників, що залишили на її території залишки своєї культури, починаючи з палеоліта. Далі М. С. слідкує за виявами слов'яноноруської культури в племенну і князівську добу і за різними впливами на неї, що одначе не порушували її своєрідності. В обласну добу він бачить в державному устроєві федерацію. Для народньої маси князівсько-дружинний державний лад був чужий — це все було для неї лише шумовиною, що плила глибоким і тихим потоком. Громада zostавалася цілковитим господарем свого ґрунту, своїх справ; князівсько-дружинний устрій не перейняв цілою системою, як це було в західнім феодалізмі, народні маси. Громади скинули з себе князівську зверхність, визнавши безпосередню татарську владу. Народ, маса народня зв'язує все в одну цілість і єсть і повинен бути альфою і омегою історичної розвідки. Він — з своїми ідеалами і змаганнями, з своєю боротьбою, успіхом і помилками єсть єдиний герой історії. Зрозуміти його стан економічний, культурний, духовний, його пригоди, його бажання і ідеали єсть мета нашої історії. Політично-громадський устрій звичайно не відповідає тим ідеалам. Свій чи чужий, він ніколи, чи майже ніколи не був відповідно відтворений ним і громада з урядом стояли один проти одного не тільки в період давній. Устрій державний по всі часи цікавий нам переважно тим, оскільки він впливав на стан народа, оскільки сам підпадав впливу громади і оскільки відповідав її бажанням і змаганням. І культура, що розвивається в верхніх верствах народа, цікава нам головним чином не так сама в собі, як тим, що відбивається в її загально-народнього¹⁾. Тут яскраво виступає перед нами народницька історіософія М. С., що характеризує Київську громаду і представників Київської історичної школи з В. Б. Антоновичем на чолі; вона характерна для української демократичної інтелігенції 60-х і 70-х років. Протиставлення влади й народу нагадує нам також погляди слов'янофілів типу К. Аксакова, до яких де в чому підходила і ідеологія українофілів (окрім федеративної ідеї, яку українці, і окремо Костомаров, засвоїли собі ще з часів Кирило-Методіївського Товариства). І взагалі кажучи, М. С., що ще з гімназії почав засвоювати собі той український світогляд, що панував тоді, зміцнив його в часи студентства і в початку 80-х років за київські часи, маючи нахил підводити й теоретичні підвалини під свої історичні роботи, і повинен був виступити перед своєю галицькою українською аудиторією — молоддю і старшим поколінням — іменно з такою промовою, що була немов програмою його дальших викладів у Львівському університеті. Тут нема ще яскравої провідної національної думки, але вона заховується, як це було і в інших представників української історичної школи, в ідеї народности, українського народу. Це йшло од Костомарова (автора ст. „Две русские народности“), з його федеративною теорією, на яку і посилається М. С. Характерно, що М. С. не бачить в історичному українському процесі тієї сили — феодалізму — що надавала

¹⁾ Вступний виклад з давньої історії Руси, стор. 2, 3 — 4, 5 — 7, 10 — 11.

сили західньо-європейській князівсько-дружинній владі, чим в його очах одрізнялась історія України од історії західньо-європейських народів. В дійсності, феодалізм існував також в стародавній Русі, бо феодальну стадію проходили усі народи не тільки західні, а й східні, але тоді питання про феодалізм на Русі було ще не розроблене і не було на цю тему майже нічого написано, окрім статті Клеванова та думки М. І. Костомарова. У всякому разі ця вступна лекція М. С. має велике значіння для з'ясування його загальних історичних поглядів на хід українського історичного процесу. Але вона окрім того має значіння і з боку критичного, бо тут він звертається безпосередньо до тих своїх слухачів, що захотіли б вести з ним спільну роботу, в його семінарах. „Я, каже він, міццю витвердив принцип *petiti medere*, завше шукати і ніколи не задовольнятися, не сподіватись, що посів цілком усю істину, так що всякій инчий, инча вихідна точка в тій справі неможлива, абсурдна; *panta dokimadzete*; наука це неперестанний скептицизм — не той недужий, немоцний, що зостається при самім аналізі, при самій руйнації, а той здоровий, плідотворящий скепсис, що веде за собою слідом роботу синтетичну. Через те всякий догматизм в своїй науці я вважаю непотрібним, всяке *dogatio in verba magistri* неможливим. Того духу висліду і критицизму хотів би я в своїх співробітниках-слухачах як-найбільше і бажав би щиро, щоб з ним вони перш за все приймали і моє слово нехитре“. Це золоті слова. І треба додати, що вони не залишилися тільки словами в науковій діяльності самого М. С. — він виправдував їх на ділі. Підготовуватися до університетських курсів М. С. почав ще у Києві і „кнився, каже він, в цю роботу з молодечим завзяттям, не передчуваючи ще тих розчарувань і трудного положення, яке чекало мене в Галичині.

За приїздом моїм до Галичини слідом умер пр. Огоновський і на мене спало, так сказати, наукове представительство Галицької України. Окрім університетських курсів, які мусили забирати на перших роках дуже багато часу, я повів публичні виклади.“ З університетськими викладами тісно зв'язаний його підручник для семінара, що він видав у 1895 році під назвою „Виїмки з джерел до історії України-Руси до пол. X в.“ Львів, 122, 6 стор. Ця невеличка книжечка свідчить про те, що М. С. почав науково-учбову роботу з слухачами з ґрунтового ознайомлення їх з джерелами; тексти і уривки з текстів, особливо чужоземних, увійшли в цей підручник, і він залишався єдиною спеціальною хрестоматією з перших джерел з української історії до виходу в світ вже в наші часи хрестоматії Н. І. Мірзи-Лвак'яніц¹⁾; я не згадую тут про хрестоматію пр. Владимирського Буданова, яка не мала спеціального українського завдання. Так міг і повинен був зробити дійсний джерелознавець, яким завжди був М. С., і зрозуміло, що тільки на ґрунті свого джерелознавства він міг провадити те критичне відношення до історичних явищ, що про нього говорив в своїй вступній лекції.

¹⁾ Ця книжка редакційну передмову до її „Читанки з історії України“ частава І, т. 1, в. X, 1922 р.

С. ВИДАННЯ АКТИВ І НАПИСАНИХ НА ПІДСТАВІ ЇХ РОЗВІДОК

У Львівському університеті і в Науковому Товаристві ім. Шевченка зосередилася наукова робота М. С. В університеті і Товаристві він утворив цілу школу учнів, що допомогли йому зорганізувати наукову працю в широкому масштабі. Ми розглянемо раніше індивідуальні праці самого М. С., але не в хронологічному порядку, а поділивши їх на відповідні групи. На першому місці ми ставимо (включаючи одначе історію України, про яку буде окрема мова) видання джерел — зібраних ним архівних документів і написаних на підставі їх розвідок. Це суто науково-дослідча робота. Вона тісно, органічно зв'язана з відомою вже нам розвідкою, написаною на підставі архівних актів про Барське староство Київської доби: вона була прямим продовженням її і в змісті і в методі. Це вже були власні теми самого М. С., без жодного впливу пр. Антоновича; в основу їх був покладений той же територіальний принцип; одначе була і різниця і дуже помітна: вона полягала в тому, що в цих своїх працях М. С. освітлював одно якесь історичне питання; це наближало його „Жерела“ і засновані на них розвідки Львівської доби до аналогічних видань Київської Комісії для видання давніх актів — до її „Архива Юго-Западной России“, хоч була і різниця в територіальному моменті між ними.

М. С. надрукував 4 томи актів з розвідками в виданнях Археографічної Комісії¹⁾. Усі ці 4 томи актів і розвідок тісно зв'язані між собою єдиними сюжетами: розвідки присвячені економічному станові Галицьких селян в половині XVI в., а акти, що на основі їх вони складені — це люстрації Королівщин: земель — Галицької, Перемиської, Сяноцької, Холмської, Белзької і Львівської. Як бачимо, в основу видання — і актів і розвідок — покладені територіальні і хронологічні ознаки — у цьому полягає різниця між виданнями Київської і Львівської Археографічних Комісій. Звертаємося тепер до змісту цих видань і їх оцінки. В передмові редактор зауважає, що маса матеріялу лежить не видана і тому Археогр. Комісія повинна видавати як історичні, так і історично-літературні джерела. Серед перших видатне місце займають описи (люстрації та інвентарі) руських земель XVI в., що їх вистарчить на значне число томів. В основу покладені описи королівських маєтностей з першої люстрації (1564 — 1566 р). В своїй розвідці про економічний стан селянства в Галицькому Подністров'ї М. С. дає нам розподіл селянства на різні категорії, описує селянські ґрунти (дворища), розклад ґрунтів в старостах і особливо детально і уважно

¹⁾ Описи Королівщин в землях руських XVI в., видані під ред. М. С. Грушевського. Т. I-й. Люстрації земель Галицької й Перемиської, у Львові 1895, VIII, 53, 311 ст. Люстрації попереджає передмова головного редактора М. Грушевського (VIII стор.) і його розвідка: економічний стан селян на Подністров'ю Галицьким в пол XVI в. на основі описів Королівщин (53 стор.); 2) Т. II-й. Люстрації королівщин в землях Перемиській і Сяноцькій з р. 1565, у Львові 1897, II, 35, 314; 3) Т. III-й. Люстрації земель Холмської, Белзької і Львівської, у Львові, 1900, II, 27, 585 стор.; люстрації попереджає передмова Грушевського і його розвідка — Економічний стан селян в Сяноцьким старостві в сер. XVI в. на основі описів Королівщин. Т. VII. Люстрація 1570 р. у Львові, 1903, II, 32, 362; люстрацію попереджає передмова М. С. і його розвідка — Економічне становище селян в Львівським старостві в середині XVI в. на основі описів Королівщин.

оподаткування селянських господарств в усіх старостах, розглядаючи складові частини оподаткування його комбінації, звертаючи окрему увагу на загородників і слуг; нарешті торкається може найважливішого питання (але тільки торкається, бо для вирішення його бракує матеріалів) про економічний добробут селян. Люстрації дають дані про королівщини, значить не охоплюють усього селянства, але серед цих 104 сел, що охоплені люстраціями, було в держанню королівських урядників (старост і жупника) 64, в приватних державах 22, дідичних 17. Значить, тут є і матеріали про економічний стан селян в приватних державах. Я не маю ніякої змоги передавати зміст поважної розвідки М. С., а зупинюся на характеристиці її методології і спостереженнях автора. М. С. шляхом аналізу встановлює різні категорії селянства, наводячи з актів їх назвища (тягли, вільні, слуги, загородники і підсусідки, коморники, незаможники або убогі); і коли ці категорії встановлюються на підставі фактів люстрацій, значить вони певні. Дуже цікаві дані і спостереження, знов таки на ґрунті суто фактичного матеріалу, про дворища, цю стародавню (відома з XIV в.) і найбільш оригінальну родову-господарську організацію селян, де скупчувалася уся їх економічна діяльність; ця норма в пол. XVI в. вже починала занепадати. На чолі стояв один з осадників, решта — потуженники, сябри. М. С. наводить пересічну статистику господарств в дворищах, їх розроблення, особливо детально розглядає дуже складне і трудне для вирішення питання про оподаткування селянства — тут і різні міри, тут і грошові збори, і натура, і кожна місцевість (староста) має свої одміни — і їх уважно розглядає М. С. (як наприклад, села з дуже розвиненим пастушим характером); особливо різноманітна панщина з її днями праці. Давши детальний огляд оподаткування в усіх старостах, М. С. аж тоді переходить до ширших узагальнень, які викладає на 46—50 стор. своєї розвідки. Про добробут селянства сказано дуже мало за браком матеріалів, але наведені все таки цікаві дані про живий інвентар в господарствах. Таким чином, ця розвідка є дуже вдала і з боку методологічного, і з боку своїх висновків. Другий том „Жерел“ нагадує перший, він тільки присвячений іншій території — Перемиській. Важливим додатком до люстраційного матеріалу є інвентарний — він захоплює кінець XV-го віку і дає змогу слідкувати за економічною еволюцією. В розвідці дано розподіл сіл на групи і огляд цих груп, соціальний склад селянства, еволюцію їх — збільшення групи загородників, малий зріст групи тяглих, що йде на поширення поміщицького фольваркового господарства, без розширення земельної площі; дано статистичні відомості в таблицях. Особливу увагу М. С. звертає на оподаткування селян, розглядаючи села руського права, села німецького права і села волоського права в еволюції оподаткування; нарешті М. С. торкається дуже архаїчного явища — бонющих сел — з їх легкими повинностями і стану загородників.

На 1-й і 2-й томи „Жерел“, цих двох розвідок М. С., були надруковані рецензії.¹⁾ В рецензії на другу розвідку Вол. Ів. Щербина, вказавши на висновки М. С., додає: „настоящая статья составляет как бы продолжение предисловия к 1-му тому и отличается

¹⁾ Киев. Стар. 1896, № 7—8 і 1898 № 1.

теми же достоїнствами и теми же недостатками. Та же точність в дослідванні матеріала, то же умение воспользоваться малейшими указаниями досліджуемого матеріала и с другой стороны — тоже отсутствие обобщений, иногда вызывающее в читателе некоторое недоумение. Так, из предисловия к 1-му тому можно заключить, что положение крестьян ухудшилось по направлению от Юг.-Вост. к Сев.-Зап.; Перемышльская земля, занимающая Юго-Зап. часть Галиции, повидимому, должна представлять еще худшие условия; но из приведенных данных повидимому нельзя сделать такого вывода, да и сам Г. сопоставляет Перемышльское староство по обложению с Снятинским (на Ю.-В.) и Дорогобычским (на С.-З). Вообще, вторая статья заключает еще меньше обобщений, чем первая; так в ней нет указаний на разряды крестьян и общих выводов о благосостоянии крестьянского населения. Впрочем Г. еще в первой статье заявил, что отлагает общие выводы до окончания целого ряда детальных исследований о внутреннем строе Галиции в XVI в., да и настоящую статью заканчивает так: „на тім тим часом кінчаю“¹⁾. М. С. Грушевський в примітці до своєї третьої статті дає на це загальну відповідь, де не торкається одначе наведених рецензентом доказів відсутності у нього „узагальнень“ і намагається одхилити цей докір вказівкою на тих, що зловживають узагальненнями — очевидний натяк на представників Київської документальної школи. „Я думаю, пише він, що мої розвідки служать живим протестом против таких передчасних генералізовань (узагальнень?). Як робилися такі загальні виводи? Ловилося кілька випадкових виказів, їх à ргіогі уважано за покажчики загальних норм — і от на підставі кількох таких покажчиків готові „середні цифри“, а з порівняння таких середніх цифр ріжного часу і ріжних місць — готовий загальний образ розвою оподаткування в певнім часі або теорія прогресії його в певнім географічнім напрямі. Я не роблю з того закиду дослідникам, але спшитися з такими загальними виводами, маючи під руками величезний матеріал, що кожною цифрою протестує проти таких генералізацій, виказуючи, яка ріжнманітність норм, які ріжниці в висоті і способах оподаткування існували не раз в грраницях одної і тої самої королівщини — було б не науково. Можу дуже запевнити шан. рецензента, що а ні з недбальства, а ні з браку синтетичної здібности здержуюся від загальних виводів, яких собі він бажає“²⁾. На мій погляд, було б краще, щоб М. С. не писав тоді такої відповіді. Він каже, що не робить тут закиду дослідникам (Київської школи); але що ж це, як не закид, що ним хоче захистити себе М. С.? І хіба по суті можливо і навіть потрібно було одхилити од себе таким закидом мале число узагальнень?. Хіба не досить було обмежитися зробленою ним вказівкою, що його матеріали через свою ріжнманітність не давали йому права і змоги робити узагальнення?. І хіба справедливо було казати, що київські дослідники у своїх вступках і виданих ними актів брали загальні норми? І хіба можливо було виставляти безпідставно таке обвинувачення, що обертало в німіць і метод роботи, і її висновки? Справа стоїть зовсім інакше.

¹⁾ К. Стар. 1898, № 1, стор. 26 — 27.

²⁾ „Жерела до історії України — Руси. Т. III. стор. 2.

Я вже раніше підкреслив, що М. С. робить узагальнення, але в хронологічних і територіяльних межах своїх матеріалів, одкладаючи ширші узагальнення, але, очевидно, знов такп в намічених ним рямях, на далі — до виходу в світ усіх люстрацій XVI в. І це, на мій погляд, правильно, бо цього вимагає територіяльний характер матеріалів і заснованих на них розвідок М. С. Так і треба було сказати, не роблячи натяків на київські видання, складені по іншому методу. Висновки М. С. вузькі, але ґрунтовні, міцні, висновки київської школи загальніші, бо захоплюють і ширшу територію, і довший час, але — може виявитися шляхом дальших територіяльних розвідок — де в чому і передчасні і навіть помилкові, хоч були потрібні і вельми корисні і потребували од збирачів матеріалів великого напруження в праці, і коли М. С. видає окремі великі люстрації, київським авторам треба було збирати свої матеріали по крихтам в морі Київського Центральн. Архива.

Том III-й „Жерел“ і вступ до них містить в собі люстрації земель Холмської, Белзької й Львівської 1564—5 (останні люстрації були видані в „Арх. Юго-Зап. Рос.“); вони надруковані з оригіналу, що переховується в Москві, в Арх. Юстиції і до цього додається інвентар доходів з Варшавського Скарбового Архива. У вступі дано розвідку про економічний стан селянства в сьницькій королівщині. Сам М. С. визнає цей матеріал великим, але менш корисним ніж Перемиської Королівщини; з інвентарів 20-х років було мало пожитку, пізніші також дають мало нового. Розвідка, коротко сказавши про акти, розглядає географічний склад староства в зв'язку з колонізацією цього підгір'я в XVI в., далі оповідає про селянські ґрунти і їх скуплю і найширше розглядає оподаткування сіл різних категорій — руського, німецького і волоського права, нарешті говорить про категорію слуг і загородників. В начерку про населення країни цікаві вказівки на медведів, що стояли на перешкоді залюднення, однак колоністи менш боялися медведів ніж уряду і податків і охотніш осідали на сирому кореню. М. С., констатуючи на підставі актового матеріалу якийсь явище на цій території, завжди наводить аналогію чи ріжницю з другою і дає, де тільки можливо, зводні статистичні таблиці, надаючи своєму начеркові не лише описовий, а й цифровий характер: ці зводні таблиці становлять для нього основу його узагальнень, що не виходять за межі описуваної ним території. Найбільш освітлено розділ, присвячений оподаткуванню селян; тут він наводить певні висновки зі складених ним статистичних таблиць. Коли матеріал його торкається досить обмеженого числа (54 села і 2 міста), то він може навести й обґрунтовані висновки; на підставі точних даних Л. С. дає коротку характеристику стану слуг і загородників, про яких казав і в раніших двох розвідках.

В IV т. описів королівщини (7-й том „Жерел“) М. С. дає люстрацію королівщин в руських землях 1570 р. з Варшавського Головного Архиву, а розвідка присвячена „Економічному становищу селян в Львівській старостві в середині XVI в.“ Це четвертий начерк, присвячений спеціально Львівській Королівщині. До люстрації автор додає ще інвентарі, особливо багатий інвентар 1545 р., і вирішення ревізорів 1570 р. В сукупності своїй

матеріал малює еволюцію селянського життя на протязі 25 — 35 років. Ця четверта розвідка складена по такому ж плану, як і перші три. Починається з територіяльного складу Львівської Королівщини в XVI в.; далі найширше оповідається про оподаткування й нарешті про селян служебних, загородників і підсусідків; новими в плані являються дані про реформи в оподаткуванні ревізорів 1570 року. Автор тут слідкує за зростом населення і господарства, що були взагалі дуже повільні, доводить причину його, наводить цифри про лани і господарства тяглих, загородників і підсусідків, дані про дворища і особливо спиняється на оподаткуванні, наводячи не тільки статистику, а й динаміку його, і на панщині, що була дуже поширена у Львівській королівщині, обтяження селян тут нагадує Галицьку і Перемиську королівщини. Таким чином, усі 4 розвідки по плану однакові — кожна з них присвячена одній території і розв'язує відносно неї майже однакові питання. Ширших узагальнень, що стосувалися б одночасно усієї території, охопленої матеріялами королівщини XVI в., на підставі усього зібраного матеріялу і попередніх студій (в 4-х розвідках) М. С. не дав і своєї обіцянки, що висловив в першій розвідці, зараз після закінчення четвертої розвідки не встиг виконати¹⁾. Однак треба до цього додати, що актами і висновками 4-х томів своїх „Жерел“ користувався він у 5-му томі своєї „Історії України — Руси“, в 3-му розділі — про еволюцію селянства. Я навмисне спинився досить уважно над цими 4 розвідками М. С., бо вони характеризують його, як представника Київської документальної археографічної школи. Ці його роботи дуже цінні, але вони є тільки продовженням „Київського Архива Юго-Зап. России“ і складеного ним самим I і II томів його VIII-ої частини. По кількості і якості матеріялів і розвідок „Архив Ю.-З. России“ стоїть вище „Жерел“, а томи „Архива“ з матеріялами і розвідками пр. Антоновича вище матеріялів з розвідками М. С.

Д. ОКРЕМІ МАТЕРІЯЛИ І РОЗВІДКИ

Окрім цих видань Археографічної Комісії М. С. надрукував ще низку окремих документів і монографій з історії України, як опис подільських замків, що увійшли в Записки або в його „Розвідки і матеріяли до Історії України-Руси“, т. I, II, III, IV, і тут ми бачимо Опис Подільських Замків 1491 р., Львівського замку 1495 р., Гетьман Богданко — критично-історична розвідка; описи Ратенського староства з 1500 — 1512 р (40 стор.), Хмельницький і Хмельнищина — істор. ескіз (30 стор.), кілька документів з життя Забузької Руси

¹⁾ Сказавши про свій матеріял, М. С. додав: „Дати цього матеріялу мусять бути детально аналізовані і зведені до певних сум — буду отже поступати собі тим же методом (лабораторним, як назвав сей метод один з моїх рецензентів), як і в попередніх студіях коло внутрішнього устрою Поділля; від ширших виводів мушу здержуватися на разі або висловлювати їх лише в формі гіпотетичній; для них може прийти час при зводі результатів поодиноких розвідок до одної загальної картини внутрішніх відносин і тоді не одну прогалину, які звичайно у великому числі бувають при документальнім матеріялі, певне можливо буде виповнити на основі всього зібраного матеріялу, на основі попередніх аналітичних і деталічних студій“ (стор. 1).

XVI в. (10 стор.), матеріали до історії козацьких рухів 1590-х років (30 стор.), сторінка з історії українсько-руського сільського духовенства по Самбірським актам XVI в., (82 стор.), кілька київських документів XV—XVI в. (82 стор.), Секретна місія українця в Берлін: кілька грамот Вол. Опольського (8 стор.); декілька статей про галицько-волинський літопис („Примітка до тексту, хронологія подій (72 стор.), про русько-літовський літопис („Похвала Вітовту“!); про галицькі грамоти: „Чи маємо автентичні грамоти Льва?“ „Еще о грамотах кн. Льва Галицького (в Изв. Пет. Ак. Н.); „Звичайна схема „Русскої“ історії і справа раціонального укладу історії східного слов'янства“ (отд. от. из сборника „Статьи по славяноведению, I (7 стр.); Спирні питання староруської етнографії (отд. от. из сборн. по славянов. (17 стор.), Львовское ученое Общество им. Шевченка и его вклады в изучение Южной Руси (Ж. М. II. Пр.), 1904, кн. 3-я (117—148). Як бачимо, частина цих робіт належить до тієї групи, що ми раніше розглянули — це матеріали з історії України XV—XVII в.; другу частину становлять етюди з історії України (про Богданка і Богдана Хм.), що повинні були увійти в „Історію — України-Руси“; третю групу складають розвідки, що стосуються стародавньої Русі (про літописи і грамоти), про спірні етнографічні питання і нарешті окремо стоять 2 останні дуже важні статті — про схему Руської історії і про діяльність Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові. Про передостанню статтю я скажу тоді, коли розглядатиму Історію України-Руси М. С., а про останню, коли казатиму про діяльність товариства, про його інституції і про організаційну роль в ньому М. С. Взагалі кажучи, ця група є додаткова до двох основних — до його наукових розвідок.

Також невеличку групу складають окремі замітки М. С., присвячені археології України. Сюди належать такі його статті (я не перелічую тут його критичних і бібліографічних заміток з археології): Новини в археології, дальші розкопки в Чехах (коротесенька), молотовське срібло (6 стор.), Звенигород Галицький (іст. археол. розвідка) (28 стор.), Печатки з околиць Галича, печатка з Ступниці під Самбором (4), Похоронне поле в Чехах — (археол. розвідка (22 стор.), Бронзові мечі, Ковтки Київського типу у сучасних кавказців (4). Найцікавішою з них треба визнати ст. „Похоронне поле в с. Чехах“. Це похоронне поле було розкопане на протязі 4-х років 1895—1898 р. під проводом проф. Із. Шараневича, що й видав про це звіт. Усього знайдено було 350—370 кістяків, 864 знахідок і кілька сот глиняних виробів. Але розкопки велися без постійного догляду пр. Шараневича і з щоденниками, не до ладу складеними. М. С. також зробив тут розкопки і вів їм дуже докладні щоденники. Взагалі треба сказати, що ця археологічна розвідка М. С., де він скористувався матеріалами пр. Шараневича і своїми власними, з методологічного боку відповідає науковим вимогам. Автор аналізує археологічний матеріал, установлює два похоронних типа — похорон і спалення, навіть наводить антропологічні обміри пр. Шараневича, хоч вони мало дають для хронологічного пристосування, користується монетними знахідками і на підставі усіх даних пристосовує цей похорон до залізного віку, а далі вже робить гіпотезу (і сам каже,

що це лише гіпотеза), що його можливо визнати слов'янським до великої міграції слов'ян. Друга розвідка про Звенигород в більшій мірі історично-географічна (тут М. С. виявляє свою звичайну ерудицію в літописах), ніж археологічна — тут дається реєстр знайдених речей.

Е. КРИТИЧНІ І БІБЛІОГРАФІЧНІ СТАТТІ М. С. ГРУШЕВСЬКОГО

Коли ми звернемося до покажчика наукових праць М. С. за перші десять років перебування його у Києві і Львові, то побачимо такі дуже характерні числа цих праць. Усі вони поділяються на дві групи: до першої (розвідок, статтів, заміток і матеріалів) належить 170, до другої (рецензії, оцінки і бібліографічні огляди) 379; окрім того до белетристичних творів — 12, до різних — 30. Тут, у цьому розподілі робіт, очевидно, нема випадковості: це пояснюється як особистою вдачею самого М. С., так і умовами його галицького життя. З одного боку у нього самого був великий нахил в українській історії до критики, критичної оцінки джерел і розвідок, а з другого — до цього його спонукало також його особливе становище в Галичині, де він являвся для маси галицького громадянства, яко перший науковий авторитет в галузі історії України, а почасти й українознавства взагалі, що прийшов з великої України на Галичину і приніс з собою не тільки більш розвинену українську науку з її досягненнями і методологічними вимогами, а також і російську науку і нарешті й європейські прийоми наукового досягнення і ерудицію в європейській науковій літературі в галузях, сумежних з українознавством, як українська історія, етнологія, етнографія, історія українського письменства. Це був дуже широкий обсяг знання і доказом його і являються його численні критичні статті і особливо численні бібліографічні замітки. Часто замість окремих рецензій ми бачимо систематичні критично-бібліографічні огляди. І це завдання було таке широке, що ним занялися усі історики Наукового Товариства. Критико-бібліографічний відділ „Записок Наукового Товариства“ набув собі великої слави і ваги, завдяки тому, що туди давали свої бібліографічні замітки окрім самого М. С. його товариші в Товаристві й його численні учні. Коли ми розглянемо 379 номерів власних рецензій М. С., то побачимо, що це для нього була не випадкова, а основна серйозна робота, якій він надавав великого значіння. Тут ми закриміємо цілі серії критичних заміток, іноді досить просторих, часто на першорядні наукові роботи, що для їх оцінки потрібна була велика ерудиція і критичний хист. З археології М. С. давав оцінки науковим роботам таких видатних спеціалістів України, Росії і Європи як В. Б. Антонович, Кондаков, Штерн, Анучин, Біляшевський, Мельник, Волков, Спіцин, Бранденбург, Латишов, Хвойко, Цидерле, з історії стародавньої Русі — Данілевич, Філевич, Флоринський, Ляскоронський; з історії України як той же В. Б. Антонович, пр. Любавський, Уманець, Василенко, Партицький, Довнар-Запольський, Лазаревський, Стороженко, О. Я. Єфіменко, Яворницький; з історії права, як Владимирський-Буданов, Максименко, Пташицький, Бершадський, Леонтович, Сергієвич, Самоквасов; з історії Польщі

Прохаска, Яблоновський, Ролле, Кутшеба, Равита-Гавронський, Акта grodzkie i ziemskie, Monumenta polonica, Zródła dziejowe, а по Візантії—Byzantinische Leitschrift, Крумбахер, Шлюмбергер; по язичу—Шахматов, Жигецький, В. Міллер; з славістики—Перфольф, і на решті на цілу низку часописів і наукових збірників.

Не було, здається, такої нової книжки, розвідки, а то навіть і часопису і окремої статті з історії України і близьких до неї дисциплін на різних європейських мовах, щоб на них не озвався М. С. А коли до цих власних критичних заміток М. С. додамо ще бібліографічні замітки його учнів (цю роботу ведено організовано й об'єднаними силами галицької й української молоді), то справді треба буде погодитися з тим, що бібліографічний відділ в „Зап. Наукового Товариства“ був поставлений зразково.

У. ОРГАНІЗАЦІЯ НАУКОВОЇ ПРАЦІ В НАУКОВОМУ ТОВАРИСТВІ

Розглянувши індивідуальні роботи М. С., ми мусимо схарактеризувати його ролі в організації наукової праці в Науковому Товаристві ім. Шевченка у Львові, щоб закінчити оглядом його „Історії України—Руси“, яка була синтезом його праці, яко історика України, і в якій він скористувався усіма цими моментами: своєю професорською діяльністю у Львівському університеті і своїми власними індивідуальними роботами, і тою колективною роботою, що велася в численних установах Наукового Товариства, як власне ним самим, так і його учнями, так нарешті і співробітниками цих установ. Для освітлення питання про ролі Наукового Товариства ім. Шевченка ми маємо дуже цінне джерело, статтю самого М. С.¹⁾ Стаття ця фактичного змісту, вона належить голові цього Товариства, що на його очах проходила уся його діяльність, що сам безпосередньо працював в ньому і був найенергійнішим робітником; мало того—що був ініціатором і організатором багатьох його інституцій. Але тут виникають деякі труднощі, що до користування цим джерелом. Перша полягає в тому, що ми, на жаль, не маємо освітлення діяльності Товариства за часи головування в ньому М. С. з боку інших його діячів²⁾. Ми припускаємо, що М. С. хотів бути безстороннім і навіть був таким. Але його стаття не ставила перед собою мети виявити в діяльності Товариства ролі як його самого, так і інших видатних членів-організаторів чи співорганізаторів

¹⁾ В Журн. Мн. Нар. Пр. 1904, март, стр. 117—148.

²⁾ Фактичною підставою і для статті М. С., і взагалі багатьма матеріалами для історії діяльності Товариства є його Бюлетені,³⁾ що видавалися з 1900 року українською і німецькою мовою 4 рази на рік (Хроніка україно-руського Наук. Товар. ім. Шевченка); раніше ці відомості містилися в „Записках“. Звичайно, перший випуск кожного Бюлетеня містить у собі річний звіт про діяльність Товариства. У 1926 році вийшла в світ „Хроніка“ Наукового Товариства ім. Шевченка за роки 1923—1925, ч. 67—68, 176 стор. Про зміст „Записок“ свідчать покажчики; перший вийшов в 1898 р., другі виходили пізніше. Усіма цими хронікальними і бібліографічними матеріалами скористувався М. С. в своїй статті, що зовсім замінює їх для нашого загального огляду. Я ними не користувався, бо їх не можливо було розшукати у Харкові: але навряд чи й там можливо було знайти те, що мене

і керовників його відділів. Стаття М. С. призначалася головним чином для широкої російської публіки, що не цікавилася цим питанням—і тому М. С. дав в ній працю колективу взагалі. А нині, коли треба в'яснити ролю самого М. С. в Товаристві і, так би мовити, зробити потрібну диференціацію в цій справі взагалі відносно інших учасників, зробити це не дуже легко. Сам М. С., даючи історичний огляд діяльності Товариства, каже, що воно перетворилося в Наукове Товариство в 1892 році, коли почали виходити його „Записки“. „Но особенное оживление научной деятельности Общества начинается с 1895 года. Пишущий эти строки перешел в 1894 г. во Львов из Киева, заняв новооснованную кафедру малорусской истории и приняв на себя заведывание научными изданиями в Обществе. Заимая место председательствующего в Историческом отделе, а позже (с 1895 г.) и президента Общества, я имел возможность привлечь к деятельному участию в нем местные ученые силы, особенно из молодых людей и повлиять на развитие ученых публикаций и органов Общества. „Записки“ преобразованы были в ученый журнал (1895 г.), основаны отдельные публикации материалов археографических, этнографических и этнологических, сборники публикаций Отделов (Секцій Общества)—исторического, филологического и естественно-математического и т. д. В настоящее время (в 1904 году) Общество имени Шевченка организовано вполне по типу Западно-европейских академий наук. Недостаёт ему только титула академии... Впрочем это отсутствие титула не мешает Львовскому Обществу развивать очень энергическую деятельность и служить важнейшим культурным очагом австрийской Руси, все еще лишенной и тщетно домогающейся основания, рядом с существующими польскими, высших учебных заведений и научных учреждений русинских“.

Далі М. С. називає наукові видання Товариства. На першому місці серед них треба поставити „Записки“, науковий часопис, присвячений головно історії, історії письменства, етнографії і мові українського народу; виходило 6 книг на рік. „Записки“ це орган історично-філософської секції. Окрім того кожна з них видавала щорічно по тому „Збірника“, історична видавала ще історичну Бібліотеку (що її раніш видавав Барвинський), де містилися переклади творів українських істориків. В Збірникові історично-філософичному друковано і Історію України-Руси М. С. Археографічна Комісія, утворена, очевидно, по думці М. С., особливо що до історичних актів, видавала серію актів і серію літературних пам'ятників; тут активними

спеціально цікавить—це роля самого М. С. в діяльності Товариства, погляди на неї його сучасників і учасників, відношення до неї учасників. З автобіографії самого М. С. ми дізнаємося, наприклад, що в Товаристві були тертя між ним і іншими членами Товариства, що ставило навіть перед ним питання про залишення його посади; але які причини викликали їх, він про це не каже. Товариство являло собою колектив, але склад його був досить різноманітний—тут була велика школа учнів М. С., але були й товариші по праці (як Ів. Франко, К. Студинський) іноді і старшого віку (як Гнатюк). Усі ці питання повинно було б вирішити само Товариство хоча б в зв'язку з своїм 50-річним ювілеєм, що минув в 1926 році. (Див. Хро-ніку, ч. 67—68, стор. 2). і я сподіваюся, що це воно й зробить, щоб освітити діяльність усіх, хто працював на його користь в міру своїх сил і хисту, щоб дати тут відповідну перспективу.

робітниками виступали і інші. Ці видання, що в найбільшій мірі торкалися спеціальности М. С., були найтісніше зв'язані з організаційною і редакторською працею в них М. С. Свою ініціативу і редакторську працю М. С. вніс також і в літературні видання — особливо Літературно-Науковий Вісник. Щоб виявити участь в цих виданнях самого М. С. і інших учасників, ми звернемо увагу на важніші роботи, що там зміщені з різних галузів української історії. З археології найбільшу вагу мають розвідки Ф. К. Волкова, присвячені українському палеоліту; статті самого М. С. ми перелічили вже вище. З історії стародавньої Київської Русі скрім робіт М. С. бачимо праці і його учнів і українців (Павочовного). Для Литовсько-Польської доби мають найбільше значіння відомі нам розвідки М. С., а також статті Рудницького про турецько-татарські напади і Лотоцького. Багато дають видання Товариства для історії козацтва; тут дуже цінні статті Ст. Рудницького, Томашівського (про селянські рухи в Галичині в добу Хмельницького). Зібрані ним акти про ці рухи були видані в 2-х томах „Жерел“ (IV і V) і на підставі їх складені розвідки — про діяльність Галицьких сеймиків в добу Хмельницького і про зміни, в зв'язку з цим рухом, в колонізації Львівської землі; Томашівському з цієї серії належить ще одна стаття про ролю Львівського міщанства за часи Хмельнищини і про козачину 1855 р.¹⁾; козацтву присвячена і ст. Ом. Терлецького, Радакової. Низка матеріалів і розвідок, присвячених культурним, релігійним і господарським відносинам Галичини XVIII і I-ї пол. 19-го віку належить Ів. Франку. Освітлена досить широко доба культурно-літературного відродження Галичини в статтях Терлецького, Франка і інших. Я не торкаюсь тут статтів, присвячених історії українського письменства, етнографії, фольклору, етнології, мови, де в праці М. С., але там домінують вже роботи фахівців в цих галузях українознавства, як Огоновський, Кониський, Ів. Франко, К. Студинський, Гнатюк, Колеса, Верхратський, Дикарев, Шухевич і інш.

¹⁾ Окрім М. С. Грушевського в „Жерелах“ (IV) помістив документи зі вступними розвідками про них Стефан Томашівський. Це нова серія, що називається „Матеріали до історії Галичини“ т. I. Акти з р. 1648/1649, т. II. Акти з р. 1649/1651. Акти тома I були зібрані у Львівських архівах, головним чином в Бернардинському. Вступна розвідка Ст. Томашівського присвячена життю Галицько-руських сеймиків в 1648 — 1649, неб-то за перші часи повстання Б. Хмельницького, з яким почасти і зв'язувалася їх діяльність, і носить характер зводу, систематизації матеріалу. II-том охоплює часи між Зборівською і Берестецькою січєю. У другій частині зібрано матеріал про економічний стан залюднення Галицької Русі в 1649 — 1650 р. і на підставі його складена вступна розвідка того-ж автора „Погляд про стан людности Львівської землі в пол. XVII в.“. Тут освітлено дуже темне питання про зменшення і зuboжіння селянства в зв'язку з повстанням Богдана Хмельницького, приходом татар, чумою, що потребувало і зменшення податків. Питання дуже складне і для вирішення його (хоч приблизного) автор мусив користуватися статистичними підрахунками і своїми до них зауваженнями. Що до оцінки наслідків повстання Б. Хмельницького для Підкарпатської України, то вони були досить сумні і не дали їй визволення.

Нарешті той же Ст. Томашівський дав ще й третю розвідку, також оперту на документальний галицький матеріал „Народні рухи в Галицькій Русі“ (за часи Б. Хмельницького). А коли до цього додати ще видані ним матеріали до історії Хмельнищини (в Зап. т. 14-й), то треба буде прийти до висновку, що його праці в галузі джерелознавства треба поставити в ряд з вище згаданими розвідками М. С. Грушевського.

Таким чином, крім робіт самого М. С. в галузі історії України в виданнях Наукового Товариства ми бачимо численні цінні праці галицьких і українських учених, а що до інших галузів українознавства, то там на першому місці,—і по кількості і по якості,—стоять матеріали і розвідки галицьких і українських учених; з цих останніх виділяються праці М. П. Драгоманова і О. Я. Кониського. Очевидно також, що і в деяких відповідних установах Товариства, як, наприклад, в секціях математичній, природничій, як в філологічному Збірникові, як в Пам'ятках української мови і літератури, як в Етнографічному Збірникові, як в Часописі Правничій і Юридичній Бібліотеці, як в Збірникові секції математично-природописно-лікарському і Лікарському Збірникові ведено спеціальну, самостійну роботу, були свої наукові робітники і керовники. Та й не міг М. С. охопити всю наукову, а почасти й організаційну діяльність Товариства, що фактично являлося вже Українською Академією Наук. Так було у перше десятиріччя перебування М. С. у Львові до 1904 р. У друге десятиріччя (з 1904 по 1914.), коли М. С., так би мовити, роздвоювався між Галичиною і Україною і утворював у Києві наукові заклади паралельно зі Львівськими, починаючи з Київського Наукового Товариства, його зв'язок з Науковим Товариством і його персональна роль навряд чи збільшилась—скоріше навпаки. Не сприяли цьому і політичні умови—доба реакції, що настала в Росії після революції 1905—1906 р. Треба також зауважити й те, що молоді учні М. С., так би мовити, вирости за цей час, а його товариші по праці в Товаристві набули ще більшого авторитету і в галузі науковій, і в своїй громадській діяльності. Нарешті і сам М. С. зосередив свою увагу, після напруженої організаторської роботи в Товаристві в перші роки, над складанням своєї „Історії України-Руси“.

VI. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ-РУСИ

А. СХЕМА „ІСТОРІЇ УКРАЇНИ-РУСИ“

Звертаємося тепер до „Історії України—Руси“, на яку він сам дивився, як на основну працю свого життя. Ми розглянемо її схему, план, зміст, методологічний її бік і місце в українській історіографії.

В розділі, присвяченому життю М. С., ми вже казали, що задумана вона була ще в Київські часи, що по ранньому плану вона повинна була мати далеко менший розмір і не такий суто-науковий характер, як вийшло в дійсності, що написана вона була майже вся (7¹/₃ томів з 8) у Львівську добу. Перше питання про схему. М. С. належить спеціальна стаття „Про звичайну схему „руської“ історії й справа раціонального укладу історії Східного Слов'янства“. Але тут же зараз треба згадати, що вона вийшла в 1904 році, цеб-то після того, коли були вже надруковані 4 томи його „Історії“, значить вона була немов виправданням тієї схеми, що її фактично вжив автор в своїй історії. Питання про схему однак було вирішене автором, коли він приступав до складання своєї „Історії“. Ми бачили навіть, що вона приблизно также вирішена й складена в програмі історії України, що написана О. Я. Єфіменко. М. С. в своїй

невеличкій статті критикує „звичайну“, цеб-то тоді пануючу схему „Русскої Історії“ і дає схему раціонального укладу історії Східного Слов'янства, усіх трьох народностей — великоруської, української і білоруської. Наголою для цього була для М. С. постанова цього питання організаційним з'їздом російських філологів. Однак ще раніше М. С. торкався його в своїх бібліографічних замітках про праці російських істориків — Мілюкова, Сторожева, Загоскіна і Володимирського Буданова¹⁾. Звичайна схема русско історії така: „Вона починається з перед-історії Східної Європи, про неслов'янську колонізацію, потім іде мова про розселення слов'ян, про зформування Київської держави; історія її доводиться до другої пол. XII в., потім переходить до вел. кн. Володимирського, від нього — в XIV віці до кн. Московського, слідиться історія Моск. Держави, потім імперії, а з історії україно-руських і білоруських земель, що лишилися поза гряницями Московської Держави часом беруться деякі важніші епізоди (як Держава Данила, зформування вел. кн. Литовського і унія з Польщею, Церковна унія, війни Хмельницького), часом не беруться зовсім, а в кожному разі з прилученням до Російської Держави, її землі перестають бути предметом цієї історії. Схема ця стара, вона має свій початок в історіографічній схемі московських книжників і в основі її лежить ідея генеалогічна — генеалогія московської династії. З початку наукової історіографії в Росії, сю схему положено в основу історії „Російського господарства“. Потім, коли головна вага перенесена була на історію народу, суспільности, культури, і „русская история“ стала зближатися до того, щоб стати історією „великорусского народа“ і його культурного життя, задержано ту ж схему в її головних моментах, тільки стали відлітати епізоди що далі то більше. Ту ж схему в простішій формі прийняла наука „истории русского права“, складаючися з трьох відділів — права Київської держави, Московського й імперського. Завдяки традиції, звичайності, ця схема хоч дуже нераціональна, вживається й досі. Далі М. С. вказує на ці нераціональності. Нераціонально сполучувати так званій „Київський період“ з „Володимирським“ і дивитися на цей послідній, як на продовження першого. „Ми знаємо, каже М. С., що Київська держава, право і культура були утвором одної народности (?) — україно-руської, Володимиро-Московська — другої, великоруської“ і в доказ цього посилається на російського історика Сторожева, який казав, що „Русь Дніпровська і Русь Північно-Східня два зовсім відмінні явища; історію їх творять неоднаково дві осібні часті руської народности“. Цю різницю хотіла затерти Погодинська теорія, населивши Подніпров'я X—XII в. великоросами, а потім виселивши їх звідтіль в XIII—XIV в., але нині її ніхто не підтримує. „Київський період перейшов не у Володимиро-Московський, а в Галицько-Волинський XIII в., потім Литовсько-польський XIV—XVI в... Володимиро-Московська держава не була а ні спадкоємницею, а ні наступницею Київської, вона виросла на своїм корені... Київське правительство пересадило в великоруські землі форми суспільно-політичного устрою, право, культуру, вироблені історичним життям Києва, але на сій підставі ще не можна включати Київської держави

¹⁾ Записки, т. XIII, XXXVII, XXXIX.

в історію великоруської народности. Етнографічна й історична близькість народности україно-руської до великоруської не повинна служити причиною до їх перемішувань — вони жили своїм життям поза своїми історичними стичностями і стрічами. А наслідком цього штучного пришивання великоруської історії до Київської Держави являється те, що вона зістається властиво без початку, за нею починають слідкувати лише з пол. XII в. і не слідкують докладно за процесами рецепцій і модифікацій на великоруському ґрунті київських суспільно-політичних форм, права і культури. Фікція Київського періода „Руської історії“ не дає можливости відповідно представити історії великоруської народности. З другого боку завдяки прилученню Київського періоду до історії великоруського народу залишається без початку й історія україно-руської народности — вона виходить на історичну арену лише в XIV—XVI в., як щось нове, що доти історичного життя не мало. Українська історія, при такій схемі, являє з себе *membra disjecta*, що не зв'язані між собою органічно, що розділені прогалинами. Одинокий момент, що може лишитися ясно в пам'яті — се козаччина XVII в., але дуже сумніваюся, щоб хтось, хто вчився „руської історії“ по звичайній схемі, потрапив зв'язати її в своїм представленню з ранішими і пізнішими стадіями української народности, мислив би цю історію в її органічній цілості... Заведенням до руської історії вел. кн. Литовського хотіли поправити односторонність і неповноту традиційної схеми. Але це не заступить прагматичного представлення історії народностей українсько-руської і білоруської. Може бути, каже М. С., історія Росії, в складі усіх народів, що входили в склад цієї держави, і може бути історія руських, або східньо-слов'янських народностей (цеб-то великоросів, білорусів, українців). Державний момент відігравав найбільшу роль в історії великоруської народности, хоч і там були й інші чинники, як економічний і культурний; в історії українській і білоруській він такої ролі не грав. В звичайній схемі „Руської історії“ поняття руського народу, що складався з трьох народностей, підмінюється далеко вузьчим поняттям великоруського народу; тут взагалі комбінація чи конкуренція декількох понять — історія Російської Держави, історія Росії, цеб-то усіх народів, що жили на її території, історія трьох руських народностей, і нарешті історія великоруського народу. А треба буде утворювати окремо історію і великоруської, і української, і білоруської народностей. „Общеруської історії не може бути, як нема „общеруської народности“. Я, каже М. С., 15 літ спеціально працюю над історією українсько-руської народности і виробляю її схему, як у загальних курсах, так і спеціальних працях. По цій схемі складаю я свою історію України-Руси і в такім же виді представляю собі історію руських народностей (усіх трьох). Не бачу трудностей, аби була зроблена подібним способом історія білоруської народности, хоч би вона вийшла менше багата, ніж історія україно-руська. Історія великоруської народности майже готова — треба обробити її початок, замість пришитого тепер до неї київського початку, та вицистити від ріжних епізодів з історії України і Білорусії“ — се вже й так майже зроблено істориками великоруського народу й суспільности. Найбільш раціональне здається мені представлення історії

кожної народности окремо, в її генетичнім преемстві від початків до нині. І це не виключає можливості представлення синхроністичного з педагогічною метою“.

Ця стаття М. С., що поставила так гостро й яскраво і принципіально питання про звичайну традиційну схему „Русскої історії“ і про нову раціональну, що мусить її змінити, викликала обурення з боку істориків націоналістів — патріотів „общерусів“. Проф. російської історії в Одеському університеті Ів. А. Лівниченко, учень Антоновича і автор цінних розвідок з української історії, що сам себе називає „малоросом“, видав у 1917 році відкритий лист до М. С. Грушевського під назвою „Малорусский вопрос и автономия Малороссии“, перша частина якого являється відповіддю на статтю М. С. Грушевського. Я не буду торкатися другої половини листа, що має виключно публіцистичний характер і тільки служить доказом того, як історики централісти в 1917 р., цеб то на передодні Жовтневої Революції, що поставила національне питання на нечувану височинь самоозначення націй, силкувалися боротися навіть проти обласної автономії України, яка незабаром перетворилася не в автономну, а навіть в Союзу Республіку С. Р. С. Р. В своїй науковій „об’єктивній“ критиці на статтю М. С. Грушевського, І. А. Лівниченко переказує її зміст і додає свої критичні замітки, або кр ще сказати, викладає свій історичний *profession de foi*, також пронизаний історичною публіцистикою — не дурно він дає публіцистичну назву і цій першій половині своєї статті — „Малорусский вопрос“. Історична ідеологія І. А. Лівниченка зовсім протилежна історичному світоглядові М. С. Грушевського. Він починає свій лист з цитати з своєї вступної лекції в Моск. У - ті в 1897 році про обсяг русскої історії, де виступив на захист „Юго-Западной Русской Истории“. „История Западной и Югозап. Руси (Біл. і Малорос.), каже він — „не чуждая“ нам (русским) история и не история местная, а история общерусская и ей довлеют те же права (очевидно, на її виучування), что и истории Северно-русской. Не станем же отделять одной от другой и не будем вносить в историческое изучение нашего прошлого той розни, от которой издревле страдает великий славянский народ. Недавно того же вопроса коснулся Львовский профессор М. С. Грушевский, но с совершенно другой точки зрения. Для меня южнорусская история — часть общерусской истории. Она требует отдельного изучения не государства, а народности, которая самостоятельного государственного значения никогда не имела... Отсутствие самостоятельной политической организации — огромной силы тормоз для самостоятельного культурного развития. Собственной оригинальной самостоятельной культуры Малороссии никогда не имела. Для меня, как малоросса каже І. А. Лівниченко, этот факт не менее тяжел, чем для Грушевского, но я нахожу известное утешение, возмездие именно в том, что так претит г. Грушевскому — в государстве (а саме — додамо — Російському?..). Грушевский в своем увлечении узконациональными симпатиями не хочет сосредоточить внимание на этом агенте большой силы — на процессе создания государства, инициатива коего вышла из Великороссии, и это оправдывает особое внимание к великорусской истории. Другие части вольно

или невольно (Малороссия, Белоруссия) (в більшості невольно Д. Б.) давали на это средства, руки и капиталы, Малоросия, как более богатая страна — капитал, что оправдывается теорией подоходного налога (а руки, а праці хіба не давала? Д. Б.). История их должна быть приурочена к государственному центру, созданному Велико-россией (Москві Д. Б.). Нова схема Грушевського — очень старая новост, основанная не на научных объективных данных, а на политиканстве. Наиболее рьяные местные южнорусские патриоты стараются заменить исконное Русь, одно из древнейших имен южнорусского центра, перешедшее затем на всю совокупность восточных славянских племен, новейшим — Украина, отвергая и среднее — „Малороссия“ в котором все же звучало старое „Русь“, но они забывают, что Украина не что иное, как Окраина, пограничная марка то Польского, то Московского государства“. Автономію для України Лінниченко заперечує тим, що вони пожали те, що посіяли — за 2¹/₂ віки не змогли одстояти свої права. Запоріжжя не могло бути терпиме в культурній державі. „Исторія великороссов, малороссов, белорусов — только местные, провинциальные истории“ (а в раніше наведеній нами цитаті він казав, що це не місцеві історії Д. Б.). Як видно з усього цього, два учня В. Б. Антоновича — М. С. Грушевський і І. А. Лінниченко — стоять в своїх історичних світоглядах на протилежних полюсах. І я навів уривки з брошури І. А. Лінниченка не тому, що там справді є серйозна критика схеми М. С. Грушевського, а щоб показати наочно, що там такої критики нема і що І. А. Лінниченко являється типовим оборонцем старої звичайної схеми, проти якої виступив з своєю новою схемою М. С. Грушевський. І справді, хіба українська історіографія не дала вже давно відповіді по суті на усі оці „критичні“, на ділі безпідставні, часто густо чудернацькі, анекдотичні вказівки І. А. Лінниченка? Хіба можна заперечувати в праві на свою історію українському народові тільки тому, що він не мав постійно своєї держави? (І. А. Лінниченко помилково каже, що він ніколи її не мав. Д. Б.). Хіба можливо науково доводити чудернацьку думку, що Україна ніколи не мала своєї самостійної оригінальної культури? Хіба можливо надавати таке виключне значіння державній ідеї, нехтуючи справжнім базисом історичного процесу — соціально-економічним фактором? Хіба можна так ідеалізувати Московську Державу й її державний центр, щоб радіти од того, що він забирав од України і робочі руки, і капітал, і нарешті культурні сили, знищуючи її прагнення до свого національного життя і культури, а потім ще й глузувати з українців за те, що вони за 2¹/₂ сторіччя не змогли зберегти своїх прав, коли Фінляндія встигла це зробити на протязі століття? А хіба вона не боролася, хоч ця боротьба проти царського самодержавства з його бюрократією і владущими класами і не дала відповідних наслідків, тому, що й на Україні утворився соціально-економічний лад, в основу якого були покладені інтереси владущих верств, які підтримувала Московська Держава проти пригноблених клас? А хіба не впадає у вічі суперечність в аргументації Н. А. Лінниченка, коли він одночасно каже, що історія Малоросії і була, і не була місцевою, провінціальною історією. Очевидно, що для нього історія України і Білорусії є тільки частина общеруської

історії, але обидві вони є провінціалістичні історії, для яких не треба утворювати ніяких нових схем, на взір схеми М. С. Грушевського. І голос І. А. Лінниченка не був одинокий в російській історіографії. Так приблизно висловлювалися і Філевич, і Флоринський і ін. російські націоналісти-централісти. Я власне визнаю схему М. С. Грушевського правильною щодо української історії: вона правильна і з теоретичного і з практичного боку, бо український народ жив історичним життям на протязі більш ніж тисячоліття, здобув собі з великими труднощами свою власну територію, витратив колосальну енергію для її охорони і користування, утворив за цей час націю з її головною прикметою — язиком, зберіг і розвивав їх до наших днів, не зважаючи на важкі обставини, утворив своєрідну культуру, науку, мистецтво й літературу, здобув визнання серед європейських народів, і нарешті утворив спільне життя з іншими двома вітками східного слов'янства (великоросами і білорусами) і іншими народами, в єдиній спілці — в Радянському Соціалістичному Союзі. Правильність і раціональність схеми М. С. Грушевського доводить і його „Історія“. Але є труднощі з початком історії Великоросії. Початком історії України є київська доба, оскільки вона була витвором української народності, але на неї має право претендувати й історія великоруської народності, в тій мірі, в якій й вона брала участь у її витворі — а вона таку участь безперечно брала, бо поруч з племенами української групи (як поляни, сіверяни і т. д.), творили життя й племена великоруської і білоруської групи, бо після цього родоплеменного життя зорганізувалися князівства на території кожної з цих трьох груп, що об'єднувалися і в політичному устроєві, і в соціально-економічному, і релігійному і культурному відношенні, зберігаючи і навіть розвиваючи свої особливості, однак утворюючи все таки єдину федерацію земель обласної доби.

Ми в історії України виходимо з такого складного становища, слідкуючи за життям тих племен східного слов'янства, що творили українську народність. М. С. Грушевський радить теж саме зробити і синтетикам історії великоруського народу — замість Київського початку притачати свій власний, а білоруським історикам — свій власний початок.

Це правильно і це треба робити (а почасти й робиться), але труднощі полягають у тім, як бути з явищами, де трудно провести межі, що з'являлися на світ в наслідок спільної праці або зробилися загально-корисними для усієї Русі, як деякі пам'ятники права або літератури, як організація суспільства, як класовий поділ і економіка, як відносини серед князів, що вийшли з однієї сім'ї, як дружина, що переходила од одного князя до другого, з однієї землі до другої; як феодалістичні відносини. Для розв'язання цих складних питань треба буде пророблювати великі роботи історикам російським і українським. І тому все таки, здається мені, треба буде визнати в деякій мірі право на київську добу, як на початкову, і для початкової історії великоруського народу (в далеко меншій однак мірі, ніж для початкової історії України), базуючи однак українську історію на життю українських племен.

В. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ — РУСИ М. С. ГРУШЕВСЬКОГО І ЇЇ СХЕМА, ПЛАН, ПОДІЛ
НА ДОБИ, ЗМІСТ, ДЖЕРЕЛА, МЕТОДОЛОГІЯ, ЗНАЧІННЯ

Як нам вже відомо, досі вийшло 8 томів Історії України-Руси М. С. Грушевського. В основу її покладена та схема, що про неї ми оце оповідали. Одкидаючи ідею „Русского Государства“, усуюючи од себе, яко історика України, історію великоруської і білоруської народностей, М. С. стежить тільки за історичним процесом життя української національності, починаючи з її утворення, продовжуючи її зростом, і маючи на увазі прослідкувати далі за її занепадом, у зв'язку з денационалізацією вищої верстви, і відродженням. Фактично М. С. встиг простежити за цим процесом тільки до другої половини XVII ст. — до Хмельвищини.

В своїх вступних замітках до 1-го тому М. С. так визначає завдання своєї історії: „Ся праця має подати образ історичного розвою життя українського народу або тих етнографічно-політичних груп, з яких формується те, що ми мислимо тепер під назвою — українського народу, інакше званого „малоруським“, „південноруським“, просто „руським“, або „русинським“. М. С. вияснює походження і зміст цих назв, доводячи, що назва Україна з XVI в. не була тільки географічним виразом, в значінню „окраїни“, а являлась означенням для української національності; Україна — це територія, де жив і живе український нарід. Тепер „розуміння“, як одної тяглої і неперервної цілості, що йде від початків або й за початків історичного життя через усі перипетії його історичного розвою до наших часів, входить все глибше в свідомість і перестав й чужим здаватися чимось дивним і еретичним, як здавалося воно десять літ тому, коли починала виходити ця праця“ (стор. 3). Тут звертає на себе увагу вислів — „або й за початків історичного життя“, що в широкому розмірі здійснюється в I-му томі „Історії“. М. С. не мотивує цього пункту, а він і тепер викликає заперечення з боку деяких видатних представників російської історичної науки і мені самому треба було виступати на захист його на Архівному З'їзді в Москві, де відмовлялося українській історії права на археологічні пам'ятники грецьких колоній на північному березі Чорного моря, як Ольвія, Скифія, не кажучи вже про добу кам'яного і мідно-бронзового віку і взагалі на цю праісторію. Але ми визнаємо це зовсім природним і слухним, бо по-перше „слідкуємо тут за територією, що потім була заселена українським народом, а по-друге певні того, що кожний нарід, що тут проживав, залишав деякі наслідки своєї культури своїм наступникам. І таким чином на цій території утворювалася зміна і наслідування культурних форм. Далі М. С. викладає свою історичну схему, що ми раніше вже з нею ознайомилися, і підкреслює тут головне спірне питання про національну окремішність українського народу, що наводить собі найяскравіший вираз в язиці. „Чи будемо називати, каже М. С., українську мову язиком чи наріччям того ідеального „руського“ східньо-слов'янського, що в дійсності не існує і не існував ніколи, однаково треба признати, що українські говори складаються в певну язикову цілість, яка в граничних говорах справді зближається до сусідніх слов'янських мов — слова-

цької, білоруської, великоруської, польської, але в тих діалектах, що становлять головну й характеристичну її масу, відрізняється від цих сусідніх і найбільш зближених слов'янських мов дуже помітно цілим рядом фонетичних, морфологічних і синтаксичних прикмет". Таку ж окремішність М. С. визнає і в антропологічному типі українців і в психофізичних одмінах, що утворюють єдину індивідуальну національність — на рід з довгою історією його розвою, а не етнографічну масу. Далі М. С. наводить число українського населення. Таким чином, дві великі творчі сили в життю кожного народу — народ і територія утворили першу підставу дальшого розвою його. Територія мала свої особливі фізичні риси, що робили великий вплив на колонізацію. Географічні і колонізаційні умови впливали на еволюцію українського життя і полишили помітні сліди в українській етнології, в особливих рисах української народності... Через неприхильні обставини свого життя (небезпечність території од ворогів) українському народові удавалося жити самотійним політичним життям, всією повнотою національного життя не в цілості, а тільки деякими частинами його. Широким і сильним, інтензивним політичним життям український нарід жив в перших віках свого історичного існування, утворивши Київську державу. Але далі політичне життя слабшає і продовжується лише в Галицько-Волинській державі, а з XIV в. український нарід входить в склад інших, чужих держав, то являючись об'єктом чужого права, то гостро виступаючи проти нього. І коли й раніше, в Київській державі, політична влада була в руках правительственої меншости, то тепер суспільно-економічна і культурна історія народу являється одинокою його історією. Козацькі повстання з першої половини XVII в. виривають частину України з під влади Польщі, і Україна, після прилучення до Москви, живе ще на протязі століття державним, хоч і не суверенним політичним життям; але й тоді домінують соціальні і культурні процеси, а з ліквідацією його знову являються єдиною історією народу. Соціальний і культурний процес являються значить тою провідною ниткою, що веде нас незмінно через усі стадії піднесення й упадку. А в звичайній схемі „руської історії“ робилося навпаки і, поклавши в основу політичне життя, прив'язували його то до державної історії польського, то великоросійського народу і вона розпадалася на ряд епізодів. А коли в основу покладається соціальний і культурний моменти, то історична нитка не переривається. Вона відзначає нам шлях від наших часів до найдальших історичних і навіть передісторичних. Засобом для дослідження передісторичних часів є археологія, етнологія з антропологією і порівнюючою соціологією, порівняне язикознавство і фольклор. Археологія, наприклад, малює нам, ту спадщину, яку дістали українські племена при своїм розселенню, і ту культурну сферу, в яку ввійшли ці племена з своїм розселенням. Тут в цих вступних увагах яскраво виступає перед нами так би мовити, історіософія М. С. Грушевського відносно українського історичного процесу. В основу його він кладе історію народу, нації, в соціальних і культурних його виразах; з трьох чинників історії — територія, населення, держава — постійними і важнішими він визнає перший і другий. І коли так, то логичний є висновок про історію

українського народу і його територію з найдавніших і до наших часів, яко неперервної еволюції на національній основі з соціальними і культурними елементами, і державною ідеєю. Як бачимо, тут розуміння історичного процесу не являється матеріалістичними, бо єдиним моністичним початком у М. С. є ідея національності, а не соціально-економічний базис, хоч соціальному моментові одведено також важну роль, як постійному факторові життя, укупі з фактором культурним, цеб то ідеалістичним. Виходячи з національної ідеї, яко основи життя, М. С. дає тут немов гегеліянську тріяду — тезу, анти-тезу і синтезу — утворення нації, її занепад і відродження. Але, при поділі українського історичного процесу на доби, кладе в основу державну, політичну ідею, сполучаючи її з соціально-економічним і культурним елементом. Порогом історичних часів він визнає IV-й вік нової ери. Розселення україно-руських племен на їх території припадає як-раз на початок їх історичного життя. Перша доба охоплює часи київського державного життя (до пол. XIV в.) і викладається в перших трьох томах „Історії“. Друга переходова доба охоплює часи з пол. XIV до пол. XVII в., коли Україна перебувала під владою Литовської та Польської держави. Їй присвячено IV, V і VI томи.

3-я доба (козацька); їй М. С. мав на меті присвятити VII, VIII, IX і може X-й томи своєї історії, але як ми знаємо, не закінчив її, а в VII—VIII т. дав тільки початок її (Хмельницину). На чому М. С. думав закінчити цю добу, він не говорить, але коли взяти на увагу його характеристику цієї доби, і його науково-популярний начерк української історії, що закінчується ліквідацією гетьманщини і національно-культурним відродженням, то можливо гадати, що в широкому масштабі він хотів довести свою історію до другої половини XVIII в., додавши до неї ще розділи, присвячені відродженню в Австрійській та Російській Україні. Наміру поширити свою історію в попередньому масштабі на другу половину XVIII в. і увесь XIX вік він не висловлював. Одверто думку про потребу дослідження українського історичного процесу в новітню добу і навіть про особливу вагу цієї новітньої доби, по безпосередньому зв'язку її з новітнім етапом розвитку українського народу — революційною добою, що знищила увесь старий лад, висловила вже нова марксістська школа в українській історіографії, що будувала свій поділ на доби не на національному і не на політичному, а на соціально-економічному ґрунті. Поділ же М. С. на доби являється по суті своєї, поскільки в ньому немає моністичного базису, традиційним еkleктичним, що яскраво одбилося і на його характеристиці цих доб.

Першу добу (київську) характеризує, по словам М. С., ідея державности, що служить головним змістом першого періоду і що одбилася і на культурі, і на суспільнім життю народу загальними прикметами (християнство, вплив Византиї, право); суспільно-економічна еволюція характеризується двоїстістю громади і дружин, втворенням купецько-боярської капіталістично-земельної верстви, розвитком торгівлі. Друга доба характеризується в економічній сфері утворенням привілейованої вищої верстви і поневоленням нею народньої маси, національним і культурним одривом од неї, поль-

ським і німецьким впливом на суспільне життя, загостреним антагонізмом і боротьбою мас проти привілейованої меншості, культурно-національним і озброєним козацьким рухом, що стояв у зв'язку з колонізацією східньо-полудневої України. Третя доба характеризується народньою боротьбою, во ім'я народніх ідеалів справедливості, з ворожим суспільно-економічним устроєм; на руїнах скасованого шаблею козацько-польсько-шляхетського класового устрою робиться грандіозна проба відбудування нового соціального і політичного устрою. Заразом національне почуття доходить до небувалого напруження, як і життя релігійне... Але боротьба програна, розмах народньої енергії упадає, кризь слабку основу нового суспільно-політичного ладу пробиваються нестримно старі течії класового устрою-розбивають і руйнують підстави нового ладу. Останні відгомони могутнього руху, політичного і національного відродження тихо гаснуть під загальною реакцією, доповнюючи загальний образ повного занепаду. Сі дві доби — теза і антитеза українського життя, що доходять до синтези в століттю українського відродження. Народні змагання — присвоюються українською інтелігенцією, що появилася на тім новім ґрунті під впливом західньо-європейських поступових ідей. Замість оружної починається культурна боротьба для осягнення ідеалів, що в'яже в один організм народні маси з цією новою інтелігенцією. Так малює М. С. загальний хід історичного українського процесу на протязі тисячиріччя, кладучи в основу ідеалістичні, а не матеріалістичні сили (боротьба не на класовій основі, а за ідеали справедливості) і не добачаючи в добі відродження революційної боротьби класів, а тільки культурну боротьбу. Вже в I-м томі М. С. зв'язує вихід його в 1898 році з століттям національного відродження: „Мені мило, пише він, що вихід сеї книги припадає на століття нашого національного відродження і нехай вона буде йому привітом“. У зв'язку з цим він і дає таку наведену вище загальну характеристику української історії.

Очевидно, це не так. Не треба забувати про селянські озброєні рухи XIX в. Не можна забувати і про оружні виступи української інтелігенції — декабристів, а далі і взагалі про революційно-робітничий і селянський рух на Україні XIX ст., що його наслідком була Жовтнева Революція. І треба буде органічно зв'язати ці рухи з історією України за XIX в., якої досі українські історики не вивчали і яка тому являлася, вже з нашої вини, *membra disjecta*.

Звертаючись до змісту I-го тому, ми бачимо, що він содержить у собі розділи — про археологічні сліди життя (взагалі) на українській території і справу етнографії народів, що проживали тут до грецької колонізації і скитів (2-ро д.); про грецькі колонії на Чорноморсько-Азовському побережжю, про степову людність, про західні країни, про східньо-германську і тюрсько-фінську міграцію (3-розділ); про слов'янську колонізацію і тюркський натиск (4-й розділ); про матеріальну культуру українських племен (5-й); про людність і її суспільний побут (6-й); про початки Руської Держави (7-й); 8-й, 9-й розділи присвячені часам князів від Олега до Володимира включно. Зміст I-го тому надзвичайно багатий і дає дуже широку і глибоку, обґрунтовану історію Київської Руси до Ярослава. В етно-

графічному огляді мають ціну висновки автора про антів, яких він ототожнює зі східним слов'янством, що з нього вийшли і українці. Оповідаючи про слов'янське розселення, автор почасти торкається і північних племен, але головно присвячує свої розвідки південним українським, слідкуючи і за межами їх з сусідами; спеціальну розвідку присвячує він хорватам, яких він одкидає; цікаві його спостереження про полян, яким він надає назву Руси, і про колонізацію Придоння. Зібрані усі джерела, включаючи й археологічні і лінгвістичні про культуру українських племен, особливо матеріальну, також широко оповідається на підставі перших джерел і про торговлю, про родову організацію і побут суспільства, про територіальну організацію (міста і села), про початок князівської влади. М. С. майже одкидає літописний переказ про варязький початок Київської Держави і династії, хоч надає не мале значіння варязьким ватагам. Політичній історії Київської Держави одводиться занадто багато місця (історія перших київських князів 140 стор.), хоч вводяться і деякі моменти із внутрішнього життя. 2-й том присвячено продовженню історії Київської Держави при Ярославі, і в часи її занепаду (перші три розділи) до пол. XIII ст. і історії окремих областей, що на них розклалася Київська Держава — Київської (і Турово-Минської) землі, Чернігівської, Переяславської — їх території, політичній історії, культурному і суспільному життю (4-й і 5-й розділи); останній розділ одведено степовому Чорномор'ю і решткам в південних степах слов'янської і тюркської колонізації; а також монголо-татарам, що напали на Україну-Русь.

3-й том присвячено історії решти українських областей Руси-України: Волинської, Галицької; окремий відділ, зовсім новий, як каже сам М. С. — стосується Угорської Руси, а також Подніпров'я під зверхністю татар. (Тут оригінальні висновки про роль татар).

Друга половина цього тому присвячена характеристиці суспільного, економічного устрою, побуту і культури України-Руси в добу самостійного державного життя (XI—XIII в.). Тут політична організація земель, князь, віче, адміністрація і суд, церков і церковне управління; стани; економічні відносини; право; приватний побут; мистецтво, просвіта, наука і література. Ця частина дуже для нас цікава і важлива.

4-й том заповнюється зовнішніми політичними подіями XIV—XVI в., коли українські землі перейшли під владу Литви і Польщі. Закінчується Люблинським сеймом 1569 року; цей том для наших часів найменш цікавий.

5-й том в'яжеться з попереднім 4-м, розкриваючи разом дві сторони історичного процесу цих століть: том IV-й показує політичні обставини, в яких жила Україна-Русь в XIV—XVI ст. і які мали своїм наслідком те, що українські землі в кінці злучилися під владою Польщі. Том V-й складається з двох частин і містить у собі загальний погляд і еволюцію суспільного устрою — еволюцію шляхетського стану, селянства, міщанства, духовництва і світське управління (перша половина), церковну організацію й утворення уніятської церкви (друга половина). У вступному розділі автор дає загальний погляд на Литовське право, на децентралізацію Вел. Кн.

Лит., на земельну автономію, на федеративний його устрій, на сейми, на руське право і його занепад і полонізацію. Безумовно важливіші розділи, присвячені еволюції усіх тогочасних станів. Це — вкупі з розділами про економіку в 6-му томі — найкращі й найяскравіші сторінки Історії України-Руси. В розділі про шляхту розглянуто її походження, земельна власність і різні категорії шляхетського стану. В розділі про селянство дано еволюцію селянства і різних категорій його, економічні категорії його і оподаткування, обмеження особистих і маєткових, земельних прав, еволюцію панщини, уставу на волоки. В IV розділі дано також еволюцію міщанства і духівництва — змальовано відокремленість міщанства, як стану, роль німецького права в українських містах, що користувалися магдебурзьким правом, боротьбу міст з шляхтою і чужоземцями; розглядається правне й економічне становище ченців і білого духівництва. В V-му розділі говориться про світську управу, розглядається світська адміністрація — староруську схему, перенесення на Русь польської адміністраційної схеми, міську організацію в адміністраційних і судейських її органах і сільську адміністрацію в її різних типах (громади стародавніх часів, села німецького і волоського права). В VI-му розділі докладно описано церковну організацію з її ієрархічними відносинами, становище православної церкви в Литовсько-Польській Державі і внутрішню організацію православної церкви. В VII-му розділі говориться про утворення уніятської церкви — про спроби церковних уній в XIV—XV в., про фактичне переведення церковної унії і відлучення уніятської церкви і про розділ церков — православної й уніятської. Ця ідеологічна частина з фактичного боку нас в повній мірі задовольняє, але що до освітлення цих фактів, згідно з вимогами матеріалістичної теорії, то сучасний читач не буде задоволений. Однак у всякому разі і ця частина збереже й надалі свою силу і значіння для всіх в своєму фактичному змісті. Але навряд, наприклад, можливо буде погодитися з тим значінням, яке надає автор церковним відносинам, кажучи: „церковні відносини цих віків мають право на особливу увагу історика українського народу. Наслідком того процесу, декотрі сторони якого ми вже бачили, а декотрі маємо ще вяснити в дальших розділах сеї праці, церковні відносини на переломі XVI і XVII в. (а моментами й скорше) стають тим фокусом, в яким збираються політичні, національні, а навіть і суспільні змагання українсько-руської народности і церковними гаслами покриваються потім змагання і течії, в основі речі зовсім далекі від чисто-церковних інтересів“. Ми власне додержуємося іншої думки: по-перше про православну віру говорилося більш, ніж її було в дійсності і вона часто-густо була тільки агітаційним засобом в боротьбі, а по-друге, що справжніми конкретними чинниками і в церковній боротьбі були соціально-економічні моменти — нагадаймо собі хоч би право „надавання хлібов духовних“.

6-й том присвячено економічному, культурному і національному життю України XIV—XVII в. Зміст його надзвичайно багатий, і до того ще на матеріал першорядного значіння, навіть для нашого часу. Дослідувач і читач марксист знайде тут в систематизованому вигляді, — в 1-му і 2-му розділі, що захоплюють 234 сторінки, — осно-

вний матеріал про торгівлю і міський промисел (1-й розділ) і про сільське господарство (2-й розд.). В 1-му розділі (про торгівлю) зібрано дані про торгівлю в Східній Україні в XIII—XVI в., про торгівлю в Західній Україні в ту ж добу і про організацію торгівлі і ремесла. Автор констатує занепад торгівлі в Східній Україні, на Півдні, в зв'язку з занепадом Києва, яко торговельного міста і з труднощами степового караванного транспорту й визначає розміри подніпрянської торгівлі XV—XVI в., характеризує московську торгівлю — її головні артерії, предмети — московські і турецькі товари, участь (малу) місцевого українського населення в цій торгівлі (сіллю і господарськими продуктами) і торг живим товаром — невільниками. М. С. зв'язує занепад торгівлі з розвитком панського фольварка: тон і напрямок економічному життю дають інтереси привілейованого землеволодіння. Чорноморську торгівлю взяли в свої руки Генуезці і венеціанці; дороги були захоплені кримськими татарами. Обговорюючи торгівлю в Західній Україні (Волині і Галичі) з закордоном, М. С. оповідає про торгівлю м. Кракова, Брацлава, Львова, про шлях до Балтійського моря, що набуло тепер першорядного значіння в заміну Чорного, про систему галицьких шляхів, подільську і волинську торгівлю й її розміри, про шляхи й торговельні зносини з Заходом, Сходом, Півднем, про предмети торгівлі. В рубриці про організацію торгівлі М. С. малює нам загальні обставини торгівлі — її регламентацію, що утворювала мита і збори, торгіві привілеї шляхти і міст, їх конкуренцію, такси, замкнення кордонів; широко оповідає він про торги й ярмарки, про крамарів і крамниці. В організації ремесничій він говорить про корпорації й цехи в різних місцях України, про виключність і занепад цехового життя, про боротьбу з ним шляхти, про стан мійського промислу і нарешті про трудне становище в торгівлі і промислах місцевого українського населення.

Другий розділ присвячено сільському господарству; говориться про старе сільське господарство і його пережитки в різних областях України, про двірське господарство 1-ї пол. XVI в., і дається загальний образ старого господарства з висновком, що замість рівноваги між сільським господарством і промисловістю з торгівлю в XVI в. розвивається панське рільне господарство на вивіз; вивозяться хутра, мед, віск, худоба, риба, ліс (нищення лісів). Дається широка картина з статистичними даними розвою попиту на збіжжя закордонних ринків (Гданська) і розвиток в зв'язку з цим фільваркового господарства з розширенням його площі, з забиранням селянських ґрунтів, дробленням селянських господарств, зростом господарств малоземельних, панщини, з пролетаризацією селян. Далі описано з великими подробицями форми промисловости, зв'язані з сільським господарством (варення соли, гути, бурти, рудні, млини, броварні, гуральні, наслідком нераціонального панського господарства являється надмірний вивіз і вичерпання природних багатств. Про все це сказано з вичерпуючою повнотою і на підставі фактів зроблені відповідні висновки. Велике значіння зібраного і систематизованого матеріалу ясне для кожного, хто буде обробляти економічний стан України в XV, XVI і 1-й пол. XVII в. Що ж до освітлення, то до нього треба

буде поставитися критично, хоч багато узагальнень автора, опертих на факти і на групи фактів, на зводку їх, залишиться в силі в науці.

На змісті другої частини 6-го тому, що присвячена ідеології, я вже не буду так зупинятися. Зауважу лише, що 3-й розділ (стор. 235 — 293) присвячено відносинам культурним і національним — національному складу і національним елементам в Україні Західній, центральній і Східній — національній свідомості і денационалізації українських шляхетських фамілій, міщанства, духівництва, селянства, масовим селянським рухам, впливу чужоземних елементів (поляків і інш.), дрібній шляхті на Поліссю, утворенню шляхтою в пустинях земельних латифундій. 4-й розділ присвячено побуту і культурі українського елемента — вірі у зв'язку з національним почуттям і взагалі культурно-національній еволюції і мистецтву, побуту.

В V-м розділі дано спеціальний огляд культурного і релігійно-національного руху в XVI в. в його течіях старовірських і поступових з проповіддю національної просвіти і науки; окремі монографії тут присвячені — Острозькій Академії, Львівському братству і братському рухові взагалі. В VI-му розділі йде мова про боротьбу за і проти церковної унії по її проголошенню в життю і письменстві; тут такі підрозділи: проголошення унії й літературна боротьба за і проти неї; боротьба політична; погром православних і перші прояви нового чинника — козаччини. Далі ідуть критично-бібліографічні екскурси і примітки; усього в цих розділах 366 стор. Тут також, як і в перших трьох розділах, сильна сила фактичних даних в їх зводці і дослідженню. Тут широко освітлено ідеологічну надбудову, але одночасно тут може бути й найбільш заперечень з боку представників матеріалістичної теорії що до висновків автора. Але, кажучи взагалі, 6-й том укупі з 5-м є найцікавіший в Історії України-Руси. Це так би мовити, енциклопедія не тільки для читача, а й для дослідника і ними будуть і надалі широко користуватися історики-марксистки.

7-й і 8-й томи „Історії України-Руси“ присвячені козацькій добі, якій М. С. надає надзвичайного значіння, очевидно, дуже перебільшуючи його. Він навіть дав тим двом томам, що охоплюють цю добу, окрему назву — „Історія Української Козаччини“ і видав їх в російському перекладі, яко окрему монографію і ця назва відповідає змістові цих томів. З цього боку дуже характерний для автора епіграф з характеристикою козаків в меморіалі 1621 р. православних владик, кажу, характерний для автора, бо він про цей меморіал каже, що в ньому „не було властиво перебільшення або фальши“. А в меморіалі говорилося про козаків так: „і се ж бо те племя славного народу руського, з насіння Яфетового“, що воювало грецьке цїсарство морем Чорним і сухопуттю. Се з того покоління військо, що за Олега, монарха російського в своїх монокеїлах по морю й по землі приробивши до човнів колеса плавало і Константинополь штурмувало. Се ж вони за Володимира святого, монарха руського, воювали Грецію, Македонію, Ілірію. Се ж їх предки разом з Володимиром хрестилися, віру християнську від Константинопольської церкви приймали і по сей день в сій вірі родяться, хрестяться і живуть“¹⁾. Ця риторична хара-

¹⁾ Том VII, стор. 391 — 392.

ктеристика має значіння тільки з того боку, що зв'язує козацтво з стародавньою Київською Руссю і славу русичів і козаків покладає в їх грабіжницьких нападах на Константинопіль. Очевидно, це романтика, що нею захоплювались і українські літописці, і старі українські історики і що на неї тепер спиратися неможливо. Козацтву М. С. надає значіння того чинника, що заповнив собою всю добу українського життя XVI—XVII—XVIII в. Це третій козацький круг (VII і VIII томи) після 1-го і другого (викладених в попередніх томах), що, каже він, буде присвячений історії національного відродження за поміччю нового соціально-національного чинника (фактора) — козащини. Буде це історія самої сеї нової національної сили передусім, далі її боротьби з ворожим польським режимом, відродження культурних і національних сил, проб відбудування соціальних і національних відносин за поміччю й охороною козацької сили наново, відповідно до бажань і ідеалів суспільности, аж до повного ослаблення й упадку козацької сили в стрічі з верхніми і внутрішніми перепонами і перешкодами. Се велика трагедія народнього життя, де вперше на пам'яті історії український народ виступає активно, творцем своєї долі і життя, зривається до боротьби на життя й смерть за здійснення своїх мрій і бажань, але по вікових напруженнях, облитий кров'ю, знесилений в боротьбі з непереможними перешкодами, упадає на бойовищі, на розбитих надіях і мріях. Найбільш яскравий і найбільш інтересний період українського життя і з погляду українця „потомка тих поколінь українських борців, і з погляду стороннього дослідника історика-соціолога; він в історії українського народу здавна трактувався осібно, як окрема цілість. По сій традиції я й відрізняю сю серію томів під окремим титулом „Історія української козащини“. Але zarazом в історичній перспективі українського життя ся фаза його історії мусить бути докладно вяснена в своїх зв'язках з попередніми стадіями, бо органічна зв'язність і тяглість народнього життя не переривається вповні ні при яких змінах і переломах, поки живе даний нарід. І включаючи цю добу в свій загальний образ історії українського життя, я не залишив вказати ті ріжнорідні зв'язки, які зв'язують козащину з попереднім життям — давнішою й безпосередньою минувшиною“ Загальне українське життя було доведене до другого десятиріччя XVII в. „Се той момент, коли стало довершеним фактом перетворення української козащини з явища чисто побутового в новий соціальний і національний фактор. Козацтво проголошує свою солідарність з українською інтелігенцією на пункті релігійних і національних змагань і з сього часу історія козащини стає центром українського життя більше як на століття“. Ось як сам М. С. передає зміст цього 7-го тому. Перша половина його (I—IV розділи) слідить історію козащини до сього переломового моменту. В ній насамперед представлені колонізаційні і усякі інші зв'язані з ним обставини життя, що викликали до життя і дали розвинутися широко козацтву, як побутовому явищу; далі зібрані відомості про козакування, описані заходи уряду для приборкання козацтва і реформи для його урегулювання, що мали великий вплив на відокремлення козащини в певну привілейовану суспільну верству і нарешті перші конфлікти її з польсько-шляхетським

режимом при к. XVI в. Друга половина пояснює читачеві про перетворення козаччини в орган соціальних і національних змагань завдяки притягненню селянських і міщанських мас для соціального протесту проти польсько-шляхетського режиму; далі малюється зріст козацької сили в перші два десятиліття і приєднання її до соціально-релігійно-національного програму і боротьби, і участь її в Хотинській війні, розчарування її й усього суспільства в своїх надіях, авантюрні плани міжнародних комбінацій і історія Куруківської військової кампанії, як їх епілог. Тут для нас цікаве визнання самого М. С., що життя східної України для нього, jako історика України, більш привабливе, ніж Західної і Північної України: там треба було слідкувати за модифікаціями його під польським впливом, і український елемент відігравав там пасивну роль; тут же він виступає активно відпорним проти чужих впливів і творчим організаційним. Коли ми звернемося до фактичного оброблення і змісту цієї теми, то побачимо, що він дуже багатий і цікавий. Поставивши собі, наприклад, питання про колонізацію Східної України, автор вказує раніше на фізичні ознаки території, кажучи на підставі перших джерел, що це був дикий, але надзвичайно багатий край; далі йде систематична історія його заселення в XV—XVI в. в зв'язку з татарськими спустошеннями й обороною (замки); описано уходи, що були першими етапами колонізації й одночасно і зародком козаччини з їх небезпечним господарством і пограничною боротьбою з татарами. Дано розвідку про походження козаччини (старі й нові погляди) з аналізом значіння слова козак; дано перші звістки джерел про козаків і їх старост: (Дашкевича, Лянскоронського, Претвича, Дм. Вишневецького;) дано уважний розгляд козаччини, як побутового явища, його організації; початки Запорозької Січі; Баторієва реформа козаччини й інші; оповідається про перші козацькі повстання. Далі широко оповідається про козацьке народоправство (устрій) на підставі документальних джерел і мемуарів (Лясота, Боплан), розглядаються причини рухів кінця XVI в.; походи і напади козаків і участь їх у війнах у початку XVII ст. і особливо уважно говорить про козаччину в часи Сагайдачного і т. ін. Тут з історією козаччини тісно зв'язується просвітний рух і відновлення православної єрархії. Закінчується хотинським походом і кампанією 1625 року.

Як бачимо, хоч козаччина і зв'язується з релігійно-національним рухом, але в осередковій уваги автора стоїть все таки козацька верства. Дослід про козацтво вичерпуючий, але воно не тільки висунуто на перше місце, а й заповнює собою усе історичне життя. А в дійсності у всякому разі це було не зовсім так, щоб не сказати—зовсім не так. Козацтво все ж таки і намагалося бути і було тільки одним з станів тогочасного суспільства і це треба сказати не тільки про ту добу, про яку оповідає автор, а й про пізнішу—про часи Хмельщини, коли велике число людей з інших станів „селянського і міщанського“ записувалися в козаки, і далі про гетманщину взагалі. Щоб мотивувати свій погляд на таке значіння козаччини, як центрального чинника тодішнього історичного процесу, М. С. посилається на його виключний інтерес для сучасного українського історика і на традицію, але я з цим не можу погодитися

і гадаю, що з традицією сучасному історикові треба вже порвати, одмежувавшись від меморіялу 1621 р., і це повинен зробити і історик національний, і тим паче історик-соціолог, бо в такій виключності, на мій погляд, не буде історичної перспективи, бо не треба забувати, що силу козацтву в його боротьбі з феодально-шляхетським устроєм надавало селянство, а без нього козацька верства перетворювалася, як це було в розцвіт козаччини при Сагайдачному, в привілейований стан, що боровся тільки за свої привілеї. Так було і в козацьку революцію при Хмельницькому. Та й саме козацтво не являлося в соціально-економічному відношенні єдиним станом і серед нього самого ішла гостра класова боротьба, на яку М. С. не звертає відповідної уваги. А настав час, коли конче потрібно простежити соціальний розклад самої козацької верстви і на Подніпрянщині, і на Запоріжжю.

8-й том вийшов в трьох частинах: перша частина охоплює 1626—1638 роки, друга 1639-й—1648 роки, третя починає собою добу Хмельниччини й охоплює 1648—1650 роки. Зміст їх відповідає назві. В першій частині 6 розділів: перший оповідає про угодову політику вищих церковних шарів і самої козаччини супроти поляків. Конкретно це виявлялося в заходах гет. Мих. Дорошенка проти козацької сваволі—цеб-то запорожців—він поставив там залогу і понищив запорозькі човни. В дальших розділах автор викладає нам в хронологічному порядку різні форми боротьби козаків з польським урядом—тут конфлікт 1630 р., тут доба безкоролів'я і „заспокоєння православних“, тут вибір в мітрополіти Петра Могили і взагалі дуже багато уваги в козацьких справах одводять ся церкві. Виклад страшенно детальний і носить характер оповідання й опису. Такий характер носять IV і V розділи про козацькі справи, 1632—1637 р. і про війни 1637—8 років (Гуля, Остриця) з їх відомими подіями. Описано це все на підставі джерел з критичним до них відношенням. Друга частина 8-го тому оповідає про „золотий“ спокій 1638—1647 р., цеб-то тих років, коли козаччина була, здавалося, зовсім приборкана і придушена, тут ми знаходимо широкі розвідки про вихід українських козаків на територію Московської держави—на Слобожанщину, про початок і причини воєн Хмельницького, про стан українського громадянства перед Хмельниччиною, про саме повстання і весняну війну 1644 року. Тут виклад автора набуває характер сутого й історичного досліджування й автор наводить погляди сучасників на причини Хмельниччини і критично розглядає ці причини—мотив релігійний, соціальний і національний. Розглянувши уважно стан релігійного життя перед Хмельниччиною, автор приходить до справедливого висновку, що він не відігравав по суті великої ролі, бо інтереси вищої ієрархії в особі князя духовного чину Петра Могили були в великій мірі забезпечені і Петро Могила не був прихильником козаччини. Навпаки, соціальні мотиви були життєві, могутні й дуже конкретні, хоч формально і не висувалися на перший план. Цікаві глибокі досліді М. С. над антисемітськими мотивами в Хмельниччині в пам'ятниках. Широко зупиняється М. С. над національним мотивом, надаючи йому значіння синтези останніх: „В чистій абстрактній формі, каже він, сей націо-

нальний момент, як причина повстання, як агітаційний його мотив майже не виступає, але він переходить через всі отсі моменти пониження і покривдження українського елемента на різних полях, з різних поглядів — загострює їх прикрість і болючість та зв'язує в один ланцюг, в один образ гіркого, до помсти вопіючого поневолення українського народу". Далі автор дає нам критичну біографію Богдана Хмельницького, називаючи його великим гетьманом, з чим погодитися ніяк неможливо, і кажучи, що в джерелах вона бідна безсумнівними фактами, а багато окутана легендами. Цікава характеристика, що дає Хмельницькому автор. Далі оповідається про перші моменти повстання, про утечу його на Запоріжжя, про Жовтоводську і Корсунську січі, на підставі критично перевірених даних. Про третю частину своєї праці сам М. С. пише: „вона представляє в можливо повнім виді і можливо об'єктивнім освітленню період найвищої сили і розцвіту великого українського руху, після блискучих, цілком несподіваних тріумфів Жовтоводських та Корсунських, коли Хмельницький і його товариші стали заходитись коло закріплення та використання несподівано досягнених здобутків і поволі дійшли до тих високолетних планів Соборної незалежної України і широких політичних комбінацій для її забезпечення, які не раз так чарують нас з далекої перспективи. Для можливого в'яснення сих вікопомних хвиль перевів я детальну критику всього раніш звісного матеріалу і притяг також багато нового перед тим незвісного, що кидає зовсім нове світло на деякі важні моменти з розвою сих подій, скажім на Зборовське замиріння й його умови. Тому, не вважаючи на свій суто науковий характер, ся книга, кажу я, мабуть, з користю і інтересом буде прочитана кожним, хто цікавиться нашим минулим і нашим сучасним". І далі в 4-х розділах іде детальний критичний опис подій, в найбільшій мірі військових на протязі 1648 і 1649 р. р., з тими переговорами й угодами, що склалися в перервах, кінчаючи Зборівською угодою, що не вирішила справи.

В особі М. С. до-марксівська українська історіографія досягла найвищого ступеню свого розвитку. Його „Історія України-Руси“ являється підсумком її успіхів, синтезом усього історичного процесу українського життя до найдальших ще передісторичних часів до пол. XVII ст. Ним вироблена нова схема української історії і на підставі її складена його Історія України-Руси. Хоч ще далеко не закінчена, вона одначе зробила епоху в українській історіографії, задовольняла вимогам сучасної й європейської історіографії й її треба поставити в ряд з аналогічними історіями інших народів. Його новаторство і величезна заслуга полягає в тому, що він перший виділив український історичний процес од російського на користь того і другого, коли раніше перший тільки частинно вкroppлювали в другий. І завдяки цьому ми маємо нині систематично викладену історію українського народу, цеб-то історію України на національній основі. М. С. Грушевський зібрав до купи й органічно об'єднав все, що торкалося української національності, її зовнішнього і внутрішнього життя, відносин з усіма сусідами — близькими й далекими, державного життя в ті моменти, коли Україна була незалежною державою, більш-менш автономною або й безправною, коли вона входила в склад

інших держав — Москви і Польщі. Але ця синтетична праця могла набути великого самостійного дослідницького характеру завдяки тому, що М. С. одночасно працював і яко самостійний дослідник, розроблюючи окремі історичні теми в своїх численних розвідках і підсумовуючи в такий спосіб наукову історичну літературу. Іноді ці розвідки захоплювали значні і важливі сторінки українського історичного процесу (згадаймо його Історію Київської землі). Це було його власне підсумування української історіографії. І все таки йому часто траплялося самому писати вперше ним складені сторінки своєї історії, коли були прогалини в літературі (а таких прогалин було дуже багато). З другого боку він заповнював прогалини і в джерелах, розшукуючи, критично оцінюючи і видаючи нові архівні матеріали. Ця його археографічна діяльність була надзвичайно широка й різноманітна.

М. С. Грушевський будував свою „Історію“ не тільки на тій матеріалі, що був зібраний другими, а й сам зібрав велику силу джерел на будування іноді найважливіших сторінок української історії, що без цього зовсім не були б освітлені. Нарешті треба в цій загальній характеристиці М. С. Грушевського — яко історика України, вказати на те, що його одрізняє од тієї історичної (Київської) школи, що він сам з неї вийшов — школи В. Б. Антоновича. Там не було загальної історичної, так би мовити, філософської підвалини, бо не було й загальної концепції українського історичного процесу. Там були тільки народницькі мотивування окремих процесів історичного життя на ґрунті обов'язків української інтелігенції перед своїм народом — простим народом, головним чином, перед селянством, що ще жило в молодий вік В. Б. Антоновича в кріпацькому стані. М. С. Грушевський виставив гасло української національності з її правом на свою історію на рідній мові. В основу ідеї української історії ним покладена тріада, що нагадує Гегеліянську: теза, антитеза і синтез — утворення української національності, її занепад (денационалізація) і відродження. І коли ідеї утворення нації й її занепаду мали для нього виключно історичний інтерес, ідея відродження була й є його провідною думкою і в його громадській і політичній діяльності.

Історія України була ділом життя М. С. і поставила його на найвищий ступінь між сучасними істориками України, дала йому центральне місце в українській історіографії, яке раніш займав його учитель — В. Б. Антонович в 60—70-х годах. Його Історія України є перша наукова історія українського народу. Спроби історій Малоросії Бантиш-Каменяського і Маркевича були несвоєчасні, Максимович зібрав цеглини для історії Малоросії, Антонович, як і його школа, обробляли її окремі сторінки, особливо по Правобічній Україні, Лазаревський дав історичний опис (але не систематичну історію) частини території Лівобічної України; складені були обласні монографії з історії України. Але за систематичну наукову історію ніхто (крім О. Я. Єфіменко) не брався, хоч для неї був вже підготовлений і великий матеріал, і існувала вже велика спеціальна література. М. С. Грушевський підвів підсумки усієї наукової літератури по історії України, як в її джерелах, так і в численіших розвідках, поповнивши джерела власними розшуками і придбаннями, критично поставившись до чужих розвідок і даючи постійно дуже широкі

і ґрунтовно поставлені критично - бібліографічні огляди і окремі екскурси по більш важливих і спірних питаннях. В Історії М. С. кожного, чи то буде спеціаліст, чи просто читач, вражає, а іноді й дивує надзвичайна ерудиція автора в джерелах і літературі; йому відомі ці джерела і розвідки в оригіналах на різних старих і нових мовах. Коли ми звернемося до окремих томів „Історії України“, то побачимо, що майже в кожному з них незалежно від посилки на перші джерела, що стверджують його висновки в тексті, незалежно від його посилки на величезну наукову літературу, є критичні екскурси що до окремих питань, що часом-густо являються самостійними спеціальними розвідками по ним, де дається критичний огляд висновків інших авторів. Це нагадує відомі в свій час „Примечания Карамзина“ к Істории Государства Российского¹⁾.

VI. НАУКОВО-ПОПУЛЯРНІ НАРИСИ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ М. С.

Окрім великої „Історії“ М. С. випустив в світ цілу низку науково-популярних начерків історії України, а саме: 1) „Очерк истории украинского народа“, 3-е изд. 1911; 2) „История украинского народа“ в книзі „Укр. народ“; 3) „Ілюстрована історія України“ (перевидана і по російськи — „Иллюстрированная история Украины“ Изд. Просвещения, СПб, 536 стр.); 4) *Abregé de l'histoire de l'Ukraine*. Paris, 1920, 254 p.; 5) Історія України, приладжена до програму вищих початкових шкіл і нижчих клас шкіл середніх (вид. Дніпросоюзу. Київ - Відень, 1920, 216 стор.); 6) Про старі часи на Україні. Перша книжка (по російськи) являє собою курс його лекцій, що він читав в Парижу в вищій російській школі і мала широкий успіх завдяки своїй популярній викладу і цікава для нас тим, що содержить в собі в короткому змісті і історію України за ті часи, що їх не торкнувся М. С. в своїй великій „Історії“, а саме — з пол. XVII ст. і до наших часів; тут він, наприклад, звернув особливу увагу на добу гетьманщини, давши і зовнішню її історію (по гетьманствам) і внутрішню — соціально-економічну і культурно-національну. Після скасування гетьманщини, ліквідації Слободських полків, Запоріжжя і Гайдамаччини, цеб-то з другої половини XVIII ст. М. С. не дає вже й стислої навіть історії України, а обмежується тільки тим, що малює картину національного занепаду і відродження, як в Наддніпрянській, так і Наддністрянській Україні (Галичині), цеб-то утво-

¹⁾ В 1-му томі ми знайдемо 12 приміток (про грецьку колонізацію Чорномор'я, літературу про Скифію, про Готську державу, про Антєске питання, теорію старої великоросійської колонізації на Подніпров'ю і т. інш.) і окрім того великі екскурси про стародавній літопис, про норманську теорію.

В 4-му томі ми маємо 49 приміток, серед них про джерела й літературу, про зформування Вел. Кн. Лит., про литовських князів на Сіверщині, про хацькі ярлики. В 5-му томі ми маємо 11 приміток — про студіювання права Вел. Кн. Литовського, про теорію феодалізму Вел. Кн. Литовського, про студії над суспільно-політичним устроєм українських земель Польщі, про категорії й оподаткування селян, про джерела для історії міст, про єврейську колонізацію, про церковний устрій і унію.

В 7-му томі ми маємо такі екскурси: про літературу суспільно-економічних і колонізаційних обставин Східньо-Українського життя XV — XVI в., про початки козаччини, про поетичну традицію козаччини, про українських старост, про реформу Баторія, про літературу дальших часів козаччини і культурного руху.

рюючи прогалину в історичному українському процесі за другу половину XVIII, весь XIX-й і початок XX віку, ту прогалину, що про її заповнення рішуче висловилося тільки новітня марксістська українська історіографія, почавши і на ділі її заповнювати¹⁾. Тут М. С. стояв на старій традиції українських істориків, виходячи, очевидно, з своєї політично-національної ідеї, що висувувала перед ним після ліквідації української автономії майже виключно елемент національного занепаду і відродження, коли в дійсності тут органічно продовжувалося соціально-економічне життя і висунулися на перше місце класові відносини з боротьбою класів. До „Очерка“ близько підходить „История украинского народа“, зміщена в книзі „Украинский народ в его прошлом и настоящем“ (т. 1-й, стр. 37—360), написана для російського читача і в популярному викладі. А всупом до нього являється історіографічний етюд М. С. „Развитие украинский изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украинноведения“ (там же, стр. 1—37). У цьому вступі звертає на себе нашу увагу перший розділ, присвячений з'ясуванню пізнього розвитку поняття української національності. Причини цього М. С. добачає в тому, що само поняття народності і національності підмінювалося поняттям єдності політичної і культурної, що на українську народність мали впливи сусідні: литовська, польська, великоросійська, які роз'єднували наш народ, — вони спричинилися до денационалізації вищих клас, хоч все такі не могли знищити національного об'єднання. Історії українських виучувань в галузі мови, етнографії, історії і літератури XIX ст. М. С. і присвячує весь перший відділ монографії. Історію України М. С. поділяє на 4 відділи: до утворення держави, добу самостійного державного життя, добу литовсько-польську, добу відродження. Кінчається Історія рухом послідньої чверти XIX ст. Багато місця одведено тут начеркам культури. Взагалі уся робота має гарну архітектонику, систематичний і ясний виклад, і можна пожалкувати, що вона не вийшла окремою науково-популярною книжкою. Автор скрізь посилається, як на джерело, на свою велику „Історію“. Ілюстрована Історія України також носить науково-популярний характер і поділяється на 6 частин — доба додержавна, доба державного життя, литовсько-польська, козацька, занепад козаччини й українського життя, українське відродження; додатки до цього — реєстри Київських і Волино-Галицьких князів, гетьманів, родословні князів Київської і Литовської династії. Взагалі треба сказати, що тут занадто багато фактів зовнішньої історії. Книжка оздоблена 387 рисунками — археологічними, історичними — портретами гетьманів, культурних діячів України, історичних місцевостей і т. інш. Художньою технікою керував в них відомий український художник В. Г. Кричевський. Цими ілюстраціями, що розшук їх потребував великої праці од М. С. і що становлять справжню окрасу цього видання й знайомлять читача з рисами побуту і художньою творчістю народу, вона одрізняється від усіх останніх історичних нарисів М. С.

Начерк, виданий в Парижу французькою мовою, найближче підходить до його начерка російською мовою. В ньому дуже цікаві і

¹⁾ Пр. М. І. Яворський. Україна в епоху капіталізму. 3 випуска; Акад. Д. І. Багалій — додатковий (9-й) розділ в Історії українського народу О. Я. Єфіменко, 70 стор.

характерні сторінки, присвячені тим новішим подіям на Україні, що в них першу ролю відігравав сам М. С. (про Центральну Раду й утворення самостійної Української Народньої Республіки, *La révolution. Proclamation de la République ukrainienne*); про це вже я згадував раніш.

5 книжка — підручник для початкових шкіл на українській мові, цікавий для нас тим, як М. С. уявляв собі викладання української історії в таких школах. І в ній М. С. вживає свій звичайний план, схему і розподіл на доби — починає з передісторії і кінчає утворенням незалежної Української Народньої Республіки, розподіляє фактичний матеріал по вел. князях і гетьманах і розквітчує його уривками з народніх дум. Послідня книжечка — Про старі часи на Україні — носить зовсім популярний характер і призначена була для сільського читача: в ній також наведено велике число уривків з народніх дум.

Усе це свідчить, що М. С. дуже уважно ставився до популяризації своїх праць з української історії. Виходячи з цього, він склав на підставі своєї великої „Історії“ окрему науково-популярну книжку, чудово видану і оздоблену прегарними малюнками — „Національно-культурний рух“. Але на першому місці серед його розвідок треба поставити — „Студії з економічної історії України“, з якими повинен ознайомитися кожний історик-марксист, кожний студент соціально-історичного факультету наших вузів, кожний аспірант історично-соціальних катедр. З новим змістом являється його розвідка про Переяславську умову — де критично розглянуті як джерела, так і спеціальні висновки про цю угоду істориків України й істориків „руського“ права: до цієї доби в своїй великій „Історії“ М. С. ще не дійшов, і тому ця його робота є новий етюд з історії Хмельнищини. Скомпонована вона автором з природнім йому критичним хистом, хоч і писана в роки політичних бур.

VII. ЮВІЛЕЙНІ ОЦІНКИ НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ М. С. ГРУШЕВСЬКОГО І ДАЛЬШІ ПЕРСПЕКТИВИ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИОГРАФІЇ

Ювілей у Києві, що одбувся 3 жовтня — це вже четверта ювілейна дата. І коли кожний раз підводилися підсумки й оцінка ріжнорічної діяльності М. С., то треба про них хоч коротко згадати.

Першою такою датою було святкування його десятилітньої наукової праці в Галичині, з приводу чого був виданий присвячений йому „Науковий збірник“ у Львові 1906 р. Збірник був виданий комітетом. В склад комітету входили відомі галицькі діячі: Гнатюк, Томашівський, Ів. Франко, Коренець, Кревецький. Збірник складається з передмови згаданих членів Комітету, бібліографії праць, складеної відомими галицьким бібліографом Ом. Левицьким і 26 наукових праць, присвячених йому галицькими й українськими науковими робітниками (з них 18 галичан і 8 українців, серед галичан бачимо майже всіх тодішніх діячів, що працювали укупі з М. С. Грушевським, як Франко, Кордуба, Крип'якевич, Герасимчук, Томашівський, Джиджора, Кревецький, Гнатюк, серед українців бачимо Агат. Юх. Кримського, С. О. Єфремова, Бор. Грінченка, Ф. Вовка, Доманицького; це

були ті українські вчені, що тісніше від інших були зв'язані з Галичиною). Розвідки присвячені історії України, історії мови, письменства, етнології й етнографії. Для характеристики відношення до наукової роботи М. С. Грушевського в Галичині й Україні має значіння участь в збірникові вищезгаданих співробітників. Але безпосередню оцінку М. С. Грушевського ми знаходимо в передмові Ред. Комітету. Там говориться, що прихід М. С. у Львівський у - т вони вважають історичним фактом, бо з цим переїздом зв'язалася його наукова і громадська діяльність; політично-культурний розвиток Галицької України вони зв'язують із впливами Наддніпрянської України і в цих впливах вони бачать 3 доби, зв'язані з іменами Шевченка, Драгоманова і Грушевського: 1 - й мав національно-культурний вплив (після смерті, 2 - й — політичний, 3 - й — науковий; він підняв перелог в українській історії, етнографії, етнології, історії письменства на ґрунті наукових методів. В національній справі у нього дві заслуги: його монументальна „Історія України-Руси“ явилася величавою основою „української історичної науки“ і невичерпаним джерелом національного, політичного і соціально-культурного самопізнання й освідомлення, що вводить нас дійсно вперше в сім'ю європейських народів — тут його діяльність на Галицькій землі „епохальна“; друга величезна заслуга — це всеукраїнські зв'язки — що за весь ХІХ вік не були ніколи такі живі і сильні. Посліднє справедливо. Але в розвиткові галицького наукового руху, як я вже казав раніше, треба зробити диференціацію — виявити ролю М. С. Грушевського в організації українознавства, починаючи од української історії і продовжуючи іншими його працями (по історії письменства, по етнографії, етнології, археології), треба розглянути його власні індивідуальні праці і нарешті зробити загальний перегляд і оцінку за ці часи наукових праць галицьких (як Франко, Гнатюк і інші) вчених, а також їх участі в галицькому відродженні, бо вона була дуже помітна, а також українських (скажемо, в особі Драгоманова, Кониського, Антоновича, Волкова, Кримського). Підкреслені мною вирази є в значній мірі літературне перебільшення, як і те, що рядком поставлені імена Шевченка, Драгоманова, Грушевського, і про другого (Драгоманова) не сказано, що він окрім політичного мав і великий науковий вплив, особливо з боку методології, як я це доводжу зараз в своїй розвідці про Ів. Франка яко вченого. (Україна, кн. 6).

Друга ювілейна згадка була зроблена часописом — „Украинская Жизнь“, що був органом українства в Москві, в 1917 році, вже в часи революції, з приводу 50-ліття з дня народження М. С. Редакція присвятила ювілянтові грудневу книжку свого часопису за 1916-й рік, з маленьким запізненням (замість вересня — грудень). Присвячені йому статті були надруковані й окремою книжечкою під титулом „М. С. Грушевський (1866 — 1916)“. 1917, 50 стор. Тут були зміщені коротка передмова редакції, статті А. Белоусенка — На общественном посту (5 — 18), Н. П. Василенка, Пр. М. С. Грушевский как историк (18 — 34), С. А. Єфремова — На страже национального достоинства. К характеристике публиц. деятельности пр. М. С. Грушевского (34 — 50). Ред. передмова називає М. С. Грушевського „самым выдающимся из современных укр. деятелей“, который всю свою

жизнь отдал на пользу укр. нац. дела; это крупный ученый, стяжавший себе большое имя и в то же время выдающийся общественный деятель и журналист, его заслуги в этих трех областях исключительны"; нарешті редакція висловлює йому велику подяку за участь в часопису, особливо за часи невірного перебування в Москві.

Перша стаття дає нам біографію М. С. на ґрунті громадської діяльності „цього одного з кращих синів свого народу“. Автор простежив походження українських симпатій М. С. в сім'ї, в середній школі, в Київському університеті. Потім оповідає про його організаційну працю у Львові в Науковому Товаристві ім. Шевченка, а також про його капітальну історію України - Руси, що дала міцні підвалини для українського національного руху і була продовженням роботи в Галичині Драгоманова, і нарешті про його політичну діяльність. Стаття С. О. Єфремова малює нам публіцистичну діяльність М. С. на підставі його власних статтів. Автор називає М. С. „вождем своего часу“, „представителем всего живого в украинстве“: „Десятилетие 1914 г. наполнено его кипучей публицистической деятельностью несомненно в ущерб его научной деятельности (за эти 10 лет дал всего 2 тома своей Истории). Но об этом, додає С. О. Єфремов, едва ли приходится сожалеть: бывают моменты, когда б. м. более почетно делать историю, а не писать ее; неудивительно, что в таком живом человеке, как Гр., первая задача на время отодвинула и заслонила другую. І далі С. О. Єфремов розглядає цю публіцистичну діяльність М. С. на підставі 3-х збірок його статтів, освітлюючи важніші питання, що ним висунуті, в кн. „З б'жучої хвилі, Наша політика (1911), Освобождение России и украинский вопрос. (1907). Характеристика С. О. Єфремова дуже цікава й яскрава і в своїй принципній передумові що до значіння публіцистичної діяльності взагалі характерна; усі тодішні діячі сходилися в одній ідеї: „поколебалась земля, и рушились основы ея“. І ясно, що коли так, то здавалося, що треба було одкласти на дальший час Історію України і творити, а не писати історію її. Але „Історія України“ М. С. Грушевського припинилася, а історія України пішла не тим шляхом, по якому хотіли в'ести її М. С. і його однодумці.

М. С. Грушевському — яко історикові України присвячена стаття М. П. Василенка, для нас найбільш цікава. Між іншим, автор тут користувався маленькою автобіографією М. С. Грушевського, що була написана ним і видана в дуже обмеженому числі примірників (50). Далі М. П. Василенко стежить за головними історичними працями М. С. і характеризує його метод, що про його казав сам Грушевський (одкинути догматизм і *petitii credere*), переказує історичну його схему, торкається його попередників в складанню Історії України і передає в основному зміст його „Історії України“, роблячи оцінку її окремих частин і поглядів автора, порівнюючи його з С. М. Соловйовим. Історія М. С. Грушевського, каже він, має не тільки велике наукове, а й національне значіння і тому бажано, щоб він швидче вернувся до нормальної наукової праці.

Проїшло 5 років (великих років боротьби за соціальну революцію на Україні) — і в 1922 р. в дуже скромній формі Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові присвячує М. С. СXXXIII-й том своїх

„Записок“ в 25-ліття його наукової і культурної діяльності для „Галицької України“ з ювілейною статтею учня М. С.—Вас. Герасимчука — „Мих. Грушевський, як історіограф України (26 стор.), і з іншими статтями наукового змісту галицьких вчених. Про М. С. Грушевського автор, слідкуючи за думками „Укр. жизни“ каже, що він після європейського критицизму Драгоманова висунув позитивний програм — ідейний чинник національної свідомості і національної культури. Своєю „Історією“ він зв'язав сучасність з великими традиціями минувшини, змагання України Наддніпрянської і Галицької звів в одно русло для з'єднання всієї нації в одно державне тіло. Спочатку автор згадує про попередників М. С. в розвиткові української історіографії і називає Бантиш-Каменського, Маркевича, Кояловича, кажучи, що він позичив свої історіософічні погляди у пр. Антоновича, називаючи цього посліднього учнем пр. Іванішева і кажучи, що його історія вел. кн. Литовського є витяг з його лекцій: це все недокладно і неправильно. Куди докладніше сказано про наукову діяльність М. С. в Галичині й особливо про його „Історію“ Між іншим автор наводить уривок з критичної відозви відомого польського вченого Брикнера на 1-й том „Історії“ М. С. (*Kwartalnik historyczny*, т. XX, стор. 665): „незмірну літературу предмету — археологічну, історичну, філологічну він опанував зовсім, передовсім російську, до тепер запечатану для Європи сімома печатами; автор прямо задивляє нас своїм начитанням, знайомістю найбільш спеціальних, дрібних, нераз забутих праць російських і німецьких. А з тим казочним начитанням іде в парі бистрота ума, самостійний суд, вироблена метода — се все в мірі цілком незвичайний“... се є прекрасний змістом твір, на який можна опертися, твір, подібно якому довго не може виставити не то що кожна країна, а навіть країна зі старшою слов'янською літературою. Сам Вас. Герасимчук, очевидно, зовсім захоплений „Історією“ М. С., каже, що „се безсумнівно найсильніший до тепер вираз всі нашої наукової творчості“, забуваючи одначе тут про велетня думки О. О. Потебню, якому уже без усякого сумніву належить перше місце в нашій науковій творчості. Він називає „Історію“ М. С. великим твором, а його самого великим істориком — тут, очевидно, виявляється зовсім природний пієтет учня до вчителя та глибоке психологічне вражіння, яке зробив М. С. на галицьких вчених. Він не бачить в „Історії“ жодних хиб і щоб пояснити відсутність „артистичности“ викладів, в чому робили закиди „Історії“ М. С., виставляє сумнівну тезу, що у інших народів історики — синтетички не повинні були самі збирати для себе і видавати матеріяли, хоч сам же далі долає, що аналізу од синтези неможливо одлучити. Автор справедливо зауважує, що М. С. свою синтезу будує з ряду численних посередніх елементів. Але, на мій погляд, автор перебільшує, коли каже, що М. С. зберігає вповні симетрію політичних акцій і інших елементів — соціально-економічних, культурних, що в політичних подіях він дає „пластичні образи минувшини“, і надає однакового значіння політичним, господарчим і соціальним відносинам, бо тут, на мою думку, не буде вже симетрії, для якої треба було поставити другі і треті вище перших. Автор приписує М. С. філософсько-соціологічний висновок, що „одиноким справедливим є демократично-авто-

номний лад“, що глибоко вкоренився в душі та історії „українського народу“, і сам приєднується до цієї думки, коли український нарід, не обмежившись демократичною автономією переріс цю форму в 1922 р. і утворив Радянську Соціалістичну Республіку. Очевидно, що то було публіцистичне твердження, не придатне й не задовольняюче його після жовтневої революції. Цікава спроба Вас. Герасимчука розібратися в історіософичних поглядах М. С. Він висловлює думку, що М. С. не перебільшує значіння великих людей. Але виникає сумнів, чи були справді великими людьми — Володимир Великий, Роман Галицький, Б. Хмельницький, яких М. С. лічить великими. Це все залежить од того критерія, з яким ми до них підходимо, і я думаю, що соціологічного підходу вони не витримали б. Вас. Герасимчук каже, що М. С. надає значіння не класі, а збірній масі народу — він „історик ідеаліст“; він визнає ідею — істину (увісте істину и истина освободить вы, каже він); се домінуюча риса в концепції Грушевського, з девізом: мусить бути свобода. Критерій же у нього моральний (справедливе і несправедливе) з об'єктивною оцінкою минувшини і гуманним почуттям, наслідком чого було поглиблення національної свідомости для одержання державної незалежности.

З цими спостереженнями Вас. Герасимчука що до ідеології М. С. треба погодитися; інша річ, чи можливо до них поставитися позитивно, як це робить Герасимчук; я гадаю, що ні. Вас. Герасимчук взагалі зовсім не уявляє собі матеріалістичного розуміння історії і висловлює чудернацький погляд на нього, кажучи оттак: „хоч пр. Грушевський не в абсолютним прихильником матеріалістичного історичного світогляду, себ то не уважає людей автоматами економії, ідей виключно функціями капіталістичного осередка, але каже обом сторонам взаємно ділати на себе, даючи таки ідеї перше місце — то все таки економія світова і національна — се у професора дуже важні категорії“. Далеко більш цікава і правильна спроба Вас. Герасимчука вияснити погляди М. С. на головні етапи в розвиткові українського історичного процесу. Тут автор наводить характерні уривки з „Історії“ М. С., де вони одбилися найбільш яскраво, тут він зовсім слушно характеризує основні й цікаві цикли „Історії України“ М. С., надаючи особливу вагу розділам, присвяченим економіці, бо вони дуже гарно пояснюють проблеми економічного занепаду давньої Руси. „Козаччина, каже автор, знайшла в пр. Грушевському свого найгарнішого теоретичного дослідника“. Я навмисне зупинився так довго над статтею Вас. Герасимчука, бо він ґрунтовно ознайомився зі змістом многотомної Історії М. С. і зумів витягти з неї основні історіософичні погляди автора, розпорошені по всій його книзі (хоч іноді неточно їх тлумачить). Критичного відношення до них у нього немає, — і це природньо, бо автор цілком поділяє світогляд М. С. і покійрно схиляється як перед авторитетом автора „Історії“, так і перед самою „Історією“. І щоб це зрозуміти, треба лише згадати собі, чим був в очах галицьких вчених М. С. Грушевський для Галичини, коли писалася ця стаття і яка була політична і соціальна ідеологія наукових робітників Галичини у ці часи (вони стояли на платформі УНР).

4 ювілейна дата — це ювілей М. С. 3 жовтня 1926 р. у Києві, про якого сам М. С. на ньому ж висловився, що це був триумф в його персоні української науки в Радянській Україні.

Незабаром вийде в світ збірник промов і побажань, висловлених ювілянтові, а також його відповідь на них. Там виступав і я, як представник Харківських наукових установ і поставив питання про загальний фронт молодих і старих українських істориків в дальшій аналітичній і синтетичній розробці української історії в новому, марксістському її освітленню. Це велетенське завдання, що потребує перш за все монографічних дослідів окремих питань різних доб, на взірєць тих, які зараз розроблюються проф. Слабченком, Оглобліним, Гермайзе і інш. А далі на їх підставі, головним чином, а також літератури і відповідних джерел — можливо буде робити спроби і синтетичного складання історії України. Нам, старим історикам України, укупі з молодими, треба буде взяти гарячу участь в цьому новому етапу в розвиткові української історії усіма приступними нам способами — треба буде використати нашу ерудицію в перших джерелах і літературі. Треба буде допомогати молодшим. Треба буде, щоб історики - марксісти, як справедливо зауважив марксист Рожков, оволоділи старою українською історіографією в її джерелах і літературі. Треба, щоб вони ґрунтовно ознайомилися з великою енциклопедією в царині української історії — 8-томною „Історією України“ М. С. Грушевського і поставилися, згідно з його заповітом, до неї критично, висовуючи, але не догматично, не катехізічно, а ґрунтовно матеріалістичні пояснення замість перестарілих і хитких ідеалістичних, розробили новий поділ на доби не на політичному, а на соц.-економ. ґрунті, встановили сталий, міцний, соціально-економічний базис з його ідеологічними надбудовами, чого зараз ми майже не бачимо, підсилюючи новими розвідками те, на що раніше звергалось мало уваги (наприклад, на народне господарство) і пересовуючи згідно з цим центр уваги з політики на економіку, даючи новий соціальний зміст і самій національній ідеї і культурі. Це є новий етап в розвиткові української історіографії і нам, старим українським історикам, треба бути з молодими марксістами по цей, а не по той бік барикад.

Т. СТЕПОВИЙ

Буржуазні соціологічні школи¹⁾

РОЗДІЛ V

КОЛЕКТИВНО-ПСИХОЛОГІЧНА ТЕОРІЯ СУСПІЛЬСТВА

• ЗНАЧІННЯ ПСИХОЛОГІЧНОГО НАПРЯМКУ В БУРЖУАЗНІЙ СОЦІОЛОГІЇ

Психологічні теорії суспільства становлять величезну більшість буржуазних теорій історичного процесу. До цього напрямку належить безліч буржуазних соціологів усіх країн.

Дюркгейм з своїми численними співробітниками, Тард, Сігеле, Лебон (Франція), неокантіанська „південно-західня“ школа на чолі з Вільгельмом Віндельбандом, Гайнріхом Рікерттом та Максом Вебером²⁾, Зімелі і Вундт (Німеччина), Фройд з низкою учнів (Австрія), Уорд, Болдвін та Гіддінгс (Американ. Сп. Штати), Де-Роберті (Франція—Росія), Михайловський (Росія) — ось найголовніші з імен.

Плюралісти-емпірики, як приміром російський соціолог М. Ковалевський (див. Соціологія т. I—II) найближче стоять до цього табору. Сюди також належать критики марксизму — П. Барт (див.: „Філософія історії як соціологія“), Массарик (див.: „Философские и социологические основы марксизма“), Штамлер (див. „Хозяйство и право и материалистическое понимание истории“), так звані „австромарксист“ з Максом Адлером та Отто Бауером на чолі, буржуазний „марксист“ — еkleктик, а потім фашист Зомбарт³⁾ і антимарксист Карейв (див. „Старые и новые этюды об экономическом материализме“) і т. д. і т. д.

¹⁾ Див. „Ч. Шл.“, № 10. 1926 р.

²⁾ Цю цікаву школу за браком місця приходиться залишити без розгляду. Для загального ознайомлення з нею відсилаємо читача до статті Трельча: *Der historische Entwicklung in der modernen Geistes und Lebensphilosophie* Historische Schriftt. Het 124,3.

³⁾ Про Зомбарта дивись цікаву розвідку І. Альтера: „Еволюция Вернера Зомбарта и фашизм“. (Вестн. Ком. Акад. № 15).

Що до сучасних плюралістів — емпіриків Росії та України, то тут треба згадати проф. Пітірима Сорокіна (с. р.), що написав не дуже давно „Систему социологии“ в 2 томах, і нашого українського історика акад. Михайла Грушевського. Останній, наприклад, у відомій роботі „Початки громадянства“, критикуючи (ст. 24) історичний матеріалізм... в особі Ахіла Лорія, (що про нього Енгельс згадував, як про вульгаризатора історичного матеріалізму) і заперечуючи монізм (ст. 28—30), каже так: „Навіть коли в поодиноких сферах життя, — економічній, біологічній, пси-

Самого Огюста Конта — основателя соціології, як науки — можна вважати батьком психологічної теорії суспільства, бо він в своєму „Курсі позитивної філософії“ приписував „розумовому факторові“ першорядну роль. Вся контівська теорія трьох фаз в розвитку суспільства (релігійна, метафізична й позитивна фази), як основне соціологічне узагальнення позитивізму, є яскравий приклад ідеалістично - психологічного (точніше ідеологічного) погляду на суспільство. Правда Конт в своїй класифікації наук (за принципом зменшення обсягу і збільшення складності явищ) ставить соціологію як найскладнішу науку „над“ біологією, а не „над“ психологією.

Але це він робить тільки тому, що психологія була на початку 19 сторіччя ще в пелюшках. Тому Конт включав її у формі фізіології мозку в межі біології, але в кінці 19 і на початку 20 сторіччя психологія зробила великий крок вперед і зформувалася як самостійна наука, що зайняла своє місце над біологією. Таким чином, соціологія як найскладніша наука стала базуватися на психології. Цим пояснюється таке величезне поширення психологічних теорій суспільства, що зводили всі соціальні процеси до психологічних, т. є. трималися ідеалістичного погляду на історію, бо для буржуазної науки психика, „дух“, „душа“ була переважно самостійним незалежним від тіла, матерії явищем, а в кращому разі була рівнобіжним, відповідним, але самостійним процесом¹⁾.

Тільки окремі представники цього напрямку (як наприклад академик Бехтерев у своїй „Коллективній рефлексології“) домовилися до енергетизму т. є. визнання принципової єдності — ба навіть формально - логічної тотожності фізичних і психічних явищ і цим створили перехідну ланку моністично - психологічних теорій суспільства. Представником такої моністично - психологічної (рефлексологічної) теорії, крім академіка Бехтерева, можна вважати співробітника академії (тільки не всесоюзної, а комуністичної академії) А. Богданова, що „зорганізував“ у своїй теорії суспільства енергетичний зміст своєї емпіріомоністичної філософії з марксістською теорією історичного матеріалізму.

Отже „амплітуда гойдання“ психологічних теорій суспільства дуже широка; вона сягає від суто - буржуазної расової теорії суспільства аж до історичного матеріалізму і одночасно тримає під своїм впливом соціологів - плюралістів.

хологічний кінець кінцем удається встановити якусь більш - менш певну постійність в змінах і залежність в переходах, то комбінація самих різних рядів змін і переходів поміж собою, їх перехрещування в різних стадіях того чи інш. ряду з тими поправками, що їх вносять сюди свідомо людська творчість, може дати варіанти настільки відмінні і несподівані, що їх закони можна буде витолкувати після факту, але передбачати, вперед констатувати ніяк не вдасться“, і далі він дає схеми можливих комбінацій цих рядів „Треба описувати, а не бавитися в синтези“. Це характерний еклектичний метод дослідження для позитивіста - емпірика, що не вміє дослідити ці перехрещування і зміни — методом матеріалістичної діалектики. (Між іншим давно пора взятися за розгляд поглядів деяких наших українських істориків і соціологів не тому, звичайно, що вони оригінальні, а тому, що виявляють весь мізерний еклектичний стан української буржуазної соціологічної думки, яка історичний матеріалізм ще й досі трактує à la Грушевський).

¹⁾ Див. Т. Степовий „Матерія й дух“. (Розділ праці „Суперечні питання діалектичного матеріалізму“). „Червоний Шлях“, ч. 4 за 1925 рік.

Щоб дати більш-менш виразне уявлення про основні угруповання цього напрямку, ми розберемо соціологію Дюркгейма — як представника колективно-психологічної теорії суспільства і Тарда — як представника індивідуально-психологічної теорії¹⁾.

ДЮРКГЕЙМ

Найхарактернішими для колективно-психологічної школи являються праці одного з найвидатніших соціологів Франції професора Еміля Дюркгейма²⁾.

Як це сталося, що особа, стаючи чим-раз більш автономною, тісніше залежить від суспільства? Як може вона бути одночасно індивідуальнішою і солідарнішою? Так формулює Дюркгейм на першій сторінці своєї роботи: „De la division du travail social“ питання, які він хоче розв'язати. Відповідь він шукає в суспільних явищах. В основі його теорії лежить той погляд, що суспільні явища — мова, релігія, право, філософія, наука і т. д. є — наслідок діяльності колективної свідомости, а не продукт творчости окремих осіб. Не в нерівних здібностях людей треба шукати причин неоднакового розвитку суспільства, а навпаки. Тільки суспільство може пояснити зміни особистої природи. Творчість окремих осіб є прояв суспільности „vinculum sociale“, що виявляється в почутті, в симпатії, в мові, в культурі, і розвивається за своїми власними законами. Закони розвитку колективної свідомости це не просто закони індивідуальної психології, а закони психології колективної. Через діяльність осіб виявляється, реалізується чинність суспільної свідомости. Особа є продукт суспільства. Від своїх інстинктів до найвищих форм свідомої діяльності

¹⁾ Дюркгейм має для нас особливий інтерес у зв'язку з тим, що академіка М. Грушевського приймають на віру за його прибічника, не знаючи іноді моністичної, а не плюралістичної суті цієї теорії. (Див. напр. „Життя і Революція“, ч. 10 за 26 рік — статті О. Гермайзе та І. Лакізи про М. С. Грушевського). Що до зв'язку колективно та індивідуально психологічних теорій з сучасними соціальними теоріями Богданова та Фрейда, то ми примушені, в інтересах чіткості викладу, простежити його в іншому місці, виділивши цих авторів у самостійні додаткові розділи.

²⁾ Родився у 1858 році, вмер 1917.

Див. його праці: „Про розподіл суспільної праці“ (1893 р., руськ. переклад — Одеса 1910 р.) „Метод в соціології“, „Правила методу“ (1895) „Про самогубство“ (1897) „Елементарні форми релігійного життя і тотемична система в Австралії“ (1913) „Соціологія та філософія“ (Paris 1924) — і цілу низку статей у часопису „Année sociologique“, що виходив з 1896 до 1913 року за його редакцією і знову почав виходити 1925 року після його смерті. Цей часопис об'єднував і об'єднує навколо себе численну групу Дюркгеймових однодумців (Леві-Брюль, Бугле, Факоніс, Муфанг, Сіміянд, Хюберт і інш.). Про Дюркгейма див. у М. Ковалевського („Современные социологи“), П. Барта (Філософія історії как соціологія“), Хвостова („Теория исторического процесса“). Марксівський розгляд філософських поглядів Дюркгейма див. у статті Ф. Тележнікова: „Об одном современном буржуазном социологическом направлении (О Дюркгейме)“ — „Под знаменем Марксизма“ № 4-5 за 1926 рік. Редакція „Под Зна. М.“ пустила, на жаль, тільки розділ про теорію пізнання Дюркгейма — що-ж до інших розділів — про погляди Дюркгейма на соціологію, як науку: про його теорію суспільства, то невідомо, коли їх надрукують. Ф. Тележников справедливо зауважує, що соціоморфні погляди Дюркгеймові на логичні категорії — є овоєрідний кантіанський формалізм, бо „суспільство у Дюркгейма є своєрідна трансцендентальна аперцепція кантовського індивіда“ (стор. 125).

вона залежить від соціальних форм: наша поведінка — це рефлексії. Їх диктують нам не інтереси організму, т. - є. не біологічні закони, а право і мораль. Останні являються соціальними формами і те, що морально для одного народу, може бути неморальне для другого.

Залежність особи від моральних законів суспільства Дюркгейм ілюструє великим соціологічним матеріалом із галузі генетичної соціології. Отже для Дюркгейма задача соціології полягає в тому, щоб викрити у всіх історичних явищах специфічний вплив суспільства, вплив має на кожну окрему особу.

СОЦИОМОРФІЗМ ЛОГИКИ. ПРОСТІР І ЧАС

Основною ознакою соціології Дюркгейма є соціоморфізм, т. - є. теорія соціального походження всіх категорій людської логіки. Простір і час мають на думку Дюркгейма соціальне походження.¹⁾ Поняття простору з'являлося із конкретного соціального досвіду.

Всі люди одного суспільства мають однакові уявлення про простір. Ця категорія, як і інші, є наслідок довгого соціального досвіду. Вона своїм змістом відбиває суспільне життя: — простір, що займає та чи інша соціальна група. Розподіл простору на верх і низ, правий і лівий бік, південь, північ і т. д. з'явився як наслідок різних емоціональних оцінок соціального оточення. Характер просторового розподілу міняється з формами суспільного життя. Так в Австралії та в північній Америці є дикуни, що уявляють собі простір в формі величезного кола.

Таке уявлення з'явилося тому, що їх табори мають форму кола. Розподіл простору цілком відповідає розподілові племені на клани. „Сторін світу“ стільки, скільки кланів. Кожна „Сторона“ має тотемичне ім'я клану, якому вона відповідає і тісно з ним зв'язана.

Так у „пуебл“ таких „сторін світу“ сім, бо число кланів теж сім. Таким чином, одна частина племені тісно зв'язана з північною, друга з західною, третя з південною стороною і т. д. Кожний клан має свій характерний символічний колір — так само кожна сторона

¹⁾ Для матеріаліста простір і час є об'єктивні форми існування природи, і наша свідомість наближається з розвитком суспільної техніки і науки до вірнішого уявлення про ці форми.

Для ідеаліста - кантіанця простір і час є апіорні форми розуму: розум приписує природі форми простору і часу, бо він інакше її не може мислити. Це значить, що вони є суб'єктивні форми, що існують до всякого досвіду. Дюркгейм же, підкреслюючи соціальний характер уявлень про час і простір, наближається начебто до марксістської тези „Буття визначає свідомість“. Але це зовсім не значить, що він наближається до матеріалізму. Як побачим далі, він все таки вважає, що ці форми не зв'язані з об'єктами нашого досвіду, а прикладаються до природи — тільки це робить не окрема особа, а суспільство, що виробляє ці категорії. Таким чином Дюркгейм в суперечці емпіризму з ідеалізмом, кінцець кінцем стає на бік останнього (т. є. кантіанства), підставляючи на місце індивідуального розуму розум соціальний. Колективні уявлення відрізняються якісно від індивідуальних, бо мають особливий примусовий авторитет, який підтримує все суспільство. На прикладі соціоморфізму, Богданова ми теж побачимо, що соціоморфістичну тезу „буття визначає свідомість“ можна розуміти не матеріалістично, а психологічно. Для Дюркгейма, як і для Богданова, „буття“ має колективно-психологічний характер. Так, наприклад, в праці *De la division* і т. д. Дюркгейм характер свідомості ставить в залежність від моральної густоти (*densité morale*) суспільства.

має цей колір. Коли через деякий час число основних кланів міняється, то міняється також число „сторін світу“¹⁾).

Так само розподіл явищ в часі, розподіл на дні, тижні, місяці, роки і т. д. відповідає розподілові суспільних свят і церемоній. В основі категорії часу лежить ритм соціального життя.

Календар є відбиток ритму колективної діяльності. Він з'явився завдяки потребі правильно визначати послідовність важних етапів соціального життя: в основі категорії часу лежить суспільна потреба визначити час загального полювання, свята і т. д. Релігійні уявлення як і релігійні свята — це колективні уявлення, що свідчать про релігійність колективної свідомості. Вони підтримують в певній групі єдиний психологічний стан і зв'язують членів групи в єдину цілість. Категорія цілоти теж є абстрактна форма суспільства, як цілоти.

Таким чином, простір і час не є апіорні форми, тоб - то вони не існують до соціального досвіду, а утворюються в процесі цього досвіду. Вони є категорії соціального простору та часу. Соціальна організація є зразок для просторової організації, а остання є відбиток першої.

Розглядаючи апіористичні і емпіричні теорії походження основних категорій логіки, Дюркгейм підкреслює, що ці категорії не зв'язані самі від себе з конкретними об'єктами, вони не виникають, як це гадають емпіристи під безпосередньою акцією індивідів, а відбивають собою перш за все стан колективу і, будучи колективними уявленнями, залежать від його складу і організації, від його морфології, від його релігійних, моральних, економічних і інших установ. Вони прикладаються до всього реального і цим узагальнюють наш досвід. Вони виходять за межі індивідуального досвіду. Тут Дюркгейм стає на ґрунт соціологічного апіоризму. Категорії не залежать від нас, навіть більше: вони приписують нам нашу поведінку. Це значить, що вони мають не індивідуальне, а соціальне походження. Ці категорії, таким чином, — не суб'єктивні уявлення, а соціально-об'єктивні колективні уявлення. Колективне уявлення й індивідуальне уявлення — це два плюса нашої свідомості. Не можна із суб'єктивного досвіду виводити категорії розуму, бо це значило б звести їх загальність і конечність до простого вражіння. Досвідові окремої людини Дюркгейм протиставляє систему категорій соціального розуму. З другого боку помиляються апіористи, що кажуть, ніби - то ці категорії властиві для людського розуму. Це твердження не може пояснити, звідки взялися ці категорії. Не можна ціле, яке є щось інше ніж сума частин, пояснити частинами. Ціле треба пояснити властивостями цілого, складне — складним, соціальний факт через суспільство.

Категорія розуму відрізняється від вражіння так само, як суспільство відрізняється від особи. Колективні уявлення (категорії логіки) не можна виводити із суб'єктивних індивідуальних уявлень так само, як суспільство не можна виводити із осіб, або цілість із частини. Отже розум людини має два елементи — один суб'єктивний — індивідуальний, що має своє коріння в організмові, а тому має вузько обмежене коло діяльності, і другий об'єктивний — соціальний, що має

¹⁾ „De quelque formes primitives des classification“ (Année sociologique т. VI). Див. акс - ж „La preminence de la main droite“ (Revue philosophique за 1904 рік).

елемент найвищої реальності. „Коллективне уявлення вже тому, що воно колективне, має в собі достатню гарантію об'єктивності“. Таким чином суспільство утворює всі логічні соціально - об'єктивні категорії, а в тому числі — простір, час і причиновість. Без цих понять неможливе ніяке порозуміння між людьми. Тому суспільство всією силою свого авторитету намагається установити єдині форми логіки (формальна логіка) і попередити народження анти-логічної свідомості повстанців. Логічна дисципліна є тільки особлива форма дисципліни соціальної: логіка слабшає тоді, коли слабшає соціальний порядок¹⁾.

СОЦІОМОРФНІСТЬ ЛОГІКИ І ПРИЧИНОВІСТЬ

Вся школа Дюркгейма (і Вунтда) особливу увагу звертає на історичне походження основних категорій логіки: просторони, часу і причиновості. Для цього вона звертається до вивчення логіки диких народів. Наслідком цієї роботи являється твердий висновок: і людина і вся її свідомість є продукт соціального життя. Вона не може жити поза колективом і форми цього колективу, колективна акція поклала глибоке тавро на весь зміст людської свідомості. Так, наприклад, для дикуна, що живе в своєрідному соціальному оточенні примітивної групи чи тотема, категорії логіки мають зовсім інший характер, ніж закони логіки сучасного суспільства.

Дикун живе в примітивному простому суспільстві, де на кожне роздратування зразу ж без затримки дається трудова відповідь (по формі збурення — відповідь). Ця імпульсивність, безпосередність характеризує всю його поведінку, що зводиться до задоволення біологічних природжених інстинктів голоду, самоохорони, розмноження і т. д. У поведінці дикуна є багато спільного з дитиною; така ж сама безпосередність, реакції, відсутність внутрішньої затримки, загальна „ірадіяція роздратування“ як сказав би тепер рефлексолог: побачив, — схопив; опікся — скрикнув, почув — відповів і т. д. без всякої посередньої ланки між збуренням і реакцією. Ця активність поведінки дикуна, виявлення в рухові кожної відповіді на роздратування обумовлювалася рівнем соціального життя: проста елементарна група з примітивними соціальними функціями і з примітивним соціальним зв'язком. Тому для первісного дикуна зовсім не існувало сучасних логічних категорій, в тому числі категорії причиновості, що панує тепер.

Причиновість виробилася з колективної сили суспільства і була зразком, прототипом для поняття про діючу силу, як основного елементу категорії причиновості. Був час, коли поняття причиновості не існувало.

Талановитий учень Дюркгеймової школи Леві Брюль у легким стилем написаній роботі (буржуазні вчені-французи взагалі кращі стилісти, ніж буржуазні вчені-німці, що вживають переважно

¹⁾ Див. Дюркгейм. „Соціологія і філософія“ та „Происхождение основных понятий и категорий ума“ — руськ. переклад одного із розділів праці Дюркгейма: „Les formes élémentaires de la vie religieuse et le système totémique en Australie“ — „Соціологія і теорія познання“ в збірникові „Новые идеи в социологии № 2. Як побачимо, Дюркгеймівська теза („колективне уявлення — об'єктивне“) цілком збігається з богданівським поглядом на об'єктивне, як на „колективно організований досвід“.

важкий стиль) — „Les fonctions mentales dans les sociétés inferieures“ (Р. 1910) дає дуже цікавий аналіз дологичного мислення дикунів, зводячи його до „колективних уявлень“ і до „закону партиципації“ (loi de participation), причетности. Суть колективних уявлень полягає в тому, що для дикуна дійсністю являються не тільки і не стільки реальні об'єктивні речі і явища, скільки колективно-суб'єктивні із „соціальної структури“ виниклі уявлення, які мають містичний характер.

Закон партиципації—для нашої логіки трудно-зрозуміла особливість парціального думання — повстає з того, що головну роль в досвіді дикуна грає не об'єкт, а колективне уявлення, яке зв'язує явища несподіваним для нашої логіки способом, приписує активну силу найрізноманітнішим властивостям оточення, робить їх причетними до певної акції.

Дикун оперує образами і його сприймання наскрізь динамічне. В кожному явищі він бачить силу, що може проявитися різними шляхами.

Тому він зв'язує цю силу з першою ліпшою ознакою, властивістю. Звідси партиципація — причетність, заміщення цілого—частиною, ототожнення цілого з окремими рисами цієї частини, що їх дикун сприймає, або не сприймає — а вважає існуючими. Звідси містичність, що характеризує колективні уявлення і вся практика тотемізму, табу, відьмацтва та магії. Це ще не релігія, бо ще нема уявлення про індивідуальну душу, бо ще нема закону причиноности, що на його ґрунті виникає уявлення про творця як першу причину. Леві Брюль прикладає цей закон парціального думання, співпричетности, співучасті в акції — до аналізу різних заплутаних питань генетичної соціології, як наприклад, звичай вбивати дітей, похорон, різні форми поведінки підчас трудових процесів і взагалі ритуальної практики, що не грає жодної об'єктивної ролі, до особливостей системи рахунку (окремі числа для різних предметів і подій, для живих, круглих, довгих, пліскуватих предметів, відмінювання числа як дієслова в часі, числі, активній та пасивній формі, наявність „лімітних“ чисел і т. д.), до особливостей дієслова (приставки, що конкретизують акцію, визначають форми і розмір акції, рід акції на певний предмет, певний напрямок руху, рух в певному середовищі і т. д.), підбираючи цей аналіз силою ілюстративного матеріалу, що його, на жаль, ми за браком місця тут не можемо приводити¹⁾.

Дюркгейм відрізняється від Леві Брюля тим, що вважає колективні уявлення властивими не тільки для первісного суспільства, але й для суспільства вищих ступенів розвитку.

Це дикунське колективне уявлення законсервувалося надалі в складних церемоніях юридичних справ, воно ховається в літеральному розумінні закону, в дрібязковості і педантичності при виконанні установлених правил, де неістотно не відрізняється від істотного і т. д.

¹⁾ Відсилаємо читача до оригіналу і до статі В и д р и : „Об'єктивный момент в парциальном мышлении“ („Под знаменем Марксизма“ № 12 за 24 рік), в якій вміщено стислий реферат і марксістську критику праці Леві-Брюля.

Формально-логічні категорії: предикат, атрибут, дія, функція, відношення, субстанція, причиновість, наслідок для нього зовсім не існували і не могли існувати з огляду на примітивність мови і мислення, що були продуктами примітивного суспільства. Тільки згодом почався процес утворення цих понять. Але цей процес індукції, аналізу та синтезу характеризується невизначеністю, випадковістю, невпевненістю, постійними помилковими узагальненнями на-грунті випадкового поверхового, але не причинового зв'язку. Принцип співучасті-причетності приймає вигляд принципу асоціативної послідовності, при чому для того, щоб зв'язати процеси в асоціативній ланцюжок, зовсім не треба, щоб вони безпосередньо відбувалися один за другим, а досить, щоб вони були раніш в досвіді дикуна. Для імпульсивного живого дикуна процеси легко переходять один в другий — і він їх мислить образно в тілесній конкретній формі.

Ці образи не розмежовуються, а зливаються один з другим. Звідси таємні способи впливу — відьмацтво, магія, древні релігійні культури. Річ, що належить певній особі, має в собі частину цієї особи і впливаючи на цю річ, можна впливати на її власника.

Для цього досить, щоб ця річ була частиною тіла або належала цій особі або як-небудь торкнулася її тіла, словом, щоб між нею і особою було асоціативне відношення. Так виникає симпатична (передражнявання) і „контагіозна“ (дотик) магія.

Сам дикуна не відрізняє себе від оточення. Він антропоморфно відноситься до нього т. е. бачить в ньому таку ж активну живу істоту, як він сам.

Загальні категорії у дикуна невизначені, він тому не може з'ясувати об'єктивний зв'язок між явищами. Такого завдання він навіть не ставить, бо замість уявлення про правильну об'єктивну причинову закономірність у нього є уявлення свавільності, суб'єктивності за формулою: захотів — зробив, не захотів — не зробив.

Звідси закон співучасті-причетності замість формально логічних категорій. Звідси синтетичність думки, образна конкретність первісної мови описування, а не пояснювання цих явищ¹⁾.

А. Богданів в своїх соціологічних працях²⁾ розглядає глибше соціоморфізм людського мислення, особливо категорії причиновості (перехід від авторитарної обмеженої причиновості через індивідуалістичну безконечну причиновість - необхідність до колективістичної трудової причиновості). Він ставить розвиток поняття причиновості в залежність від характеру трудового зв'язку техніки з суспільством і людей між собою (патріархальне господарство — авторитарна причиновість; мінове господарство — причиновість - необхідність; соціалістичне господарство — трудова причиновість) і теж

¹⁾ Див. Хвостов „Теория исторического процесса“; статті Нікольського: „Старое и новое в доистории“, „Комплексный метод в доистории“ Вестник Ком. Акад. № 3, 4. Його - ж „Очерки первобытной культуры“.

²⁾ Див. „Из психологии общества“ (1904 г.). „Емпириомонизм“ ч. III (1906 г.). „Падение великого фетицизма“ (1910). „Философия живого опыта“ (1911 г.); „Наука об общественном сознании“ (1913 г.), „Организационные принципы социальной техники и экономики“, „Исторический материализм и вопросы первобытной жизни“, „Учение о рефлексах и загадки первобытного мышления“ — Вестник Ком. Акад. № 3, 4. 10. (1922 - 5).

вважає ці категорії, як і взагалі весь зміст ідеології свідомості даного суспільства, за продукт колективного досвіду цього суспільства. Проте соціоморфізм Богданова варто розглянути окремо в зв'язку з його філософськими поглядами — тим більше, що Богданов цілком самостійно і незалежно від школи Дюркгейма „зорганізував“ свою колективно-психологічну теорію суспільства.

СОЦІОМОРФНИЙ ЗМІСТ ЛЮДСЬКОЇ СВІДОМОСТІ. МОВА

Мова теж є яскравий приклад соціального походження нашого розуму. Вона не вигадана окремим розумом, а є продукт колективної роботи. Колективні уявлення, колективний досвід тривкіші за досвід індивідуальний, тому мова консервативніша за досвід окремої особи. Колективне походження мови видно хоч би з того, що мова охоплює ширший досвід, ніж досвід окремої особи. Для цього досить тільки подивитися словник, де більшість слів відноситься не тільки до речей, з якими кожний з нас має діло, але і до явищ, яких кожний з нас особисто ніколи не зустрічав.

В залежності від власного досвіду кожний з нас вкладає в одну і ту ж колективну форму — слово — зміст свого досвіду, який може не відповідати досвідіві бесідника. Тому часто буває, особливо в суперечках, що двоє одними словами висловлюють різні думки. Цей факт лежить в основі прислів'я „Коли говорять одне і теж (що до форми) це зовсім ще не значить, що вони говорять одне і теж (що до змісту).“

Тут же лежить коріння методологічної помилки, коли під одною і тою ж формою не бачать різного змісту. Часто бесідники (особливо в дипломатичних розмовах) вкладають в одні і ті ж слова різний зміст і цим морочать один другому голову.

Грунтуючись на теорії Людвіга Нюаре (*Ursprung der Sprache* 1877 р.) Богданов знов таки глибше розкрив соціальне коріння мови, її походження і розвиток в залежності від трудових процесів (трудова крики) і ця теорія тепер в світлі рефлексології (мова як умовний рефлекс) ще ближче наближається до наукового розуміння законів фол-огії (див. Богданів: „Падение великого фетишизма“ і „Наука об общественном сознании“) ¹⁾.

Отже для колективно-психологічної теорії суспільства людина є продукт суспільства, її поведінка і мислення аж до найзагальніших категорій простору, часу, причинності і т. д. є відбиток соціального життя. Категорія простору утворилася на взірць місцевості, що її займала група. Категорія часу виникла із ритму суспільного життя та діяльності, образ діючої сили повстав із колективного зусилля суспільства і послужив основою для утворення категорії причинності, категорія цілого виникла із абстрагування від суспільного цілого.

Що ж було причиною розвитку соціального життя?

Дюркгейм шукає відповіді в самому суспільстві, намагаючись розуміти суспільство психологічно, а не матеріально.

¹⁾ Критику цієї фізіологічної теорії походження мови дивись в статтях: Вайштейна; „Мышление и речь“ (под Знам. Марксизма* № 1—2 за 25 рік) і академ. Марра: „К вопросу о первообычном мышлении в связи с языком в освещении А. А. Богданова (Вестник Ком. Академии № 16).“

Дюркгейм в своїй книзі „Про розподіл суспільної праці“ розглядає суперечність між суспільством і особою. Він пояснює її трансформацією соціальної солідарності. Ця трансформація на його думку, виникає завдяки прогресивному розподілові праці, а цей останній є наслідок впливу зростаючої густоти і обсягу суспільства (*volume et densité*) на структуру суспільства.

Суспільство росте, але територія не збільшується, — тоді починаються завоювання сусідньої території, бо нема вже ніде вільної землі.

Але кінець-кінцем настає момент, коли суспільство не може вже поширюватися далі. Тоді виникає знову загроза перенаселення і виходом із становища робиться інтенсифікація праці, що дає можливість прокормити все населення, не збільшуючи території. Інтенсифікація в процесі соціальної еволюції спричиняється до технічних винаходів і соціального розподілу праці.

Щось подібного ми маємо і в біології. Відомо, що схожі форми сильніше конкурують ніж несхожі, — тому біологічна еволюція починається з розподілу на сегменти, і далі організм розвивається в систему, де кожна частина стає органом із своєю власною сферою діяльності, де кожна частина являється незалежною від других, а з другого боку тісніше залежить від діяльності цілого.

Еволюція організму обумовлює розподіл праці і між органами. Так само соціальна еволюція обумовлює спеціалізацію, а остання збільшує продукційні сили і спритність робітників. Спеціалізація є необхідна умова інтелектуального і матеріального розвитку громади. Вона є джерело цивілізації, бо полегшує боротьбу з природою і зменшує боротьбу між громадами; кожна людина може найти собі роботу, що до неї має покликання. Розподіл праці робить суспільство різноманітнішим, рухомішим, мінливішим. Тип суспільства міняється: від механичної солідарності воно переходить до солідарності органічної. Але розподіл праці не являється основним фактором розвитку, а є наслідок глибших причин — а саме: зростання моральної густоти і обсягу суспільства. Отже за Дюркгеймом існує два сорти суспільної солідарності і відповідні солідарні типи: механичний і органічний.

МЕХАНИЧНИЙ ТИП СУСПІЛЬСТВА

Механичним або сегментарним типом суспільства Дюркгейм називає примітивне суспільство, де нема розподілу праці по професіях, а лише — по місцевості, т. - є розподіл на родові групи, що нагадують сегменти черв'я або колонію поліпів, що живуть повним комунізмом (*dans toute asception du mot*), бо мають спільний шлунок¹⁾.

Всі однакові, всі рівні, всі на одне лице. Механичним цей тип називається тому, що нагадує механичне об'єднання елементів мертвих тіл (*des corps bruts*) в протилежність до органічного об'єднання елементів у живому тілі.

¹⁾ Нема чого нагадувати, що Дюркгейм забув додати: Споживчим комунізмом — і ясно чому, він к мунізм розуміє, як пригноблення індивідуальності, як сегментарний тип суспільства. „Що повніше соціальне життя зливається з життям релігійним, то ближче економічні установи до комунізму“. (Про розподіл соц. праці).

Що примітивніше суспільство, то більше подібності психичної і етнічної між його членами. Подібність членів є умова існування для такого суспільства. Тому подібність закріплюється колективною традицією. Суспільне ярмо давить кожному особу і не дає ніякого місця для ініціативи.

В цьому суспільстві, де відношення особи до громади нагадує відношення речі до її власника, панує традиція, що охоплює всю діяльність його членів. Традиція оформлює всі погляди, визначає всю ідеологію кожної особи. Вона консервативна і всемогутня, бо звична. Родові групи не знають особи, як такої. Тоді ще не існує зовсім індивідуального егоїзму особи.

Ті, хто за Спенсером вважають егоїзм ознакою дикуна, приписують дикунові риси цивілізованої людини, бо егоїзм набирає більшого значіння лише у вищому типі. Не колективизм вийшов із індивідуалізму, а навпаки. Все життя членів групи регламентується масою складних і часто незручних звичаїв, що загубили свою доцільність і стали абсурдними. Ці звичаї такі ж примусові як і закони. Хоч вони і не писані, але дають на все життя. Сила регламентованої традиції жорстока, і ніхто не може протистати їй безкарно. Так, наприклад, в Спарті закон (legislation) регламентував навіть жіночі зачіски. В Атевах жінкам заборонялося брати в мандрівку більш з спідниць.

В Родосі закон забороняв брити бороду, у Візантії карав того, хто мав бритву, а в Спарті навпаки вимагав брити вуса і т. д. і т. д. Для традиції характерне те, що вона приймається без всякої критики. Її наслідують, бо вона стала звичною. Причина цього — на думку Дюркгейма — певна інертність думки, що характеризує людину особливо низького культурного рівня. Людина має нахил до звичного способу акцій і не виявляє охоти від цього способу відмовитися. Вона живе виключно традиціями і бореться проти всякої новини, як проти злочинства.

Традицію підтримують норми, установи і уявлення, що були в свій час корисні, а після загубили всякий сенс.

Традиція, як звична акція, характеризує всі явища соціального життя. В продукції вона виявляється, як наслідування старим методам праці (чим пояснюється переслідування нових технічних винаходів); в обміні, коли ціни стоять вище вартости товарів (бо покупці звикли платити дорожче), в мові — в звичних, ходячих, шаблонних зворотах, в юридичній практиці, в звичаях, тоб-то в звичних вчинках. Практика закріплює звичну поведінку, і суспільство вимагає від кожного свого члена наслідувати традиційну практику.

Вона перетворюється в норму звичайного права (наприклад: давність володіння грає роль в суперечках за власність лише тому, що до факту володіння звикли). Колективна свідомість формується в систему права і закріплює порядок, що фактично установився протягом довгого часу. Злочином вважається те, що ображає закріпленій в колективній свідомості певний і ясний стан („états forts et définis de la conscience collective“). Сила колектива — це вища моральна сила. В механічному типі суспільства вона стає непереможною. В галузі релігії, що санкціонує силу колектива, традиція виявляється найскра-

віше. Релігійні догми, обряди й установи надзвичайно консервативні, а релігійне право завжди репресивне. Про це свідчить традиційна примітивна техніка релігійного культу. В науці традиція бореться проти нових ідей, що суперечать звичному світогляду (приклади: боротьба проти ідей Коперника, Дарвіна і т. д.). Таким чином традиція стає шкідливою, коли починає затримувати громадський розвиток. Вона тоді зберігається в формах, що не мають жодного змісту. Ці форми надто вузькі для нових ідей, що починають повставати проти традиції.

Це приводить до небезпечних революцій, які потрясають суспільство так, що воно довго не може видужати.

Таким чином, традиції робляться небезпечними для суспільного порядку, коли вони надто довго тримаються подібно до рудиментів організму, що приносять йому шкоду (арпендіх, зуб мудрости).

Традиція оберігає форми, що стали шкідливими, бо не дають місця для розвитку нових форм. Навіть при переході від механічного типу суспільства до органічного, традиція зберігає свою силу в консервативних класах, що не розірвали ще з механічною солідарністю.

Так наприклад, серед великих і дрібних землевласників, що займаються одноманітною працею і прикуті до певного місця, знаходяться у вузьких межах свого власного господарства, традиції зберігаються довше, ніж серед міських класів (селянство і поміщики). Традиція в соціальному житті грає роль інстинкта, що автоматично діє в галузі фізіології. Правда, вона відрізняється від інстинкта тим, що являється наслідком соціального пристосування, а не біологічною спадковою властивістю.

Тому традиція всеж таки міняється в залежності від зміни соціального оточення.

Правда ці зміни відбуваються з великим запізненням і з великою розтратою сил.

Під впливом виховання, під впливом соціального оточення традиційний світогляд засвоюється кожним членом сегментарного суспільства в готових формах.

Що більше зв'язків в'яже особу до групи і що сильніше ці зв'язки, то сильніше виявляється цей світогляд. Традиція контролює вчинки всіх членів суспільства, затримує зміну соціальних установ, цементує їх своєю консервативною силою і гальмує процес розвитку. Отже вона з одного боку є умовою соціального розвитку, бо полегшує виконання звичних функцій, а з другого боку, — як наслідок минулих соціальних умов, затримує громадський розвиток¹⁾.

Механічна солідарність базується на репресивному праві. Вона виступає проти надто великої неподібності між „злочинцем“ і громадою, або проти образи традиційних суспільних органів. Вона турбується про подібність членів громади, вона зв'язує їх безпосередньо в єдине ціле. Механічний тип суспільства — це колективний тип, що об'єднує всіх спільним почуттям.

Його ідеал — підтримувати такі форми суспільного життя, що пригнічують, проковтують особу.

¹⁾ Див. про традицію у праці проф. Хвостова „Теория исторического процесса“.

ШЛЯХИ РОЗВИТКУ ОРГАНІЧНОГО ТИПУ СУСПІЛЬСТВА

Зріст обсягу і густоти суспільства („le volume et la densité de la société“) Дюркгейм розуміє не тільки як збільшення населення т.-в. не тільки як матеріальне явище, але, головним чином, як духовне: моральні сили суспільства збільшуються („volume social“) і, так би мовити, густішають („densité matérielle — densité morale ou dynamique“ або „proximité matérielle et morale c'est à dire le volume et la densité de la société“). У пастухів та мисливців не помічається такого збільшення „densité morale ou dynamique“, бо вони розпорюються як найширше. Тому вони не прогресують до вищих суспільних форм. Цивілізація таким чином не є функція розподілу праці — цей останній є функція зросту соціального обсягу і густоти.

В суспільстві механічного типу все відбувається автоматично, за вказівками традиційних звичаїв. Зовсім інший характер має тип органічний. Розподіл праці, як наслідок збільшення обсягу і густоти суспільства, розкладає одноманітні родові групи механічного типу на групи спеціалізовані. Якщо сила традиції від цього не зменшується, то суспільство залишається в такому стані, — і тоді утворюється нерухомий кастовий устрій. Але звичайно розподіл праці зменшує силу традиції і звільняє особу від її впливу. Традицію починають критикувати і визнавати за пережиток. Так виникає поняття особистості і з'являється індивідуалізм.

Механічна солідарність розпадається, коли росте індивідуальність, бо, як ми знаємо, ця солідарність тримається на подібності членів громади. Органічна солідарність навпаки росте з розвитком спеціалізації, бо тримається на неподібності членів громади. Спеціалізація в сучасному суспільстві визначає конституційні ознаки його структури. Її роля в майбутньому тільки збільшиться. Під її впливом особа визволяється з-під гніту колективної особи і людина починає протиставляти себе громаді. Вищий тип солідарності таким чином росте рівнобіжно з розвитком особистості. Цей одночасний зріст особистості (егоїзм) і солідарності (альтруїзм) Дюркгейм пояснює в такий спосіб: друзями бувають не ті, що надто подібні один на одного, і не ті, що надто різняться, а ті, що, як казав Арістотель, доповнюють один другого. Певна несхожість, що не доходить до цілковитої протилежності, сполучає людей на ґрунті розподілу функцій. Кожний з друзів робить те, що властиво його характерові, а разом вони являють спільну єдність. Така індивідуалізація і розподіл праці веде до зміцнення дружби, до органічної, вищої солідарності.

Таким чином органічний тип суспільства з'являється завдяки розподілові праці.

Але розподіл праці не є тільки фізична диференціація — наприклад між чоловіком і жінкою (до речі, на думку Дюркгейма, ця диференціація все більше зростає) — він є явище соціальне: — він спричиняється до виникнення великих міст. Місто є той фактор, що зменшує силу вікової традиції. Міське життя не сприяє розвиткові традиції. Рухомість міських класів, неможливість дріб'язкового контролю над городянами, різноманітність оточення, неможливість

передати нащадкам родовий досвід — всі ці негативні умови розбивають силу традиції. Передача традиції через виховання зменшується постійним припливом нового населення, головним чином молоді, що відривається від старших, не встигши ще законсервуватись.

В місті контроль над поведінкою окремих осіб зменшується і навіть стає неможливим. Це особливо помітно, коли переїхати з маленького містечка (з його сільотками і обмеженим колом інтересів) до великого центру, де люди, що живуть іноді поруч, нічого оди про другого не знають, тому що їх увага детермінується в різних напрямках, тому що їх спеціальні інтереси далекі один від другого.

Нарешті у великому місті зовсім нема одноманітності оточення, що більш всього сприяє розвитку традиції в суспільстві механічного типу¹⁾. Різні професії, класи і нації скупчуються там для інтенсивної діяльності і боротьби. Розвиваються суперечки, що віщують соціальні зміни. Розвиваються контрасти економічного стану, багатства і бідності.

На думку Дюркгейма класовий розподіл приводить до болючих конфліктів (*tiraillements douloureux*). Але горожанська війна (а не горожанський мир і солідарність класів) з'являється лише тоді, коли класовий розподіл не відповідає більш розподілові натуральних талантів (*talents naturels*). Класова боротьба росте з розвитком добробуту нижчих класів; так, наприклад, парії стали сперечатися з патриціями за релігійні та адміністративні функції не тільки тому, що вони хотіли бути подібними до них, а тому, що стали інтелігентнішими, багатішими, численнішими. Все це приводить до зміни соціальної структури. Замість консервативного механічного типу з'являється новий рухомий органічний тип суспільства. Традиція підпадає. Правда, в кожному класі утворюються свої традиції, але вони вже не охоплюють цілком людини. Професійний дух (*l'esprit professionnel*) впливає на особу тільки в межах професійного життя. Поза його сферою особа стає вільною і, як свідчать факти, визволяється з-під гвіту колектива (*joug collectif*). Суспільна свідомість губить свій авторитет і не має вже такої сили, як колись в механічному типі суспільства. Особистість збільшується. Життя робиться ріжноманітнішим завдяки різниці професій та інтересів. Суспільство стає рухомишим, прихильнішим до новин. Релігійна функція, що санкціонує механічну солідарність, руйнується і переходить у функції політичні, економічні, наукові. Бог, що присутній був при людських відношеннях, — що далі то більше забирається геть (*s'en retire progressivement*) і залишає світ людям для їх суперечок. Бог стає духом і нарешті у християн робиться володарем на „тому“ світі.

На ґрунті нових відношень народжується ідея органічної солідарності, принципової рівності, особистої гідності та індивідуалізму. Одночасно збільшується соціальна нерівність що до багатства, виховання і професії. Змінюються норми морали та права. Мораль — це правила поведінки, що їх санкціонує суспільство. Вона є джерело

¹⁾ З точки зору рефлексології одноманітне оточення сприяє утворенню сталих, регулярних умовних рефлексів, що від повторення стають автоматичними, бо легко і без великого напруження нервової енергії прямують вже утвореними в нервовій системі стежками. В цьому сила традиційної звички (сталість побуту).

солідарності. Вона примушує людину об'єднуватися, вважати на потреби інших осіб, обмежувати свій егоїзм. Вона тим сильніша, що більше зв'язків між людьми. Мораль це не є свобода, а стан залежності від цілого. Вона для Дюркгейма стає фетишем, якоюсь самостійною, особливою нормою, що лежить в основі суспільних явищ.

Мораль конче потрібна для утворення суспільства. Право — це нероздільна частина морали. Воно має громадський характер і включає в себе елементи соціальної морали. В сегментарному суспільстві панує кримінальне право (*droit pénal*), що має релігійну санкцію, т. є. воно соціально-консервативне по своїй суті і виконується всією громадою. Що древніше суспільство, то більшу роль грає кримінальне право. Воно захищає традиційні порядки і карає кожного, хто неподібний до загалу і чим-небудь з нього виділюється. Правила кримінального права точні і чіткі (*sont remarquables par leur netteté et leur précision*) і цим відрізняються від незформованих правил морали.

Коли розвивається органічна солідарність, то репресивне, кримінальне право замінюється правом реститутивним (*droit restitutif*), що має своїм завданням захищати ідею особистої гідності, свободи виявлення і конкуренції, індивідуальності і; одночасно, регулювати суспільні відношення (право цивільне, кооперативне, контрактивне, комерційне, адміністративне, конституційне).

Сам собою розподіл праці не збільшує щастя людей. Тільки з утворенням морали і права розподіл праці може породити солідарність, бо мораль і право прив'язують осіб одну до другої і до суспільства. Таким чином у відповідь на питання, поставлене з початку, маємо таку картину розвитку індивідуальності і одночасно органічної солідарності. Новий приплив населення, виховання в міських умовах, боротьба професій та класів, різноманітність оточення, словом, — місто, як продукт розподілу суспільної праці, нищить традицію (ще раз нагадуємо, що розподіл праці є наслідок зростання морального обсягу та густоти суспільства). Особа визволяється. Ідея залежності від громади переходить в ідею індивідуальної волі. Механічна солідарність, якщо суспільство не розпадається зовсім або не застигає в цій формі, переходить до солідарності органічної, що ґрунтується на розподілі праці і на потребі в аємного співробітництва. Особа від родової подібності переходить до індивідуальної диференціації.

Основою цього прогресу особистості є спеціалізація, обмеження і поглиблення діяльності. Індивідуалізація, свобода думки почалася не з наших днів, не з 1789 року, не від реформ і не від схоластики, не від падіння греко-латинського політеїзму або східньої теократії.

Вона завжди без упину розвивалася протягом всієї історії, як наслідок спеціалізації. Щастя для особи в тому, що в суспільстві що далі то більше іде розподіл праці.

Правда, разом з індивідуалізмом ростуть духовні хвороби (*les maladies mentales*) і самогубства. Самогубства нема в нижчому суспільстві, його менше на селі серед хліборобів, ніж у місті серед „ліберальних“ професій. Воно поширюється з розвитком цивілізації. Тому мапа самогубства займає місце від 47° до 57° широти і від 20° до 40° довжини. Але спеціалізація, що утворює індивідуалістів, є, на

думку Дюркгейма, позитивний чинник соціального розвитку, бо має своєю умовою наявність співробітництва між великим числом людей. Тобто спеціалізація неможлива без суспільства.

Спеціалізація зовсім не роз'єднує людей, як дехто думає, а навпаки веде до вищого типу солідарності, бо робить людей взаємно потрібними співробітниками і одночасно намічає точно межі, що розділяють осіб.

Органічний тип суспільства зв'язує особу з групою, а через неї з усім суспільством, а не безпосередньо особу з громадою, як це було в механічному типі. Ця система диферентованих функцій, що об'єднується певними відношеннями, росте з розвитком культури, а одночасно з нею росте різниця між особами.

Розвиток спеціалізації веде до розвитку цивілізації, що має моральний характер (наука). Впливаючи однобоко на кожну особу, спеціалізація в той же час утворює солідарність. Спеціалізація не є хобою розвитку—навпаки: особа розвивається разом з розподілом праці.

Там, де робота більше спеціалізована, кожний більше залежить від других, а з другого боку—більше індивідуалізований в своїй сфері діяльності: а бути особою—значить бути самостійним джерелом акції. Визволення з-під влади суспільства відбувається завдяки переходові до вищого типу, що відбувається під впливом спеціалізації. Тому треба поглиблювати спеціалізацію, вибирати галузь праці і не розкидатися—наскільки можна, але також—наскільки потрібно, бо щастя полягає в середній силі активності („La senté consiste dans une activité moyenne“).

Отже спеціалізація, поглиблення досвіду має таке ж право на існування, як і поширення його.

На думку Дюркгейма, тільки з точки зору абстрактної, справді не реальної, ідеальної людини, спеціалізація вважається чимсь нижчим за енциклопедизм. Особа, на його думку, прогресує тільки під впливом спеціалізації.

Ідеал братерства людей (в дусі великої буржуазної французької революції) не може здійснитися без одночасного прогресу розподілу праці, який помічається у всіх явищах нашого морального життя.

ХИБИ КОЛЕКТИВНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ТЕОРІЇ

Цей дитирамб в честь спеціалізації ясніше ясно викриває нам соціальне положення тої групи, від імена якої виступає Дюркгейм. Це група технічної інтелігенції, що вербується переважно з дрібної буржуазії. Про це ми згадаємо ще тоді, коли перейдемо до розгляду соціології Боґданова. Для цієї групи з одного боку безсумнівною являється сила спеціальної науки, фаху, а з другого боку—вона переконується, що в суспільстві є якась інша сила, вища за окрему особу з її фаховим знанням. Тому в Дюркгейма і в його учнів суспільство являється якоюсь містичною істотою, що панує над свідомістю окремих осіб.

На перший погляд здається, ніби то загальні засади колективно-психологічної теорії скеровано проти індивідуальних поглядів на причини розвитку суспільства.

Для Дюркгейма група є реальність, неподібна до кожної особи зокрема. Колективна свідомість відповідає властивостям групи. Ця колективна свідомість є чисто колективне явище і, як таке, впливає на особу і трансформується в ній в нових формах. Тому, щоб вивчити особу, треба вивчити групу.

Але почавши із заперечення індивідуалізму, Дюркгейм приходять до апотеозу індивідуалізму, розглядаючи його, як позитивний наслідок розподілу праці і як умову органічної солідарності. Його органічний тип суспільства є власне кажучи абстрактно-ідеологічний відбиток капіталістичного суспільства з його духом індивідуалізму, спеціалізацією у всіх галузях життя, відсутністю колективної спайки між спеціалістами різних галузів господарства і науки.

В цьому відношенні Дюркгейм просто вихваляє капіталістичний лад. До того ж не можна вважати вичерпуючим його соціологічний аналіз. Для Дюркгейма суспільство є ідеологічне об'єднання. Колективне уявлення — це ідеологія певної суспільної верстви. Вона, звичайно, визначає індивідуальну ідеологію, але вона не являється самостійною, як гадає Дюркгейм, і зовсім не визначається як уявлення, що „стають реальностями частково автономними, і живуть власним життям, яке визначається своїми власними властивостями, а не станом оточення, в якому вони розвиваються“ (*Sociologie et philosophie*). Не можна ідеологію розглядати відірвано від трудової, економічної діяльності людей. А це як раз і робить Дюркгейм. Для нього розподіл праці, що грає таку велику роль в розвитку суспільства від механічної до органічної солідарності, є наслідок зростання обсягу і моральної густоти т. є. явища ідеологічного. Сам розподіл праці теж є ідеологічне явище. Він має моральний характер так само, як потреба порядку, гармонії і органічної солідарності має моральний характер. Дюркгейм розглядає розподіл праці не як технічну категорію, а як функцію морали, що є двигуном розвитку. Розподіл праці не зв'язаний з продукцією матеріальних благ, не є зміна в процесі виробництва, що залежить від змін технічних. Він полягає в тому, що утворюється нова форма солідарності. Це є якийсь саморозвиток морали. Колективно-психологічна теорія, таким чином, залишається в межах самої ідеології і не бачить залежності ідеології від економічної бази і зводить все до морали, як самостійної суспільної категорії. А далі можна продовжувати по відомій буржуазній соціології стежці і звести все до раси. Навіть більше, вона критикує „теорію економістів“. Так Дюркгейм каже, що бажання нагромаджувати матеріальні блага (що ніби то, на думку „економістів“, є мета кожного соціального явища) є наслідок, що виникає із розподілу праці. „Економісти“, каже Дюркгейм, гадають, що причина розподілу праці — є потреба збільшувати наше щастя. Це значить, що ми стаємо щасливіші. Нема нічого менш певного ніж це“. Моральний обов'язок може змінюватися сам собою, а не через економічну необхідність. Отже збільшення обсягу і густоти суспільства примушує людей диферентувати свою діяльність не тільки в економічній галузі, але і в галузі науковій, художній, політичній¹⁾.

¹⁾ Див. „Année sociologique“ за 1897 р. рецензію Бугле на книгу Барта („Філософія історії як соціологія“). Бугле критикує Барта за те, що той, мабуть зби-

Дюркгейм, правда, змушений був визнати, що моральна густота суспільства залежить від густоти матеріальної, але це правдиве зауваження не наштовхує його на питання про матеріальний бік суспільних відносин. Він зовсім не розглядає матеріальні й економічні причини, що сприяють розвиткові механічної чи органічної солідарності, а просто класифікує і визначає типи суспільства за цією ідеологічною ознакою, що її кладе в основу. Але основа класифікації без всякого обґрунтування ловить сама себе за свій власний хвіст. Ця ідеологічність його теорії є основною хвилюючою — та й не могло бути інакше, бо буржуазія і, зокрема, її технічна інтелігенція, фетишизуючи соціальні відношення, відчуючи свою залежність від них і не маючи змоги їх зрозуміти, приходять до поглядів на мораль і право як на „трансцендентальні“ категорії, як на якийсь кантівський суто буржуазний категоричний імператив, що про його походження не може бути мови, бо воно губиться в соціальних надрах. Школа Дюркгеймова, коли перед нею стає питання, звідки виникають колективні уявлення, що становлять суть соціальних процесів та їх рухуючу силу, — робить патаки на „соціальну структуру“, але далі не іде, а саму соціальну структуру ставить в залежність від колективних уявлень, тоб-то не визначає її ближче.

Тут проходить та межа, що через неї ідеалістична думка, залишившись сама собою, не може перейти.

Ця межа відділяє марксістський монізм від монізму Дюркгеймового.

В цьому відношенні теорія Богданова, що має багато спільного із колективно-психологічною теорією суспільства і з історичним матеріалізмом, являється кроком вперед.

У Богданова, коли не рахувати епоху первісних культур, абстрактна схема розвитку ідеології від епохи культур авторитарних до епохи культур індивідуалістичних — відповідає Дюркгеймовій схемі розвитку суспільства від механічного до органічного типу (див. Богданів: „Наука об общественном сознании“ — 1913 г., „Организационные принципы социальной техники и экономики“ — Вестник Ком. Акад. № 4 — 1921 рік).

Але Богданів, як бачимо, не схилюється тільки на поверхні явищ і, шукаючи причин розвитку ідеології, зорієнтувався в справі трохи краще.

Не моральна густота і не рід солідарності т. є. не ідеологія визначає етапи розвитку суспільства, а характер трудового зв'язку, правда, взятого в психологічному вигляді.

Тут Богданову стає у пригоді марксістська теорія бази і надбудови.

Вона ж дала йому можливість накреслити майбутню третю епоху розвитку ідеології, що вже починає розбруньковуватися, епоху культури колективістичної — майбутнього соціалістичного суспільства.

Як і раніш, так і тут ми можемо наперед зазначити: 1) схема Богданівського соціоморфізму збігається з схемою соціоморфізму колективно-психологічної теорії. 2) Богданів завдяки знайомству з

тій з правдивого шляху економічним заголовком Дюркгеймової праці, змістив його теорію в групу економічних історичних теорій.

марксизмом глибше розглядає питання, що їх поставила колективно-психологічна теорія. Проте, навіть богданівський соціоморфізм не визнається за справжню марксістську теорію суспільства. Чому — ми побачимо нижче¹⁾.

РОЗДІЛ VI

ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА ТЕОРІЯ СУСПІЛЬСТВА

ТАРД

ТЕОРІЯ ІНДИВІДУАЛЬНИХ ПРИЧИН В ІСТОРІЇ

Індивідуально-психологічна теорія суспільства відрізняється від колективно-психологічної теорії тим, що особу, а не колектив вважає основним об'єктом соціального аналізу. Замість того, щоб виводити частину з цілого, мале з великого, окреме із загального, індивідуально-психологічна теорія ціле вважає наслідком нагромадження дрібних елементарних елементів, велике виводить із малого, загальне із окремого.

Найхарактернішим представником цієї теорії являється французький соціолог Тард²⁾.

Тард вважає, що вищезгадана метода зробить такий же переворот в соціології, який в математиці зробив аналіз безконечно дрібних чисел. Адже, за думкою Тарда, все, що складає явища світу, виникає із непомітного і невідомого, — із нічого, як це здається, утворюється вся дійсність. Причин зміни всіх явищ треба шукати в безконечно дрібних елементах світового життя. Ці безконечно дрібні елементи не однакові, а індивідуальні. Вони не подібні і кожен з них має нахил виявити свою індивідуальність та особливість. Всі явища є наслідок боротьби безконечно дрібних елементів. Світова доцільність не є наслідок одної причини, а є дія багатьох причин.

Об'єктивна метода природознавства не годиться для суспільствознавства, де діє психична причинність. На думку Тарда, бажання застосувати об'єктивну методу до явищ соціальних, до порівнюючого мовознавства, історії, релігії, політекономії і т. д. було одною з головних перешкод на шляху розвитку соціальних наук. Суб'єктивна індивідуалістична метода вже тому повинна мати успіх, що саме природознавство є наука про індивідуальне, що повторюється безконечно число разів.

¹⁾ Таким чином глибша марксістська критика психологічної теорії переноситься на далі. Щоб не залишити читача перед порожнім місцем — відсилаємо до глибокої статті І. Рубіна („Под Знаменем Марксизма“ № 10-11 за 24 р.) — „Производственные отношения и вечные категории“, де автор розглядає Марксові поняття „урічелювання осіб“, та „уособлення речей“ і зв'язує індивідуальне з соціальним, окреме з загальним в їх діалектичній взаємодії.

²⁾ Із трьох течій французької соціології — біологічної (Вормс), колективно-психологічної (Дюркгейм) та індивідуально-психологічної (Тард) — остання має найменше значіння, а після смерті Тардової зовсім захиріла. Див. праці Тарда: „Les lois de l'imitation“, „La logique sociale“, „L'opposition universelle“, „Les lois sociologiques“. Руською мовою крім „Законів наслідування“ є: „Соціальні етюди“, СІВ. вид. Павленкова 1902 р., „Уривки із історії майбутнього“ і стаття в зб. „Новые идеи в социологии“

Критика колективно-психологічної теорії Дюркгейма та його школи приводить Тарда до висновку, що соціальні явища — не причина, а наслідок індивідуальної творчості розуму.

Коли розглядати яке-небудь велике соціальне явище, наприклад, граматику, збірник законів, філологію, то індивід буде здаватися таким нікчемним в порівнянні з цими моментами, що думка — бачити в ньому єдиного каменяра — будівельника цих великанських „соборів“ — стане смішною для багатьох соціологів. Ці соціологи не помічають, що, одмовляючись від такого пояснення, вони можуть дійти до того, що стануть вважати ці наслідки людської творчості за щось цілком безособисте.

Один крок далі і ми дійдемо до припущення, що його зробив Дюркгейм, який доводить, ніби-то ці наслідки зовсім не функції індивіда, а фактори — причини, що вони існують незалежно від людей і деспотично правлять ними, кидаючи на них свою густу тінь.

Але в який спосіб, питає Тард, виникли ці соціальні реальності? Хто утворив ці чудесні спорудження, як не люди своїми зусиллями?

Такі поняття, як геній народу, або раси, геній мови — це лише налічки, а не фактори-причини. Це функції індивідуальної сили, що за ними ховається.

Таким чином, особа, а не суспільство само по собі, є двигун розвитку. Не колектив, а особа є основа суспільного процесу, його вихідна точка.

Правда, Тард робить зауваження, що має велике методологічне значіння — він каже: „звичайно, коли ці соціальні реальності вже утворилися, вони діють на індивід іноді настроєм, частіше переконанням, внушенням, або тим особливим задоволенням, яке ми відчуваємо вже від дитинства, коли наслідуюмо поведінку численних зразків, що нас оточують.

Тард тільки на одному погоджується з противниками „теорії індивідуальних причин в історії“ (як він називає свою індивідуально психологічну теорію суспільства), що цю теорію перекрутили, кажучи про великих людей там, де треба було говорити про великі ідеї, що виявляються часто серед дуже маленьких людей і навіть про ідеї, про безконечно дрібні нововведення, що їх кожний з нас вносить в загальне. Нема такої ідеї, щоб вона рухала світом, літаючи десь у повітрі, а є мільйони й мільйони ідей, що борються одна з другою за керування світом. Це ідеї, що виникають в головах винаходців.

Отже, для Тарда в основі соціології лежить психологія. Але не індивідуальна психологія, а так звана „інтер-психологія“, — психологія міжмозкових процесів, ц. т. не психологія одного мозку (церебральна), а психологія як продукт відношення двох чи більше осіб.

виш. 2-й. Про Тарда див. у М. Ковалевського („Современные социологии“), П. Барте („Философия истории как социология“), Хвостова (Теория исторического процесса). Див. також невеличку статтю Кіриотіна „Классовые и методологические основы социологии Тарда“ (в журналі „Под знаменем марксизма“ № 6 за 1926 рік), в якій автор дає характеристику поглядів Тарда на натовп і викриває індивідуалістичну буржуазну суть цих поглядів. Але, на жаль, ця стаття не дає повної картини Тардової теорії суспільства.

СТАДІЇ СОЦІАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ: ВІНАХІД, НАСЛІДУВАННЯ,
ПРИСТОСУВАННЯ

Для Тарда головним двигуном історії є винахід і наслідування. Винахід — це всяка нова ідея (навіть найабстрактніша), яка має практичне значіння, бо дає можливість краще розуміти закони природи і таким чином поширює нашу владу над світом. Всі науки спочатку були просто купою поодиноких винаходів. Вони не мали між собою ніякого зв'язку. Потім ці винаходи — відкриття об'єднувалися в групи, при чому кожне угруповання було теж своєрідним відкриттям. Далі вони об'єднувалися в ширші теорії, які в свою чергу об'єдналися в ще ширші теорії, а між ними перекинулися арки — мости — гіпотези.

Так само виникли догми, форми правління, форми економічного ладу. Мова і мораль теж розвинулися цим шляхом.

Отже ідея-винахід є альфою історичного процесу. Задача соціолога полягає в тому, щоб прослідкувати долю ідеї, що виникла в голові винахідця. Така ідея-винахід виходить із голови винахідця і поширюється в суспільстві під впливом сил наслідування і контрнаслідування, що з них одна сприяє поширенню, а друга заважає. Ідея-винахід спочатку виходить із певного вогнища, потім репродукується, без перерви поширюється спочатку в окремих націях, а потім стає міжнародним явищем. Ідеї таким чином розмножуються в процесі індивідуальної творчості в головах людей, як наслідок творчого психічного синтезу, який утворює те, чого не було раніш. Ідеї, таким чином, являються початковими факторами розвитку, а не наслідком оточення. Щоб зіграти свою роль в історичному процесі і стати соціальною силою, ідея повинна засвоїтися масами т. є. передатися шляхом наслідування — імітації. Нова ідея довгий час перебуває в стадії міграції: її не помічають противники пануючих ідей. Далі настає час, коли її роль починає зростати в зв'язку з тим, що раніш пануючі ідеї занепадають. Ширячись в масах, ідеї перероблюються, пристосовуються (чому, Тард не каже; треба гадати, що маси беруть від ідеї в готовій формі тільки те, що відповідає їх інтересам).

В процесі поширення (через наслідування) ідеї-винаходи заходять в конфлікт між собою і борються, поки не явиться індивід, який в своєму мозкові примирить їх, пристосує одну до другої. Таким чином, новий винахід буде продуктом пристосування двох або і більше конкуруючих ідей. Таким чином винахід, наслідування і пристосування переходять одне в друге.

НАСЛІДУВАННЯ, ЯК ПРИЧИНА ВІНАХОДУ

Винахід є лише новий синтез старого знання, нова комбінація старого наслідування. Отже винахід зводиться до наслідування. Творча психологічна причинність, творчий синтез розуму, таким чином, повинен спочатку мати якийсь матеріал для того, щоб творити. Таким матеріалом є старі ідеї.

Всякий винахід є одночасно пристосування старих ідей одна до другої, їх гармонізація. Ідеї пристосовуються лише в головах окремих

осіб. Винахід є щасливе об'єднання в голові винахідця двох старих ідей - винаходів. Наприклад, винахід парової машини об'єднав відому раніш здібність води — утворювати пружкий пар — з відомим раніш принципом руху. Отже жодний винахід є неможливий без наслідування попередніх винаходів. Для Тарда повторення є всевітній загальний закон, що керує не тільки соціальними явищами. Хвильовий рух етера в галузі фізичних явищ, тяжіння в астрономії, репродукція, спадщина і звичка в галузі біології, — все це форми одного вищого принципу всевітнього повторення, що виявляються в галузі соціології, як наслідування.

Наслідування навіть має аналогічні з процесами тяжіння закони. Сила наслідування прямо пропорційна силі (масі) ідеї, що її наслідують і зворотно пропорційна квадратові дистанції від місця, де ідея з'явилася.

Тривалі відношення між небесними тілами, сталі сезони, повторення періодів розвитку в житті живого організму (молодість, дозрілість, старість), подібність рис між особами, що належать до одного роду, дія і протидія — це тільки виявлення закону повторення, протиставлення і пристосування. Повторення, протиставлення і пристосування, — це три форми тої методи, що вею користується наука для того, щоб розглядати всі таємниці природних явищ.

Тард все соціальне життя зводить до наслідування. Суспільство є наслідування, а наслідування — форма гіпнотизму. Наслідування об'єднує людей в суспільство. Воно характеризує кожне соціальне явище: особливо яскраво виявляється воно у натовпі. Навіть вороги наслідують в боротьбі один другого і нарешті закріплюють зв'язок між собою. Кожний випадок наслідування закріплює зв'язок між особами, що наслідують одна другу, а також поширює цей зв'язок і готує ще ширшу асоціацію. Наслідувати можна все, починаючи від технічних способів праці і кінчаючи високими ідеалами. Наслідування в суспільстві базується на тому психологічному факті, що людина взагалі має нахил перейти від уявлення або опису до репродукції. Цей нахил іноді паралізується втому або конкуренцією різних зразків.

Коли сільський мешканець наслідує міського, а провінціал — столичного, — то ми маємо тут каскад наслідування, що обумовлюється авторитетом зразка. Коли, наприклад, мова стає єдиною літературною мовою, то це свідчить про те, що з культурним розвитком нахил людей до наслідування все більше розвивається.

Отже ми бачимо, що зробивши винахід альфою соціального процесу, Тард зараз же ставить його в залежність від наслідування, як основного закону соціальних явищ.

ПРИСТОСУВАННЯ, ЯК НАСЛІДОК БОРОТЬБИ ІДЕЙ

Наслідування грає в соціології таку ж роль як етер у фізиці. Хвилі наслідування, поширюючись, виростають, і тоді нові ідеї приймають форму ідеалів, що їх приймають на віру без критичної оцінки. Наслідування старих зразків утворює суспільну традицію, а наслідування нових ідей викликає нове соціальне явище. Так виникає боротьба двох хвиль. Кожний раз, коли ми вагаємось вибрати

одну із двох ідей чи зразків, у нас відбувається інтерференція проміння чи хвиль наслідування, які дійшли до нас через простір і час із свого фокуса — із голови винахідця. Суперечну хвилю наслідування Тард, щоб зберегти монізм, — (бодай словесний) називає контр-наслідуванням. На думку Тарда контр-наслідування не є виняток із закону наслідування, а є лише хвиля наслідування, що інтерферує з другою ворожою хвилею. Кожна нова ідея, перш ніж стати соціальною силою, повинна витримати боротьбу з традицією, з конкурентом — з другою новою ідеєю.

Такі „повдинки ідей“ ведуть до різних наслідків: 1) нова ідея може цілком знищити стару (наприклад техніка парової машини може витіснити цілком ручну працю або працю тварин).

2) Іноді нова ідея стає практично важною, а стара губить всяке практичне значіння, зберігається тільки як порожня форма, пережиток.

3) Іноді нова ідея перемагає не остаточно, і стара ідея зберігається, як придатак до нової (перевіз товарів кіньми для певних товарів зберігається рівнобіжно з перевозом залізницею).

4) Нова ідея перемагає, але стара живе ще, як місцева форма (говірка і національна мова).

5) Дві ідеї — конкуренти ширяться на ґрунті нового винаходу, що, як відомо, є результат пристосування старих ідей (зменшення боротьби між класами як наслідок відкриття нових засобів для існування). Таким чином, виходить, що нова ідея може перемогти цілком, або на половину або пристосуватися до старої. Врешті пристосування двох хвиль наслідування є звичайний результат боротьби ідей. Іноді ідея не має успіху, коли виступає ізольовано, але в спілці з другою ідеєю перемагає. Так виникають союзи ідей. Кінець кінцем в процесі боротьби ідеї відмінюються: — жодна ідея не існує в чистій формі. Це буває перш за все тому, що жодна ідея не являється цілком правдивою, безпомилковою. В результаті боротьби з конкурентами ідея часто — густо перетворюється. До того ж вона повинна витримати бій з традицією. Щоб стати соціальною силою, ідея повинна перейти в масу, та маса сприймає тільки такі ідеї, що стоять в логичному, або психологічному зв'язку з традицією. Коли який-небудь геній висловив ідею, що не може мати такого зв'язку, то ця ідея не матиме соціального значіння, буде передчасною.

Отже перетворюючись в соціальну силу, кожна нова ідея губить багато оригінальних рис, що їх вона мала в голові того винахідця, який перший її зформував. Коли ідея переможе, вона переможе вже в умовах зміненого боротьбою оточення.

Таким чином, наслідок відрізняється від тої першої форми, в якій ідея зародилася в голові винахідця.

ВНУТРІШНЯ І ЗОВНІШНЯ БОРОТЬБА ДЕЯ

Ми вже знаємо, що ідеї мають нахил поширюватись в геометричній прогресії завдяки наслідуванню — повторенню.

Ці ідеї інтерферують між собою, протиставляються, зустрічаються в мозкові, де вступають в логичний пов'язок, а потім пристосовуються одна до другої.

Але на цьому справа не кінчається. Кожний поєдинок ідей в голові особи дає початок соціальної боротьбі в формі війни, конкуренції та суперечки.

Боротьба між ідеями та їх взаємне пристосування відбувається в мозкові індивідуальної особи. — Коли ж боротьба кінчилася там, — наслідок боротьби — нова ідея — виходить на світ, щоб стати соціальним явищем. Все виходить із особи. Тільки в особі спочатку відбувається боротьба ідей. Тільки в особі дві ідеї пристосовуються одна до другої. А тоді, коли закінчилася ця внутрішня боротьба, вона переходить у зовнішню боротьбу. Зовнішня знов переходить у внутрішню, яка знову кінчається зовнішньою. Боротьба зовнішня т. є. боротьба між людьми і боротьба внутрішня, в середині, в мозкові кожної особи, — це два боки одного процесу наслідування і контр-наслідування. Люди припиняють внутрішню боротьбу, перестають вагатися лише для того, щоб розділитися на два табори і почати війну між собою. Тільки тоді, коли припинилася внутрішня боротьба, коли людина, змучена протилежними впливами, прийшла нарешті до певного висновку, коли в ній самій установився мир, — тільки тоді стає можливою боротьба між цією людиною і людиною, що прийшла до протилежних висновків. Не дурно люди, що багато думають, не вміють захищати своїх інтересів, — вони не закінчили ще внутрішньої боротьби.

Тепер боротьба із індивіда переходить в суспільство. Краще на думку Тарда, коли суспільство ділиться на партії і секти, що борються між собою за свої протилежні програми та догми, краще, коли суспільство ділиться на ворожі народи, краще, коли боротьба прийняла форму зовнішньої боротьби, — ніж тоді, коли суспільство складається із осіб, які мирно живуть між собою, але борються сами з собою і знаходяться в стані скептицизму, нерішучости і духового занепаду.

Люди припиняють зовнішню, соціальну боротьбу, політичну і економічну лише для того, щоб впасти у важкий душевний стан нерішучости та відчаю, щоб вагатися між суперечними поглядами між старими правилами морали, що дійсні лише на словах, і практикою нової морали, яка не сміє виявитися.

Отже війна приводить до зовнішнього миру, щоб з нього повстати ще в більшому розмірі. Процес повторення, протиставлення і пристосування в цілому суспільстві — є процес переходів хвиль наслідування із форми індивідуальної боротьби в форму боротьби соціальної і навпаки.

Суспільство, що в ньому переважає війна, переходить в нову фазу розвитку, в якій переважає конкуренція. Потім настає епоха обговорення або суперечок і з неї знову виникає війна. Війна — конкуренція і суперечки — це соціальні форми зовнішньої боротьби, що виникають із внутрішньої соціальної форми, поєдинків ідей в мозкові людей.

В суспільному морі, у вирі індивідуальної боротьби вічно збігаються і розходяться ідейні хвилі наслідування, що являються основою суспільного процесу¹⁾.

¹⁾ Так звана російська суб'єктивна школа в соціології має багато спільного з теорією Тарда, бо належить до того ж самого індивідуалістичного напрямку. Так, наприклад, Н. К. Михайловський в своїх творах (див. „Боротьба за індиві-

ОСНОВНА СУПЕРЕЧНІСТЬ ТАРДОВОЇ ТЕОРІЇ З ТОЧКИ ЗОРУ КОЛЕКТИВНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ТЕОРІЇ

„Ахилесова п'ята“ Тардової теорії знаходиться там, де він дає аналіз винаходу і приходять до висновку, що винахід є продукт інтерференції старих ідей, що були вже в суспільстві і, таким чином, особа лише сполучає в своєму мозкові те, що дано було раніш в суспільстві, ц. т. не творить нічого нового.

Тард відмежовується від тих індивідуалістів, які за прикладом російської суб'єктивної школи, висували генія, що веде за собою натовп, і підкреслювали ролю „критически мыслящей личности“. Але визнаючи чинність соціальних явищ на кожну особу, він повинен відкинути свободу волі й прийняти соціальний детермінізм хоч би в психологічній формі. Його інтер-психологія приводить його до колективно-психологічної теорії, яку він критикує.

Висуваючи теорію соціального походження винаходу, як продукту гри повторення, імігації, протиставлення, боротьби і пристосування старих ідей, він тим самим рубає сук, на якому приймається індивідуалістична теорія, а саме — принцип психологічної творчості із нічого.

Таким чином, навіть з точки зору колективно-психологічної теорії його індивідуалізм не має ніякої логічної основи. Це не значить, що він не має основи соціальної.

КРИТИКА ІНДИВІД. ПСИХОЛ. ТЕОРІЇ СУСПІЛЬСТВА З ТОЧКИ ЗОРУ МАТЕРІАЛІЗМУ

За браком місця ми не будемо тут давати повної, розгорнутої критики Тардової теорії. Зазначимо тільки, що марксістська критика індивідуалістично-психологічної теорії викриває нам ще більше недоречностей у цій картині соціальних процесів. Сама по собі теорія наслідування не може пояснити, чому саме одні ідеї поширюються, а другі зникають. Вона не бачить далі поверхні і не розглядає причин, що обумовлюють наслідування.

дуальність“, „Геній і натовп“) визнає і психичну основу суспільства, і здібність до творчого синтезу і значіння особи, і суб'єктивне відношення до суспільних явищ. Він навіть іде далі ніж Тард, який як не як, а визначав залежність творчості й особи від соціального оточення, що передавало цій особі матеріал в формі старих ідей.

Суб'єктивісти ж визнавали лише творчість „критически мыслящей личности“. З цієї точки зору Михайловський вносить поправку в теорію Тарда. Він наслідування розмежував на дві форми: на свідоме і несвідоме наслідування і зв'язав ці форми з наявністю і відсутністю критичного відношення. Свідоме наслідування має добровільний характер як наслідок критичного аналізу, оцінки зразка. Наслідування зовнішніх зразків частіше був є свідомим. Коли хвиля свідомого наслідування поширюється на чим раз більше коло прибічників даної ідеї, то вона стає чим раз більше несвідомою. Несвідоме наслідування є наслідування зразків без критики. Воно в більшості випадків має примусовий характер.

Звичай, суспільна опінія, звичка, традиція, юридичне правило, мода, церемонія і інші форми несвідомого наслідування гриють більшу ролю у малокультурних народів, бо критика у них розвинена слабо. Тому несвідоме наслідування переважить і тоді, коли сила критичного аналізу занепадає в суспільстві. Ці зауваження Михайловського не мають на меті критику Тарда. Навпаки — вони цю теорію тільки поглиблюють.

Ми могли б звести наслідування до психологічних явищ пам'яті і звички, що в рефлексологічному розрізі набувають виразної форми „енграм“, утворених шляхів, слідів минулих процесів у нервовій системі. Але цього не досить, бо такий аналіз знов таки давав би нам тільки відповідь на питання, як відбувається процес наслідування, а не на питання „чому“, під впливом яких чинників (соціальних!!) він відбувається. Відповідь на питання „чому?“ індивідуально-психологічна теорія Тарда не дає. Її годі шукати в хвилях наслідування. Таким чином, індивідуалістичний метод Тардової теорії не дає навіть виразної картини розвитку ідеології і тому ще далі стоїть від правдивого шляху, ніж колективно-психологічна теорія Дюркгейма. Тому вона ще швидче веде думку до фатальної точки, фатальної не тільки для психологічного напрямку, але і для всіх теорій буржуазної соціології — до расової теорії суспільства.

М. ДОЛЕНГО

Поезія Вас. Еллана

Це тільки один сектор у різноманітній і кольоровій діяльності Василя Блакитного і знов так дивно різноманітний та різноколірний. Маленький томик „Поез-й“ Вас. Еллана, аж тепер виданий, вперше підсумовує ліричну творчість поета, дозволяючи скласти їй огляд. Уміщено там 45 невеличких п'єсок, до яких можна додати ще кілька з невикористаних при складанні збірки джерел. Час написання цієї півсотні поезій припадає на роки 1915-й — 1924-й включно, виходячи з дат збірки дуже неповних. Отже поетична продукція надто небалакуча і свідчить про те, що Блакитний не часто дозволяв собі розквіт поетизування. Очевидно, він свідомо ставив свою поетичну діяльність на другий план, порівняльно до інших актуальніших од неї завдань. У нас немає відомостей про те, як ставився Вас. Еллан до власної поезії, за що саме вона йому правила. Загальне вражіння від читання відомих і невідомих поезій збірки однакове. Всі вони являють собою поетичне мислення для себе. Вони глибоко індивідуальні, аж ніяк не озпраються на аудиторію і в той же час вони не індивідуалістичні. Їх сповнено красивим і м'яким завзяттям, де своєрідно поєднуються мотиви революційного соціального запалу з естетичним милуванням.

Естетика Вас. Еллана полягає в тому, щоб завжди переховувати спокій, конче потрібний для перемог. Треба завжди зберігати рівновагу. Психологію бойця пер-носить він і до поезії. Борець повинен бути певний сам себе, у нього не може бути пригніченого „я“. Вас. Еллан інтелігент-революціонер, і сучасним поетам, що переробили в на... чи просто народились такими інтелігентами-обивателями варто запозичити в Еллана почуття власної гідності. Між індивідуальністю та колективом немає і не може бути колізії.

Елланів мажор являє собою природне виявлення переможної рівноваги. А коли рівновагу порушується, її треба зараз же відновити, хай іноді штучно і надто свідомо — звідціль Елланів раціоналізм. Порушують високу, напружену рівновагу поетового надхнення різні сили, і поперше це об'єктивні вороги пригніченої нації на початку творчості та пригніченої класи всіх націй скоро згодом. Поетичне відновлення тут порушеної рівноваги викликало до життя революційно-бойовий цикл поезій, де поруч із українським „Повстанням“ згадується „Париж і Лондон... Вашингтон“, як „льохи, де скніють динаміци“, як арену майбутніх переможних революцій.

Друга ворожа сила то пасивний опір у середині країни. Оточення, чуже революціонераві.

На обважнілі, розпатлані нерви
Навалилося буднями,
Занудило стіни паперами...
(78 ст.)

Змагатися з ним поетові важче, як з активним опором:

Слизькими обценьками будні
Здавили горлянку червоного свята.
(79 ст.)

Рівновагу майже втрачено, про мажор ніби забуто:

Посмутніли вогні...
Тумани в далені...
(78 ст.)

Але за всяку ціну треба зберегти психологію переможця і —

Хто там співає гужливі пісні?
Хто там співає?

Поет знаходить вихід у майбутнє, де вбачає травні без груднів і пекучий цемент святкових буднів. Пише утопічну радіо-поему „Електро“. А для самого себе йому небагато треба:

Мені потрібна — тільки чиясь рука.
Я усміхаюсь навіть у місяцеву морду —
Відповідайте, що хочте мені,
Я хочу поговорити просто — просто...
(77 ст.)

Крім пасивно-ворожого непівсько-міщанського оточення, крім безвихідного непа (вираз М. Хвильового з передмови), що з нього вихід є лише в майбутнє, є і зараз своє, товариське коло

— Я
— Молодий, з молодими вами.
(64 ст.)

Можна спочити від надмірної самоексплоатації

У кущах, у тінях, у глибинах
Любого колісць, старого парку.
(78 ст.)

слухаючи, хоча б неокласичні мотиви вітру. Відпочинок оновлює рівновагу, і знов:

Життя — дивись — шумує, кличе
— І не тільки в типу книжних томів,
В зоряні престори наукові.
— Але в гущу, на завод, в райони,
В натовпи людей — то рідних, то ворожих.
— Йди, міцний, упертий і активний.
(69 ст.)

Поетія Еллана являє собою поезію мислення, але актуального, такого, що для нього думка є зброя і знаряддя. Їй не бракує емоційності, але останню підпорядковано свідомій волі. Свідомо обрано

і засвоєно, не порушивши безпосередности поетичного сприймання, основний тон творчости —

Струни настрою настрою
На бадьорий юний лад.
(31 ст.)

Під камертон цієї ще зовсім юнацької і надто простолінійної заяви доспівав Еллан до кінця.

Перед кінцем побачив він третього й останнього ворога: смерть і кинув у дивно глибокій поезії „Останнього“ надлюдський заклик — перемогти й його —

Останнього ворога
— Мерця
Спихнути з шляхів полум'яних.
(45 ст.)

Кличе до себе сьогоднішнього, вищого:

Добий!
Добий його —
Ворога
Останнього.

З огидою згадує, що колись любив

— Глянь кого?..
Холодні і гострі, крижаві
Риси твого лица.

І запитує в сучасній смертній людині:

— Чувш ти,
Смішна і нелогічна потворо,
Скоро
Можу тебе в музей знести?
(49 ст.)

В образі смерті немає жодної містичної риси, немає навіть абстрагування, як в Йогансена („і тільки смерть, як раніш жертиме гірших і ліпших, останній тиран в океані комуни“). Останній тиран то є тільки наша нікчемність, через яку треба революційно переступити, останній ворог — то ти сам!

Світогляд революційности виходить у Вас. Еллана поза суто-соціальні рямці, і походження свого запалу вбачає він у тому безвіччі, де

Первісні — прамавпи - пралюди (звіря)...
Терли паличка, кресали кремні.
— Гей, докотилася хвиля вогнів,
в жилах бушує, горить
(66 ст.)

Від прамавпи до надлюдини все той же червоний шлях під марші, по землі і єдине гасло:

Переплігайте я, вони, ти —
В одне нерозривне напружене: Ми.
(59 ст.)

Чи вдалося Елланові дати цілком нові зразки справді об'єктивної лірики, лірики колективу, маси? Нам здається, що В. Коряк, висловивши таку думку (Культура і побут, ч. 49 від 5/XII 1926 р.), надто високо оцінює активну роль революційної інтелігенції в будівництві пролетарської культури. Еллан не остаточно зірвав рямці буржуазної індивідуальної, індивідуалістичної лірики. Не такі ми ще багаті, щоб одкидати з буржуазної спадщини корисні нам елементи. В галузі поезики Еллан твердо і за всяку ціну, навіть за ціну художності, додержує ідеологічної непохитності і в той же час він цілком вільно та непримушено поводить з усіма формальними поетичними засобами. Знаючи, що власної пролетарської форми в мистецтві його клас ще не виробив, він свідомо провадить еклектичні художні експерименти, так звані шукання.

„Тут нема чого боятись закидів у „еклектизмові“ — „еклектична“ наша економіка, „еклектична“ наша культура“ пише Василь Блакитний до групи гартванців 11/III 1925 р. Отже й поезика Вас. Еллана еклектична і тільки стоїть на тому довгому шляху, яким можна вирватися з зачарованого кола еклектичних культурних форм. Шлях цей Блакитний визначає дуже просто: робота, учеба та втягнення у культуро-будівництво широких мас. Таким чином, треба до того, що маємо, багато чого додати і зовсім не треба ніякого самозречення. Вас. Еллан береже свою поетичну індивідуальність, він певний її гідности:

Я самий молодий і самий прекрасний
І самий сміливий з усіх вас.
(51 ст.)

— Дозвольте — я вам не стенограф
І не писака для рядків.
(73 ст.)

Його „Ми“ являє собою колектив розвинених і різноколірних „я“. Еллан - Блакитний, як індивідуальність. „Рух, посмішка, зосередженість... Бризки слів, згучний регіт, щира хлоп'яча жвавість, гострий мозок, жвава жестикуляція, гра інтонацій, виразна міміка, часто мінливе обличчя“ (К. Гордієнко. Культура й побут, ч. 49):

Ритм його особистого життя, відданого колективній праці, — „повільних життєвих процесів не знала ця худорлява виснажена постать“ (звідтіля ж) яскраво проходить і через усю його поезію. Ритм Вас. Еллана являє собою швидке чергування моментів пасивного сприймання з моментами активного зосередження.

Берімо приклад:

Втопляючи очі в циклоні пожеж,
Навінепритомний стояв.
І раптом — без меж
Розлилося й винуло: Я.
Я — буду спокійний.
(Залізни — знайте!)
— Вигадали війни, —
Вмирайте!
(45 ст.)

Красивий зразок згаданої ритмики бачимо в поезії „Повстання“, в першій частині, де чергується опис сонного міста (сприймання) з відбитими подіями (зосередження). Друга частина поезії дає знов засвоєння і третя зосередження. Ритмику тут ми розуміємо синтетично, як рівночасне чергування змістових, образових і звукових моментів. Ритмічна схема Елланових поезій бойового циклу відповідає загальній рефлексологічній схемі: подразнення — реакція на нього. Конкретизується вона, звичайно, в такій формі, що перші 2 рядки дають швидку і тому в вислові стислу орієнтацію серед ворожого оточення, друге двохрядків'я висловлює відповідь (реакцію) нападу або захисту на її наслідки. В поезії „На чатах“:

Рана і стогін — так просто
П'ять промінців на кашкеті.
(позраження — орієнтація)

Смерть придивляється гостро
— До червоних зірок на кашкеті.
(реакція — захист)

Вдарить. Мільйон-разово ударить
В зуби. В обличчя. В груди.
(позраження — орієнтація)

— Заціпивши зуби — на варті
Стій! Одбивайся — будем!
(реакція — напад)

— П'ять промінців — п'ять мечів:
В кожен край світу — вістря.
(позраження — орієнтація)

Вибух розквітне. — Скоро, чи?...
— Зараз. Тримайся. Ні з місяця...
(реакція — захист)

Остаточний куплет підсумовує наслідки описуваної боротьби і ритмічно замикає чергування. Але він спиває розгін ритму і справляє через те неприємне вражіння зриву. Спинено змістовий ритм — замість безличної форми — „ми“, образний — виникають зайві непідготовлені образи громів і розломів і звуковий — 2-складові римоїди замість 1-складових та інше (41 ст.). В поезії „Червоні зорі“ маємо таку саме схему, яку можна позначити скорочено: С.П.-символи подразнень (2 рядки) + С.Р.—символи реакції (2-х рядків). Її повторюється тричі і замкнено кільцевими рямцями першої та останньої строфи. Перша:

Ударом зрушив комунар
Бетонно світові підвали.
І над розвіяністю хмар
— Червоні зорі...
— Зорі.

В рямцях ритм змінено. Маємо спочатку міцні символи нападу (знов таки 2-х рядків), а потім уже орієнтації. Орієнтація в нових, утворених усім процесом обставинах після перемоги, передбаченої в першій строфі і виконаної в останній:

Криваві квіти — прапора,
Червоно-бунтовливе море.

Рефрен — „червоні зорі, зорі“ підкреслює зміну вузької бойової перспективи:

Промерало згадує Париж
Про дні кривавого терору

на нову, безмежно поширену і вільну.

Його графічна форма на 2 рядки символізує зтягнення орієнтації і перехід до супокійного милування. Всі символи реакцій активні, малюють напад. Отже Елланові пощастило утворити цілком своєрідну внутрішню форму для бойової переможної поезії, для революційної лірики. Задля цього він ґрунтовно переробив жанр традиційної символістичної поезії.

Ще один зразок — „Канонада“. Її, як і „Повстання“, поділено на 3 частини. I-а символізує орієнтацію в ворожому оточенні, але повільну, чекання, II-а реакцію захисту (за винятком перших двох рядків — орієнтаційних), III-я — напад. Кожну строфу можна розглядати, як ритмічну одиницю. Хвилі ритму — подразнення, реакція — значно ширші, як у попередніх прикладах. У середині кожної хвиляди (термін В. Поліщука) маємо чергування емоціональних та інтелектуальних елементів. У першій частині чергується звичайним для Еллана двохрядковим порядком спостереження (емоціонально забарвлене) та розумування. Третя строфа I-го розділу:

Чорні вулиці — порожні.
Хтось під мурами — як миша.
(спостереження)

Ворог? Зрада? Подорожній?
Тінь чи привид?... Тиша.
(аналіз його)

Друга половина наведеного прикладу символізує теж реакцію на виявлені в першій подразнення, але не дії (як перед цим — захист, напад), а вибору. На виявленні реакції вибору побудовано дві характерні поезії:

„Слава календарю“ і „Ранок“. Ще більше віддано місця словесним символам вибору, та більш зтягається, повільнішає загальний ритм поезії:

Будем звати, розмірювати, розраховувати
I — коли лягти заснути,
I — коли можна арештувати,
I — коли бойовий удар,
I — коли загаяти свині
(56 ст.)

Образовість згаданих обох поезій відповідно до їхнього загального ритму являє собою розтягнену суцільність, б. м. алегоричну. Тема „Слава календарю“: час — машина розвивається цілком алегорично. Тема „Ранку“: сонце — сходить, полягає в подібному до алегорії розгортанні значіння метафоричного дієслова — сходить.

Сонце сходить і день приходить... протягне... розгорне... знесе... закутає... залоскоче... защемить... затисне... напоїть... ударить... розверне... опече, заллє, затопить кров'ю. Реакція вибору

потрібна для того, щоб від неї перейти до реакції дії, щоб зробити якийсь висновок і вчинок. В обох поезіях розгортання образності спинено висновком. „Ранок“ скінчено

... гучним, бадьорим криком — співом:
 Го-го-го... Приходьте,
 — Новоюймо!

Кінцівку надто розтягнуто, починаючи від ... все одно — він наш цей день бадьорий на 15 віршів (рядків), і тому від вислову рішучого, підготованого всім попереднім розвитком наміру, — візьмем все в свої важкі ми руки переходить вона до зайвого підкреслення бадьорої реакції стану і так цілком уже зрозумілої та й висловленої спочатку:

Сонце сходить...
 -- Добрий ранок, сонце!

Схема загального ритму, побудованого на вислові реакції вибору надто проста: С. В. (довга хвиляда) → С. Д. (коротка).

Маємо дві хвиляди ритму, що з них перша розгортає символи реакції вибору і має досить одноманітну внутрішню ритмічну будову, а друга зосередковує в собі символи реакції дії, в наших прикладах висновку або рішучого наміру і має протилежну до першої ритмічну будову.

Цілком витримано схему СВ → СД в поезії „Весняні вибрики“ і навіть послідовніше з психологічної точки погляду, а саме: С.П. — → С.В. → С.П., тоб-то присвячено певну увагу тим подразненням (С.П.), які викликали змогу вибору поміж пропонованими порадами: *впивай... візьми... підшукай.*

В поезії „На 5-й рік“ розглядається вибір поміж декількома неможливостями: *не стану... не вчую... не гляну... і знов не стисну... не вчую.* Вибір у минулому, а кінцівка, що висловлює висновок і дію, вся в сучасному:

— Кладі основи кям'яні
 На місці вашої руїни.

В збірці Еллана мало поезій, побудованих на виявленні реакції стану. Лірику, як відділ поезії, і досі визначається за художнє виявлення особистих відчуттів особи поета. Елланова лірика виявляє, звичайно, не відчуття, а поведження людини.

До поезії, де висловлюється вибір, близькі інтелектуальні, розумові поезії Еллана, з яких ми розглядали вище філософічну баладу „Останнього“. Сюди належить „Лист“, твір емоційно-агітаційного призначення, потім дотепні — „Інтимна“ та „Поеткомові“, а також „Ти — сам“ і „На новому блокноті“. Остання поезія своєю філософічністю нагадує бойову думку „Останнього“.

Ритм усіх цих поезій швидкий, порівнюючи до поезії вибору, але теж подекуди затягнений, повільний. Чимале місце забирає в них вислів реакції стану, думку завжди перейнято емоційністю. Побудовано їх на сполученні вислову реакції вибору з реакціями стану С.В., С.С.

В „Листі“ поет пропонує коханій вибір — чи то залишитися влюбому колись, старому парку, чи йти з ним на клич життя в гущу, в райони. Прекрасно, з не аби-яким смаком першу можливість вибору забарвлено елегійним кольором:

Не ховайся: знаю, відчуваю,
Як тяжать пласти покори і одчаю.
Знаю, знаю, бачу — помічаю
Тугу по весняному розмаю,
А життя — дивись — шумує, кличе...

Емоціональне забарвлення другої можливості, що вся в майбутньому, мажорне:

Буде все, як бути мусять.
Буде добре, добре, добре буде...
.....
— Ну, прощай...
Чи може знову: драстуй?..

Кінцівка знов пропонує скласти вибір: прощай чи драстуй.

Суто-емоціональні, побудовані на вислові реакції стану, згідно з призначенням і традиціями буржуазної лірики, ці твори Еллана неоригінальні:

Я пишу червоним атраментом,
Атраментом червоним, як кров,
Про підвладність заверюхам — ментам,
Про щемляче-ніжну любов.
(82 ст.)

Сполучаючи вислови стану з висловами дії (С.С $\rightleftharpoons$ С.Д.), Вас. Еллан досягає знов-таки суто-елланівської мажорної ритмічності: „Парк“, „Після Крейцерової сонати“. В ідилічному „Паркові“ аж забагато і радісного стану й веселої дії та до того ж повно повітря, ялин і снігу (зовнішні подразнення). Його схема наближається до ідеальної формули С.П. $\rightarrow$ С.В. $\rightarrow$ С.Д. $\rightarrow$ С.С.

Епічні твори Еллана, вміщені при кінці збірки, являють собою, очевидно, перші спроби нового для нього жанру. Агітка „Мітинг“:

— Еджевуду — війна,
Доброхемом його переможем.

„Балада про любов“, що нагадує то балади російського поета Тихонова, то українські бандитські оповідання. Фрагменти з комфутуристичної радіопоеми „Електро“.

Маємо наявні такі ступні поетичної реорганізації, проробленої для власної лірики, в Еллана: засвоєння інтернаціонально-комуністичної ідеології, утворення гідного її мажорного тону, утворення оригінальної внутрішньої форми, що могла б дзвеніти цим саме тоном.

Вас. Еллан успішно виконав свої завдання. Його винаходи що до внутрішньої форми, які ми поверхово розглянули, треба взяти за вихідну точку в справі утворення пролетарської поезії. Але шлях до нового великого стилю, що міг би цілком заступити ідеалістичні буржуазні і півбуржуазні стилі, на розв'язанні трьох перших завдань

не зупиняється. Сучасна поетична думка колективно працює зараз, розв'язуючи четверте питання, що до нього тільки підійшов Вас. Еллан. Вона утворює замість одержаної в спадщину ідеалістичної власну матеріалістичну лексику. Успішне розв'язання цього питання відразу зліквідує поверхове вражіння еклектичності, яке справляє іноді Елланова поезія. В. Сосюра і В. Поліщук, що до лексики та сполученої з нею образowości, пішли далі за Еллана. В Еллановій лексиці чимало, особливо на початку, в молодих поезіях символістичних впливів, зчаста примітивно засвоєних:

Грайте - ж радості і болі —
Іскри в пінному вині.
(31 ст. Писано 1915 р.)

Вмремо — а здобудем ключі від життя.
(32 ст. 1917 р.)

Зійди, замкнись у кристалевій вежі.
В обіймах вроди пий вино - життя...
(33 ст. 1918 р.)

Поривно йдуть червоні лави,
Панам несуть червоний жах.
(46 ст. 1920 р.)

Так уперто ловить зором очі.
П'є читає книгу тайнопису
(68 ст. 1922 р.)

Але на тлі ідеалістичної лексики під впливом мажору постійно проривається в Еллана нахил до утворення конкретного вислову. Як і в Тичини, в нього постійно змагаються дві мовні стихії.

Загалом його поезія додержує, переходового між символістичним і неореалістичним, імпресіоністичного стилю.

Надто загальна тематика Елланових поезій має походження від його півідеалістичної лексики. Сучасна поезія потребує конкретної тематики. Згукова ритмика в Еллана традиційно - модерністична, похищується від метричних до акцентованих розмірів... Можна формулювати, які завдання залишив Еллан розв'язати новітній пролетарській поезії. Всі вони стосуються до зовнішньої форми — треба виробити матеріалістичну лексику, вільну згукову ритмику і гнучку, а точну архітектонику твору. Надто численні ознаки щирого мінору та всякої іншої невитриманости доводять, що розв'язувати новітні завдання треба на ґрунті нових, Елланових винаходів *).

*) Дальше обґрунтування тих засад рефлексологічної поетики, що почасти за ними аналізовано тут творчість В. Еллана, подано буде окремо (в доповіді на літературній н./д. к. кафедрі). В основному автор цієї статті спирається на дослід проф. Г. П. Прусенкової (друковано в „Культурі й побуті“ — „Дослід поводження людини, за елементами її мови“).

ВОЛОДИМИР ЮРИНЕЦЬ

М. Хвильовий як прозаїк

Це так чудово, так каламутно.
Хвильовий: „Кіт у чоботях“.

Раніш, заки перейти до конкретної аналізи творчості Хвильового, я хотів би накреслити в коротеньких рисах ці загальні рямці, в які я думаю вкласти мій нарис, вказати на вихідні точки, що будуть моментами опори в моїх міркуваннях.

Кожний великий письменник намагається в своїх творах докзати, як вартісний, якийсь новий тип життя, що його створює в останній інстанції певна економічна дійсність, або перевагу і більшу цінність старого типу життя. Вглядаючись у складну, заплутану панораму сучасности, він відкриває її правдиву суть, відкидає все наносне, доповнює і поглиблює те, що не впадає зразу в вічі, і творчим синтезом дає нам героя, як предмет обожання і любови, засіб самооглядання якоїсь класи чи суспільної групи. Платонівський ерос завжди вітає над головами героїв справді великих митців.

Великий творець дрижить за те, щоб якийсь, може бути, непомітний факт, якийсь маленький порух душі, що стався один раз у представника своєї класи, і який в своєму продовженні міг би стати підложем для конструктивних моментів в завзятій, невпинній, непрощаючій нічого боротьбі суспільства з природою (внутрішньою і зовнішньою), — не пропав марно, не випав з арсеналу його класи, а став новою підоймою, архимедовою точкою, що з душевного хаосу, біологічної мряковини чоловіка вириває психичні скуплення, які запевнюють її суспільне переможне існування.

Дійсно великий творець дбає за те, щоб як найбільша кількість з оологічно-біологічних фактів чоловіка, що переломлюється крізь призму економічної структури, стала суспільно-культурними фактами. В болючій, повній катаклізмів, еволюції, чоловік виділився з світу тварини, створив собі другу, штучну природу, технічне середовище, яке стало двигачем його історичного процесу; ця технічна структура, цей складний світ суспільних взаємовідношень створює відповідну ідеологію, але раз витворена ідеологія впливає навпаки на долю економіки; вона не може створити її, але може прискорювати або гальмувати темп її розвитку, зусилювати або підривати її успішність.

Тому таке велике значіння має момент класової волі і всього того, що цю волю підтримує; історія — річ трагічна і вимагає щоденного, неймовірного і мужеського зусилля, кожний найменший його підрив метиться на якісь ділянки історії, в поразкою людства взагалі,

перемогою природи, цієї dreadful night, про яку говорять англійці, що старається крадькома вийти у всі пори там, де чоловік кашітулює перед історією.

Крізь всі дійсно великі твори пливе струмінь героїзму: то він шумить бурхливим потоком, сміється кольоровими каскадами водопадів, то стихаючи, іде у підземелля, обмиває глинястий намул кволости й відкладає летючі піски байдужности у кріпкі шари віри й самопевности.

Тут не треба мене розуміти вульгарно і спрощено; підкреслюючи значіння героїзму і класової волі, я не відкидаю елементів „депресії“, суму, жалю, скорботи; буває солом'яний героїзм, що є тільки виразом байдужности до важких питань життя, певний свідок занепаду і внутрішнього заломання, є творчий жаль і скорбота, що в своєму продовженню відкриває нові джерела могутности, змиває оболонки, що спиняли прорив дійсно творчого, величнього... Глибокий песимізм Леопарді був немаловажним додатнім моментом в трагічній історії італійського рісорджіменто. Суворо-печальний світогляд кальвінізму був не аби-яким стимулом в прогресивному поході революційної колієсь буржуазії. Каламутне дуже часто буває чудовим, коли його осадок попадає на дійсно плідючий ґрунт. Песимізм — це не пораженство; пораженством буде песимістичний чад, стан нерішучости, недоговорення, перебування в якомусь зачарованому intermedium між добром і злом, песимізм без творчої туги, присипляюча подушка всіх банкрутів.

І ще одно: ці мої попередні висновки ніяк не говорять за те, що твори мистецтва повинні бути тенденційні. Тенденція як принцип — це заперечення мистецтва, перемога розмислового інтелектуалізму над фантазією і спогляданням, що є неодмінною вимогою, яку ми ставимо до справжнього літературного твору. Досить згадати, як ставиться до тенденційности Плеханов, хоч він завжди підкреслює момент суспільної корисности художнього твору. „Поэтические и вообще художественные произведения всегда что-нибудь рассказывают, потому что они всегда что-нибудь выражают. Конечно, они „рассказывают“ на свой особый лад. Художник выражает свою идею образами, между тем как публицист доказывает свою мысль с помощью логических выводов. И если писатель вместо образов оперирует логическими доводами, или, если образы придумываются им для доказательства известной темы, тогда он не художник, а публицист, хотя бы он писал не исследования и статьи, а романы, повести или театральные пьесы. Все это так. Но изо всего этого вовсе не следует, что в художественном произведении идея не имеет значения... Разумеется, не всякий полезный предмет кажется общественному человеку красивым; но несомненно, что красивым может ему казаться только то, что ему полезно, — то-есть, что имеет значение в его борьбе за существование с природой или с другим общественным человеком. Это не значит, что для общественного человека утилитарная точка зрения совпадает с эстетической. Вовсе нет. Польза познается разумом; красота — созерцательной способностью. Область первой — расчет; область второй — инстинкт. Притом же — и это необходимо помнить — область, принадлежа-

шая созерцательной способности несравненно шире области рассудка (підкреслення мое — В. Ю.); наслаждаясь тем, что кажется ему прекрасным, общественный человек почти никогда не отдает себе отчета в той пользе, с представлением о которой связывается у него представление об этом предмете... Главная отличительная черта эстетического наслаждения — его непосредственность" (Плеханов, соч. XIV, стор. 118 — 119, 137).

Треба зараз таки підкреслити, що аналізуючи суспільне, класове значіння якогось твору, ми ніяк не можемо обмежитись його змістом, не тільки зміст сам по собі, але й спосіб, як він передається, має велике суспільне значіння, тому що він впорядковує в певному напрямку наші психичні змісти, вкладає їх в певну систему, надає їм своєрідного стилю; твір не тільки передає нам свій зміст, своєю формою, структурою викликає в нас нові змісти. Кожне художнє слово чи образ має велику асоціативну здібність; і значіння твору залежить і від того, якого типу асоціації він викликає і через свою форму. Ці побіжні уваги вже говорять, що під формою не можна розуміти тільки зовнішньої форми, що зміст є теж форма, і що по суті мистецтво є формотворчість. Ми побачимо далі, що власне Хвильовий, який в своїх критичних роботах кладе такий великий натиск на елемент форми, сам в своїй творчості є класичний представник безформенности.

Правильність всіх цих висновків доказує вся історія літератури. Чи візьмемо грецьку літературу в її великих представниках, Архілоха, або Аїсхила, чи новітню літературу, Кальдерона чи Корнеля, Свіфта чи Бомарше, Шеллі чи Китса, Бодлера чи Бальзака, всі вони творили певні типи життя, певні життєві установки, які видавалися їм цінними і які об'єктивно впливали на творення певного складу людей, що штовхав далі витворені економікою суспільні сили; в збірну психіку вони додавали якийсь новий тон, що вливав нові струмені в біологічно-економічний організм суспільства: чи був це палкий дух протесту, непримиренности, обурення грецької буржуазії, яка не могла вже вміститися в тісних рямцях феодальних відношень, чи протиставлення оргіастичних, діонісійських культів спокійній, поміркованій *жалохауадіа* шляхти, чи могутній езуїтський патос контр-реформації, який своєю ідеєю пробабілізму старався втягнути всі елементи нових сил, що нагромаджувалися в лоні новітньої європейської буржуазії, — в старе тіло католицизму, щоб потім протиставити його тим силам і дати останній бій новій історії, чи нарешті класична витриманість, салонне вишколення і холодна енергійність представника версальських прав'ячих сфер, або повний релятивізм, іронічний жест на адресу цього класицизму, що в потоках *humour*'у топить котурновість старого світу й гордим блискам шаблі протиставляє свій плебейський кулак, — усюди поза хороводом слів борються певні суспільні дійсності, випробовується здатність до існування певної невиданої шеформи життя. Література — це сувора спроба й критика історії і історія є останній критерій її дійсности або недейсности...

Віден й глибоке виховне значіння літератури, про яке говорили всі митці, і всі великі критики й то навіть такі, що в мистецтві бачили тільки вираз свободної гри, як, наприклад, Шіллер.

І відси й критерій цінности кожного вияву пролетарської літератури: чи побільшує вона силу пролетаріату, чи зав'язує вона в його збірній психиці нові вузли, створює нові ядра кристалізації, які допоможуть йому виконати велике історичне діло: створити новий тип вільного робітника, який зможе без натиску нужди, без класового тиску зверху, виробляти на найвищому шаблі сучасної техніки, чи навпаки, вона буде розкратати затаєні в класі багатства, душити їх, гальмувати їхній вільний вияв, роз'їдати те, що створилося в довгій, героїчній боротьбі.

Поза туманом прекрасних фраз, кокетливих жестів, пози, поза шумом літературних дискусій, ми питати будемо й питати мусимо про одне: скільки ця пролетарська література дала для створення нового чоловіка, який міг би перемогти серед неймовірних труднощів зовнішніх і внутрішніх, серед темряви відсталости й матеріальної й ідеологічної навали капіталізму, що все поклав на карту.

З цим критерієм я хочу підійти до творчости М. Хвильового, номинувши його лірику й зупинившись тільки на його художній прозі.

Хвильовий в історії української літератури, особливо ж літератури останньої доби — велика, маркантана індивідуальність, і тому аналіза, поведена з вказаних вище точок погляду, є на часі.

Що являється *idée maitresse*, основним стимулом, головною пануючою думкою-образом цієї складної творчої натури? Де ключ її творення?

Звичайно, бачать пружину його творчости в розчаруванні явищами нашого будівництва після великої епохи громадянської війни, так багатой на незрівняні приклади класового завзяття й сміливости, коли ніщо не було неможливе і тисячами родилися герої, коли заграви революційних огнів світили, як архивзір, усьому пролетаріатові світу. Але цей погляд — правдивий тільки частинно, він не вичерпує усієї суті Хвильового і, як правильний частинно, він не правдивий зовсім і заслонює істотне значіння його творчости. Він кривдить самого автора і дозволяє нам забути про деякі хиби майже усієї нашої революційної інтелігенції.

Хвильовий далеко не „нытик“, розчарування не викликає у нього, з другого боку, потоку сарказму, бичування, бунту. Мотив осени не наводить його на плач і тугу, а на багнення спостереження, точного записування фактів, якогось завзятого, сухого об'єктивізму, як це сам згадує автор в мотто до одної із своїх збірок (Осінь).

Любов непоміркованої, сильної, масової, позаісторичної людської стихії, що продовжує процес стихії природи, вириваючись із берегів буденности, яка є в першу чергу біологічно-фізіологічним, а не суспільним фактом, — ось де ключ внутрішньої динамки Хвильового.

... „Знаєте, милий друже, от мініатюрний фрагмент із забутої розвіяної поеми „Азія“ :

... „В п'ятому віці — дикім і далекім (підкреслення мое. В. Ю.) від уральських хребтів, від волзьких скель до тихих голубих вод Дунаю: гуни, сармати, германці... і вбив син Мундцука свого брата Бледу. Скажений Аттила, король гунів.

... Проходили віки. І прийшов глухий вік — 14-й. І на невідомих азійських верхів'ях підвелась грізна постать Тамерлана“...

Це nota bene до моєї віри: велика істина землі: сонце підводиться на сході.

... Сосни гудуть, гудуть...

— Чого так сосни гудуть?

— Хуртовина. Вітри.

Ох, ви, сосня мої — азійський край.

(На глухім шляху)

Або:

Люба сестро! Цього радісного болю ніхто не зрозуміє, тільки той, хто знає це дике Лівобережжя, ці кошмарні махновські тачанки по стінах, цю куряву, що мчить по східній азійській магістралі. Тільки той, хто знає Запоріжжя, ріку Калку і тринадцятий вік. Це ж тут пройшла татарва, з своїм геніяльним полководцем Чингіз-Ханом. — Я писав тобі: „Дивіться на схід!“ І тепер пишу. Цей трагічний поклик можливо не знайде віголоску. Його не зрозуміють. Одні побачать в ньому рунор Івана Каліти, другі — заклик до дикої азійщини. — Але ж це не те й не друге. Перші помиляються, бо не знають Лівобережжя: воно ніколи спокійно не сиділо під могутньою рукою шовінізму, другі помиляються, бо дивляться на Азію, як на кубло тьми і забобонів. — Люба сестро! Це ж зовсім не так. Ми бачимо, що західня цивілізація гине, і в ній гине людськість. І ми знаємо, скоро прийде новий спаситель і предтечею йому буде — Аттила. Предтеча прийде з огнем і мечем, мятежною грозою по ланах Європи, і тільки тоді (тільки тоді!) свіжі потоки прорвуть напружену атмосферу. Це буде! Я не тільки вірю, але й знаю! „Дивіться на схід!“ — І вся трагедія Лівобережжя і полягає в тім, що воно сміливо кинуло цей міжнародний (підкреслення мое — В. Ю.) клич... Коли ти будеш шукати тут елементів месіанізму, — ти їх, звичайно, знайдеш. — Але ти ніколи не знайдеш тут дерев'яно-калуцької матушки, або гопаківсько-шароваристої неньки. Ти знайдеш тут Месію і ім'я йому — майбутній анархізм“. (Осінь, 191 — 192).

Я підкреслюю зараз же, що тут я зовсім абстрабую від самого політичного profession de foi, від анархізму (властиво в даному випадку можна говорити про анархічність, а не анархізм), від питання, до якої міри погоджується сам автор з висловленими його героями твердженнями, і наскільки можна їх перенести на рахунок дієвих осіб (що в основі ці твердження є твердженнями автора, доказує порівняння останньої цитати з попередньою, яка йде від автора).

З попередніми цитатами можна б порівняти весь тон „Легенди“, або географічні екстази à la Whitman в „Коті у чоботях“, щоб переконатися в правдивості висловленої нами тези.

Вслухайтесь в основний акцент і музику цих всіх цитат, і ви побачите, що річ іде тут про суспільно-історичні факти, які втрачують свою суспільно-історичну форму і стають могутніми силами природи. І „Азія“, „Тамерлан“ і махновські тачанки і Стенька з класичними: „Цю ніч п'ять чоловік присплю... Хто перший? Виходь!“, як вступом до повстанської діяльності, це явища історії, але з'ясовані так, що в них втрачається все специфічно-історичне, суспільне й навіть азійська магістраль тоне тут в якійсь стихійній, космічній

хуртовині. Деісторизація історії, — це буде найправильніше визначення цього явища. Народи, класи, суспільства народжуються, розвиваються, гинуть тут, як природні організми, наростають так, як наростають коралеві рифи.

Таке трактування історичних явищ ми вже зустрічали в історії письменства. В яскравій формі воно виявилось у польського поета Норвіда, який все своє життя вагавсь між полюсами анархійного польського шляхетства і селянства. В наші часи таку біологічно-стихійну трактовку історичних явищ дав Шпенглер (у Норвіда, наприклад, кожний нарід репрезентує якусь стихію, — воду, землю і т. п., у Шпенглера германська готика родиться з лісу). Всі ці погляди суто-протилежні марксівській концепції історії.

В цих моментах своєї творчості являється Хвильовий анти-культурником в трагічно-серйозному, а не образливому значінню цього слова, скільки б він зброї не ломив в своїх памфлетах на захист культури.

Цікаво було б зіставити ці антикультурницькі тенденції Хвильового з гаслом повороту до природи Руссо (кожному ясно, що справа не йде тут про порівняння обох талантів і їхнього культурно-історичного значіння). І Руссо був за природу, за стихію, з юрайських долин посилав він прокльони символів цивілізації — Паризькому Вавилону. А прецінь цей же Руссо був творцем *Contrat social*, євангелії революційного яacobінізму, настольної книги Конвенту. „Природа“, „стихія“ приводила його якимись шляхами до історії.

Але поза цими мнимими аналогіями є все таки істотні різниці. Гасло „закону природи“, „порядку природи“, *loi naturelle* було гаслом буржуазії проти феодального історизму. Феодалізм покликувався в своїй боротьбі проти ростучої буржуазії на свої історичні права, на принципи традиції. Гасло буржуазії „до природи“ було виразом заперечення цього традиціоналізму, сміливим, молодечим вирішенням почати історію на-ново, по-своєму; природа була тільки зовнішньою оболонкою глибоких історичних потенцій, нових форм дійсності.

У Хвильового інакше: цього моменту завзяття й відваги почати все на-ново, заперечити все — немає. Ми побачимо далі, до яких фатальних наслідків доводить його це замишування стихійністю, і як пізніша „філософія кобилки“ гармонізує з польотами в розгукане море стихії.

Ця любов стихійного гону, тамерланівських перспектив є наслідком нашого культурного невироблення, анархічної розхристаності й виразом з одного боку інтелігентських, з другого боку — селянських тенденцій в нашій літературі. Це є ліризм махновщини й один з найпоганіших наростів на нашій організмі. Це стилізація „удалі“ й атака на конструктивні, здержані, здисципліновані сили пролетаріату.

Хвильовий кидає такими категоріями, як „Європа“, „Азія“, „Тамерлан“, „Лівобережжя“, як хлопчина легенькими м'ячиками. В цих категоріях не чувається сконденсованої історії, надлюдського напруження великанських мас, буденного тихого зусилля, кертці історії, що рив певно й невпинно. Всі ці великі слова тільки вивіски, поза якими не чується великої любови й правдивого поважання.

В той час, коли в зарисовці патологічних типів відчувається у нього незвичайна праця цизелятора, що боїться допустити одної зайвої риски, а з другого боку — не сказати чого-небудь, що має свій внутрішній сенс і значіння, в його історіософських розгонах бренть зневага до всякої самоконтролі, відповідальності за слово й образ — розгін цей такий романтично-шалений, буйний тільки тому, що він відбувається в пустій простороні, в міжпланетних сферах, чужих усьому людському...

Для означення цієї стихійної сили вирвалось один раз у Хвильового значуще слово „Легенда“. Це не казка тільки, а сага, щось, що було колись, один раз, але й триває далі, як тло наших буденних справ, зацікавлень, інтересів... Легенда пряде десь далі свої нитки, тільки ми їх не бачимо, аж колись стане вона знов перед нашими очима з своїми дивними узорами. Тому власне, що „легенда“, що позалюдська стихія, прикрита попелом буденщини, веде далі своє діло, „азіатський“ край може стати запорукою соціалістичного майбутнього. Долю людей віддав Хвильовий в руки сприятливих їм гномів, що своїми заклинаваннями невидимо вдують силу в невідомих нам героїв.

В такій трактовці великих історичних справ криється одне з найбільш небезпечних викривлень сучасної психіки. Воно веде до філософії фаталізму й випадковості. Коли доля людства залежить від гри понадлюдських стихійних законів, то конкретні діяння чоловіка не мають ніякого значіння, вони не можуть впливати на напрямок розвитку суспільства. Якась метафізична віра диктує авторові, чи ця гра поведе до прогресу чи регресу, але в обох випадках чоловік може бути тільки глядачем. У Хвильового безумовно палахкотить віра в прогрес. Але тому, що запорукою цьому є чоловік не як суспільна, а стихійна сила, то він в цьому процесі не бере участі, як свідоме ество, його вся фізіономія, всі пружини його діяння, і все діяння його — цілковито байдужі для долі людства. І цей власне аспект *sub specie aeterni* завів його до дивної на перший погляд комбінації віри в соціалістичний ідеал з трактуванням чоловіка як *blonde Bestie*, з цинічним відкриванням усього чорного, брудного у чоловіка. Хай історія робить десь своє діло, наше діло спостерігати його малість — чоловіка.

Нічого другого не залишається для творця, що мусить десь об'єктивувати свої творчі сили.

Це є одна із форм цієї карикатури на марксизм, яка була і є популярна в деяких відломах соціал-демократії, що покликанням на детермінізм історичних явищ відмовляється й заперечує доцільність щоденної революційної боротьби. Таким хотів представити революційний марксизм завзятий ворог марксизму Штамлер у передмові до своєї книги: „Господарство й право з точки погляду матеріалістичного розуміння історії“. Деякі сучасні письменники робили на цій основі незвичайно пікантні й „geistreiche“, парадоксальні зіставлення Маркса з католицькою наукою про первородний гріх, бо, мовляв, і в Маркса песимістичний погляд на ество людини можна погодити з ідеалом його скоку з царства конечности в царство свободи.

З другого ж боку він виникає з філософичної установки емпіріокритицизму Авенаріуса, типової філософії чистого спостереження. І в Авенаріуса ми знайдемо осінні мотиви, коли берези опускають потоками листя своє золото на мудро - спокійну поверхню тихих озер і коли бурхливий потік „вітальних рядів“ виладовується в мовчазній меланхолії журної й солодкої, болючої й радісної контемпляції.

Є у Хвильового часами такий патос Свіфта, у якого герой являється то ліліпутом, то велетнем. Але коли у непорівняного Джонатана Свіфта цей „релятивізм“ був виявом колосальної сили іронії, що підгризала основи старого іраціоналізму, у Хвильового вона має вираз трагічного роздвоєння, що мусить повести до безсилля. І виразом цього безсилля є мініатюризм, такий питомий для творчості цього автора. Це роздвоєння може підняти поетичні потенції Хвильового на некористь творчої сміливості й широкої всеосяжної об'єктивності й цієї „чистоплотності“ у праці, які ми у нашого письменника находимо в дуже великій мірі.

Ця основна установка Хвильового довела до цього, що на місці історії, що приймає себе, ми переходимо в його творах в царину уламків фізіології, чистої автоматизації й механізації чоловіка. Типична установка упадництва й „сумерків“, проведена з великим талантом і майстерністю, з мимолетними блискавками в далекі перспективи, з вірою в себе, без геніяльної пози й з цим відданням себе предметові, з цією серйозністю шліфовки, яка нас вабить і дивує у автора *Fleurs du mal* Бодлера.

Немає людей, а є якісь привиди — автомати, що порушують, а властиво, влучніше сказати, у яких порушуються шматки нервів, мускулів, якісь частини атавістичних механізмів, сплети соціальних, але вже змеханізованих інстинктів, голос яких говорить гробовою луною набутих, неспричинених ними, навиків, побажань, у яких випорена воля, настроїв, що гудуть мідним дзвоном смерті. Панорама санаторійної зони...

Герої Хвильового, в крайньому разі, зрілі герої, нічого не роблять свідомо, а коли трапляється момент, що на них наріне хвиля широкого почуття, коли в них відозвуться людські нотки, вони стоять непорядно й здивовано перед цим фактом, обходять його, щоб знов перейти на звичні шляхи психичного чаду і над своєю психикою будувати штучну будову якогось божевільно - позерського безладдя. І дуже помилився б той, хто шукав би у них якоїсь загадковості. Це переважно якась збунтована, примітивна фізіологія, відгомін далеких асоціальних інстинктів, провизані прозорим фльором дешевого гамлетизму або третьєрядної літературщини. І волохатий (у всіх відношеннях) анарх, у якого вся дійсність тоне в безвістях напів-гіпнотичних причуд, і провінціальний Мефістофель Карно й „демонична“ Мая й безліч машиністок, у яких пробиваються людські почуття й які не можуть зрозуміти Маркса, й наші патріоти й нарешті весь пантеон Хай і Яблучкиних (у яких тупіт каблуків з їх нескладною гамою ритмів і звуків є виразом їхньої духовної есенції) — вони всі живуть якимось половинним життям, виступають на сцену й порушуються як маріонетки, якими керує якесь обридливе, закохане в собі безглуздя. Ніхто з них не може сказати про свої вчинки: це „я“, ніхто з них за себе

не відповідає, вони родяться із слизького шляму буденщини й цей стан гнилі вони вважають за доказ їхнього надлюдства.

Говорил-ся багато про замилування Хвильового до формалізму. Але справа не йде тут про замилування до формалізму неокласиків, які, сказати до речі, не вміють і не можуть увійти в глибини античного трагізму й свій класицизм черпають з декадентських відламків старинного світу — (я хотів би бачити нашого неокласика, який бодай натяком відкрив би нам всю глибину есхилевого світогляду або хоч субтельну іронію Лукіяна), а про розглядання всіх психичних процесів, як ряду механічних форм, що течуть безособисто через нутро чоловіка, не торкаючись його суті, творять асоціативні ряди, за які не відповідає ніяка людська одиниця. Коли б вжити парадоксу, то можна сказати, що Хвильовий на українській ниві розвив перший і з великою майстерністю ідею самовідчуження, яка є основою фетишизму буржуазної культури. Як в буржуазному фетишизмі, як структурній основі буржуазної культури, рух людських взаємовідношень уявляється як рух речей, так і у Хвильового всі внутрішні імпульси орієнтовані й стають для самих героїв чимось чужим і потойбічним. Відси безжиттєвість всіх його типів, переконання, що всі вони можуть розвіятися під подихом вітру дійсності, відси надуманий, механічний характер розв'язок багатьох його оповідань. Психічні стани його героїв — це не органічна течія, що якоюсь основою краскою зафарбовує всі порухи душі, а сухий, як дерев'яні удари конгломерат рефлексів, який робить вражіння душевного базару. Тому Хвильовому потрібна „поезія“, як кіт, що зліплює до купи відламки й порозбивані черепки колишньої людської одиниці.

Говорили, що вся творчість Бальзака є велетенська галюцинація, породжена високими, гарячковими амбіціями автора. У Хвильового герої теж галюцинації. Але це галюцинації — як вислід занепаду всяких змагань, як пожвкле, зів'яле листя, що дрімає на засмерділих, непорушних озерах стоми. У його не найдеш ні крихти *gaia scienza*, вся творчість є протвинним, виповненням з великою акуратністю й прецизією примусом. І тільки свіжі краплі природи дають від часу до часу дійсну насолоду змученим важким обов'язком скроням.

Я думаю, що на Хвильового зробили велике вражіння виследи сучасної рефлексології, вплив якої безперечно виявляється в з'ясованих вище прикметах його творчості.

В них же треба шукати й тайни його „європеїзму“: „європеїзм“ Хвильового — з'явище дуже проблематичне й хамеліоновидне: він то існує, то не існує. Існує він, як серйозне, в наших обставинах дуже рідке відношення до справ виразу душевних процесів; тут немає йому рівного в нашій сучасності; але не існує він як певна конструктивна воля, яку Хвильовий хотів би бачити в першу чергу в Європі в своїх памфлетах. Хвильовий як теоретик відбігає тут цинним способом від Хвильового - письменника. „Європеїзм“ Хвильового — це штучне нагромадження різних мотивів європейської літератури, зв'язаних з собою дуже поверховно й неорганічно. Він можливий і зрозумілий, як вияв і доказ байдужності окремих душевних містів для ходу історії в цілому. Це мандрівка по різних культурних стилях, певний рід сибаритизму, питомого для інтелігенції, тісно

не звязаної ні з одною основною класою суспільства. „Европеїзм“ Хвильового — математична точка внутрішньої дезорієнтації.

І характерно те, що всі європейські риси у Хвильового буржуазного характеру, що рікошетом можуть вони вдарити по стійкості пролетарської психики. В цьому, власне, криється велика небезпека його творчості, тим більше, що творець визначається не аби-яким талантом. Йому треба було б скерувати ті невичерпані запаси енергії, які він об'єктивно скеровує на культивування безенергійности, на другі рейки, на ті, які він накреслив сам в своїх „Силуєтах“: „Тимитець революції, а от „сьогодня“ ти й не напишеш, тому що „сьогодня“ є зовсім не те, що каже Стефан. Не героїчні будні, а героїчне терпіння“. (Підкреслення моє. В. Ю.).

Я хотів би в коротеньких словах з'ясувати деякі літературні впливи, зупиняючись на найголовніших, бо мій нарис мав на м'які дати тільки характеристику основної пружини творчості Хвильового.

Передусім вплив Мопасана, славнозвісного *marchand de cochonneries*, колись улюбленця буржуазних салонів, збагнених сильних „природних“ сексуальних емоцій. В його численних оповіданнях і повістях сексуалізм в купі з запахом гною творить ту задушливу димку, що течійками ллється в перепаленому повітря літньої спеки й кидає перли поту на чоло й тіло здорових, зрослих з землею, напів-зоологічних сільських парубків і дівчат. В такій трактовці цих справ виражався рафінований аристократизм Мопасана, що з погордою глядів на сільське „бидло“, за яким він подібно до Лабрюйєра визнавав тільки скотинне існування. Зрештою таке відношення було й вислідом пануючої тоді буржуазної позитивістсько-натуралістичної філософії.

У Хвильового таких мопасановських рис чимало. Я вкажу на деякі місця: „Потім в чотирьох ішли в клуню спати. В клуні на возі Гандзя здержливо реготала — і солодко було. Трищав віз і було тьмяно. На вулиці і по городах, і по садках блукали зайві парубки і лякали ніч штучним іржанням:

— І-го-го. І-го-го. („Життя“).

Цей мотив сексуалізованого іржання повторюється частіш:

— Ах ти, кралечко! — себ-то обняв олин.

...А другий заіржав та ще й полапав трошки“.

(„Легенда“).

„— Хі, хі! Куди поліз? Ач який. Спершу полапай як слід.

— Що там лапачь? Не катедка ж? Ні?“

„Сайгор був здивований. І більш за все дивував цей тон надто упевнений. І тут же відчував себе перед Татяною, перед кимсь — не то винним за те, що досі не давив на сні цю баришню, як тип малмуазель Айрон, не то винним за щось інше“.

Таких місць найти можна безліч. Цю рису мопасанізму ми наводимо не для проповіді, а як певну цікаву рису творчості Хвильового. Вона витікає з його замишування стихією, а тим і замишування натуральними, несуспільними інстинктами. Тут немає ні тіни погорди, як у Мопасана, зате в деяких місцях вдаряє авторів цинізм, не як світогляд, а як об'яв сміливості, охоти прірвати павутину конвенансу. Мопасанізм Хвильового в таких місцях є школою самозагартування.

Але, байдужий сам по собі, хоча соціологічно невірний, він в наших конкретних обставинах, в атмосфері ідеологічної боротьби з одного боку, а з другого боку в обставинах гостроти питання нової сексуальної морали, особливо серед нашої молоді, може дати небажані результати.

— В деяких місцях сексуальний момент є носієм великої інтелектуальної кризи (напр. „Життя“). Тут автор переходить на фрейдистські рейки. Оксана багне міста, багне широкого нового життя, не на підставі спостереження колосальних переворотів, зв'язаних з революцією, невиданої переміни суспільних взаємовідношень на селі, а як наслідок полових досвідів. Тому це тужне „поетичне“ оповідання таке неправдиве (чи й тут меланхолійний ліризм, як тло оповідання, не є рівноважником відсутності естетичної об'єктивності?). Коли Оксана змагається дійсно до ширших обріїв, то чому вона не бачить революції на селі? Вся ця трагедія Катерини діється поза часом і простором, вона вічна в злому значінню цього слова. Тільки короткі фрази, загальні й бліді, як сценерія провінціальних театрів („Партизани вже не ховались у лісах і приходили з повинною. Ліси були нудні і жорстокі, чорні як смерть, вишкірялись навіть“) говорять про місце й час, де ця подія відограється.

Не менші є впливи достоевщини. Вони розщипляються на декілька моментів. Все оповідання „Злочин“ нагадує Достоевського не тільки в загальній концепції, але й в багатьох деталях. Причини „злочину“, змагання висадити в повітря завод, також неясні, невизначні, або краще сказати — невмотивовані, як і в російського автора. Кметь є явний контр-революціонер, він навіть колись брав участь в революційних рухах, злочин є у нього вислід якогось надломання, бажання переступити граніцю, як у героїв Достоевського. Як рак заїдає його ця думка, з автоматизмом і шаленою систематичністю маніяка готує він це діло, при чому у нього також виявляється характерна для героїв Достоевського комбінація помішання й суворой логіки. Хвильовий взявся тут за дуже відповідальну тему. Не треба забувати, що завод руйнує робітник в епоху пролетарської революції. Сама тема така неправдоподібна, суспільне значіння її таке важливе, що тут потрібна була б глибша аналіза, чіткіша й більш переконуюча мотивація. Може бути, Кметь — це виїмок, і напевно він виїмок; але тоді треба було вказати, чому такий виїмок можливий, яке його соціальне коріння. Треба було змалювати тло, атмосферу, в якій він працював і жив. Сюжет сам по собі такий штучний і надуманий, що автор іноді „помагає“ сам психології автора, штовхає сам дію вперед. („Цілий день Кметь обмірковував, як йому потрапити на завод, щоб положити зараня пакунок із порохом у тій місці, де намітив. Для чого це треба було зробити — він не знав. Очевидно тягнуло звичайність до своєї ролі і запевнити себе, що тівділа вже зроблено (Підкреслення мое. В. Ю.“). Це вже доказ художньої невтриманости сюжету.

Але й окремі подробиці нагадують Достоевського, або, щоб сказати влучніше, достоевщину.

Так, наприклад, намагання відслонити свою тайну, зрадити себе самого:

„Підложивши голову під чорне покривало, Кметь раптом згадав про злочин. Він здригнув і йому забилося серце. Один мент він подумав, що може щось крикнути і зробити якусь нісенітницю. Голова йому ходила ходором“.

Або мотив самопониження й масохістського лакейства:

„Кметь вийняв зараня кисет і подав його.

— Кури!

— За це спасибі. Очєнно благодарствую. Люблю покурити.

І весь Кирпань лакейськи зігнувсь“.

Кметь, що хоче зруйнувати завод, як і герої Достоєвського виявляє риси щирого милосердя до незначних явищ, наприклад до тварин.

„Кметь підійшов до вікна й сів біля попелястої кішки. Кішка так жалібно м'явкала, що Кметеві стало їй шкода і він спитав жінку:

— Чи нема там у тебе чого небудь кішці дати?

— Де там візьметься! Хіба не чув, що я й Митьку без хліба випровадила.

Але Кметеві ще більше жалко стало кішки і він сказав:

— Тоді дай їй шматок паски. Вона ж голодна“.

Зовсім в стилі Достоєвського є й Мая. Все глюгаве, червяче визиває в ній потоки ентузіазму. „Кохала ж я нікчемного, некрасивого, кврпатенького юнака, який потім, коли брав мене, не знав як взяти; беспорядно топтався на однім місці, і я часто з гидливістю допомагала йому. Але цей вікчемний юнак тепер стоїть перед моїми очима, і навіть більше скажу: коли я віддаюся зараз комусь — ну, хоч би тобі... — ти знаєш, чому я за час coitus'a заплющую очі?“. Різниця між обома авторами тільки така, що у Достоєвського це замилювання до плюгавого заслонюється серпанком християнської юрдивости, а в Хвильового на авансцену висупає клінічна атмосфера психопатології.

Достоевщина є тепер в ідеологічній боротьбі між старим і новим світом дуже важливий момент. Всі реакційні сили нині за Достоєвського: його віра, що все звірське, темне, є складовим моментом світу Христа, що людська бестія відкриває дорогу історичному Альоші, — є profession de foi білої еміграції. Після царства Антхриста повинен прийти період дійсного раю на землі, як торжества релігійного містицизму й християнського всепрощення (що не буде стояти на перешкоді оргіям класового знуцання).

Достоевщина, як апологія всіх темних, іраціональних, сильних інстинктів є нині і символом войовничого, зоологічного націоналізму. Тут ми маємо справу з дуже складною діалектикою; ім'я Достоєвського може бути з одного боку вивіскою скрайнього декадентства, повного нігілізму супроти всіх здобутків науки, з другого ж боку, завдяки апологетиці сильних, первісних, ненависницьких інстинктів, може вона стати двигачем національної ворожнечі і історичного примітивізму, який у Хвильового вкупі з ідеєю аз'ятського Тамерлана може підорвати, роззброїти психично все те конструктивне, що встигла виробити в нас історія останніх років. Як у Достоєвського, в багатьох героїв Хвильового весь зовнішній світ є якимось гарячковим привидом чоловіка; а коли так, то чоловік всесильний, він собі право й

закон і основою дійсності є анархічні хотіння одиниці. Alles ist erlaubt — бренть із багатьох рядків Хвильового стара азійська мудрість асасинів. Не треба забувати про те, що Достоевський являється у Шпенглера предтечою нової Росії, яка створить нову релігію, викристалізувавши всі темні, іраціональні, садистичні імпульси в один могутній кристал державної могутності й знищивши й потопивши в потоках крові всю замушавілу європейську цивілізацію.

Мотиви достоевщини зрозумілі у Хвильового на тлі згаданих вже вище його анти-культурницьких тенденцій. Достоевщина Хвильового — це тріумф первісних, набутих іще в період зоологічного існування, рефлексів над усіма гальмуючими центрами, що витворилися в процесі довгого історичного життя. Це пропаганда лінії найменшого опору, проповідь капітуляції перед могутніми силами історії.

Спасіння, спасіння із нетрів сучасного безглуздя — реве скажена контр-революція, налякавшись історичних сил, які вона сама визвала до життя. Куди тече безмежна, кармазинова ріка, що береється невідомо відкіль і пливе невідомо куди. Жах подумати, що символом спасіння може стати горбуни Хвильового, внух з пом'ятим обличчям, але очі якого нагадують Голгофу, коли легендарний Христос ішов на Голгофу. Адже ж в нього стався глибокий надлом, адже і в нього загудів паровик, що співав досі гімн КП(б)У, зовсім іншу пісню. І важко подумати, що „кіт у чоботях“ може найти своє продовження в мряковинних безвістях чорного шаленства революції проти гордоців історії наших днів...

З повитих мраками обривів достоевщини ми переходимо в другу Європу, тісно споріднену з Достоевського „Азією“, в обриві вже європейського Ломброзо. Всім нам відомо, який розголос викликали книги Ломброзо, де викладена була його теорія *homo delinquente* (злочинного чоловіка). Між злочином і геніяльністю немає різниці по суті, всі великі діячі історії — це злочинці, які, випадково, знайшли інше знаряддя, інше поле для виявлення своїх злочинних хотінь. Найвищим типом, для якого старається Ломброзо з усією скрупульозністю найти анатомічні прикмети, є революційний діяч, який в буржуазних очах італійського професора мусить бути, очевидно, анархістом. Революціонер — це дегенерат — така остаточна формулка Ломброзо. Її ехо ми находимо в „Я“ Хвильового. Всі виведені там типи — дегенеративні, але це стосується перш за все до вірного вартового (як це з насолодою підкреслює автор). „Доктор Тагабат розвалився на широкій канапі, вдалі від канделябру, і я бачу тільки білу лисину і надто високий лоб. За ним ще далі у тьму — вірний вартовий з дегенеративною будівлею черепа. Мені видно лишень його трохи безумні очі, але я знаю —

— у дегенерата низенький лоб, чорна копа розкуйовдженого волосся і приплюснутий ніс. Мені він завше нагадує каторжника, і я думаю, що він не раз мусів стояти у відділі кримінальної хроніки“ (Осінь, ст. 14) Дегенерат замикає ланцюг, який починається від Кметя.

Як для іронії, цього дегенеративного автомата Хвильовий називає вірним салдатом революції.

Ломброзизм тепер в моді в буржуазній соціології Західної Європи: його можна назвати одною із органічних складових частин психоло-

гичного повітря там, по ту сторону барикади. Він пронизує всі расові теорії імперіялізму й найшов свій буйний розквіт в соціології Гумпловича. На сторінках літературної творчості він найшов багате застосування в описах плебейського масового стада у Бурже. Друге питання, чи личить вводити ломбровівські мотиви авторові, який хоче передати всю велич нашої революції. Особлива обстановка, надлюдське напруження всіх психичних сил, загальна непевність мусіли часто викликати стан незвичайної нервової наелектризованості; але в цій власне наелектризованості був своєрідний героїчний патос, який передати може тільки великий майстер, що відчуває б'ючий пульс історії. У Хвильового його не слідно; і оповідання „Я“ є тільки злою карикатурою на події нашої недалекої минувшини, яку вже використовують наші вороги (його передрукував вже Донцов на сторінках львівського „Літературно-Наукового Вісника“). Своє оповідання назвав Хвильовий романтикою; я не знаю, в якому сенсі він взяв в даному випадкові це слово; чи зробив він це, приймаючи на увагу гамлетівське душевне роздвоєння героя оповідання, чи може неймовірну комбінацію мотивів дегенеративності, психичної прострації, наглих вибухів злоби, помсти й перспективи загірньої Комуни, що вражає як якась сучасна *Walpurgisnacht* і має робити вражіння романтичного сну радше ніж дійсності, якоїсь дикої казки, яку роздує у нівець сонячне проміння дня, фантастичної іграшки, що повинна задовольнити забаганку жорстокого таланту. В останньому випадку об'єктивна несправедливість автора виступає іще яскравіше. Нова епоха історії родиться завжди в потоках крові, в огнях руйнування, серед плачу й сліз і неймовірного психичного змагання. Але це все не повинно давати творцеві, що її малює, приводу й претексту для дріб'язкового квиління.

Мотив дегенерата є не тільки калюмнією на революційні події сам через себе: він є й ударом по ній з боку ширшої соціологічної теорії. Дегенерат — це чоловік, у якого не функціонують вищі психичні осередки, набуті довгим суспільним розвитком, а тільки найпростіші звіринні механізми. Згідно з теорією Ле-Бона — відомого ворога всякого соціалізму, — всі масові діяння — дегенеративні, бо вони вводять в рух тільки найпримітивніші людські рефлексі. Маса у Лебона — це тільки помножений тупий, автоматизований, відруховий дегенерат Хвильового. І коли правильно, що у Хвильового революція є тільки виразом біологічної, незісторизованої стихії, поривом природи радше ніж історії, то він мусі в нарешті дійти до філософії дегенерата. Дегенерат в такому розумінню буде вже не чимось образливим, а символом сліпого фанатизму, який може дійти до узької односторонності екстази. І таке трактування явищ революції є й неправдиве й несправедливе. Фанатизм революціонера — це не вираз психичної узькості екстатика, не параліч всіх психичних центрів на користь одного, а скерування могутніх, різноманітних, багатих психичних сил до одної мети.

Оповідання „Я“ є величезна психична помилка, не казати вже про його велику суспільну шкідливість; воно все побудоване на протиріччю між зовнішньою рішучістю й прецизією в діяннях і нечуванним внутрішнім розладом і хаотичністю. Така диспропорція в життю

неможлива; можлива вона тільки в перспективі романтичного культу своєї психики, як чогось самовистарчального, закохання в собі, що веде до байдужности до всього зовнішнього, до того невинного цинізму, про який говорить Ніцше. І дійсно багато місць „Я“ нагадує мотив „блідого убивця“ німецького автора — декадента.

Ми вже говорили, що „європеїзм“ Хвильового має своє джерело в переконанню про байдужість зусиль одиниць і клас для процесу історії, який не творять люди, а який твориться стихійно, пронизуючи людей, як якась чужа, природня сила: homo biologicus а не homo oeconomicus — прапор Хвильового. Коли байдуже, куди керується, куди тече класова чи групова воля, коли вони є тільки епіфеноменом над явищами природи, тоді література втрачає свій виховавчий характер, а стає тільки малюванням цікавих і незвичайних психичних станів. Тоді навіть „реалістичні“, навіть „натуралістичні“ малюнки будуть тонути в воздушних гірландах романтики, вічно шибяючої в далекі небосхили, химерної й закоханої в казкових багатствах людського „Я“, що є багатствами резіньяції, а не охоти нести відповідальність за події суворої дійсности. Цей стан внутрішньої деморалізації може дати великі поетичні ефекти, іскритись тисячами кольорів, але нарешті мусить довести до почуття зубожіння й до певної монотонії, як її виразу. Оба моменти ми знаходимо в творчості Хвильового.

Як творець „натуралістичного“ (не в сенсі літературного напрямку), „анти-культурного“ (не в образливому значінню цього слова) складу — він зовсім не розуміє „суті“ сучасного міста, дійсної його поезії. Місто — для цього не центр праці, а претекст для романтичних мрій. В цьому виявляється культурна невиробленість широких шарів української інтелігенції, яка дійсно живе „селом“, хоч би вона проповідь „міста“, „урбанізму“ зробила завданням свого життя. Це явище має свої історичні причини, яких ми тут не думаємо торкатися.

Послухайте, наприклад, які настрої будить у Хвильового місто: „Я безумно люблю город. Я люблю виходити ввечері зі своєї кімнати, йти на шумні бульвари, випивати шум, вбирати запах бензолу, і тоді йти на закинуті квартали, щоб побачити японські лихтарики — так здається — в трюкутниках цифр: будинок, на розі, №: горить. Я люблю, коли далеко, на дальніх міських левадах рипить трамвай: щось неможливе нагадує цей рип, щоб повстали переді мною теплі образи, як хрустальні дороги, як прозоро-фантастичні ліденці (коніки), що я їх уже ніколи не побачу на базарі. Тоді я люблю Іспанію, тому що вона далеко, тому, що я фантаст, тому, що я пізнаю і кохаю город не так, як інші, тому, що город — це Сервантес Сааведра Магуель...“ Любов міста — це для Хвильового утеча від міста; закинуті квартали — це не фабричні передмістя, а граючі ряди лихтариків; місто — привід для фантазії і літературних стилізацій. Бурхливе міське життя паралізує в ньому всі чинні душевні елементи й викликає потік безвольних, незв'язних асоціацій.

Де ж тут „Європа“? Хвильовий залюбки малює моменти, де „місто“ переходить у „село“. де рипить трамвай на нерівній, неутрабованій дорозі, де трамвайна зупинка глохне — тоне в степу, де несвідомі сили без краю б'ють і натискають на ясні заграви волі, плану, зусилля. Я розумію фантастику міста: я розумію мрійливість

деяких романтиків перших десятиліть 19 століття, у яких широкі контури фабрик, майстерень з клубами диму, нове життя, що вдиралося в місто, будило візії якихось фантастичних опирів. Але там мрія була продовженням життя, тут життя загортається в легкий, прозорий серпанок мрій. Коли там була романтика, то тут маємо діло з романтичною стилізацією.

Ми говорили вже раніше про момент монотонії, як наслідок втоми після романтичного буяння в небосхилах фантазії. Він виражається в двох формах: в монотонії сюжетів, які чим раз частіше торкаються т. зв. всефедеративного міщанства й являються по суті діла перелицьованою й перекроєною на новий лад чеховщиною, і нарешті в монотонії описування природи. Тут зараз треба додати, що ця вся природа є тільки транспозиція власних переживань автора. Вся ця природа також змеханізована й простилізована під „залізну“ простоту, надуману, роблену й тому не смачну. Такі фрази, як „гримало сонце“, що хотять бути виразом якогось енергетизму, є на ділі виразом сухости, внутрішнього омертвіння. В деяких місцях простота стає чистою абстракцією й схемою. Вона охолоджує читача навіть там, де по замыслам автора вона повинна збудити теплі почуття („...а десь дзвеніли червоні дзвони зорі...“)

Але є у Хвильового й інша природа, природа — туга, природа, яка золотим усміхом має заколисати поранене серце, природа — відпочинок після внутрішніх незгод, мук, вагань, труднощів, яких розв'язати автор не силі. Він бачить її очима дитини, очима конгеніальної симпатії, і тут він дійсно підіймається на верховини творчості. Але й ця природа є тільки форма утечі автора від завдань, які він собі поставив. Власне, там, де Хвильовий є найбільше творцем, відслонюються і його слабості, невміння цілком оволодіти всім складним процесом сучасності, невміння створити синтез, який був би для нього точкою опертя в творенню дійсно нових естетичних потенцій.

В одному із попередніх місць я назвав Хвильового письменником безформености. Я думаю, що це означення найлучче визначає його творчість, в тому виді, як вона стоїть перед нами досі. В його творчій істоті гудуть різноманітні, часом розбіжні сили, як дикий вихор, валять до себе, кермують ним, хоч він повинен би був стати їхнім керманічем. Коли стати на класову точку зору, то це сили — як ми старалися доказати — переважно буржуазного характеру, з сильною перевагою мотивів упадництва. Це не значить, що Хвильовий є виразником ідеології нової буржуазії, що народжується в порах нашої складної економіки. Він є виразом зневіри, що нам вдасться, з нашими матеріяльними й, передусім, людськими силами, здійснити соціалістичний ідеал. І тому тільки посередньо, проти своєї волі, об'єктивно він творить на користь ворожих нам сил.

Останні роки доказали велику творчу конструктивну здібність нашого пролетаріату. Недавно ми перейшли вже великий період реконструкції, будівництва нашого господарства на нових широких основах. Волховстрой, будова Дніпрельстану — це дороговкази великого походу наперед. Усюди брешуть нові потенції, шумить дійсно нове життя. Його треба тільки хотіти бачити...

І це нове життя побачить нарешті небуденний талант Хвильового.

В. ДЕРЖАВІН

Еміль Верхарн та соціальне значіння його творчости

Toute la vie dans l'essor¹⁾
Верхарн

Лірична й драматична поезія Е. Верхарна, що помер 27-го листопада року 1916, мавши за собою сливе сорок років літературної діяльності, становить один з найважливіших періодів з історії західно-європейської соціальної поезії. Ми не говоритимемо тут про величезний вплив Верхарна, що зазнала на собі еволюція ліричної творчости — французької, європейської і навіть цілосвітньої: ця тема потребує спеціального дослідження; тим паче, що, визначаючи, якої саме сили набув вплив Верхарнової поезії, передусім треба виявити характер цього впливу та соціальний зміст самої поезії. Десять років, що минули від дня смерти поета, дають спроможність взятися до цього завдання об'єктивно, як то належить.

Та перш за все треба сказати, що соціальна і революційна сторона творчости Верхарнової, тоб-то та сторона його творчости, яка, цілком природно, тепер найбільшу притягає до себе увагу читача та яка найбільш сприяла широкій славі Верхарна, аж ніяк не є одинока; можлива річ, що навіть для самого поета вона мала тільки другорядне значіння. Величати Верхарна „поетом революції“, „поетом-трибуном“, як то не зовсім розважно робили Брюсов та Львов-Рогачевський, можна тільки з вельми поважними застереженнями: він був поетом революції та багато чого іншого, дуже й дуже неревольюційного. Саме всесвітня й справді таки вічна слава Верхарна, як великого поета, змушує нас об'єктивно вважати на темні й світлі сторони його творчости і не підносити одну яку-небудь з них на шкоду іншим; в протинім бо разі, наше ставлення до Верхарна принципово було б ані трохи не краще, як ставлення до нього владущих клас Бельгії, що офіційно його проголосили вже року 1908 „бельгійським національним поетом“ та утотожують його „націоналізм“ з імперіялістичними тенденціями бельгійського капіталу. Це ставлення до творчости Верхарнової так само однобічне, та тільки з другого кінця; хоча й тут доводиться з погляду об'єктивного визнати, що націоналістичних моментів у поезії Верхарнової далеко більше, ніж революційних.

Не становило б великої роботи скласти список революційних мотивів та тенденцій з поезії Верхарнової і поставити супроти них протилежний список — „реакційний“. Та ми не пишемо тепер ані

¹⁾ „Все життя — злітання“. („Бунтівничі сили“).

панегірику, ані обвинувального акту: наша мета — не обвинувачувати або виправдувати Верхарна, а дійти об'єктивного розуміння Верхарнової поезії — її соціального значіння; розуміти ж можна її тільки історично, тоб-то беручи під увагу її історичну еволюцію і визначаючи соціальну закономірність цієї еволюції. Тому ми розглянемо коротенько історію літературної діяльності Верхарна, взявши за основу літературну біографію поета. Особистого життя його ми не займемо, воно бо чудесно стверджує основний принцип соціологічної методи в історії літератури: не факти індивідуального життя автора визначають літературні твори його, а суспільні функції тої соціальної групи, до якої автор належить. Єдиний виняток треба зробити що до юнацьких років поета, бо зовнішні умови його життя на початок літературної діяльності дають можливість зрозуміти цілий ряд основних тенденцій його поезії.

Еміль Верхарн народився року 1855, травня 21 в містечку Аман, біля Антверпена, близько берегів судоходної Шельди, і дитинство своє перебув скорше в умовах сільських, аніж міських. Родина його належала до тої дрібної буржуазії, яка в ті часи зберігала ще міцний зв'язок із сільським господарством, дрібною сільською індустрією та дрібною торгівлею, і на якій зріст великої промисловости тоді ще нечисленних фабричних центрів Бельгії ані економічно, ані тим більше ідеологічно майже зовсім не позначився. Тісні стосунки з селянами й ремесниками, що їх не переривав Верхарн і пізніше, стали за основу глибоко-демократичного ставлення до всіх явищ суспільного життя, а суто-релігійне родинне виховання в душі найсуворішого католицизму відбилося на психиці поета деяким нахилом до містицизму, — нахилом, якого Верхарн не позбувся навіть за найраціоналістичніших періодів своєї творчости та який змушував його сприймати й розглядати кожную суспільну теорію (серед того навіть і соціалізм), як своєрідну „релігію без бога“. Одначе, з-поміж усіх дитячих вражіннь найсильніше вплинули не стосунки з народом і не релігійні настрої оточення, а сама природа його рідної Фландрії, по суті нічим не видатна і на диво подібна, як свідчить про те В. Брюсов, до середньої Росії („так і здається ніби стоїш дець у Калузькій губернії“); ця природа викликала в поета почуття найглибшої, хоча й цілком іраціональної, прихильности. Ця інстинктивна й зворушлива сліпотою своєю любов до кляптя землі між Антверпеном та Гентом, від Шельди до Мааса, і лежить в основі того, що, звичайно, називають „націоналізмом“ Верхарна. І справді, сам поет намагається іноді „осмислити“ й мотивувати її націоналістично; та не слід підпадати ілюзіям автора. Часто-густо, коли він говорить про історичні події Середньовіччя, що уславили ім'я якого-небудь глухого містечка Фландрії, або складає хвалу бельгійській нації за її немов би особливо високі „лицарські вчинки“, ліричне почуття поета живиться, на правду, зовсім не цими поверховими міркуваннями, а почуттям інтимного зв'язку з навколишньою природою, яке іноді доходить пантеїстичного оживлення природи, — почуттям цілком неприступним справжньому городянинові, і по суті асоціальним.

Релігійний вплив, який на нього справило оточення, де проминуло дитинство, зріс тоді, як перебував він (одночасно з Метерлінком

Ван - Лербергом і Роденбахом) в єзуїтському коледжі св. Варвари в Генті, а згодом у Лувенському університеті, який навіть серед клерикальних університетів бельгійських зажив слави найбільш католицького і найменш схильного на компроміси з „духом часу“. Є підстави гадати, що в цьому центрі войовничого католицизму Верхарн одного часу лагодився до духовної кар'єри. В кожному разі перші його вірші, друковані по недовговічних студентських журналах, повні були палкої полеміки супроти „вільнодумства“. Проте цей ультра - католицький настрій тривав недовго. Року 1881 Верхарн, закінчивши курс університету переселяється до Брюсселя, ще тоді провінціально - затишної, але вже з новими напрямками, столиці Бельгії, і по недовгій спробі присвятити себе адвокатурі, віддається цілком літературній діяльності аж до самої смерті.

Чому ж так раптово відмінилася психика поетова? Перейнята духом зароку та аскетизму, стихія католицизму виявила свою нездольність перед новим націоналістичним і ліберально - демократичним напрямом, що ширився серед бельгійської інтелігенції та буржуазії в міру того, як зростала велика індустрія і фінансовий капітал. Бувши досі одною з другорядних європейських держав, що постали в наслідок перебутих феодальних традицій та суперництва значніших сусідів, Бельгія похапливо намагається 80-ми роками перетворитися на особливу „націю“ з самостійною „національною культурою“ і береться творити власну „бельгійську“ літературу й мистецтво; цього вимагає великий капітал, що виявляє вже певний потяг до імперіялізму, колоній та „світової“ політики, за діяльною допомогою від столичної інтелігенції, яка тимчасом вбачає в розвиткові капіталізму самі тільки світлі сторони нових соціальних умов: звільнення індивідуума від гнітючого та всевладного клерикалізму, зовнішню демократизацію суспільного й державного ладу, вихід із затхлої атмосфери провінціалізму на широке поле політичної і літературної діяльності. Так постає нова „національна“ бельгійська література, йдучи під стягом індивідуалізму, натуралізму й демократії та зосереджуючись довкола нового журналу „Молода Бельгія“. Демократичні переконання Верхарна, приховані під католицькою дресурою, глибоке відчуття рідної природи й обставин, попереплутувані в його власній уяві з „націоналізмом“ в літературі та мистецтві, примусили його прилучитися до нового напрямку, і перша книга віршів „Фламандки“ (*Les flamandes* 1883) віддає достатню пошану живорадісному оптимізму доби. Це — ідилічні малюнки з селянського життя, перейняті трохи утрированою „радістю життя“ і вдало застилізовані під натуралізм. Насправді ж свої уявлення про фламандське село автор запозичив, старанно вивчаючи фламандську школу малярства XVII віку (надто ж з творів Рубенса й Рембрандта), і ніяк не з дійсності; в тому не тяжко переконатися, коли порівняти зміст „Фламандок“ з доволі сумними картинками сільського життя, які Верхарн дав по 10-ти роках в „Поля галюцинують“, коли він натрапив на реальні умови життя бельгійського селянина (див. нижче). Отже, перша книга Верхарнова більше є віршована вправа на запропоновані від фламандського малярства теми, в наперед визначенім пануючою натуралістичною естетикою стилі, аніж справді саморідний твір; натуралістом Верхарн в основних

тенденціях своєї поетичної творчості ніколи не був. Програма книги полягає в ідеалізації стихійного та близького до природи життя, що його рухав лише інстинкт, у вихвалюванні здорового й примітивного життя тіла, його жаги й насолоди; книгу скеровано супроти аскетизму й лицемірства клерикальних кол, і вона зняла в літературі великий шелест.

Куди оригінальніший Верхарн в дальшому збірнику віршів „Ченці“ (*Les Moines* 1885). Поет покінчив у „Флямандах“ з офіційним католицизмом, поставивши супроти зароків життя надпорівне його ствердження; але клерикальні впливи дитинства і юнацьких років не поминули дарма, і Верхарнові, як в цій книзі, як і в двох далеко пізніше написаних історичних драмах „Манастир“ (*Le cloître* 1900) і „Філіпп II“ (*Philippe II* 1901), знову й знову доводиться квітатися з войовничим католицизмом, який, не вважаючи на цілком негативну оцінку його ідеалів, раз-у-раз імпонує поетові енергією свого фанатизму, — Верхарна бо притягає сила волі взагалі, незалежно від того чи іншого напрямку; він хилить голову перед могутністю духа у всіх його проявах, навіть в антипатичних поетові своїми остаточними цілями. Цей абсолютний динамізм волі є мабуть найхарактерніша властивість Верхарнової поезії.

Треба відзначити, що в „Ченцях“ Верхарн вперше добирає адекватної внутрішньої форми для своєї лірики: це узагальнювальна характеристика певного типу людської психики, так би мовити, „колективний портрет“; змальовуючи його, поет може виявити всю могутню енергію свого побудованого на гіперболах та сміливих метафорах стилю; так, вже в даній книзі ми бачимо стипізований образ ченця-аскета, ченця-єресіярха, ченця-феодала то що, де Верхарн вперше доходить стилістичної своєрідності та художнього мистецтва. Ученицький шлях пройдено: поет відхиляє накинутий йому теорією натуралізм і створює власний поетичний стиль, багато в чому — приміром, в монументальній і патетичній закінченості цілого — прямо протилежний натуралістичному вимальюванню деталей.

Що до історичних драм Верхарнових, за які ми вже не говоритимемо, то доводяться визнати, що самий характер Верхарнового ліризму засуджує історичну драму Верхарнову на недовершеність: дія губиться серед патетичних монологів, майстерність психологічної характеристики дає аж надто багато, на шкоду драматичній композиції, а головне — Верхарн найменше має даних для історичної характеристики доби: він — поет сучасного й прийдешнього, і минуле не постає перед ним у всій своїй саморідності, і та навмисна модернізація характерів і психологічних ситуацій, яка, приміром, в „історичних“ драмах Б. Шоу важить на свій особливий комічний ефект, у Верхарна справляє вражіння безсмаку. Ще більше того це можна сказати за його „мітологічну“ драму „Єлена Спартанська“ (*Hélène de Sparte*, 1909), де мітичні персонажі говорять Верхарновськими гіперболами і думають справді таки „по-бельгійському“.

Дальші за „Ченцями“ три книги віршів „Вечори“ (*Le Soirs*, 1887), „Розрухи“ (*Les Débâdes*, 1888) і „Чорні факели“ (*Les flambeaux Noirs*, 1890) складають „песимістичну трилогію“ Верхарна, що її сам автор згодом схарактеризував, як „моральне понівечення“ (*déformation*

morale) і де він найтісніше наближається до Бодлера й пізніших „проклятих поетів“ французьких (Роллан, почасти Верлен і інші). Певна річ, наївно було б пояснювати жахну похмурість цього періоду Верхарнової лірики тим, що поет цими роками перебував тяжку хворобу, яка загрожувала розладом його психичних функцій. Принциповий песимізм цих віршів і показана в них огида до всіх форм життя й свідомости має незрівняно глибші причини. У „Флямандках“ Верхарн намагався відшукати свій життєвий ідеал у втіхах тіла інстинктивного й майже позбавленого свідомости фізичного буття; в „Ченцях“ він, як найвищу цінність, виголошує індивідуальну людську волю в її безкрайому пориванні; але ілюзорність індивідуальної волі людини, взятої як самоціль, приводить поета до трагедії окремої особи, відірваної від колективу та неминуче колись знищеної в об'єктивних умовах життєвих, яких вона не в силі відмінити. Цей розклад дрібно-буржуазного індивідуалістичного ідеалу самодовільної особи, внутрішнє спустошення особи в боротьбі з собою, що призводить до безцільної загибелі і до безумства, Верхарн змалював надзвичайно виразно:

Aurai-je enfin l'atroce joie
De voir nerfs par nerfs, comme une proie
La démence attaquer mon cerveau?¹⁾

Вільний вірш, що вперше об'являється у Верхарна цієї доби творчості, надає особливої виразності дивним переживанням поетовим, що символізують собою страждання здекласованого індивідуума під молотом капіталізму.

Від індивідуальної волі через індивідуальне страждання до страждань колективних — ось той шлях, яким іде творчість Верхарнова. Знищивши в собі до краю ілюзорні ідеали індивідуалізму, поет шукає пристановища в тім, що найближче його психиці — в рідній природі Фландрії; але природу не відділити від людини, і от замість колишніх ідивідуальних уявлень про сільське життя перед поетом постають привиди спустошеного капіталізмом бельгійського села, постає життєва трагедія бельгійського фермера й ремесника, зубожіння й вирождення селянства:

Це обідраний люд
З голими литками,
Сльозами, стражданням і брудом,
Охлялий душею й тілом
До нитки
.
.
.
І скрізь — всі церковні шляхи —
Зайняли жебраки, мов хрести²⁾.

Так лірика особистих переживань, домінуючи ще в „Краях Дороги“ (Au Bord de la route, 1891) і в „Появах на моїх путях“ (Les apparus dans mes chemins, 1891) уступається в „Поля галюцінують“

¹⁾ Чи діду я паренті страшної радости бачити, як нерв за нервом, мов злобичю, безумство опановує мій мозок. („Чорні факели“).

²⁾ „Поля галюцінують“. (Переклад Г. Шкуруція).

(Les Campagnes Hallucinées, 1893) і в „Примарних Селах“ (Les Villages Illusoires, 1895) перед жахними картинами агонії сільського колективу, страждань однаково неминучих, що й страждання дрібно-буржуазного індивідуума, але вже не безцільних, бо „всі шляхи ведуть до Міста“, і на руїнах знелюдненого села зростає нове колективне життя — життя капіталістичних міст, що таїть у собі зародки прийдешньої суспільної організації, гармонійної і визволеної, нарешті, від економічних і соціальних суперечностей класового ладу. Картини міського життя трапляються у Верхарна вже у „Вечорах“ і в цілій „песимістичній трилогії“, але там їх дано крізь призму індивідуальних страждань здекласованої особи, і місто уявляється поетові, як дивоглядне зосередження світового безумства й жаху; навпаки, в „Містах - Спрутах“ (Les Villes tentaculaires, 1895) поет вмів розгадати таємницю цього сфінкса, що пожирає села, і виявити закінченими художніми образами колективні психічні переживання міського пролетаріату, його нездоланну колективну волю, скеровану до знищення минулого, до революції:

Все, що було в мріях колись,
 Все, що сміливі голови
 У майбутніх часах встановили,
 Все, чим душі були озброєні,
 Про що благали очі ділів,
 Все, що розум людський загоїв,
 Все, що мовчазно відкрив, —
 Ці натовпи мільйонами рук своїх синів
 Стопили в ненависть з силою ¹⁾.

А в своїй „утопічній“ драмі „Зорі“ (Les Aubes 1898) Верхарн показав творчу силу нової класи, яка „руйнує, щоб творити“, і йде через кривавий жах імперіалістичних воєн до здійснення великої ідеї соціальної рівності й міжнароднього єднання людства. Так, від ілюзорної індивідуальної волі та індивідуального страждання самотньої особи поет прийшов до колективного страждання визискуваної класи, і далі до колективної класової волі пролетаріату, вже не ілюзорної і не подоланої в боротьбі з ворожими силами, а до тієї волі, що гартується в цій боротьбі й здійснює в ній вищу життєву динаміку, вічний рух людства до кращих форм колективного життя:

Убивать, щоб творить, відновлять.
 Нестримно, шалено хапать за мету
 В момент божевілля і сказу.
 Убивать, або жертвою впасти,
 Щоб одкрити дорогу новому життю ¹⁾.

В „Зорях“ поетична творчість Верхарнова доходить свого апогею, що швириться й на наступні книги віршів: „Образи життя“ (Les Visages de la vie, 1899), „Виноградні лози моєї стіни“ (Les Vignes de ma muraille 1899), „Бунтівничі Сили“ (Les Forces Tumuctueuses 1902)

¹⁾ „Міста - Спрута“ (перекл. Г. Шкурупів).

„Розмаїтий Бляск“ (La Multiple Splendeur 1906); в них поет, виображуючи соціальні типи людської психики, доводить мистецтво „колективного портрету“ до високої довершеності; класичні образи „Трибуна“, „Банкіра“, „Полководця“ і з попереднішого періоду творчості — образ „Коваля“, що кує революцію, — є шедеври соціальної характеристики, і вони яскравістю та глибиною рівних собі не мають серед творів всесвітньої поезії. — Проте, вже в „Розмаїтій Бляску“ помітно деякий занепад творчої сили, яка ще сильніше виявляється у „Владних Ритмах“ (Les Rythmes Souverains 1910) і особливо в багатотомній „Цілій Фландрії“ (Toute la Flandre I—IV 1900—1911) і в „Леліяних нивах“ (Les Blés Mouvants 1913), де поет робить марні зусилля сполучити свої соціальні ідеали, скеровані до прийдешнього, з сліпою пристрасстю до історичного минулого й сучасного Бельгії, що за її „національного поета“ його проголошено року 1908. Соціальні поетові почуття помітно спадають, класова єдність колективу в його концепціях поступається раз-у-раз перед ілюзорною (за капіталістичного ладу) „вселюдською“ єдністю, — як відомо вона прекрасно може ужитися в буржуазній психиці з націоналістичними тенденціями; через те, на зміну закликів до активної боротьби соціальної:

Нема ні часу, ні хвиль
Для серць божевільних і сміливих,
Для натовпу, що скинув свій хрест, — ¹⁾

поволі приходить досить поверхове філософування в дусі шаблонного оптимізму. Знову міцнішають пантеїстичні мотиви; Верхарн виступає навіть, як проповідник нової пантеїстичної віри й морали, побудованої на естетичнім сприйнятті світу, під гаслом: „Моральний лад має за основу культ ентузіазму“. Отже, останній період творчості Верхарнової своїми релігійними й моральними тенденціями нагадує аналогічний поворот від мистецтва до проповіді в творчості Л. Толстого; і тільки колишне відчуття природи врятує поезію Верхарнову від цілковитого занепаду.

Виходить, що соціалістичні елементи Верхарнового світогляду були не досить сильні, щоб вдержати творчість поетову на раз здобутій височині. До того слід, одначе, мати на оці, що верхи бельгійської робітничої партії (з Вандервельде й Дестре на чолі) завжди мали нахил до дрібно-буржуазного опортунізму і до всіляких компромісів, отже зв'язок з їхніми вождями та спільна праця в Художній Секції при Брюсельським Народнім Домі менш за все могли стати у пригоді Верхарнові, щоб виробити виразне й сталі розуміння соціалізму. Коли Дестре, приміром, у своїй книзі „Соціалізм у Бельгії“ називає соціалізм „новою релігією, що веде далі і завершує християнство і зводить на землю ідеал, осяяний небесним світлом“, то не дивно, що Верхарн ще більше релігійно перекичує соціалізм і доходить, кінець-кінцем, до заміни його „новою релігією ентузіазму“. Можливо — і навіть напевно — могутній порив пролетарської революції збудив би до нового життя соціальну лірику Верхарнову, як це сталося

¹⁾ „Міста - Спрути“ (перекл. Г. Шкурівія).

згодом з одним із найближчих йому поетів — Валерієм Брюсовим; та Верхарнові не довелося дожити до історичного моменту. Навпаки, імперіялістична війна кинула його в табор крайнього націоналізму — і до нього він безвідмовно прилучився в численних статтях на військові теми і в збірнику віршів „Червоні крила Війни“ (Les Ailes rouges de la guerre 1916), де він не виступав за межі „патріотичного“ шаблону. — Посмертна книга віршів („Високі полум'яники“ 1916) не додає чогось нового до поетового образу¹).

Однак, ці сумні сутінки Верхарнкової творчості не дають нам права забувати могутні вірші, де поет втілює революційні сподівання пролетаріяту за доби розквіту свого поетичного хисту:

Убивать, щоб творить, відновлять
Або впасти і вмерти.
Відкрить, або чоло розбить об двері.
А потім, хоча б і для других — весна
і зелені грона
І вічно крізь біг хвилин нас буде тягнути
Кудись в далечінь, зриваючи пута,
Ця сила велика, червона²).

¹) Ми навмисне в давім нарисі не говоримо: 1) про Верхарна, як художнього критика (найважливіші монографії за Рембрандта 1905 і за Рубенса 1910) і 2) про досить велику та з мало оригінальну „інтимну“ лірику Верхарнову, де він здебільшого наслідує Верлена: „Альмазах“ 1895, „Ясні години“ 1896, „Години після полудня“ 1905, „Вечірні години“ 1911.

²) „Міста - Спрути“ (переклад Г. Шкурупія).

К. БУРОВИЙ

Незахищена людська дитина

(СПОГАДИ ПРО С. ЄСЕНІНА)

„Помер поет. Хай живе поезія!
Зірвалася у провалля незахищена
людська дитина — хай живе творче
життя, в яке до останньої хвилини
вплітав коштовні нитки поезії Сергій
Єсенін“.

Л. Троцький

I

Єсенін мав житні кучері й голубі дитячі очі. Радісний та щирий його погляд приваблював, викликав довір'я.

Один погляд, і бачиш — „душа щира“.

З ілюстрації цього й почну свої коротенькі спогади про коротенькі ж і випадкові зустрічі з великим поетом.

В-осени дев'ятсот п'ятнадцятого року я втік із заслання. Їду на останньому пароплаві по Єнісею. В темному трюмі натикаюся на трьох туруханських козаків, вони мене вгадують, оточують і збираються представити в Красноярське поліцейське управління. Втікаю з пароплава, добираюся до Москви, а там моя „явка“ вже арештована. Мчусь до Петербурга. Беру активну участь в революційній боротьбі, манджую помешканнями, паспортами, йменнями. Тоді були самі найтяжчі умови для нелегальних: скрізь труси, облави... А психологія нелегальної людини відома — конспірація, нікому й жодного натяку про власне ймення або походження. Нарешті я лишився зовсім без „вида на жительство“ й довелось мені платити дворникові по три карбованці в місяць, щоб жити „на правах єврея, не имеющего права жительство в Петербурге“. Прізвище — Нахтенборенг.

За такого я й одрекомендував себе в редакції „Ежемесячного Журнала“ Миролюбова, куди кілька разів заходив з доручення, підписаного моїм справжнім іменням, яке, між іншим, було відоме декому з редакції.

Застав якимось С. Єсеніна, що вже прощався.

Співробітник редакції знайомить нас.

— Єсенін, — говорить до мене білявий хлопець.

Тихо й нерозбірно буркаю я своє нелегальне прізвище і одразу звертаюся до його віршів:

— Знаю всі надруковані на пам'ять, дуже подобається „Сыплет черемуха снегом“...

— Така ли еще черемуха будет!— сміється парубійко й питає мене :

— А ви теж із селян?

А мені погляд його подобається :

— Так.

Співробітник редакції зиркає на мене.

— А відкіля? — всміхається поет.

І я, законспірований конспіратор, поправді відповідаю йому :

— З Вороніжщини.

Таку щирю відповідь про своє походження дав я тільки раз за все нелегальне життя.

Не знаю, що б я відповів Єсеніну, коли б він ще й про прізвище спитав? Чи повторив би я йому свого Нахтенборенга?

Наївна щирість!

Після цього я вважав прізвище Нахтенборенг скомпромітованим в редакції „Ежемесячного Журнала“ й — згідно з принципами конспірації — більш туди не заходив.

II

Друга зустріч 1919 року.

На початку лютого я приїхав до Москви. Це вже був мій третій поворот із Сибіру, але на цей раз із Сибіру колчаковської контр-революції.

Москва була холодна й голодна. Літературне життя ледве жевріло. Приїзд до Москви мого щирого приятеля Ів. Вольнова зв'язує мене з деякими письменниками московськими.

Одного ранку одержую від Вольнова листа: „Негайно йди до будинку Бахрушинської лікарні, помешкання число... й неси грошей — нічим похмелитись“.

Раптом з'являюсь. Помешкання белетриста Тимофєєва. Хазяїна немає дома. Назустріч — Вольнов.

— Грошей приніс? От і добре. Маша, голубонько, купи „буханочку хлеба“. Повіриш: два дні не їли й їсти не хотілось, а сьогодні встали — животи попідводило. І зовсім не піячили, — пошуткував, братіку, цілу ніч про мистецтво говорили. А закликав тебе власне для того, щоб познайомити з Єсеніним. Ось він, мій любий рязанський хлопчисько!

І цього разу скромно й з успіхом :

— Єсенін.

— Ми вже знайомі.

— Коли?

— Нахтенборенг, — кажу.

Єсенін не пригадує, а Вольнов тормозить мене :

— Що за анекдот? розшифруй, будь ласка.

Розшифрував.

— А знаєш, — говорить до мене Вольнов: я теж у такому випадку всю правду сказав би Серьожці. З першого вірша, з першого погляду полюбив я його.

За чаєм я довідався, що Єсенін читав свої твори цариці, що відмовився написати патріотичні вірші й попав у дисциплінарний батальйон.

Балачка хутко перейшла на молодий ще тоді імажинізм.

Розхристаними мазками Єсенін викладає мені свою теорію про образотвірчу поезію.

— Але цього мало, цього мало! Треба вам побувати на наших вечірках. Ми робимо революцію в поезії, всі теорії догори ногами перевертаємо!

І став я з цього часу постійним одвідувачем кафе „Доміно“ на Тверській вулиці, де імажиністи кавою торгували, читали свої вірші та бешкетували.

Тут треба зазначити, що Єсенін серед натовпу був цікавіший, без порівняння яскравіший, ніж у інтимному оточенні.

На людях зникала чемність, а ніжність і зачарованість набирали великої сили й дзвеніли непереможним патосом.

III

Глуха й холодна вулиця Тверська.

Вітрини забито дошками. Тьма, де немає дошок, на шибках сліди пострілів. На тротуарах — замети та економія електрики.

Глуха ніч.

А в кафе „Доміно“ багацько світла. Тут люди, що не вміють дбати про якусь там економію. Це — біржа, на якій котирується лише найдорожчі скарби — таланти. Тут мешкає спілка поетів, а власне — об'єднання імажиністів.

В цьому кафе перебувала богема з усієї Москви, — пила тут каву з „пісочними“ пундиками, брала участь в програмах вечірок і в позапрограмових бешкетах.

Більша передня кімната — типічне кафе: естрада, столики з шклянкою покрівлю. Під склом папірці: вірші, карикатури на письменників. На стінах безліч написів, окремі мазки фарбою, речі справжні і повірізувані з різнобарвного картону. Перше, що впадає в вічі, це — штани, розіп'яті на стіні для поразки міщанського естетизму. Біля естради висить об'ява про „смерть“ майже всіх видатних поетів, що їх тепер відкидає імажинізм: Блока, Белого, Северянина, Маяковського...

Величезними літерами, що з стіни потім перебігають на стелю цитата з Єсеніна:

О какими, какими метлами
Это солнце с небес встряхнуть?

Праворуч сходи аж до стелі. Там якесь горіще, а на ньому розлігся Мефістофель без бороди — Шершеневич, що жбурляє в публіку гострі як бритва, репліки.

За аркою в другій кімнаті — своя „братва“: поети, актори, художники, нафарбовані жінки.

Затихає румунський оркестр і на естраді з'являються поети. Не імажиністи. Конферансьє шуткує:

— „Поет Мачтет свої стихи прочтет!“

Мачтет в двадцятий раз читає: дівчина, станція, прощай...
Нудно.

Далі — Марієнгоф; пшют, проділь через усю голову. Читає про „боженьку“:

Молимся тебе матерщиной
За рабьих годов позор!..

Якяйсь „міщанський“ столик починає протестувати:

— Не ображайте публіки! Хіба у вас нема інших слів, крім матюків?

— Я не винен — відповідає Марієнгоф, — що ви розумієте лише тоді, коли з вами балакають „матом“.

— Хам! — кричить „міщанин“.

— К чортовій матері!

— Толя! кричить Єсенін до Марієнгофа: сміло бий оту сволоту, я тобі допоможу!

Єсенін уже розмахує руками, очі горять завзятістю. Починається розгардіяш. Ображені міщани демонстративно виходять.

— К чортовій матері! — летить за ними від арки.

І знов музика, знов вірші й кава з „пісочними“ пундиками.

За моїм столиком Єсенін хвастає:

— Коли не бити отаку сволоту, то вона завжди перешкоджатиме вірші читати.

IV

Пам'ятаю ще кілька вечорів у „Доміно“.

Яскраві, щирі сповнені ентузіазмом, виступи Єсеніна залишились в пам'яті, як блискучий промінь на тлі утвореної богемою кабацької духоти.

Настрої міняються як на екрані.

Лірика в обіймах з цинізмом, цинізм усувається революційним патосом, справжнім революційним ентузіазмом. Сидючи в оцьому чадному оточенні, відчуваєш, що дійсно „облаки лают, ревет златозубая высь“... Повія, Христос і Шершеневич! Колишньому футуристові не багацько треба:

А мне бы только любви немножечко
Да десяжка два папирос.

Якяйсь актор з Камерного театру чудово пародидує поетів і їх манери читання власних творів. Раптом він починає — з захопленням, з бурєю, з свистом, — починає читати „Дванадцять“ Блока й очі богемки вискакують на барикади.

Революційний екстаз хутко зникає, бо з естради полились мотиви східного містицизму. Кусіков-мудзін творить свій чудовий намаз:

Мой аллах
Високо в небесах...

І одразу ж починається регіт. Це другий восточний „человек“, Долідзе, співає вже а Іа Северянин: „Это было у моря“... Акцент кавказький — максимум.

Богема перша почала кадити Єсенінові отрутою слави. Тут, з „Доміно“, вперше заговорили про Єсеніна, як великого національного поета. Це тут його називали „золотокучерим поетом“, „нашим, російським, Серьожкою“.

От вечірка в „Доміно“, присвячена поезії Єсеніна. Вона починається з того, що поет загрожує комусь із публіки:

— „Тише! Или я вас с лестницы спущу!“ ...

Публіка цю мову розуміє, вона любить Єсеніна. На нього дивляться закоханими очима, радіють йому.

З великим почуттям читає Єсенін, майстерно читає. В його постаті й поведінці влада „широкої натури“. І сам він любить свою публіку. Вітають його цього вечора тепло, щиро, любовно. І здається, що слухаєш не вірші, а співи:

Русь моя, деревянная Русь!
Я один твой певец и глашатай
Звериных стихов моих грусть
Я кормил резедой и мятой.

Бродит черная жуть по холмам,
Злобу вора струит в наш сад,
Только сам я разбойник и хам
И по крови — степной конокрад.

Наприкінці він читає „Инонию“. Поему надто гаряче приймають. Цілують поета. На естраду вискакують поети й письменники з покриками на честь автора:

— Великий біблійний юнак!
— Геніяльний поет!

V

Пізня ніч, а кафе „Доміно“ бешкетує.

Але тісно в кафе поетам і артистам. Хочеться понести мистецтво в широкі кола людської маси, затвердити його на площах і вулицях. О, як хороше було б намалювати картини на парканах, написати вірші на стінах високих будинків! Це ж іще так недавно були розмальовані футуристами всі ларки Охотного ряду.

Не пам'ятаю в кого, але здається, що в Діда-Ладо, народилась ідея — розмалювати стіни Страсного монастиря. Дід-Ладо — це такий маляр був у „Доміно“, що малював портрети з усіх присутніх. Чирк, чирк — і 50 карбованців!

Як тільки оголошена була ця знаменита ідея, братва почала бігати, галасувати.

— Ходім!

Всі імажиністи на чолі з Єсеніним, а за ними й усі присутні подались на Страстну площу.

Галас, співи, регіт.

Через кілька хвилин на монастирській стіні намальовано фарбами єсенінського вірша:

Вот они толстые ляшки
Этой похабной стены
Здесь по ночам монашки
Снимают с Христа штаны.

Другого дня міліція замазала напис. А ще другого дня вся православна Москва говорила про „хамство“ Єсеніна. Але бігла лайка й славу за собою вела. І Єсеніну це подобалось.

VI

Майже щоденні зустрічі влітку дев'ятнадцятого року в кухні бувшого Фальцвейнового будинку (обіди в грязюці й жарі пекельній) нічого цікавого не залишили.

Згодом імажиністи покинули „Доміно“ й перейшли в нове кафе „Стоїло Пегаса“, а мені довелося залишити на півроку Москву. Потім я зовсім одірвався від богемі і зустрівся з Єсеніним аж в 1921 році.

Помер Блок... І. З. Штейнберг влаштував на Петровці вечір, присвячений пам'яті поета. Мали виступати: Штейнберг, В. К. Вольський і я. Наші промови були більш політичними, ніж літературними, бо нас тоді цікавило головним чином відношення Блока до революції.

Наприкінці концертної частини прийшов Єсенін і взяв слово.

Оратор з нього був кепський. Але цього разу він, схвилюваний, говорив з надхненням, з любов'ю, з великою щирістю.

Згадати що-небудь з цієї промови неможливо, бо жодної логіки, ніякого зв'язку в промові не було. Це був цілий каскад образів, образів могутніх, крилатих. Почувалося лише, що так говорити не зможе звичайна людина, не зможе так говорити навіть талановита людина, коли вона не є поет-творець таких само образів. Вражіння у присутніх надзвичайне; а спитай, про що він говорив, — ніхто не скаже. Якась казкова промова! Неначе повсталала безліч образів із нерозказаних ще казок російського народу, неначе шелест жита й трюнкий запах лісів завітали в столичну залю з нетрів майбутньої „Нової Америки“.

І говорив Єсенін:

— Є два поети на Русі: Пушкін і Блок. Але щастя нашої доби, щастя нашої краси одмикається блоківськими ключами.

VII

Місяці минали, роки. До мене доходили чутки про поета. Єсенін, кажуть, старанно збирає матеріал про Пугачова — одвідує навіть старовинні церковки московські, щоб відчутти стиль епохи, а то оповідають, що поет захопився Махном й обіцяє утворити на тлі махновщини найкращу революційну поему.

Моя остання зустріч з поетом була на вечорі Блока. Але осторонь бачити його мені довелося ще раз.

Це було в „Єсенінській“ пивній. Тепер єсть така пивна. „На Чистих прудах“, біля почтамта.

За столиком сиділо троє: Єсенін, Орешин і Кличков, з останніми я не знайомий, і тому не підійшов поздоровкатись з Єсеніним, щоб не стати на перешкоді тій розмові, яка зовні здавалась цілком інтимною. Оддалік задивляюсь на лице поета. Як багато змін на ньому після „красивих скандалів“ на територіях Європи та Америки!

Хутко залишив я свого приятеля, російського письменника — економіста С., і пішов додому.

А на другий день С. розказує мені, що там скоїлось... Єсенін допустився ганебної антисемітської вихватки.

Був це лише черговий „красивий скандал“, і не судити треба було, а просто захистити поета від того провалля, над прірвою якого вже стояв Єсенін і про яке так красномовно написав Л. Д. Троцький в статті, присвяченій пам'яті поета.

Але захистити нікому було. А богема... вона не захищає, а засмоктує.

VIII

У білій мережаній свиточці — Лель.

Сміються очі — волошки в житі голубіють. Радісний і ніжний образ.

Житні кучері, а в них волошки голубіють.

Волошки — це фарби казкові. На полотнищах Врубеля теж фарби казкових волошок, що на цвинтарі города Кітежа в казці ростуть.

Не розбишака, ні, — пустун, мале хлоп'я, сирітка білая... Шукало Кітежа усе життя — не знайшло. Бо немає Кітежа на цій землі.

Заскочило в поломи, бідне, пішло на голос „лешого“, а той завів в багно казкове.

Багно розверзлось — біль усі почули, згубили молодість усі.

.....

Хіба ж не можна так, щоб діти не гинули у катастрофах?

Бо як збагнути біль дитячого переживання?

Ох, як гірко, що немає города Кітежа на цій землі!

ХРОНИКА

ІСТОРІЯ РЕВОЛЮЦІЇ

◆ Нові видання до 10-річчя Жовтневої Революції. Центральне архівне управління готує до друку кілька томів, присвячених історії української революції. Два томи видання буде присвячено виключно історії аграрної революції на Україні, один том - національному рухові і один том — історії радянської влади на Україні.

◆ Література до 10-го Жовтня всіма мовами СРСР. До 10-х роковин Жовтня Раднацмен випус ає збірку „10 років Жовтня й наші досягнення“ українською, білоруською, естонською, єврейською, польською, латиською, татарською, башкирською, вотьською, марійською та „кома“ мовами.

◆ Для найвідсталіших народів (бурято-монголи, корейці, калмики, цигани, північні народи, самоїди, лопарі то - що будуть видані художні плакати на тему: „10 років Жовтневої революції“.

◆ „Правда“ за 1917 р. буде перевидана. ЦК ВКП підготовлює до 10-х роковин Жовтня перевидання газети „Правда“ за 1917 рік. Зредагувати видання доручено т.т. Ольминському, Савельєву та М. І. Ульяновій.

◆ Пам'ятник В. Леніну в Харкові. Правління південних залізниць вирішило збудувати на площі біля південного вокзалу грандіозний пам'ятник Леніну. Пам'ятник буде закінчено до 10 річниці Жовтня. Основна ідея пам'ятника „Ленін — транспорт — Жовтень! Президіум міськради проект будови пам'ятника ухвалив.

◆ Пам'яти Андрія Заливчого 13-го грудня 1918 року, в Чернігові, підчас повстання проти гетьманців, забитий був керівник цього повстання, відомий видатний революціонер Андрій Заливчий.

Окрвиконком ухвалив поставити пам'ятника на могилі Андрія Заливчого. Театральний сквер, біля якого забитий був тов Заливчий, перейменується у сквер імені Заливчого.

◆ Реставрація бюста декабриста. Музей революції реставрував знайдений випадково бюст декабриста Волконського, роботи італійського майстра.

◆ Жалобні збори, присвячені пам'яті Блакитного. 21 грудня в Харкові відбулися жалобні збори робітників преси, присвячені пам'яті тов. Блакитного.

У доповіді про життя та роботу небіжчика тов. Таран підкреслив вагу революціонера-борця Блакитного в справі будування нової української культури.

Жалобні збори закінчилися концертом, присвяченим пам'яті Блакитного.

◆ Прохання надати школі назву ім. В. Блакитного. Полтавська Міськрада порушила клопотання перед центральною комісією в справі увічнення пам'яті померлих робітників про надання 9-й трудшколі назви ім. Василя Блакитного. Блакитний бував в Полтаві за часів громадянської війни. В помешканні названої школи його разом з революційним комітетом було заарештовано.

ПАМ'ЯТНИКИ КУЛЬТУРИ

◆ Соціально-історичний музей в Бердичеві. 14-го листопада відкривається окружний соціально-історичний музей. Йому буде надано ім'я тов. Держинського. Міститься музей в кол. старовинному монастиреві 16 століття, що належав ордену босих кармелітів.

Музей нині має біля 2000 експонатів: колекцію гаківниць, видання кармелітської друкарні, єдину на Україні портретну збірку діячів кармелітського ордену.

◆ Місцевий музей у Бердянську. Місцеві краєзнавчі об'єднання приступили до заснування місцевого музею, що

охоплюватиме економіку, культурно-історичну минувшину та географію краю. Відкриття музею відбудеться в день сторіччя м. Бердянська.

◆ Окружний музей Прилуччини. Для окружного музею Прилуччини відпущено відповідне гарне помешкання. Для влаштування музею вже є багато цінних і цікавих колекцій. Зараз музей звертається до всіх установ, організацій та культзакладів надсилати до музею всі матеріали, що характеризують так минулий, як і сучасний стан господарського, економічного та культурного розвитку округи.

◆ Музей діячів науки та мистецтва. Всеукраїнська Академія Наук організовує музей діячів науки та мистецтва. „Березіль“ надіслав з Харкова музеєві цінну театральну колекцію. Незабаром музей переходить у кол. Лавру.

Передбачається організувати низку виставок для широких кол української суспільності. Перша виставка присвячена буде українському композиторові Лисенкові в зв'язку з тим, що в 1927 році минає 75 років з дня його народження та 15 років з дня смерті.

На виставці буде показаний багатий матеріал про діяльність Лисенка, рукописи невиданих творів, різні речі, зв'язані з іменем Лисенка, то - що.

◆ Музей ім. М. В. Гоголя. У містечку Сорочинцях зберігся будинок, де народився та жив М. В. Гоголь. Цей будинок дуже старий, дах тече, призьби розвалюються. Нині в будинку міститься інтернат для міліціонерів.

У зв'язку з цим Укрголовнаука порушує перед Раднаркомом справу про утворення в цьому будинку музею ім. Гоголя. Це тим більше можливо здійснити, що в Сорочинцях багато матеріалів, які стосуються життя великого письменника, як от мебля його, ескізи різних художників, що малювали Гоголя. Крім того, в Сорочинцях збереглися вінки, що їх привезли з усіх кінців Росії під час відкриття пам'ятника Гоголю.

◆ Сумський Музей розпочав обслідування майна релігійних громад в окрузі. У церкві села Славгородка (бувш. маєток князя Голіцина) знайдено картину Рубенса „Христос на соломі“. Знайдена картина є, напевне, шкід до центральної частини Рубенсівського триптиху, який знаходиться в Антверпенському музеї.

Не дивлячись на кепські умови перебування в церкві, картина зберігалася досить добре.

Разом з перевіркою церковного майна, музей збирає різні цінності з кол. панських маєтків (картини, мармур, посуд, меблі).

Між іншим музеєві пощастило здобути цікаві й нові дані до біографії Т. Шевченка, три його офорти з власноручними написами й підписами, фотографічний портрет останніх років життя, а також матеріали до перебування Тараса Григоровича в Яготині у Репніна. Матеріали ці розробляються для публікації в пресі.

До музею поступили також портрети Гонти й Залізняка, які до революції знаходились в Мотронинському монастирі. Особливо цікавий і невідомий ще портрет М. Залізняка в одязі послушника. Суворе козацьке обличчя, довгий „оселедець“ на голеній голові, у лівій руці чотки, а в правій „колій“ з написом: „ось вам“. На тлі з лівого боку воти з текстом: „та нема краще, та нема лучше, як у нас на Україні“ ...

В селі В. Прокіл, Славгородського району, знайдено кістки мамута. З доручення всеукраїнського археологічного комітету й Харківської Краєвої Комісії по охороні природи й культури, музей має перевести розкопки в найближчий час.

Коло станції „Золотницький“ Білгородської залізниці знайдено деякі речі неолітичної доби (уламок кам'яної стріли й стародавній черепки).

Обслідування цієї місцевості музей мав зробити під час розкопок у В. Приколі.

За ініціативою музею Сумокрвиконком оголосив заповідником цілнинний степ коло с. Штепівки — (був. графа Капніста). На жаль Окрвиконком оголосив заповідником тільки 20 десятин, тоді як всього є 60. Степ цей має величезне наукове значіння і треба вжити заходів до того, щоб заповідником були оголошені всі 60 десятин. Такого степу ще торік було 600 десятин. З весни 26 року почали орати і музеєві ледве вдалося припинити руйнування його.

Разом з цим муз. вважає за потрібне оголосити заповідником Михайлівськ. парк (теж кол. Капністівський, у минулому, належав П. Полуботкові), який має художню вартість (надзвичайно чудовий краєвид з далекими обр'ями), а також парк кол. графа Стюганова в с. Хотині з величезними віковими дубами. Чудовий палац в цьому парку, збудований по проекту Гваренгі, на жаль згорів під час революції (див. книгу Лукомського „Старинные усадьбы Харьк. губ.“).

Музей порушив питання про ремонт хати в хуторі Лихвиному, в якій жив Т. Г. Шевченко в 1859 році, і організацію в ній хати-читальні ім. Шевченка. В хаті цій, між іншим, зберігся сволок з написом і датою 1731 року.

Разом з цим порушено питання про зміну назви „Лихвин“ на „Шевченківський хутір“.

Цікаво, що в цьому хуторі організувалася тепер комуна „Новий світ“. Комуна ця має зразко: є господарство і наочно перекопує селян в перевазі нових засобів господарювання. Це одна з найкращих комун мабуть не тільки Сумщини. В цій році музей також має на меті впорядкувати будинок, де жив А. П. Чехов і теж організувати хату-читальню його імені.

Перебуваючи в несприятливих матеріальних умовах, музей клопочеться про перехід на Держбюджет.

◆ Нові археологічні пам'ятки. Археолог проф. Макаренко під час свого перебування на Полтавщині й Київщині зробив багато цікавих археологічних досліджень і прийшов до цікавих висновків, а саме: що частина Прилуцького, Лохвицького та Ніжинського районів являє собою суцільну археологічну пам'ятку. Більшість пам'яток — могили скитської та сарматської епохи, що охоплює період від 5-го століття до християн-

ської ери й до 1 — 2-го століття після християнської ери.

Надзвичайно цікаві околиці м. Ромен.

При поверхових розкопках на Прилуччині проф. Макаренко розкопав низку могильників і слов'янських селищ 13-го століття, мандрівних стоянок кочовників X — XIII століття, печенігів та половців, а також значну кількість городищ. Крім того, проф. Макаренко викопав перші на Прилуччині „поля похоронних „урн“, яких до цього часу тут не зустрічалось.

Найдено також могильники з великою кількістю римських монет часів імперії, що належать до II — IV століття після християнської ери, велику кількість керамічного посуду, костяних гребінців і різної оздобы.

Підчас однієї з поїздок біля с. Іваниці проф. Макаренко знайшов значну кількість могил — надзвичайно високих, які мають до 10 — 12 аршин заввишки. В одній з цих могил найдно серію бронзових речей і зброї. До цього часу бронзових речей в могилах не знаходили, а коли вони траплялися, то тільки випадково.

◆ Нові придбання Всеукраїнського Історичного Музею ім. Шевченка. — Цими днями Всеукраїнський Історичний музей придбав невідомий досі портрет письменника М. В. Гоголя, — його писав італійський художник Зона у Венеції 1847 року. Портрет по пояс, в овалі, писаний олійними фарбами і виображає поета в накинутім на плечі шлафроку, з-під якого видно білу крахмальну сорочку, лівою рукою він тримає перед собою цигарку.

Маляр Зона — відомий венеційський художник 19 віку. Гоголь дійсно протягом 1847 року подорожував по Італії, був у Неаполі, в Римі та інш.

— Друге придбання Художнього Відділу Музею — акварель Г. Нарбута 1910 року — малюнок до казки „Дерев'яний орел“. Акварель була надрукована свого часу у відомому виданні лєнінградської експедиції виготовлення державних паперів.

◆ Охорона пам'яток старовини. В Чернігівському Спасопретображенському соборі на хорах є фрески 11 — 13 століття, що є цінною художньою пам'яткою старовини. Фрески в загрозовому стані.

Україна запропонувала краєвому інспекторові охорони пам'яток старовини вжити заходів що до охорони фресків.

◆ У Києві з участю представників партійних, організовано краєвий комітет охорони пам'яток природи.

Київська інспектура охорони пам'яток природи розробила план робіт на 1927 рік. За цим планом багато уваги звертатимуть на детальне обслідування пам'яток природи на Коростенщині, Київщині та Кам'янецьчині. Також інспектура складає звіт про охорону

пам'яток природи на Україні. Звіт цей буде зачитано на міжнародньому конгресі охорони пам'яток природи, що відбудеться на початку 1927 р. в Парижі.

◆ Комісія по охороні пам'яток культури. 22 грудня у Кременчуці відбулося організаційне засідання Окркомісії по охороні пам'яток культури й природи. Після доповіді краєвого інспектора Подніпр'янського краю т. Козар, який з'ясував мету й роботу Окркомісії, а також постанову ВУЦВІК'у та РНК від 16. VI — 26 р. і ролю організації в округах, обрано Президію Окркомісії.

Всіх членів Комісії налічується 54.

Також запрошено всіх завідателів районними семирічними трудшколами вступити в члени Комісії кореспондентами й особами, які зможуть працювати і всебічно допомогти Окркомісії в її роботі по охороні пам'яток природи й культури.

Окркомісія тимчасово міститься при Крем. Окріно Наросвіти.

◆ Відділ старої Української архітектури Лаврського музею. Лаврський Музей приступив до організації відділу старої української архітектури в окремому корпусі (колишня іконна майстерня). В цьому відділі буде репрезентована еволюція української архітектури з найдавніших часів аж до сучасности.

До відділу в першу чергу вливаються всі матеріали, добуті останніми роками при дослідах Київської Софії (XI в.), Собору Спаса в Чернігові (XI в.), Єлецької церкви в Чернігові (XIII в.), Канівської церкви (XII в.), і Кирилівської в Києві (XII в.). Наукові скарби після наведених дослідів складаються з великої кількості фотографій, кресленників, естампажів і зразків будівельних матеріалів. Велику показову ролю гратимуть в музеї розбірні моделі старих будов, на яких можна буде докладно вивчати технічні методи будівництва.

◆ До відділу Старого Києва Всеукраїнського музею ім. Шевченка надійшло два надзвичайно інтересних експонати: рукописний акварельний план Києва 1780 року, що його склав в свій час військовий інженер. На плані докладно зазначено всі найвидатніші будівлі, садки, палаци, церкви, гостинні двори та фортеційні вали старого Києва та Печерського. Місто має вигляд 3 окремих міст — Подолу, старого Києва та Печерського. Другий цінний експонат — писана тушом та аквареллю велика мапа Київської губернії 1784 року.

◆ Розкопки на Бердичівщині. Соціально-Історичний Музей Бердичівщини під керівництвом дійсного члена Всеукраїнського Археологічного Комітету П. Курінного перевів розкопки в с. Райках. Розкопано велику могилу, насипом якої було прикрито

рештки 14 споруджень трипільської культури з випаленої глини. На них і навколо них знайдено велику кількість черепків від посуду, кремінного приладдя (ножі, пилки, долота, шкрабачки), костяного (долота, шила, мотики), до 25 шматків глиняних ідолів надзвичайно рідких форм, вотивні хлібчики — присвята богам, мініатюрний посуд, дуже цікавої форми накривки від посуду, різноманітні грузки і т. под.

◆ Знайдено речі музейної цінності. Експерти Головнауки виявили в помешканні „Європейського готелю“ в Москві речі, що являють собою значну музейну цінність. Знайдено картину Стронді „Давид з головою Голіафа“, бронзову скульптуру 18-го віку „Еней та Анхіз“ мармурове погруддя Русо, в коморі готелю — скриньку італійської роботи 16-го віку.

◆ Археологічна виставка. Відкриття виставки Всеукраїнського Археологічного Комітету в Києві відстрочено до 1-го березня 1927 року. На виставці будуть експоновані матеріали, здобуті на розкопках цього року.

◆ Повернення архівних матеріалів з Москви на Україну. Перевезено з Москви велику кількість архівних матеріалів, що мають надзвичайно велике наукове значіння. Це з одного боку матеріали Катерининських установ, що виникли внаслідок заведення загально-російського устрою, як „палат гражданского суда, совесного суда, приказа общественного призрения, уездных судов нижних и верхних расправ“. І з другого боку матеріали передкатерининських установ Лівобережної і Слобідської України: „полкових канцелярій, полкових судів, матеріали вищих централь-

них установ Лівобережної України, генерального військового суду, Малоросійської Колегії“. Перелік цих фондів дає ясну картину про їхню наукову вартість. На підставі цих матеріалів можна працювати над питанням соціально-економічного характеру і історії державного устрою й побуту Лівобережної України і Слобожанщини.

◆ Книжкова комора в кол. синагозі Бродського. У теперішньому центральному клубі кустарів (кол. синагога Бродського) знайшли багату бібліотеку, де є багато старих манускриптів асирійською, арабською й іншими східними мовами. Знайдено й талмуд латинською мовою. Українська Академія Наук порушила клопотання — передати бібліотеку в її розпорядження. Поки що манускрипти ці приставлено в Академію.

◆ Доісторичний ідол. В час археологічної подорожі дійсного члена ВУАНу П. Курінного, в околицях села Кочержинськ на Уманщині, селянин села Кочержинець Лисак подарував череп'яного ідола, знайденого в землі, при закопуванні слупа для хліва. Ідол належить до т. зв. трипільської культури (3000 — 4000 років до Р. Хр.). Він майже зовсім цілий. Являє з себе стоячу жіночу постать. Лице зроблено ущипкою глини і має чотири дірки замість очей. Ідола розмальовано: на шиї намисто, на грудях підвіска, підперезано фартухом. Ідола зроблено так, що його можна ставити.

◆ Пам'ятник древнеруської архітектури. Московський губмузей організував наукову експедицію для обслідування пам'яток древнеруської архітектури, що збереглися ще в районі від Москви до Коломни (по Москві-річці).

НАУКОВІ ЗАКЛАДИ

◆ Наукове дослідження району Дніпрельстану. У зв'язку з реалізацією проекту Дніпрельстану виникає потреба вивчити й зафіксувати ті частини річища Дніпра, його островів та берегів, що будуть затоплені, а також берегів Дніпра, що на них мусять відбитися значні зміни під впливом підвищення рівня Дніпра. Отже, головний комітет у справі охорони пам'яток природи визнав за потрібне приступити до можливого зафіксування вигляду Дніпра, порогів то - що в їх природному стані. Насамперед комітет гадає відрядити на місце будування Дніпрельстану експедицію, щоб вивчити природу порогів з погляду геології, географії, ботаники, зоології то - що. Буде зфотографовано всі важливі частини Дніпра і його сточища. Нарешті, по - весні 1927 року до району Дніпрельстану буде відряджено кіно-експедицію для зйомки найцікавіших частин

річища Дніпра. Комітет у справі охорони пам'яток природи звернувся до всіх своїх місцевих органів і наукових робітників України з проханням висловити свої думки з приводу заходів, яких треба вжити для здійснення плану комітету.

◆ Обслідування ґрунту й рослин Херсонської округи. Науковий Комітет при Наркомземі тепер обслідує та вивчає ґрунт і рослини Херсонської округи, де має бути переведено зрошування в зв'язку з будуванням Дніпрельстану.

Це обслідування закінчать 1927 р. і воно дасть певний матеріал, як переводити зрошування. Усі спорудження для зрошування буде виконано за 4 роки.

◆ Кабінет антропології імені Ф. Говка почав підготовку до археологічних робіт в районі Дніпрельстану, що почнуться на весні. Влітку в селі Мизині, на Чернігів-

щині, провадитимуться наукові археологічні дослідження палеолітичної доби. Відбудеться низка археологічних експедицій в Кам'янець-Подільську округу.

◆ Нові наукові установи. Президія Укрголовнауки організувала комісії для опрацювання питання про утворення на Україні науково-дослідної катедри землевпорядження й українського науково-дослідного географічного інституту.

◆ Перший психотерапевтичний кабінет на Україні. За постановою Окрздоровля, затвердженою президією Міськради, в Києві відкривається психотерапевтичний кабінет.

Кабінет буде влаштований на зразок Ленінградського Психотерапевтичного Інституту, що є найбільшою в СРСР установою для лікування гіпнозом, навіянням та психоаналізом.

В роботі кабінету, як консультанти, приймуть участь кращі професори по невропатології та психіатрії.

◆ Всеукраїнська Асоціація Сходознавства. Асоціація сходознавства за рік свого існування провела велику роботу організаційного, науково-дослідного та загально-політичного характеру. Асоціація згуртувала навколо себе значні сходознавчі сили України й нараховує 110 дійсних членів і 112 членів співстарателів. Асоціація має два відділи: 1) політико-економічний з секціями: закордонного сходу та сходу радянського, й 2) відділ історико-етнологічний з секціями: мистецтва й археології, мовознавства й історико-літературно-етнологічного. У роботах асоціації беруть участь 3 члени Академії Наук, 28 професорів, багато інших літературних, наукових і лекторських робітників. Серед членів співстарателів є чимало молоді, пролетарського студентства і військових робітників. На чолі правління асоціації стоїть О. Шліхтер. Асоціація встановила зв'язок з науковими закладами Радянського Союзу, з Головнаукою Грузії, з Всесоюзною Академією Наук, Українською Академією Наук, науковою асоціацією сходознавства при ЦВК СРСР та інш. По політико-економічному відділу діяльність виявилася в дослідженні економіки сучасної Палестини й Єгипту й у вивченні економічних зв'язків України з радянським сходом. Робота історико-етнологічного відділу головним чином розгорнулася в харківській філії. Члени асоціації досліджували східні мови, побут і культуру закордонних народів і тих, що входять до складу СРСР. Між іншим складено підручника японської мови та граматики арабської, перської та турецької мов. Асоціація сходознавства, маючи на увазі гостру потребу в утворенні на Україні школи східних мов, розв'язала це питання, відкривши в Харкові, Києві й Одесі вечірні курси східних мов.

Великим досягненням асоціації є утворення при харківському інституті народного господарства циклу зовнішніх зносин зі східним ухилом, який почав функціонувати в осени 1926 року. Склад викладачів циклу в значній мірі поповнено дійсними членами асоціації. З метою популяризації ідей сходознавства в робітничо-селянських і червоноармійських масах асоціація розробляє план видання серії діяпозитивів, що малюватимуть культуру і взагалі життя східних країн. Незабаром буде демонструватися перша серія діяпозитивів. На січень намічено низку доповідей на різні теми: доповідь Броуна на тему: „Класова боротьба в Китаї“, доповідь Цукермана „Економічне становище Персії“, доповідь проф. Ріттера „Про індуську літературу“, доповідь Грушевського — „Про експедицію до Туреччини“ та інш.

◆ Київська Науково-дослідча кафедра сходознавства. Київська Наукова Асоціація Сходознавства (КНАС) піднесла перед Наркомосом прохання про утворення в Києві науково-дослідчої катедри Сходознавства. Крім того піднято питання про скликання в січні місяці ц. р. „2 Всеукраїнського з'їзду Сходознавства“ і про утворення Інституту Сходознавства.

◆ Одеська Асоціація Сходознавства. Організована в березні наукова асоціація сходознавства втягнула в роботу чимало місцевих академічних робітників. В роботі асоціації беруть також участь робітники інших радянських наукових та політичних центрів: профес. Павлович, академик Бартольд та представник західно-європейської науки Менцель.

Асоціація провела поміж вчителями та студентством спеціальну кампанію докладів про культурно-економічне життя Сходу. Нині асоціація має відкрити курси сходознавства, де слухачі вивчатимуть товарознавство, економіку та культурне життя Сходу.

◆ Наукові зв'язки з закордоном. Всеукраїнська Академія Наук одержала листа від Баварської Академії Наук. Баварська Академія, повідомляючи про велике зацікавлення за останній час наукових та громадських шарів роботою Всеукраїнської Академії Наук, культурним життям та економікою України, прохає надсилати їй всі видання, що друкуватиме ВУАН.

Такого ж листа одержано від Віденської Академії Наук.

Ці листи зазначають також великий попит за кордоном на видання ВУАН, особливо з історії України.

Відомий математик, член ВУАН, а також член академічних установ Заходу — Крилов, що нині перебуває в науковій командированні за кордоном, надіслав ВУАН листа, де він повідомляє, що вчені та наукові установи Італії та Іспанії виявляють велику зацікавле-

ність до работ ВУАН'у. Крилов установив науковий зв'язок з багатьма науковими установами цих країн.

Київський Інститут Наросвіти одержав запрошення від організаційного бюро конгреса істориків Східно-Європейських країн, що має відбутися на весні 1927 року в Варшаві — взяти участь в роботі конгресу. Таке ж саме запрошення одержав відомий історик профес. ІНО Беркут.

Український Геологічний Кабінет одержав листа з Нідерландів від видатного геолога Ван-Барена, в якому той просить надіслати всі друковані праці акад. П. А. Тутківського та геолога Н. В. Пименкової. У листі Ван-Барен повідомляє, що нідерландські геологи дуже цікавляться науковими дослідженнями українських геологів.

Найбільше в Європі наукове товариство в Лілі, що засновано 1802 р. ку, надіслало до Академії Наук листа, в якому пропонує налагодити з ним щільний зв'язок і прохає надіслати матеріали про життя України та її культуру.

Одержано також від міжнародного інституту при Сельінтерні листа з проханням повідомити про всі наукові роботи співробітників Академії в галузі агрономії, аграрної справи, селянського руху та інш. для першого тому робіт цього інституту.

◆ Від Львівського Наук. Т-ва імені Шевченка Академія Наук одержала листа, що в ньому товариство прохає Академію подбати за видання праць видатного українського математика Остроградського. Академія Наук ухвалила скликати спеціальну комісію, що має підготувати матеріал для розв'язання цього питання.

◆ Геологічний кабінет ВУАН одержав кілька цінних колекцій від Держтресту руських самоцвітів, вчених Дніпропетровська та Москви. Серед колекцій є надзвичайно цінні камні-самоцвіти, а також речі, знайдені при геологічних розкопках.

◆ Бібліотека проф. Шварца. Українська Академія Наук провадить переговори про те, щоб придбати одну з найкращих світових бібліотек — бібліотеку профес. Шварца, що перебуває в Берліні.

◆ 30 років існування Київського бактеріологічного інституту. Минуло 30 років існування київського санітарно-бактеріологічного інституту. Протягом цього часу інститут зробив щеплень 100 тис. чол. Інститут провадить також велику наукову роботу. Особливу вагу має робота, що стосується до добуття натурального шлункового соку тварини, що його вживають для щеплення проти сказу.

◆ 60 років публичної бібліотеки в Києві. Минуло 60 років існування колиш. публичної бібліотеки, нині бібліотеки імені ВКП. Бібліотека має понад 110 тисяч томів,

чимало стародруків, багату колекцію журналів з 18 віку почавши, а також кошовну колекцію газет. При бібліотеці є Марксистський кабінет, що має велике значіння в справі матеріалістичного виховання молоді, та кабінет методики бібліотечної роботи.

— Всенародня бібліотека України порушила перед центром питання про скликання в Києві другої всеукраїнської конференції бібліотек.

◆ Київське товариство природників передало в користування всенародньої бібліотеки України на п'ять років свою бібліотеку (до 40.000 примірників). Бібліотека ця, через те, що товариство не мало спеціального приміщення, була неупорядкована і користуватися нею було важко.

Нині всю бібліотеку впорядковано.

◆ Архів П. О. Куліша. Комісія для видавання пам'яток новітнього письменства, готуючи до видання Архів П. О. Куліша (власні його листи, листи до нього, різні мемуарні та біографічні матеріали), звертається до всіх громадян з проханням передати до Академії все потрібне для такого видання, або сповістити принаймні, де переховуються невидані ще матеріали. Бажано одержати їх в оригіналах, які по використанні будуть, як що це бажано, повернуті.

◆ 50-річчя науково-громадської діяльності В. І. Щербини. В. І. Щербина багато праці поклав, щоб висвітлити київські історичні цінності та поширити про них знання між широкими в рствами громадянства. Як знавець історії Києва, В. І. був за компетентного керівника для різних наукових та навчальних екскурсій. Спільно з пок акад. Біляшівським, він був один з організаторів відділу „Старого Києва“, теперішнього 1-го Держ. Музею ім. Шевченка. З цієї галузі він помістив багато статей і розвідок по різних виданнях. На скромній посаді вчителя гімназії В. І. Щербина працював у галузі українознавства за найтяжчих часів реакції. УАН видала на пошану йому окремий науковий збірник.

◆ До 50-річчя наукової діяльності акад. Багалія. Низка ленинградських учених візьме участь у збірнику української Академії Наук, що випускається на честь 70-річчя зі дня народження та 50-річчя наукової діяльності одного з фундаторів української Академії Наук та першого її віце-президента акад. Багалія.

◆ Другий всесоюзний з'їзд наукових робітників. З постанови ЦК робітників освіти 31-го січня, в Москві, скликається другий всесоюзний з'їзд наукових робітників.

◆ Інститут мистецької культури. В Ленінграді засновано державний інститут досліджування мистецької культури з відділами — науковим,

архитектурним і експериментально-виробничим. До складу правління увійшли: Ісаков, як директор, і художники Бродський, Пунін, Малевич.

◆ Обмін книжками. Державна центральна книжкова палата в Москві склала угоду з університетською книгозбірнею у Варшаві про взаємний обмін книжками, які виходять на території СРСР та Польщі. Аналогічні угоди складено з університетськими книгозбірнями в Ризі та Гельсінгфорсі, а також з книгозбірнею національного зібрання в Чехословаччині.

◆ Робітничий університет в Маріуполі. 22 листопада відбулося урочисте відкриття робітничого університету. Прийнято 100 слухачів.

◆ Катедра для вивчення СРСР в американському університеті. З початку цього навчального року в північно-західному університеті в Чикаго утворено спеціальну катедру для вивчення Радянського Союзу.

◆ Відкриття Будинку Освіти ім. т. Петровського. 22-го листопада в Ленінграді відкрився Український Будинок Освіти імені т. Петровського. Відкриття осередку української культури в Ленінграді є свято не тільки для українців, що живуть у

ньому, а й для цілої України, бо цей осередок об'єднає українські наукові і взагалі культурні сили, що перебувають нині у Ленінграді, піднесе культурний рівень робітників-українців, зв'яже їх із Радянською Україною, і ці робітники, таким чином, також візьмуть участь у будівництві нового життя УСРР.

На свято зібрались українці-робітники, червоноармійці, червонофлотці, студентство, професура, академики.

На свято одержані привітальні телеграми від ЦК КП(б)У, Раднаркому УСРР, секретаря ВУЦВК'у тов. Буденка, НКО, ВУАН, редакції „Вістей“ ВУЦВК'у, „Радянського села“, Харківської Окрінспектури Профосу та академика Перетца.

Від Всесоюзної Академії Наук Будинок вітав академик Карський, підкресливши, що Академія дуже високо цинить українську культуру і радіє можливості всіма засобами допомогти її відродженню.

Від імені професорів-українців, що живуть у Ленінграді виступив професор М. Е. Ткаченко.

По закінченню урочистої частини силами артистів-українців Ленінградських театрів було влаштовано концертний відділ, після чого відбулася невелика вистава.

СЛОВНИКИ

◆ Видання великого історично-географічного словника. Серед численних наукових робіт Всеукраїнської Академії Наук велике місце займає підготування історично-географічного словника України, що його складає комісія Академії, з участю українських та закордонних наукових кореспондентів.

На думку комісії, словник повинен дати вичерпуючий матеріал з історії колонізації України та її географії. Словник складатиметься з 10 томів по 50 аркушів в кожному. Поки що готується до друку перші 3 томи.

Не обмежуючись складанням словника, комісія підготувала до друку та вже видала кілька монографій з історії міста Остра що є одним із старих культурних центрів України. Зібрано матеріали з історії колонізації Полтавщини та Уманщини.

◆ II Том зоологічно-номенклатурного словника. Зоологічна секція Інституту Наукової Мови при УАН закінчує редагувати 2 том зоологічно-номенклатурного словника. До цього словника увійдуть відомості про ссавців, плазунів та землеводних тварин. Словник вийде за редакцією тов. Шарлеманя.

◆ Незабаром буде здано до друку перший том історичного словника ук-

раїнської мови, складений УАН. Всього передбачається видати 10 томів цього словника.

На початку січня 1927 року має вийти з друку велика робота співробітника УАН, проф. Тимченка „Історія української мови“.

◆ Спортовий укр. термінологічний словник. При технічн. відділі Інст. Укр. Наук. Мови утворено спортову комісію, що має уложити укр.-рос. термінологію спорту та фізичної культури.

Зважаючи на пильність і важливість цієї справи, спортова комісія вдається до всіх закладів та осіб, зацікавлених у цім, і просить подавати до комісії свої вказівки, побажання, матеріали, записи з народніх уст то-шо.

Комісія дає також усякі інформації що-до цього словника. Удаватися листовно: Інст. Укр. Наук. Мови; Технічний Відділ — Спортова комісія (Шевченк. бульв., 14).

◆ Словники та каталоги. Як додаток до журналу „Северная Азия“ (починаючи з першої книги за 1927 р.) буде виходити „Словник сибірських письменників“, складаний Н. В. Здібновим.

Розмір словника 4 друкованих аркуші. Він містить до 1.000 поетів, белетристів, драматургів та критиків Сибіру.

Крім бібліографій в кінці буде ще й біографічний матеріал.

◆ Словник Вогульської мови. Академія Наук СРСР видає першого словника вогульської мови. Словник охопить усі

говірки мандрівників-вогулів, що живуть у Тобольській губернії.

ВСЕСВІТНЯ ЛІТЕРАТУРА Й МИСТЕЦТВО СЕРЕД ПИСЬМЕННИКІВ

◆ Ювілей Стефаніка. 26-го грудня у Львові відбулося святкування 25-ти річного ювілею літературної діяльності відомого українського новеліста В. Стефаніка. На вечорі виступали з своїми творами та докладами письменники та діячі Зах України.

◆ 40-річний ювілей письменника. В Полтаві 6 грудня в будинку робітників освіти з ініціативи секції наукових робітників відбулося прилюдне вшанування письменника і наукового діяча Г. О. Коваленка з нагоди 40-ліття його науково-літературної діяльності. На урочистому засіданні ювіляра вітали представники низки місцевих наукових та громадських організацій. На ювілей надійшло багато привітальних телеграм: від Всеукраїнської Академії Наук, Всеукраїнського Комітету Допомоги Вченим та інш. У місцевій газеті надруковано листа Коваленка, де він заявляє, що тільки за радянської влади на Україні нечувано швидко зростає та розвивається українська культура, що тільки радянська влада провадить правильно національну політику.

◆ Пенсія пролетарському поетові. Наркомсоцзабез України призначив пенсію пролетарському поетові-робітникові-друкареві Романченкові, що почав працювати на літературном полі з 1905 року під псевдонимом Миколи Гриценка.

◆ Обслідування здоров'я літераторів журналістів. Секція робітників преси приступила до медичного обслідування здоров'я журналістів, що працюють в пресі не менше п'яти років, щоб виявити, як робота відбивається на здоров'ї.

◆ Будинок літератури ім. Блакитного. 5 січня в Харкові відбулося урочисте відкриття нового будинку Літератури, що об'єднає в своїх стінах всіх робітників преси. Клуб міститься на Каплунівській вул. № 4 у кол. епархіальному будинку.

Біля 2 місяців працював відомий художник Страхов для того, щоб як слід оздобити велику залю й східці. Прекрасний в українському стилі орнамент цілком змінив вигляд казармених колись стін. До цього стилю пристосовано все: двері, лампи, бильця, балкони. Орнамент інших кімнат клубу написав художник Сидоров.

Клуб матиме книгозбірню, читальню, велику залю для лекцій, концертів, кімнати для праці, буфет і інш.

На урочистому відкритті з привітаннями виступали: т. т. Затонський, Хвиля (від ЦК

КП(б)У, Озерський (від НКО) М. Куліш (від Вапліте), С. Пилипенко (від Плугу), І. Микитенко (від оргбюро пролеторганіз.), П. Усенко (від „Молодняка“).

Вечір закінчився виступами квартету ім. Леонтовича, капели „Думка“ і артистів „Березоля“.

◆ У літорганізації „Молодняк“ Літературна організація „Молодняк“ придбала ще не надруковані твори В. Чумака та цікаві матеріали з його життя. Усі ці матеріали буде надруковано в журналі „Молодняк“.

Силами „Молодняка“ складається літературна хрестоматія „Літературний комсомол“, де буде подано зразки комсомольської літератури з найранішої доби до останнього часу (Крашаниця, Шевченко, Усенко й інш.).

◆ Недруковані листи Гоголя, Тургенева й Шевченка. Державна Академія Художніх наук придбала виключний по своєму інтересу архів родини Аксакових.

Архів складається з родинного листування Аксакових, а також листів різних осіб до Аксакова, в більшості ще не оголошених.

Особливий інтерес в цьому архіві мають листи Гоголя (що відносяться до часу писання „Мертвих душ“) Тургенева, Грановського, Шевченка, декабриста Басенкова, Салтикова-Щедрина, М. Щепкина та 6. інш. Загальна кількість листів в архіві 1.350.

◆ Академія Наук одержала цінний подарунок — оригінал листа письменника Писемського, адресованого Тарасу Шевченкові.

◆ Лекції про емігрантську літературу. Протягом грудня місяця тов. В. Коряк зробив низку прилюдних лекцій на тему „Українська емігрантська література“. В. Коряк зазначив, що базою для цієї літератури служать відновлений журнал „Літературно-Науковий Вістник“ та військовий орган: „Тризуб“.

◆ Над чим працюють українські письменники:

— В. Сосюра — написав поему „Вчителька“ і складає нову збірку поезій „Жовті лист“.

— О. Слісаренко — видрукував в робітничій газеті „Пролетар“ роман „Обрізані вуха“ й працює над новим романом „Скити“.

— О. Копиленко — здав до друку дитячу повість „Пригоди п'ятох друзів“, закінчив два оповідання — „Блуза“ і „Рана“ і пише сатиричну повість „Муха в меду“.

— М. Йогансен — виготовив до друку нову збірку поезій. Він же разом з т. В. Щербаненком перекладає з англійської мови „Отелло“, а разом з т. Юришком написав сценарій „Звенигора“.

— Петро Панч — складає до друку нову збірку творів, куди ввійдуть оповідання „З моря“, „Без козира“ і інші. Він же опрацьовує оповідання: „На колесах“ і пише „Парафін на рушниці“, а також виправив до другого видання, зробивши значні зміни, книжку оповідань „Солом'яний Дим“.

— Арк. Любченко — працює над романом — „Книга радості“.

— Ів. Дніпровський — написав за п'єсою „Любов і дим“ сценарій під цією ж назвою. Він же написав нову п'єсу під назвою „Яблуневий полон“ і оповідання із імперіялістичної війни.

— Ю. Яновський — написав повість „Город“.

— Ів. Сенченко — написав повість „Мацапура“.

— В. Вразливий — виготовив до друку нову збірку оповідань, яку буде видавати „Книгоспілка“.

— Г. Епик — виготовив до друку книжку нових оповідань.

— М. Яловий — написав сценарій за повістю Нечуя-Левицького „Бурлачка“ і закінчує п'єсу із сучасного побуту.

— Г. Коцюба — закінчує оповідання з побуту часів горожанської війни „З того світу“ і сучасне побутове „Алімент“.

— М. Куліш — працює над п'єсою під назвою „Отак загинув Гуска“.

— М. Доленго — написав низку критичних оглядів і склав умову на збірку літературних портретів. Також вмістив по різних органах кілька поезій.

— А. Гак — закінчив нову комедію на чотирі дії під назвою „Родина пацюків“.

— І. Микитенко — працює над поемою „Елохи“ (Шевченку). Готує нову книжку прози.

— М. Гаско — написав нову річ „Дикун“ (ліро-легенда) та „Карлати“.

— Гр. Косиця — пише оповідання „Кар'єра“ Видавництво „Маса“ випустило його збірку оповідань під назвою „Політика“.

— В. Ярошенко — написав прозову річ „Гробовище“.

— Б. Тенета — написав цикл інтимної лірики.

— Я. Качура — здав до видавництва „Маса“ збірку оповідань під назвою „Без хліба“. Збірка незабаром має вийти з друку. Він же написав сценарій за своїм оповіданням „Зруйнована ідея“, а зараз працює над циклом оповідань із селянського побуту.

— Д. Загул — здав до ДВУ збірку віршів на 4 арк. „Мотиви“, що вийде з перед-

мовою проф. Білецького, а незабаром здає до друку збірку балад Шілера. Зараз Загул переробляє „Поетіку“ на друге видання, що вийде так само накладом Держвидавву.

— Б. Антоненко-Давидович працює над повістю „Смерть“.

— М. Галич — закінчила нове оповідання з селянського побуту.

— Г. Брасюк — написав оповідання „Помилковий поїзд“ та написав сценарій на сюжет із своєї повісті „Безпутні“.

— Д. Фальківський — друкує у видавництві „Маса“ збірку поезій під загальною назвою „Полісся“.

— Є. Плужник та Підмогидьний — працюють над сценарієм „Саламбо“.

— Д. Тась — написав оповідання „Апснї“.

— Н. Романович-Ткаченко — написала оповідання „Марко і Мара“.

— І. Айзеншток — здав до друку книжку на 25 арк. „Українські пропилеї“, і працює над низкою статей на методологічні теми.

— Проф. Я. Мамонтов — готує до друку збірку критичних статей про українську драматургію й театр.

— К. Анищенко — написав кіно-повість „Закон необхідности“, здав збірку оповідань до ДВУ; працює над комедією.

— Російські письменники: Н. Борисов і В. Ветров — написали музичну комедію на 4 етюди „Знак Зеро“ за романом Мак Коллея. Музику до комедії написав Ю. Мейтус.

— Н. Борисов — працює над романом „Четверги містера Дройда“, в якому розгортаються інтриги його ж роману „Укразія“.

— В. Юрезанський — написав повість „Краснозаводський отряд“.

— В. Гадзінський — здав до друку нову книжку поезій „Неабстракти“ та повість „Кінець“.

◆ До сторіччя з дня народження Л. М. Толстого. Головна наука підготує організацію в Москві всесоюзного комітету в справі увічнення пам'яті Л. М. Толстого та ознаменування сторіччя з дня його народження, що буде десятого вересня 1928 р. До складу комітету увійдуть представники всесоюзної та української Академії Наук, всесоюзного товариства культурного зв'язку з закордоном та Яснополянської селянської спілки.

Вечір пам'яті Короленка. 25-го грудня в будинку Освіти в Харкові відбувся літературно-художній вечір, присвячений пам'яті письменника В. Короленка з нагоди 5-х роковин з дня смерті. На вечорі з докладом про громадську діяльність письменника виступив Берман і аспірант кафедри літературознавства Кагонов з докладом на тему: „Короленко й ми“. Після цього відбувся музичний відділ.

◆ Школа ім. Ів. Франка. Окрвиконком ухвалив перейменувати 1-у трудшколу в Переяславі на школу ім. Івана Франка.

◆ Смерть письменника Льва Лотоцького. Відомий свого часу на Західній Україні поемист і драматург Лев Лотоцький помер у Галиччині на 72-му році життя. В 30-х роках дебютував він своїм першим драматичним твором „Добуш“, а пізніше часто виступав на літературному полі з новелами з галицького народнього життя а також із комедіями й віршовими творами. Збірка його новель вийшла свого часу п. з. „Горицвіт“ накладом львівської газети „Свобода“.

◆ Ленінградське видавництво дало 25.000 к. в літературний фонд ленінградських письменників.

◆ Група бельгійських письменників — членів т-ва зближення з С. Р. С. Р. виявляє великий інтерес до радянської літератури і хоче видати низку збірок, присвячену сучасній російській літературі.

◆ Державні премії за мистецькі твори в Чехо-Словаччині. Чехо-Словацьке міністерство освіти й народньої культури видало 18 нагород за найкращі мистецькі твори. Першу премію літературну одержав Карель Томан за збірку ліричних віршів п. з. „Столітній календар“. Друга літпремія припала Божені Бенешовій за її роман „Удар“. Інші премії розподілено між письменниками: Крейчі (повість „Останні“), Я. Грушовським (роман „Чоловік з протезом“ і оповідання „Долороза“), З. Неєдли (праця критична про Беджиха Сметану) й А. Сташеком (мемуари).

Першу драматичну премію призначено Ярославі Гільбертові за п'єси „Прапор люду“ і „Другий берег“. Другу театр. премію одержав Франя Шрамак за п'єсу „Острів великого кохання“. Решта драм. нагород припала: Я. Бартошу (за „Бунт на сцені“ і „Герої нашого часу“), Л. Досталю (за режисерські досягнення), Б. Карену й З. Штепанеку (за їх акторські здібності).

Перша музична нагорода припала Віциславові Новакові за оперу „Дідів заповіт“, а друга — Отокару Ціху за комічну оперу „Прецезки“ (за Мольєром). Я. Л. Белла дістав нагороду за оперу „Коваль Вілянд“. К. Б. Ірак за цілі пісень

„Пробудження“ (ор. 27) і „Веселка“ (ор. 29) В. Гельферт за книгу „Музика на Яромерецькому замку“, а О. Острчіль, шеф національного оперового театру в Празі, одержав премію за дирижерство в ювілейному циклі, присвяченому Фібіхові.

◆ Конкурс на літер. нарис. „Fiera efleragia“ оголосила конкурс на коротенькі літературні нариси присвячені одному з італійських письменників з років 1800 — 1925. Перша нагорода 1000 лірів, друга і третя по 500. Наслідком конкурсу є використання невиданих матеріалів.

◆ „Дух Росії“. — Італійський письменник П. Гобетті видав книжку „Paradosso delle spirito russo“, що в цілому присвячена поведінці російського народу, а перш усього партії більшовиків. Гобетті не є прихильник більшовизму, але зазначає, що більшовики є ті люди в Росії, які дали першу лекцію сучасної європейської культури. Більшовизм — це єдиний шлях, що ним могли вийти народи бувшої Росії на шлях світової культури.

◆ Клуб індивідуалістів. — Відомий англійський письменник Еріст Бонн утворив у Лондоні „Клуб індивідуалістів“. Цей клуб ставить собі за завдання — закладати книгарні індивідуалістичної літератури. Досі до цього клубу ввійшло 1000 осіб.

◆ Новий твір Анрі Барбюса. — Барбюс викінчив велику працю про Ісуса Христа.

◆ Ювілей Олани Дуана. — Ціла Норвегія врочисто відсвяткувала п'ятдесятиліття Олани Дуана, відомого письменника, першого кандидата на Нобелівську премію.

◆ Невідомий Верхарн. — В Парижі вийшов з друку том досі ще невідомих поезій Верхарна — „Chants dialogués“.

◆ Пауль Велер виступав на шпальтах „Europe Nouvelle“ з проєктом утворення міжнародньої комісії, яка кожного року синтезувала літературні потреби різних народів Європи. До завдань цієї комісії належало б показувати нові твори, що варті перекладу, а так само визначати нагороди „річевим“ критикам та „сумлінним“ перекладачам, що варті уваги літературного світу.

◆ Юлій Верн, як поет. Як виявилось тепер серед французьких літературних кол, то Юлій Верн писав у молодих літах досить добрі еротичні поезії, але на жаль такого сорту, що оголосити їх нема ніякої змоги.

СЕРЕД ХУДОЖНИКІВ

◆ В АРМУ. Асоціація Революційного Мистецтва України „АРМУ“ існує вже біля року.

В липні місяці ц. р. в м. Харкові відбувся Зсеукраїнський З'їзд АРМУ, в якому прийняли участь представники місцевих філій

Київа, Харкова, Одеси, Дніпропетровська та осередків Лохвасу. З'їзд підвів підсумки цьому першому етапові роботи Асоціації, прийняв платформу АРМУ, ухвалив план роботи на ц. рік і т. ін.

Таким чином, за цей час, АРМУ зібрало і об'єднало майже всі активні, творчі сили в галузі т. зв. образотворчого мистецтва на всьому терені УСРР, вивівши їх із стану організаційної і ідеологічної розпорошеності. На широкій платформі Всеукраїнської Асоціації об'єднано різні формальні напрямки та дрібні угруповання.

В той же час, поруч з організаційною роботою йшло оформлення та уточнення принципів засад Асоціації в диспутах, що їх влаштувало Центр. Бюро в Києві, Харкові, Одесі, а разом і ознайомлення широким колом з принциповими позиціями, завданнями Асоціації й притягнення та пробудження інтересу до справ будівництва радянської мистецької культури.

З цією ж метою Центральне Бюро видало брошури: Ів. Вроня — „Мистецтво Революції і АРМУ“, що має змістом обґрунтування принципів позицій й художньо-ідеологічного кредо АРМУ та В. Седяра — „АХРР та АРМУ“ по окремому питанню: рівнобіжної характеристики принципів позицій цих двох зараз найбільших Асоціацій в галузі образотворчого мистецтва.

АРМУ має на I. XI ц. р. в своєму складі художників та скульпторів: Довженка Ол., Бурачека, Прохорова, Падалку (Харків), Жук, М., Комар, Фраерман (Одеса), Таран, Бойчук М., Мелер, Кратко, Пальмів (Київ), Седляр, Павленко О. (Межигір'я), Богаєвський (Феодосія), Тенор, Різник (Дніпропетровськ), архітекти: Зейберліх, Альошин, Зейлінгер, Риков, Штейнберг та низку здібної молоді.

Подорож за кордон т. т. з керівничою частини АРМУ (Тарана, Седяра) дасть змогу Асоціації безпосередньо зв'язатись з революційно-мистецькими угрупованнями й окремими митцями Заходу (Франції, Німеччини, Італії) та закордонними українськими революц. мистецькими силами.

Підчас перебування в Берліні, Лейпцігу, Мюнхені, Дрездені вони оглянули музеї, науково-мистецькі заклади, заводи, зокрема художньо-професійні школи, де детально вивчали постановку художньо-фахової освіти.

Т. т. відвідали також т. зв. „Баугауз“ (Художня школа й мистецький колектив з архітектором Гропіусом на чолі), з працею якого детально ознайомились.

Поїздки т. т. по Німеччині та матеріали, які вони захватили з собою, що частково характеризують сучасне укр. радянське мистецтво, викликали надзвичайну зацікавленість німецьких колом до радянського образотворчого мистецтва. Проїздом через Польщу художники оглянули також молоду Художню школу в Варшаві.

Зріст Асоціації продовжується (закладено філію АРМУ в Кам'янці на Поділлі й в Умані, на периферії об'єднано одиночок), але перед Центральним Бюром стала зараз, як основна

і актуальна задача, це організація першої всеукраїнської виставки образотворчого мистецтва і як підготовчих до неї ряду місцевих виставок філій АРМУ в Києві, Одесі, Дніпропетровську, до участі в яких притягується також окремих видатних митців, що не входять до складу АРМУ — як перегляд і виявлення своїх сил і досягнень, як серед старших кадрів, так і серед активної мистецької молоді, що піросла й виховалась після Жовтня.

Ця виставка буде вчасною, особливо зараз ще і через загострений інтерес до українського радянського образотворчого мистецтва, як в РСФСР (в зв'язку з дискусією з АХРР'ом за форми радянської творчості), так і за кордоном (Нью-Йорк, Париж, Берлін).

По плану виставок на поточний рік Центр. Бюро передбачає крім зазначених місцевих виставок і всеукраїнської в Харкові (в Лютому-Березні 1927 р.), пересунути також всеукраїнську виставку в кращих її зразках на Донбас, у робітничі центри (Сталіно, Луганськ), а як підготовчу до неї перевести виставку в Донбасі робітничих осередків АРМУ, гуртків „130“ робклубів і т. ин., (як виявлення самодіяльності робітничих мас Донбасу в галузі образотворчого мистецтва).

Зазначені виставки мусять мати величезне значіння і як перший вияв нашої творчості та як могутній стимул до дальшої роботи серед митців в напрямку творення радянської мистецької культури.

Друге завдання, що стоїть перед АРМУ — це організація виробничої роботи митців для обслуговування вимог нашої сучасності.

Тут треба одмитити роботу виробничої майстерні АРМУ в Артемівську, яка працювала літом ц. р. й обслуговувала потреби робітничих клубів Артемівська та його району.

Місяців півтора назад повернулася група молодих художників членів АРМУ, що працювала літом в Кам'янському на Дніпропетровщині на величезному металургійному заводі імені т. Дзержинського.

Це перша спроба роботи групи художників безпосередньо на великому індустріальному виробництві.

Т. т. привезли силу работ, ескізів, що оброблюються й готуються до виставки.

Реалізація намічених виставок дасть змогу хоч на десятім році Жовтня широко продемонструвати досягнення в цій галузі культурної роботи й соціалістичного будівництва.

Є. Холостенко

◆ Художня виставка в Дніпропетровську. Виставка Дніпропетровської філії АРМУ (Асоц. рев. мист. України) відбудеться в другій половині січня м. Виставка триватиме до 15 лютого. У виставці візьмуть участь художники Дніпропетровщини, а також члени Київської та Одеської організації АРМУ

◆ Виставка самодіяльності робітничих мистецьких гуртків на Донбасі. В м. Артемівську культвідділ окрпрофради та інші професійні та радянські організації влаштовують виставку самодіяльних мистецьких гуртків. У виставці також візьме участь осередок АРМУ та художники самоуки. Виставка відбудеться на початку лютого. Далі її буде перенесено до харківської всеукраїнської виставки АРМУ, де буде відділ праць художників-селян та робітників, що покаже мистецьку самодіяльність масі. Після цього, центральну виставку буде пересунуто в робітничі райони Донбасу, вибравши для цього найкращі експонати з виставки.

◆ Організація виставки сучасної української графіки. Харківський музей українського мистецтва влаштовує виставку сучасної української графіки. До участі в організаційній роботі запрошено видавництва, художні та громадські установи. Виставка має відкритися у березні ц. р. Склад виставочного комітету такий: т.т. Войцехівський, Гетлер, Лизанівський, Криворотченко, Коцюба, Бурачек, Горбенко, Христовий і інш. Виставка охопить такі графічні твори: видавничі знаки, книжні ілюстрації, обкладинки, прикраси та інші матеріали, що мають графічний характер. Всі матеріали до виставки можна надіслати до музею українського мистецтва (Вул. Вільної Академії).

◆ Виставка тканин. 9-го січня цього року в Музеї Мистецтва Української Академії Наук відкрилася тимчасова виставка тканин. Виставка складається з 80-ти експонатів й дає зразки тканин: східних (коптських, персько-візантійських, еспансько-мавританських, перських, турецьких) і європейських (італійських та французьких). Східні українські та польські яси. Декілька зразків шиття. Серед експонатів виставки є видатний по своїй художній вартості фландрський килим (гобелен), що на ньому виткано дату його виконання: — 1512 рік. Для виставки надруковано каталога з декількома ілюстраціями.

◆ „На єврейських полях на Україні“. В Парижі видано альбома художніх малюнків з життя євреїв-хліборобів на Херсонщині та в Криму. Малюнки зробив художник Рибак, що цього року одвідав Україну й Крим. Ціна альбому — 10 доларів.

◆ „Четире искусства“. В Москві в приміщенні Історичного музею відкрилася друга виставка гуртка малярів, графіків, скульпторів і архітекторів „Четире Искусства“. Головні малярі гуртка: П. Кузнецов, К. Петров-Водкін, Мартирос Сарьян, і Н. Ульянов.

„Четире Искусства“ мають у своїх лавах ще двох кращих сучасних скульпторів: А. Матвієва і І. Чайкова.

◆ Випуск художніх картин. В цьому операційному році кіно-організації

СРСР випускають біля 120 художніх картин: „Совкіно“ — 54, „ВУФКУ“ — 30, „Межрабпомрусь“ — 12, а інші картини випускають різні дрібні кіно-організації.

◆ Фільми „Сорочинський ярмарок“ і „Черевики“. До Гоголівського ювілею, що наступить у березні-квітні місяці ВУФКУ має виготовити спеціальну серію фільмів „Вечори на хуторі біля Диканьки“.

◆ Пільги для художників. НКФ СРСР звільнив од прибуткових податків робітників образотворчого мистецтва — художників, скульпторів, малярів, художників-архітекторів, художників-декораторів і художників-графіків.

◆ Смерть визначного французького маляра. — 6 грудня ц. р. помер останній представник імпресіоністичної школи — Клавде Моне. Як відомо, як творча сила цей визначний маляр умер уже 6 літ. Стративши зір, протягом усіх цих літ він самотньо доживав свого віку в маленькій сільській хаті у Жіверні, цілком відокремлений від життя й мистецтва.

Клавде Моне народився 14 листопада 1840 р., у Парижі

Свою буряну й неспокійну молодість Клавде Моне пережив у Гаврі. Там же постанали і його перші шкци — закутки порту, кораблі, морські пейзажі — повні глибокого відчуження світла й колориту. Але справжня слава прийшла до нього шойно у 1866 р., коли він виставив свою велику картину — „Femme à la robe verte“. Картина ця викликала в тодішньому малярському світі справжню бурю. Клавде Моне зразу став, поруч Піссаро, вісцунем нового напрямку в малярстві. 1870 року він виїхав до Голандії, де постала низка його чудових „студій“, а пізніше їде до Англії, звідкіль привозить відомий „Лондонський парламент під час мли“, твір, що пізніше працював біля нього цілих 35 літ. З того власне часу Моне стає на першому місці в історії французького малярства. „Імпресіонізм“, — так часто вживане слово, — у більшій мірі виникло в праці Моне. Після франко-прусської війни він виставив один з найхарактерніших своїх творів — пейзажну картину „Impression“. Цю назву поквапливо підхопили його вороги і з погордою назвали його „імпресіонізмом“. Сталось, що погорда зникла, а назва лишилася.

Творчість Клавде Моне є досить відома, ні один французький імпресіоніст не був настільки монолітним „імпресіоністом“, як власне він. Всі його молодші товариші з бігом часу, свідомо чи несвідомо, відходили від ґрунтовних основ імпресіонізму, а деякі з них, як от Сезан та Гоген, знайшли цілком певні шляхи до сучасного мистецтва, але Клавде Моне лишився „сам собою“, чим власне можна пояснити його незначний вплив на сучасне мистецтво.

СЕРЕД КНИГ І ЖУРНАЛІВ

◆ Журнал „Вапліте“. Вийшло перше число (січень — лютий) журналу „Вапліте“ Зміст його складається із красного письменства: Сенченко „Із записок“, опов., Сосюра вірші, Дніпровський — Заради неї, оповід., Йогансен — Панайрєня, Еланові вірші, Громов — Щоденник Леся, опов., Квітко — Перекл. з евр. П. Тичини, вірші, Махмед Емін — перекл. з турецької П. Тичини, вірші, Суворцова — „Весно“ опов., Ф. Моріак — „Літератор“ опов., пер. з франц. Арк. Любченко. Критика, огляди: Хвильовий — „Соціологічний еквівалент“, Айзеншток — 10 років „Опояза“, Досвітній — Тенденція твору, Серж Віктор — Ідеологічний стан новітньої французької літератури, А. Л. — Серед новинок Заходу, Г-в — Розмова з Гроссом. Спогади, біографічні матеріали: Сосюра — Елан, Шиманський — Чумак, Є. Крук — Джек Лондон. Хроніка: СРСР, Захід, Вапліте.

◆ Альманах Вапліте. Вийшов з друку у виданні ДВУ перший № альманаху „Вапліте“. Альманах містить понад 15 аркушів художнього матеріалу: белетристику, поезії. Вірші: Тичини, Йогансена, Сосюри, Яновського; повісті й оповідання: П. Панча, О. Досвітнього, В. Вражливого, О. Слісаренка, П. Іванова, Г. Еліка, Г. Шкурупія.

◆ Журнал Молодняк. Вийшов у світ № 1 січень 1927 р. „Молодняк“ — літературно-мистецький та громадсько-політичний ілюстрований журнал орган ЦК ЛКСМУ. У ньому вірші Мосенка, Я. Гримайла, Шульги-Шульженка й ін.; повість „Земля обітована“ — Л. Первомайського, Нива, оповідання Марка Дієва й ін.; статті: Ів. Момота, Літературний комсомол, В. Коряка — В. Блакитний, А. Хвилі — Блакитний і Чумак та інше.

◆ Новий науковий журнал. Ботанична секція Сільсько-Господарського Наукового Комітету почала видавати свій орган „Труди Сільсько-Господарчої Ботаники“

Перший випуск трудів уже вийшов із друку.

◆ Журнал „Український медичний архів“. Незабаром цей журнал почне виходити в Харкові.

Видавати його будуть Харківський медичний інститут, науково-дослідча кафедра Укрнауки та медична секція Харківського Наукового Товариства.

Новий журнал призначається для оригінальних праць по різних відділах теоретичної, практичної та соціальної медицини, а також для критичних оглядів і інформаційних статтів із царини розвитку й будівництва науково-дослідчої медицини на Україні. „Український медичний архів“ буде виходити за редакцією проф. Геймановича, проф. Мельникова-Разведенкова, доктора Радченка, проф. Рубашкіна та доктора Хольдного.

◆ Мистецький журнал в Галичині. У Львові вийшов перший номер журналу „Українське мистецтво“ — місячник української пластики за редакцією М. Голубця. Журнал видано заходом гуртка „діячів українського мистецтва“.

◆ Новий український часопис. У Парижі почала виходити газета „Український Робітник“. Орган української робітничої спілки у Франції.

„Мета й завдання — Українського Робітника“, — як зазначає редакція, „оборона професійних інтересів і потреб робітника-емігранта, а також широке освітлення робітничого життя, як у Франції так і на Україні й світового робітничого руху“.

◆ Нова українська газета в Галичині. „Покутське слово“, політичний культурно-освітній і господарський часопис став виходити з 1-го жовтня в Коломиї, як двотижневик. Перше число зредатоване цікаво. Є в ньому між іншим господарський відділ, покутська хроніка і відділ дописей з Коломиїщини. Адреса „Покутського Слова“: Коломия, „Народний Дім“.

◆ Закрито українську газету. В Луцькому закрито газету „Українська Громада“, що виходила замість газети „Громада“, що її недавно заборонено.

◆ Припинення виходу газети „Дні“. Есерівська газета „Дні“, що виходила за кордоном, припинила своє існування за браком коштів.

◆ Ювілей журналу. В грудні м-ці відбувся п'ятирічний ювілей білоруського журналу літератури, політики, економіки і історії „Полімя“.

◆ Робітнича газета на Волині. Пленум Волинської окрпрофради визнав за доцільне видавати в Житомирі щоденну робітничу газету.

◆ Організація української живої газети. За постановою Культвідділу ВУРПС'у в Харкові організується перша українська жива газета „Веселий Пролетар“. До участі в ній притягнуто найкращі українські артистичні, художні і літературні сили. Режисером газети буде режисер театру „Березиль“ т. Бортник. Перший номер газети нині спішно готується і незабаром буде його виставлено.

◆ Центральний газетний фонд. При розробленні питань з історії революції на Україні окрім архивних фондів велике значіння має газетний матеріал. При архиві революції утворено центральний газетний фонд, де зібрано всі газети, що були видав на території України за часи революції.

◆ Книгозбірні для хат-читальень. Конотопський Окрполітпросвіт розіслав по сільських хатах-читальнях — 37 книгозбірень

В кожній книгозбірні є по 300 книжок головним чином із сільського господарства та красного письменства.

◆ Література для шкіл та хат-читалень на Кубані. Українським школам і хатам читальням надіслано 20 тис. томів української літератури.

◆ Книжкове консультативне бюро „Книгоспілки“. В Харкові при Книгоспілці організовано консультативне бюро. Це нова галузь роботи Книгоспілки, що за декілька місяців дала корисні наслідки і має вже цікавий досвід. Консультативне бюро дає довідки на всі запитання, зв'язані з книгою, допомагає підбирати книжки, комплектувати бібліотечки для установ та організацій.

Свої відповіді консбюро складає на підставі карток, які охоплюють найкращу літературу всіх видавництв. Почасти бюро користується матеріалами державних бібліографічних установ. Але багато питань консбюро розробляє самостійно. Спільно з сільсько-госп. комітетом Наркомзему консбюро видає спеціального рекомендаційного каталога с.-г. літератури, а спільно з культвідділом ВУКС — комплектує практичні бібліотечки для окремих груп кооператробітників.

Бюро виробляє всі потрібні для бібліотек приладдя (картки, скриньки, плакати, т. и.) і друкує на всі нові книжки — анотовані картки, що продаються окремо, або вкупі з книжкою.

Консбюро видає інформаційний бібліографічний бюлетень, де вміщено багато матеріалу до кампаній, подій, актуальних питань, методичного матеріалу, а також оглядів нових книжок.

Консультації бюро дає безплатно.

◆ Всесоюзне товариство культурного зв'язку, приступило до збору матеріалів для організації (в Брюсселі) виставки радянського друку.

◆ При будинковій друку (Москва) відкривається „Кабінет друку“. В кабінеті є багата бібліотека з різних галузів роботи друку (більш як на 1000). В музеї є найбільші провінційальні газети, бібліотека чужоземної літератури, зала для читання й роботи журналістів.

◆ В Музеї Книги. В будинку Ленінської бібліотеки відбулося відкриття Музею книги. В музеї демонстровано історію розвитку книги (як російської, так і чужоземної) за п'ять віків (з винаходу друкарства), до наших часів. Виставлені книжки репрезентують найкращі зразки друкарського та графічного мистецтва. Висока якість паперу дала можливість добре зберегти книжки.

Раритетні інкупабули (книжки, видані до 1500р.) роботи Гутенберга та його учнів — Фавета і Фішера — прикрашають вітрини Германії XV в. По вітринах Італії звертають на себе

увагу перше видання Гомера (1470 р. Флоренція), ранні видання Петрарки, хроніка Шейделя і перші нотні твори.

З книжок слов'янських країв — цікава „Первенец слав'янського друку“ (1491 р.) в Кракові, друкований з давніх рукописів.

Експонати, розташовані по країнах і в хронологічному порядку, виразно показують еволюцію друкарського та видавничого мистецтва, моменти їх розвитку і занепаду в різні часи й по різних державах. В міру розвитку друкарства видавець відокремлюється од друкаря — і цілі вітрини виставки присвячені окремим видавцям світової слави: видавництву Мануція (Флоренція), Етьєнам (Франція), Антверпенському Плянтену та найкращим видавцям Голландії XV віку — Ельзевірам. Кінець XVIII і початок XIX віків репрезентовані (в числі менш ушлюблених видавців) чудовим Дідо (Франція), Баскервілям (Англія) й гордощами італійського друкарства славетним Бодоні.

Повно показаний на виставці розвиток друкарства в Росії, перший зразок якого — „Апостол“ Ів. Федорова прикрашує вітрину давніх російських видань.

Багато представлено на виставці гравюри та книжкові прикраси.

◆ Каталоги. ГІЗ видає ілюстрований тематичний каталог книжок про Схід.

Зміст його: Схід та імперіалістичні держави, Близкий Схід, Середній Схід, Дальній Схід, конституція Сходу, Схід і царська Росія, Схід та СРСР, Радянський Схід, імперіалізм, його теорія й суть, діти та Схід, мандрівля по Сходу, культура давнього Сходу. Свій каталог книжок по мистецтву виданий німецькою мовою ГІЗ видає також французькою та англійською мовами. ГІЗ видає ілюстрований і анований каталог „Наша перша Революція“, що охоплює всю літературу, видану ГІЗ'ом з історії першої Германської революції (матеріали та документи, спогади, огляди, друк, революційна сатира і т. и.).

До каталогу додається бібліографія усіх статей з історії першої російської революції, надрукованих у журналах „Пролетарская Революция“ „Красная Летопись“ і т. и.

◆ Бібліографічна виставка. До другого бібліографічного з'їзду книжкова палата організувала бібліографічну виставку, де показано було близько 1000 томів з книжок бібліографічної бібліотеки книжкової палати, Ленінградської бібліотеки, Комуністичної Академії, Інституту бібліотекознавства та І. М. Г. У. за період з VIII століття до наших днів. Показана була література по питаннях:

1) Системи бібліографічної класифікації, (уживані як в СРСР так і в Європі).

2) Десятична система класифікації (система Дью, система Міжнародного бібліографічного Інституту й т. н.

3) Бібліографування періодики — показані були основні твори, що дали матеріал на складання списків період. видань, а потім покажчик змісту періодик.

4) Альфаветної каталогізації й каталографії (книга опис).

5) Предметової каталогізації.

Крім того виставлені були вітрини з зразками каталогізаційних карток, уживаних по великих бібліотеках СРСР; предметовий каталог Комуністичної Академії (складений за системою Бібліотеки Конгресу в Вашингтоні) — показана була тільки частина його: твори Леніна, за Леніна і Ленінізм, та матеріал для репертуару російської книги. (Основні бібліографічні підручники і основні розписи книжок з XVIII століття до наших часів). По-

казані були як приватні розписи, так і видання державної реєстрації.

Серед них: „Списки книг, вышедших в России“, — видання Головного Управління в справах друку, „Книжная летопись“, „Книжные летописи союзных республик“ і т. н.

◆ В Лейпцизі організується інтернаціональна виставка книжкового мистецтва. Виставку організує німецьке товариство художників по колегіальному принципу. В кожній країні намічують художника для організації національного відділу. На виставці будуть показані сучасні досягнення з усіх галузей мистецтва книги, за винятком графіки та реклами.

На організацію російського відділу запрошено художника Д. П. Штеренберга.

ПО ФРАНЦУЗЬКИХ ЖУРНАЛАХ

„Меркур де Франс“, що виходить кожного першого та п'ятнадцятого містить у двох числах за грудень місяць м. р. літературно - біографічний нарис, присвячений французькому письменнику Просперу Меріме та літературно критичний нарис присвячений англійському письменникові Бернардові Шоу. Перший нарис написано Максимом Ревоном, другий — Рене Гросом. Там же є коротка замітка, про „літературний романтизм, що повстав з завоювання повітря“. Анрі Мазель в чотирьох останніх числах часопису помістив свій роман „Вибір полюбовника“. „Меркур де Франс“ звертає на себе увагу багатим оглядом літератури, як художньої, так і наукової. Взагалі, цей журнал опублікував за 1926 рік 116 нарисів, спроб, статтів, романів, оповідань, новел та фантазій, 86 поезій (24 - х поетів) та приблизно 500 статтів в „огляді кензени“ (15 день).

„Ле кореспондан“ виходить двічі на місяць. В числах за жовтень, листопад та грудень місяць Емануель Денарье містить „Часовню мертвих“. Число за 10 грудня подає літературно - критичний нарис, присвячений французькому письменникові Анрі де Монтерляну, який розпочав свою письменницьку діяльність в час війни. Монтерлян підняв високо спортивну літературу. Останній його твір „Ле бестієр“ (Звіроборці) користується успіхом. Решту сторінок журнал присвячує політичним статтям та огляду літератури та наук. Майже кожне число подає огляд чужоземної преси, напр. число за 25 листопада дає огляд шведської преси, а число за 10 грудня італійської преси.

„Ля ревью де Парі“ містить роман Франсуа Моріака „Теред Декейру“. Робер де Траз подає продовження „Ле-корше“ — „Обібраний“, яке закінчиться, в слідуючій числі. Дієві особи цього роману зде-

більшого росіяни. В останньому числі за грудень місяць подано іспанським академіком Гомецом де Бакаро про „Сучасну іспанську літературу“. Ролян - Марсель пише про „Книгарню та французький кабінет до кінця віка Людовика XIV“. Контес де Ноай вмістила свої „Поєми“ в віршах.

„Ля нувель ревью“, що виходить двічі на місяць, присвячує свої сторінки здебільшого політично - соціальним питанням. За 1926 р. подано довгу статтю Анжа Мора про „Європейську демократію в 20 столітті“ та Д-ра Шо во про „соціальне забезпечення“. П'єр Сокан подав „Ля данс Макабр“, „Танок мерців“, що друкується вже від 1 жовтня, а продовження йтиме далі. Дія відбувається в наших краях: останні сторінки згадують про Київ. Від 15 вересня йдуть „Драматичні безумя“ Дюмануара та Клярвіля.

В „Ля ревью юніверсаль“ за 1 грудня закінчено роман Леона Доде (відомого рояліста) „Кров нощі“ та нарис Каміля Белега „Повз ліричний репертуар“. П'єр Шампіон містить критичну статтю про письменників Марселя Швоба та Стевенсона, про вплив Стевенсона на Швоба.

В числі за 1 грудня поміщено Маріусом Андре „Антілія або перша подорож Христофа Колумба“ та розпочато роман Жака Бенвіля „Жако та Льорі“.

„Ля гранд ревью“ (листопад 6. р.) містить продовження роману Жака Бомпара „Маска“, статтю „Що війна дала жінці“. На так званих „вільних сторінках“ поміщена розвідка про „Бретонь та бретонців так як це бачили та бачать нині письменники“.

„Ля ревью еббомадер“, що виходить кожної суботи, містить в числі за 18 грудня м. р. статтю Еміля Анріо про „Вольтера та Фредерика II“, П'єра Куртіона про вмершого скульптора Кльода Моне. Йде про-

довження перекладу з російського Є. Чирікова „Юн ам девасте“ („Спустошена душа“)

„Ревю де літератур компаре“ в 4-му числі за цей рік містить статті Ернста про „Посередню традицію Швейцарії в XVIII та XIX віках“, Сімона про „Слід Стендала в Німеччині“, Месака „Бальвер Літона та Достоевського: від Поля Кліфорда до Раскольника“ та Шварца про „Вплив японської поезії на сучасну французьку поезію“.

Там же досить докладна бібліографія книжок та періодичних видань: теорія, загальні відносини, мотиви, італійські впливи, єспанські, французькі, англійські, швейцарські, нідерландські, німецькі, скандинавські, славянські, мадярські, американські та східні.

За цей рік були подані зазначеним журналам такі статті „Метерлінк та чужоземна література“, „Італійський та європейський романтизм“, „Ернест Ролан“, „Чулість та страсть в європейським романі XVIII століття“.

„Ля ревію мондіаль“, клич якого „мало слів, але багато ідей“ містить низку дрібних статей. З романів іде Джона Шарпантьє „Два обличчя кохання“. Марсель Барьер подає свої „Думки про мистецтво роману“. Він розглядає роман со-

ціальний (Бальзак, Золя), нравів (Лякльо „Небезпечні звязки“), філософський, науковий (Роні старший), естетичний (Анунціо та Пьер Люїс), історичний та пригод (Александр Дюма).

◆ Літературно-критичні розвідки в часописах.

— В *Revue des Jeunes* від 25 липня цікава розвідка Анрі Пурра про „Образи та Жана Кокто“.

— В *Renaissance* від 31 липня Фортунат Стровські дає розвідку про письменника Мориса Доннея.

— *Revue Fédéraliste* присвячує велику частину свого числа Жоржу Бернано та його першому роману „Під сонцем Сатани“.

— *Mercure de France* від 1 серпня містить розвідку Люї Лефевра про Шарля Моріса.

— В *Revue Hebdomadaire* від 31 липня — замітка про письменника Дріє ля Рошеля.

— В *Mouvelle Revue du Midi* є розвідка Марселя Кулона про Люї Кобе.

— В *Les Causeries* Поль Казен містить статтю про роман Абея Моро „Божевільний“.

— В *Le Rappel* Рібадо-Дюма помістив статтю про Франсуа Моріака.

І. Гончаренко

ТЕАТР І МУЗИКА

◆ Театри столиці в першій половині сезону. Роботи підсумки першої половини театрального сезону в Харкові, це визначає говорити про роботу українських театрів, бо вони в цьому театральному році вели перед, на них зосереджувалася увага мистецьких і театральних кол столиці УСРР.

Харків тепер має чотири українських театри: Держтеатр — „Березіль“, Державну Оперу, Укр. Нар. Театр і Дитячий. Вони стояли, власне перші два, в центрі театрального життя. Коли додати до цих театрів російську драму в Червонозаводському театрі, Єврейський Держтеатр, Музкомедію і Новий Театр Мюзик-Хол, то це й буде весь Харківський театральний актив.

Держтеатр „Березіль“ грає в Харкові перший сезон. До нового року він дав п'ять нових для Харкова вистав: „Золоте Череве“, „Седі“, „Шпана“, „Жакерія“ і „За двома зайцями“. Перші дві йшли, як прем'єри, а інші три постановки київського періоду і їх ми не торкатимемо.

Перш ніж говорити про постановку п'єс „Золоте череве“ і „Седі“, треба зазначити, що умови, в яких починав театр „Березіль“ працювати в Харкові були не досить сприятливі: насамперед керівники театру багато сил віддавали організаційним справам, далі, призов відірвав з колективу театру кількох акторів і в тому числі режисера Тягна, а коли до-

дати до цього, що багато акторів працювало на зйомках ВУФКУ і між ними такої видатний, як Бучма, то можна сказати, що умови роботи початку сезону були несприятливі. Звичайно, це не могло не відбитися на кількості прем'єр і зокрема на вчасному відкритті сезону. Довелося, щоб не відволікати початку сезону, дати незакінчену роботою п'єсу Кромелінка „Золоте череве“ в постановці нар. артиста Л. Курбаса. Мало того, з причин зазначених вище, цю п'єсу пустили зовсім у іншому складі, ніж було намічено спочатку. Тому п'єса „Золоте череве“ пройшла без успіху. Неуспіх п'єси треба ще покласти і на її малу сценічність, незрозумілість для публіки і філософичний характер.

Тепер про виставу „Седі“. Між іншим, ця п'єса тепер користується чи не найбільшим успіхом у публіки. Навколо її постановки виникло багато суперечок. Справа в тому, що її режисура подала майже в реалістичному вигляді. Але в цьому не треба вбачати повернення театру до реалізму, зміну його фронту. П'єсу ставив новий режисер Березоля, колишній учень Меєрхольда—Інкижинов. Вже одне це показує, що він не може бути реалістом у постановках. Але тут сталася звичайна річ. Як відомо, не кожен учень хоче бути подібним до свого вчителя. Режисер Інкижинов хотів внести в роботу свій стиль, і дав майже реалістичну постановку, але

лише зовні. Коли уважніше придивитися до неї, легко можна бачити, що п'єсу зроблено не засобами старого реалістичного театру, а як раз навпаки, засобами Березоля. У всякому разі навіть у цій „реалістичній“ постановці актори Березоля показали себе як найкращі техніки театру і митці.

Коло прихильників театру „Березіль“ дедалі збільшується і тепер він має вже свою сучасно-харківську аудиторію, так само, як колись мав у Києві свою аудиторію.

Кілька слів загалом про малу кількість постановок в театрі Березіль, на що особливо часто нарікають театралі. Тут треба мати на увазі, що Березіль, крім своєї прямої роботи давати видовисько, має ще й творити шляхи театру, має давати вистави, зроблені не по трафарету, а з дотепом, з досягненнями, вистави не подібні одна до одної, а це, безперечно, вимагає багато роботи. Московські театри, наприклад, — Меєрхольда, як бачимо, так само ледве встигають давати дві постановки на рік.

Наприкінці про Березіль можна лише сказати, що він остаточно влився в харківське театральне життя і в другій половині сезону розгорне свою роботу більш широким фронтом. Театр крім „Прологу“ та „Сави Чалого“ дасть ще низку нових п'єс; „Юдита“ Гебеля, „Яблони́вий полон“ — Дніпровського, „Мікадо“ — радянизована оперета, „Отело“, „Макбет“ і „Сонце руїни“. Як бачимо, репертуар при його здійсненні досить багатий і різноманітний.

Тепер про оперу. Коли говорити про Харківську оперу, то доведеться торкатися загалом усіх трьох опер — в Харкові, Києві й Одесі, бо вони безпосередньо зв'язані між собою в одному українському оперному об'єднанні. Зважаючи на те, що українська опера в Харкові існує вже другий рік, а в Києві й Одесі лише починає перші свої кроки, довелось туди кинути найсильніші склади, а Харкову залишити найслабіший. Тому перша половина сезону в Харківській опері з художнього боку пройшла не досить вдало. Причину цього також доводиться шукати і в різних ненормальностях в організації.

Найкращими постановками в першій половині сезону треба вважати опери „Снігуронька“ і „Казки Гофмана“. В них режисюра виявила деяку творчість. Що до інших постановок, то вони йшли або у невдалій постановці, або у зовсім архаїчній, (приклад — „Винова Краля“). До того ж опера не дала в першому циклі найцікавішої постановки „Закохання в три помаранчі“ — Прокоф'єва.

Тепер у Харкові з 7-го січня з великим успіхом почав свої вистави Одеський колектив, найкращий з усіх, а Харківський перекинута на роботу до Києва, і Київський до Одеси. Між іншим в цій половині сезону

має піти перша українська опера „Енеїда“, розробку її віддано композиторові Б. Лятошинському. У виставах другої половини сезону візьмуть також участь видатні актори Московського Великого Театру: Нежданова, Собінов та інші.

Український Народний Театр. Після довгих дискусій Укр. Нар. Театр взято на державне утримання і він тепер має змогу уважніше ставитись до своїх вистав. Удержавлення театру дало певні результати. Укр. Нар. Театр дав низку цікавих постановок. Крім побутового репертуару, у ньому пройшли і кілька нових. Між ними дуже гарне враження залишає постановка п'єси Кочерги „Фея гірко́го мигдалю“. Навіть в постановці такої п'єси, як „Циганка Аза“ театр зробив крок вперед від старого трафарету. У виставах театру часто брали участь артисти опери Литвиненко-Вольгемут і Донець. А проте, акторський бік в театрі стоїть не зовсім гаразд, і аж останнього часу театр поповнився кількома значними артистами і між ними до складу трупні вступив народний артист О. Саксаганський. В той час, як в першій половині сезону театр грав лише старі п'єси для збільшення репертуару, у другій половині сезону він гадає звернути увагу на постановку кількох нових п'єс.

Дитячий театр з самого початку сезону дав лише дві прем'єри: „Козак Голота“ — Ф. Лопатинського, і „Одру́жіння“ — Мар'яненка. Режисер Лопатинський зробив першу спробу подачі історичного матеріалу в гротесковому вигляді й це пройшло у нього досить вдало. На порядку денному — прем'єра „Міщанин шляхтич“ — постановка Лопатинського.

Репертуар Червонозаводського театру весь час був досить невиразний. Тут і „Кінець Криворыльська“ і „Право першої ночі“, і „Горячее сердце“ і „Розита“ і багато інших, що не завжди пасують до робітничого глядача. Матеріальний успіх театру теж був незадовольняючий. Акторський склад — середній.

Про Музкомедію довго говорити не доводиться. Репертуар у неї такий, як і скрізь: „Коломбіна“, „Сільва“, „Баядерка“, принцеси всякі, графи, князі і більш нічого. А проте у неї музкомедія (чи оперета), звичайно користується успіхом і має гарні матеріальні прибутки.

Окремо стоїть Єврейський Держтеатр. Він має свою специфічну публіку — єврейське населення міста. Театр з кожним роком іде вперед і робить значні успіхи. Принаймні перша половина сезону пройшла у нього під знаком зростання техніки молодих акторів. Гаразд також стояла справа і з вибором репертуару та режисурою. У другій половині сезону театр ставить свою відчутну постановку „Загмут“. Далі піде кілька п'єс

написаних єврейськими письменниками на замовлення театру.

Театр „Мюзік-Хол“ як видно з назви, мав показати щось і о типу закордонних мюзік-холів. Але видно з перших програм, це йому аж ніяк не щастить. Звичайні естрадні номери, такі, які завжди публіка звикла бачити на відкритих сценах улітку.

Оце майже вся картина першої половини сезону Харківського театрального життя. Все ж таки при всіх його дефектах видно, що українські театри поволі йдуть вперед і завойовують собі належне місце. Між іншим у другій половині сезону до українських театрів прибавиться ще один — це театр типу сатири, організований при ВУРПС'і за керівництвом режисера Березоля Бортника.

Б. Сіманцев

◆ Український пересувний театр ХОРПС. Культвідділ Окрпрофради, разом з ВУРПС, остаточно вирішив організувати в Харкові Український Пересувний театр. Це буде театр „Малих форм“ (сатира, естрада, ексцентрика, то-що), театр, пристосований до потреб клубної роботи. Фактично цей театр буде філіялом театру „Березіль“. На головного керівника його запрошено режисера Бортника, а до трупи, головним чином, колишніх акторів „Березоля“, що не пішли до харківського колективу. Крім того, до театру увійдуть ті, що закінчили музично-драматичний інститут. Художня робота театру погоджуватиметься з головним керівником „Березоля“ Л. Курбасом.

◆ Новий театр в Одесі. За недостатньою кількістю місць в одеських театрах, політосвіта та інші організації порушують питання про відбудування Сибіряківського театру, в якому є 1.600 місць.

Цей театр потерпів кілька років тому від пожежі. В театрі буде українська драма. На відбудування театру потрібно 350 тис. карб.

◆ Театральний куток ім. М. К. Заньковецької. При музеї Ніжинського Інституту Народної Освіти засновано куток ім. М. К. Заньковецької. Завдання кутка полягає в широкому ознайомленні робітничеселянських мас Ціжинщини з історією українського театру й зокрема з життям і працею славетної громадянки округи — Заслуженої Народної Артистки М. К. Заньковецької. До кутка надіслано до 60 різних експонатів, що висвітлюють дореволюційний і сучасний стан українського театру. Кутком звертається до громадян України з проханням надсилати матеріали - експонати, що висвітлювали б шлях розвитку українського театру й зокрема життя й працю М. К. Заньковецької.

◆ Український театр в Ленінграді. П'єсою „Юрко Довбиш“ в Ленінграді розпочав зимовий сезон Український

театр. Йому віддано від вистави колишню залю Павлової на Троїцькій вул. № 13. Художньою частиною в театрі завідує І. Рекало, режисер Сухач.

◆ Організація єврейської музичної комедії. Всеукраїнський Посередомис організував пересувний театр єврейської музичної комедії. До театру запрошено відому єврейську артистку Клару Юнг і режисера нью-йоркських театрів Юнгвіца. Вже розроблено план подорожи театру; за планом театр має обслуговувати такі міста: Гомель, Бобруйськ, Дніпропетровське, Александровськ, Кремінчук, Полтаву, Харків, Київ, Москву й Ленінград. В репертуарі театру п'єси: „Джекеле Блофер“, „Шоста жінка“, „Фанче ін Америке“, „Лейбеле Одесит“ і інші. До від'їзду театру в Харкові улаштовані 27, 28, 29 грудня вистави в театрі ім. Шевченка. Було поставлено: „Джекеле Блофер“, „Шоста жінка“ і „Лейбеле Одесит“. 6-го січня театр почав свої гастролі в Гомелі.

◆ Постачання театрів п'єсами. При „Утодікові“ утворено відділ розповсюдження, що буде постачати для театрів і клубів новіші п'єси на всіх мовах.

◆ 40 річний ювілей засл. артиста Республіки І. Є. Замичковського. 27 січня в Одеському Державному Драматичному Театрі відбувся ювілей 40 річної сценічної діяльності засл. артиста І. Є. Замичковського. В день ювілею відбулася урочиста вистава — „Міщанин - шляхтич“ Мольєра, ставлення режисера М. Л. Тінського.

П'єсу переклали українською мовою Л. М. Гаккебуш та І. Микитенко. Ювілянт виконає головну роль (Журдена).

Артист І. Є. Замичковський, що віддав українському театрові 40 років безупинної праці, останні два сезони працює в Одеському Держтеатрі, де він завоював симпатії широких кол радянської суспільности.

До ювілейної комісії увійшли представники партійних, радянських, профспіланських, культурних, містечьких, літературних та інших організацій, а також представники адміністрації та художнього колективу Держтеатру.

◆ Одеський Державний Драматичний театр. Другий сезон працює в Одесі Державний Драматичний Театр.

З перших же вистав минулого сезону театр справжньою культурністю та високою художністю своєї роботи зумів завоювати широкі робітничі кола радянської суспільности м. Одеси. Хутко мусіли зникнути й сліди того скептичного відношення до українського театру в Одесі, що помічалось перед початком його роботи.

Другий сезон (26/27 року) блискуче продовжує традиції минулого року; театр набуває нових досягнень і поглиблює старі. Міцний художній ансамбль, художне й адміністра-

тивне керівництво є твердою запорукою дальшого розвитку театру.

В цьому сезоні пройшли з великим успіхом такі п'єси: „Ревізор“ (ставл. М. Тінського), „Седі“ (в перекл. І. Микитенка, ставл. В. Вільнера), „Фея гіркої Мигдалю“ (ставл. М. Тінського), „Собор Паризької богоматері“ — за В. Гюго в перекл. І. Микитенка (ставлення В. Вільнера), „Кінець Криворильська“ (ставл. В. Василька).

Цікаве художнє оформлення до „Седі“ та „Собору Паризької богоматері“ роб. худ. Б. Ердман, до „Феї гіркої мигдалю“ стильне й цікаве оформлення дав худ. Павлович, до „Ревізора“ худ. Маркович, до „Кінця Криворильська“ худ. Ексельбірт та Данилів.

Широкою популярністю користуються артисти І. Замичковський, О. Шумський, Л. Гаккебуш, Лісовський, Мацієвська, Осташевський, Ковалевський та інші.

З великим успіхом пройшла остання постановка В. Василька „Кінець Криворильська“.

І. Микитенко та В. Василько закінчують для театру нову п'єсу (музичну комедію „Енеїда“) з н-вим змістом, новими типами та зовсім одмінним устремлінням.

На чолі театру стоять: Б. Стах (директор), В. Василько (зав. худ. частини), Б. Чацький (головний адміністратор).

◆ „Які п'єси потрібні робітничому глядачеві“. Культвідділ спілки харчовиків і художнє бюро при культвідділі влаштувало 21 грудня в помешканні 6-ої тютюн. ф-ки диспут на тему: „Які п'єси потрібні робітничому глядачеві“. На диспут були запрошені керівники драмгуртків спілки, члени культкомісії і клубні робітники. На диспуті було розглянуто п'єсу: „То, чого не було“.

◆ Італійський державний театр.— Італійська мистецька преса повна нотаток про те, що Піранделло утворив постійний драматичний театр, який має бути державним. Театр цей складається з трьох труп, що одночасно даватимуть свої вистави у Римі, Медіолані і Турині. Дирекція цих трьох труп є загальною, але крім цього, у кожній трупі є свій окремий „технічний директор“. Театр цей утворюється за зразком театру „Maçais“ у Брюсселі, що знову у свою чергу постав за зразком „Vieux Colombier“ у Парижі. Це значить, що театри ці є дуже модерністичні. Конструктивістична будова постановок дає змогу легко переносити їх з одного міста до другого. Всі три театри розпочинають свої вистави лише одночасно. Кожна п'єса буде ставитися також на трьох сценах, завдяки чому вигадується вільний час для постановочних проб чергової п'єси. Наслідком цієї широкої вигадки народнім театрам заборонено запрошувати до себе який-будь інший театр, крім театру Піранделла.

◆ Податок з п'єс, що стратили право авторства. — 3 дня 15 листо-

пада в Італії ввійшло в законне право розпорядження Муссоліні, щоб весь так званий гонорар за постановки тих п'єс, що стратили право авторства, ішов на користь державі.

◆ Художня капела кобзарів ім. Шевченка. Художня капела кобзарів ім. Шевченка влаштувала в Харкові кілька концертів: в сельбуді для селян, в Державній опері, на ювілей газ. „Комсомолец України“, в буд. освіти, 4 концерти по клубах залізничників та в Журавлівському район. робітнич. клубі. Скрізь концерти пройшли з великим художнім успіхом. Зараз капела від'їхала в 5-ту концертну подорож по Україні — на Київщину, Волинь та Поділля. В репертуарі історичні думи, революційні й народні побутові та гумористичні пісні.

◆ Лохвицький хор „Рух“. Робітничо-селянський хор „Рух“ після літньої перерви знов почав свою роботу. Під час ювілейного свята А. Тесленка хор ілюстрував революційними піснями доповідь про А. Тесленка. На святі Жовтня відбувся концерт хору. Хор існує 3-й рік.

◆ Кременчуцька Окр. капела ім. Лисенка розробила план на півроку.

По плану намічено влаштування низки концертів у зв'язку з революційними святами, в тому числі Капела готується до влаштування прилюдних концертів в дні роковин В. І. Леніна та Т. Г. Шевченка.

Згідно плану Капела готується влаштувати концерт для Окр.їзду Рад Кременчучини.

Щоб збільшити сили до Капели притягаються і хорові гуртки робітничих клубів.

◆ Капела „Зоря“ в Дніпропетровську. Капела „Зоря“ в Дніпропетровську відсвяткувала перші роковини свого існування. За рік капела дала 60 концертів, майже всі по робітничих клубах. Тепер капела переходить на циклові концерти.

◆ Виробничий план капели „Думка“. На цей виробничий рік капела „Думка“ виробила такий план праці: Народні пісні Слободської України, пісні народів СРСР, пісні народів Сходу, пісні народів Заходу. В цьому році капела „Думка“ гадає також зробити одну закордонну подорож.

◆ Музичні курси. При Харк. Муз.-Драм. Інституті, за дозволом Головпросвіти НКО, відкриваються музичні курси для підготовки до ВУЗ'а дорослих.

При Музкурсах функціонуватимуть: оперний клас, симфонічний оркестр, хор, духовий оркестр, оркестр бандур і народних інструментів.

Муз.-Драм. Інститут дає широку можливість членам музичних гуртків в Робочих Клубах, що грають на духових інструментах та музикантам військових оркестрів, закінчити на цих курсах свою музичну освіту.

◆ 5-річний ювілей квартету ім. Вільома. В Харківському державному драм-

театрі 27-го грудня відбулося святкування п'ятирічного ювілею всеукраїнського державного квартету ім. Вільома. Крім концертів у великих центрах, квартет робив виступи перед робітничою аудиторією на заводах, влаштовуючи подорожі на Донбас, у рудники, то-що. В складі квартету працюють В. Гольдфельд (1 скрипка), А. Старосельський (2 скрипка), А. Свирський (альт) і П. Кутин (віолончель). В ювілейному концерті, крім квартету, виступатиме народня артистка республіки А. Нежданова та диригент Московського Великого театру Н. Голованов.

◆ Симфонічні концерти для робітників. Окривконком асигнував Одеському філармонічному товариству 200 карб. на проведення симфонічних концертів по робітничих клубах. Симфонічні концерти, що відбулися в клубах металістів, трамвайщиків та залізничків, викликали з боку робітників великий інтерес.

◆ Школа хореографії. В Театре „Березіль“ одкривається школа хореографії балетмейстера театра Е. Д. Вигілева и соліста Держопери Швецова.

◆ Новий квартет. При одеському музично-драматичному інституті організовано квартет в складі Ільвера (концертмейстер опери), Рафіла, Орлова і Шермана (вчителі).

◆ Організація в Києві персимфансу. В Києві утворилася ініціативна група при театрі ім. І. Франка в справі організації 1-го симфонічного ансамблю без диригента. Персимфанс має своїм завданням дати широким масам слухачів найкращі зразки симфонічної музики. На чолі цієї групи стоїть композитор Пруслін.

◆ Організація симфонічного концерта в Дніпропетровську. Музтехнікум Дніпропетровська приступив до організації виробничого симфонічного оркестру. До складу його увійшли студенти технікуму та викладачі оркестрового факультету. Оркестр намітив план роботи: 5 концертів протягом місяця в театрі ім. Луначарського і повторні по робітничих клубах та підшефних військових частинах. Склад оркестру — 50 музик, постійні диригенти — В. Юриш та А. Нудельман. Оркестр розпочав переговори з диригентами-гастрольорами та солістами. Перший концерт відбудеться в січні.

◆ Філармонія при т-ві ім. Леонтовича. При т-ві ім. Леонтовича утворюється філармонія, що має за своє звання систематично обслуговувати робітничі клуби та організувати музичні камерні концерти.

◆ Музичне життя в Кремінчуці. В зв'язку з переведенням „Дня музики“ — 6 грудня в держтеатрі ім. Ревенка було влаштовано вечір-концерт. Член музичного т-ва ім. Леонтовича т. Римський, в коротеньких рисах з'ясував про значіння переведення „Дня музики“, про історію музики, розвиток її до

жовтня й після жовтня, про митців-композиторів, їх ролі й творчість як Лисенка, Стеценка, Леонтовича, Синиці, Степового, Козицького, Вериківського й інші.

Після доповіді відбувся концерт. Аудиторія, що складалась із робітників і селян, виявила надзвичайну зацікавленість не тільки концертом, але й доповіддю.

◆ „День Музики“ в Києві. „День Музики“ в Києві пройшов зі значним успіхом. В ньому взяли участь всі музичні заклади, хори та театри. Музичні ВУЗ'и, в зв'язку з перервою на свята, святкували „День Музики“ в середині січня.

◆ Виставка пам'яті Миколи Лисенка. Музей українських діячів науки й мистецтва при УАН влаштовує в наступному 1927 році виставку Миколи Лисенка з нагоди 15-річчя з дня його смерті і 85-річчя з дня народження. Організовано комітет, в склад якого увійшли: акад. О. Новицький, акад. С. Єфремов, Л. Старицька-Черняхівська, М. Старицька, Квітка Кл., М. Бібікова та Л. Маслянікова (доньки М. Лисенка), О. Лисенко, Дм. Ревуцька, Е. Рудинська. Комітет удається до всіх музеїв і приватних осіб з проханням надсилати на виставку рукописи, листи Лисенкові, портрети його з автографами, і інші речі, зв'язані з його пам'яттю. Якщо такі речі не можна передати у власність музею, їх буде повернено по закриттю виставки.

Музей одержав уже від від родини М. Лисенка цілий кабінет композитора, адреси, вінки, та різні дрібні речі; великий портрет олійною фарбою, листи Лисенка до рідних, листи діячів до нього, всі рукописи, музичні автографи, рукописи статтів етнографічних записів, срібні ювілейні подарунки. Від акад. С. Єфремова до музею постунила збірка закордонних газет, присвячених ювілеєві М. Лисенка і святкуванню його в Галичині в 1903 р. Лубенський музей передав на виставку два листи Лисенкові до Ганни Барвінок і листи від неї до Лисенка.

◆ Бібліотека рукописних творів українських композиторів. При товаристві ім. Леонтовича організовано бібліотеку з рукописних творів українських сучасних композиторів. Бібліотека вже має твори Синиці, Верховинця, Вериківського, Барвинського, Козицького, Рєрьовки та інші.

◆ Серед українських композиторів. Композитор Б. Лятошинський написав увертюру на українські народні теми для великої симфонічної оркестри.

— Композитор Л. Ревудський закінчує роботу над 2-ою симфонією на українські народні теми.

— Композитор Козицький працює над музикою до п'єси „Сава Чалій“, що піде в театрі „Березіль“. До музики введено польський та український елемент.

◆ Робітничче - музична олімпіада. На весні в Ленінграді відбудеться перша в СРСР робітничче - музична олімпіада. У святі візьме участь об'єднаний міжсоюзний робітничий хор у складі 4000 співаків, народний оркестр у складі 1800 музикантів і духовий оркестр у складі 1600 музикантів.

◆ Смерть композитора А. Д. Кастальського. Помер композитор А. Д. Кастальський на 71 році життя. В особі небіжчика музичний світ втратив одного з найсамобутніших та найталановитіших композиторів і видатного музику — суспільника. Небіжчик працював на музичному полі понад 50 років.

◆ Пам'яті Бетховена. В скорому часі наступлять соті роковини з дня смерті композитора Бетховена. Зараз відділ мистецтва Наркомосу України веде велику підготовчу роботу до переведення в день роковин композитора „Дня Бетховена“. Мають бути зорганізовані у всеукраїнському масштабі концерти й вечори, присвячені пам'яті великого композитора.

◆ Відкриття пам'ятника Шопену. 15 листопада відбулося урочисте відкриття пам'ятника Шопену. Для участі в святі до Варшави прибули делегації різних країн, між ними, і з СРСР — в складі композитора Мясковського й професора Яворського.

◆ Нове правління „Утодіку“. До нового правління Українського Т-ва драматургів і композиторів на загальних зборах обрано: т.т. М. Куліша, проф. Туркельтауба, проф. Я. Мамонтова, О. Досвітнього, В. Рабиша і кандидатами: т.т. П. Козицького, Д. Грудину і Остапа Вишню.

В члені ревізійної комісії вийшли: т.т. Петро Панч, Борисов і Красовський, а кандидати: т.т. Верніківський і Лісовський.

„Вечер України“ (допис). Українці в Москві відсвяткували останні дні 1926 року бучним „вечером України“.

Все було зроблено, щоб вечір удався: сажени афіші, найкращі місцеві сили, чудове помешкання (В. Зал Консерваторії). І Москва відгукнулася: затопила 27 грудня велике помешкання консерваторії.

Розпочався вечір українською бандурою. І хоч кобзар, Байдо-Суховій, — не Версай, навіть не Кучугура-Кучеренко,

а всеж таки виконана ним „Дума на смерть кобзаря“ мала великий успіх.

Артисти Великого Гос. Театру, М. В. Микиша й В. Н. Лубенцов, добре відомі Москві, виступали дуєтом і соло.

Між іншим, Микиша виконав кілька романсів: „Не забудь юних днів“ та „Коли настав чудовий май“, муз. Лисенка, і „Червоні рубини“, муз. Степового. Лубенцов проспівав арію з опери „Тарас Бульба“ й гумореску Руданського (муз. Степового): „Прийшла в церкву стара баба“.

Дуєтом Лубенцов і Микиша виконали три речі: „Пісню сліпих“, муз. Синиці, річ, що безсумнівно зробила вражіння на слухачів; „Ой, піду я полем-лугом“ і „Де ти бродиш, моя доле“.

Камерна співачка О. Ф. Федоровська взяла слова кобзаря: „За думою дума“, муз. Соколова.

Після цього виступала в національних убраннях, численна (45 чоловіка) українська капела під орудою М. Н. Купави. Капела виконала „Заповіт“. Майстерно й бездоганно були виконані також „Верховино“, в перекладі Лисенка; „Ліду мій, дударіку“, „Кобза“, муз. Давидовського й „Та й орав мужик“.

Друга частина вечора розпочалася дуєтом з опери „Запорожець за Дунаєм“ (Лубенців та Федоровська). „Пісню Хіврі“ з „Сорочинського ярмарку“ виконала В. В. Макарова-Шевченко, артистка Великого Гостеатру.

Успіх мали, проспівані нею ж, куплети, з нового побуту, Корчмарьова.

Засл. артист Республіки А. М. Дорошевич виштовпував з байками й гуморесками: „Горлиця й Горобець“, „Гімн чернечий“, „Снитали голодного Клим“.

Популярні українські пісні й думи було виконано артистами Гамовим і Каїдановою, соло й дуєтом.

Шаповаленко-Арді, під акомпанімент роялю, виконав не лише „Рече та стогне“, „Чорна хмара“ то що, але й дуєт Оксани та Андрія з опери „Запорожець за Дунаєм“.

Під кінець ще раз виступила капела Купави в „Вечорницях“ Нишинського.

Вечір закінчився „традиційними танцями“ у виконанні т.т.: Білова, Світлова, Конюшенка та Орлика і пародіями т. Борисова на циганські пісні та байки Глібова.

У - нець

Бібліографія

Більшовик України ч. 1, 2 — 3, 4 — 5, 6 (липень - грудень 26 р.) Харків, вид - во „Пролетарій“ Тир. 3.000. Ціна 50 коп.

Писати рецензію на журнал, що охоплює багато різних питань, — треба так, щоб відбити співвідношення всього статейного матеріалу, а не вирвати і освітлити лише окрему групу питань із цілої сукупності. Тому весь зміст „Б. У.“, ми розіб'ємо на розділи за їх питомою в ньому вагою, а саме:

- 1) розділ загально - політичний
- 2) розділ соціально - економічний
- 3) розділ літературно - політичний
- 4) міжнародний розділ.

1) В статтях першого розділу найцікавішими являються статті т. С. Гонікмана „Июльский блок“ и ленинская теория пролетарской диктатуры: (ч. 2 - 3) и особливо стаття: „Движущие противоречия и конкретное содержание вопроса о победе социализма в СССР“ (ч. 4, 5 и 6). Цікаві вони перш за все, єдиним принципом, що охоплює всю різноманітну складну дійсність в діалектичному синтезі. Автор спочатку аналізує господарчі форми СРСР і з'ясовує характер взаємовідносин між міновим і капіталістичним, між капіталістичним і соціалістичним, між міновим та соціалістичним. Цей аналіз приводить його до констатування трьох форм суперечності: 1) суперечність типа Д (діалектична) — її властивістю є наростання обох бігунів системи з перспективою революційного переходу в нову форму. Цю суперечність ми спостерігаємо як в міновому так і капіталістичному господарстві, як її внутрішню рису. 2) суперечність типа М (механична) — виступає при взаємодії різних форм. Її суть полягає в повільній еволюційній перемозі вищої форми наднижчою: так капіталізм з'їдав (соціально) мінове господарство; так соціалістична форма з'їсть капіталістичну. 3) суперечність типа П (переробки) — коли з одного боку нема наростання бігунів, а з другого — нема знищення одної з систем, що входить у взаємодію: цей тип суперечності характерний для взаємодії мінового типу (переважно сільське господарство) і соціалістичного типу (індустрія). Абстрактні аналітичні закономірності, що їх формулює т. С. Гонікман, дають його метод підходу до вирішення синтетичних складних питань будівництва соціалізму в СРСР. Сама постановка проблеми (як і стиль автора) викриває в ньому вміння застосувати діалектичний метод в питаннях, де складність проблем вимагає від дослідника особливої сили абстракції і в той же час здібності схопити своєрідність даного явища.

Ці ж питання, але в більш конкретній постановці ставить т. С. Слуцкіна в змістовній статті „Закон неравномерного развития капитализма“ (ч. 6), даючи ілюстрації до основної думки: імперіялізм як епоха загнивання капіталізму, особливо збільшив тенденцію нерівномірності в розвитку капіталістичного господарства і цим обумовив не, рівномірний, а не одночасний перехід окремих країн до соціалістичних форм. Проминувши передові, що, так би мовити, ставлять наголос на основних політичних питаннях сучасності (боротьба з внутрішньою партійною опозицією) і статтю З. Гуревича (ч. 4 — 5) що лише є конкретною ілюстрацією до передової про підсумки XV конференції, ми можемо перейти до статтів, що освітлюють конкретні питання економічної політики.

2) Статті т. Коломоїцева: Критика теории социалистич. накопления т. Преображенского* (ч. 1) и „О нашей политике цен“ (ч. 2 — 3), стаття т. Козлова: „Индустриализация“ — висвітлюють детально економічне становище Радянського Союзу і зосереджують увагу на питанні про шляхи індустріалізації і зв'язану з ними політику цін. Не піти шляхом аграризації (Шанін), ані шляхом надіндустріалізації (Преображенського), не відірвати індустрію від сільського господарства, а сполучити розвиток промисловості з розвитком сільського господарства — це діалектична задача, яку радянська влада може розв'язати внутрішніми силами. Ця задача конкретизується в питання про політику цін і зокрема в питання про те, чи підвищувати, як пропонувала опозиція, чи знижувати і надалі оптові ціни на промтовари. Коли це питання в згаданих статтях т. т. економісті вирішується

в бік дальшого зниження цін при збільшенні продукції, то в статті т. Дашковського: „Критические заметки о политике цен“ (ч. 6) захищається та думка, що в умовах товарного голоду 25/26 р. політика зниження оптових цін привела лише до розбухання як державно-коопер., так і приватного торговельного апарату, що ріс за рахунок надбавок на недостатні товари. Стаття ще не закінчена і висновків ще не маємо, але основна думка вже досить ясно виступає: не всяке підвищення оптових цін потягне за собою підвищення роздрібних і в конкретних умовах сучасного становища на ринкові підвищення оптових цін дасть позитивний наслідок. Стаття, правда, написана ще три місяці тому, але автор вважає, що її основні висновки залишаються вірними і тепер. Редакція обіцяє дати відповідь разом із закінченням статті т. Дашковського і, сподіваємося, що ця відповідь ще раз дасть читачам Б. У. систематичний розгляд тих політичних і економічних причин, що їх наслідком являються постанови XV партконференції ВКП(б).

Більш, так би мовити, фрагментарного епізодичного типу являються інші статті економічного характеру: Гр. Гринька (На передодні нового господ. року), Демченко, Чернова (Реалізація врожаю), Вікторова (Дніпрельстан), Тараненко (Оренда землі в селянському господарстві), М. Г. (Порівняльний зріст народнього господарства СРСР та УСРР).

Закінчуючи розгляд цих відділів приходиться, на жаль, констатувати, що головні актуальні статті, які розглядають питання соціалістичного будівництва СРСР — а значить 90% по якості і 60% по кількості матеріялу подається руською мовою. Перед журналом стоїть ще завдання українізувати і ці відділи на 100% — як українізований відділ літературно-політичний.

3) Цей розділ представлений в статтях т. М. Скрипника (Підсумки літературної дискусії) т. В. Юринця (Пільсудщина, за галицькою пресою, український фашизм, українська література), А. Хвилі (Романтика махновщини) і В. Десняка (Фашистська легенда і „національна“ утопія). Із цих статтів найбільший інтерес має: „Українська жовтнева література в марксистському освітленні“ В. Юринця (ч. 4—5). Автор дає діалектичну критику (і хвалить і лає) книги „Організація Жовтневої літератури“ тов. Коряка. Дуже цікава і цікава для читачів (що знайомі з творами тов. Коряка і з його соціологічними узагальненнями) та атестація, яку дає соціолог-марксист-літературознавець. На жаль критичні зауваження не обґрунтовано глибоким аналізом і тому обвинувачення тов. Коряка в „романтизмові“, „позитивизмові“, „вузькому утилітаризмові“, „дрібно-буржуазному народництві“ і „вульгаризуючій тенденційності“, висловлюючись юридичною мовою, тільки пред'явлено, але не умотивовано. А умотивувати їх тим більше треба через те, що кінець-кінцем дається позитивна оцінка роботи нашого критика і виноситься присуд: „винний, але треба помилувати“. Чому, власно, винний, і за що треба помилувати, читач не може гаразд розібратися. Інші статті Юринця, як і завжди все, що він пише, характерні своєю цікавою темою, багатством думок, порівнянь, аналогій.

Стаття тов. А. Хвилі — вузька по темі, але зате він розробляє цю тему, як то кажуть, „під оріх“. Вона є критикою оповідання В. Підмогильного: „Третя революція“ і в цьому відношенні є зразковою спробою базуючись на формальному розгляді перестави мову образів на класову мову соціологічних понять. — Цей основний метод марксистської літературної критики уживає також т. М. Скрипник в статті „Підсумки літературної дискусії“, (ч. 1) орієнтуючи читачів у політиці партії в галузі літератури на основі постанов червеного пленуму ЦК КП(б)У — справа торкається відомих, тепер вже визнаних самими лідерами „Вапліте“ помилки, що виявилися в наслідок літературної дискусії (орієнтація на психологічну Європу то що).

Що торкається статті т. Десняка (ч. 4—5) з приводу виступів Д. Донцова, В. Кучабського та Ю. Бачинського, то сама тема і велика емоціональність автора, що виявляється в уривчастому стилі, робить її дуже цікавою для громадянина Радянської України, що хотів би познайомитися з ідеологією скаженого стовідсоткового українського фашизму. Рясність лапок і цитат ставить перед автором задачу стилістичної обробки. В своїй статті про Франка (в Чер. Шляхові ч. 7—8 за 26 р.) він звертає на стиль більше уваги.

4) Нарешті відділ міжнародніх справ. Цей відділ різноманітний і злободенний. Тут ми маємо статті Бюона (Англія та Китай) т. Мерфі (Англія), Дро (Франція) Гюнтера (Огляди) і Підаубного (Румунія, Буковина, Басарабія). Останній в статті „Національні рухи південно-східної Європи“ (ч. 6) дає надзвичайно багатий матеріял, що з ним не заважало би познайомитися т. Ларіну, який знову виступає (див. „Большевик“ № 23—24) проти „насильственной українізації проф. союзів“, явно не дооцінюючи міжнароднього значіння національної проблеми і українізації зокрема.

Що торкається розділу критики та бібліографії, то він, як і у всіх часописах, потребує більшої повноти.

В цілому можна сказати, що „Большовик України“ як орган ЦК КП(б)У — за своє піврічне існування справився з тим завданням, що його він собі ставив — (освітлювати

головні питання соціалістичного будівництва, ленінізму, культурного будівництва УСРР, міжнародне життя, національне питання, історію революційного руху і т. д.) і дійсно стає „кращим слутником всякого більшовика, що бере участь в боротьбі на політичному, господарчому та ідеологічному фронті“.

Т. Степовий

А. А. Потебня. Мысль и язык. Издание пятое, пересмотренное и исправленное, с вводной статьей В. И. Харщикова. Гос. Изд. Укр. 1926 (А. А. Потебня. Полное собрание сочинений под редакцией Комитета по изданию сочинений А. А. Потебни при Всеукр. Академии Наук. т. I).

Четверте видання класичної праці О. Потебні „Мысль и язык“, що вийшло в 1922 році, розійшлося все менш, ніж за один рік. Цей факт сам по собі вказує так на великий інтерес нашого суспільства до науки О. Потебні, як і на необхідність цього п'ятого видання. Твір цей „Мысль и язык“, написаний ще на початку шестидесятих років минулого віку й похований у свій час на сторінках Журналу Мін. Народної Освіти (1862 р.), належить до тих класичних творів наукової думки, що довго прокладають шлях до свого визнання та належної оцінки. Аж через тридцять років після його першого видрукування, після виходу багатьох інших праць О. Потебні, що в деталях перевели в життя основні засади, накреслені в цьому основному нарисові, „Мысль и язык“ в 1892 р. з'явилась другим виданням в формі, приступній ширшому читачеві. Третє видання було потрібне через 20 років після другого (1912). І от наш революційний час на протязі п'ятих років дав оці останні два видання.

Обидва ці видання мають академічний характер. Обидва вони старанно перевірені ученою редколегією — спеціальним Комітетом по виданню творів О. Потебні при ВУАН. Читача неспеціаліста може вже з першого погляду вразити навіть самий, давно їм забутий, правопис з ять, ер і т. и. А тим часом з наукового погляду заховання такого правопису річ необхідна, бо Потебня, як людина з дуже своєрідними й незалежними науковими поглядами, мав свій власний правопис, одмінний від старого казюнного російського; отже текст його творів науково повинен друкуватися, яко текст свого роду історичної пам'ятки. До праці коло тексту належала також перевірка Редколегією чужих цитат, що наводить Потебня. Крім того до деяких його етимологій, що з 1862-го року вже перестаріли, ще в 4-му виданні частково були проф. Б. М. Липуновим додані в примітках новіші дані. Праця ця для цього, 5-го видання, „motu proprio“, ц. т. без оплати, була продовжена проф. Л. А. Булаховським.

Підходячи до цього останнього видання, яко до чисто академічного, не можна однак, не висловити деякого подиву що до його загального характеру. З одного боку це видання очевидно українське: видає його ДВУ, Редколегію утворено при ВУАН (що, як відомо, всі свої видання провадить укр. мовою), „Вступні уваги Редколегії“ писані українською мовою, велика вступна стаття В. Харщикова так само. Отже російською мовою повинні були б бути лише: текст самого Потебні (звичайно „потебніянським“ правописом яко пам'ятка) та ще можливо було б припустити російською мовою (нов. правопис) передруки різних передмов до старих видань, хоч їх безсумнівно слід було перекласти. Але чомусь на обгортці, на перших заголовках і в оглаві впрочого панує російська мова. Може це теж „текст“ Потебні? Але чому тоді тут звичайний сучасний правопис. Може Редколегія в цьому й не винна. Але в усякому разі вона винна в тому, що скрізь у книзі її примітки пороблено російською мовою. Нехай вже тоді й передмова й усе інше російською мовою. Нехай би вже й було російське видання великого „русского“ ученого О. Потебні. Ми сподіваємось, що коли ДВУ здійснюватиме дальші томи цього повного видання (а їх має бути 20, і вони вже виготовлені до друку Редколегією), то це непорозуміння буде усунено.

Треба також звернути увагу на те, що академічного видання О. Потебні мало. Все ж це не є видання для широкого українського читача. Треба перекласти й видати головні його твори українською мовою і в першу чергу хоча б оцю „Мысль и язык“. Справа ця, звичайно, не легка, бо й сама мова й самі ідеї О. Потебні вимагають великого таланту перекладача. Але й популяризація його творів в коротких статтях — річ ще важча, що можна бачити хоча б зі вступної статті В. Харщикова в цьому 5-му виданні, що так важка і своєю мовою й самим викладом. Отже тільки в укр. перекладі О. Потебня остаточно ввійде в обіг нашого культурного життя.

А. Ковалівський

Віктор Данілевський. 1. Од човна до пароплаву. Книгоспілка, 1926 р. стор. 125, др. арк. 125:32, малюнків 34, тираж 4000, ціна 65 коп.

Віктор Данілевський. 2. Від перуна до радіо Книгоспілка, 1926 р. стор. 149 арк. 149:32, мал. 37, тираж 5000, ц. 75 коп.

Віктор Данілевський. 3. Біле вугілля Книгоспілка, 1926 р. стор. 103, арк. 103:32, малюнків 27, тираж 4000, ц. 55 коп.

Всі три книжки, що їх розглядаємо, дозволені до вжитку в книгозбірнях установ союзу, про що свідчить на кожній книжці штамп Державного Науково-методологічного комітету (по секції спеціального виховання).

Порівнюючи їх за змістом, треба сказати, що вони цілком всі однаково відповідають здоровій реальній потребі шкільного юнацтва у такій книжці. Книжки — популярно-наукові, легко читаються, говорять про історію й сучасні досягнення техніки у різних галузях людського життя, що їх будується на певних засадах сучасної науки.

1. У вступних сторінках першої книжки загально з'ясовується інтерес до змісту цієї книжки, її цілева спрямованість: „не було б первісного човна, не було б і сучасного пароплава. Довгий тисячолітній шлях невпинної боротьби з природою лежить поміж цима двома винаходами. З деякими перемогами людськості на цьому шляхові має познайомити ця книжка“ (4 стор.).

Далі в коротких, стислих, але живих рисах подається відомості про перші спроби людини плавати на воді, про торок, як первісний засіб плавби; про винахід та розвиток човнів; про розвиток способів руху човнів: весло, вітрило, кормило або стерно. У другому розділі маємо відомості з історії гребних кораблів — перші кораблі, єгипетські, фінікійські, грецькі, римські; кінчається добою остаточного розвитку гребних кораблів — галер. Маємо там-ж відомості про стан цієї справи на Україні, а саме на шляхові „з варяг у греки“; визначається докладно роля козацьких чайок. У третьому розділі книжки подаються докладні відомості про розвиток вітрильних кораблів, починаючи з кораблів варязьких, Ганзейської спілки, Венеції, Генуї то-що, і нарешті остаточний розвиток кораблів. Історія пароплавів припадає на четвертий розділ, де маємо відомості про пароплав Фультона, перші морські пароплави, дальший розвиток пароплавів та пароплавних двигунів, аж до нового способу руху кораблів — роторного, що робить революцію на морських шляхах, а може в цілій техніці...

Останній розділ — про сучасне пароплавання: про сучасні торгові пароплави і про військову флоту; про водяний транспорт СРСР та його значіння в господарчому житті; про водяний транспорт УСРР та про сучасний стан шляху „з варяг у греки“, про його перспективи в зв'язку з побудовою Дніпрельстану, про радянську військову флоту.

Такий схематично поданий зміст першої книжки. Тут скорочено накреслено історію розвитку техніки пароплавання, що зростала шляхом вікових шукань, боротьби, технічних нагромаджень та вдосконалення людської техніки а також її застосування до економічних потреб людськості. Про це все маємо відомості за першою книжкою, що її популярно й змістовно впорядкував автор, надавши літературно-художньої живості та відповідного соціально-економічного висвітлення зачеплених питань, що так потрібні для сучасного радянського читача; питання подаються не лише як історія техніки, а у певному соціально-економічному аспекті, стимулюючи до громадсько-творчих завдань, індустріально-технічних, сільсько-господарчих та ін. перспектив радянської сучасності...

Друга книжка, що перед нами, оповідає про той шлях, що ним ішла думка людини від Перуна до радіо, про ті найголовніші перемоги, що їх було одержано на цьому шляху (стор. 8).

Тут маємо, напочатку книжки, вступ — цілком белетристичний, емоційний, яскравий, але науково-правдивий та художньо-витриманий. Це дає гарну, емоційно-обгрунтовану цілеспрямованість книжки для читача, викликає жваву його зацікавленість тією справою, що її надалі подається в чітких, науково-популярних формах, але в межах необхідної стислої закінченості. Почавши з історії електрики за стародавніх часів, автор подає відомості про розвиток знання електричних явищ, про розвиток електротехніки аж до наших часів; висвітлює ролю електрики в сучасному житті: в промисловості, транспорті, сільському господарстві, побуті. Потім подаються відомості про телеграф, телефон, радіо — їхня історія й сучасне. Останній розділ книжки з'ясовує справу електрифікації, її сучасні перемоги та перспективи в СРСР, особливо ж на Україні.

В цілому книжка ця не є чимсь подібним до розділу з підручника фізики, або до сухих сторінок енциклопедії на літеру „Е“... Вона вся прохоплюється й осяяна тою над-електрикою, що збуджує та запалює світло й силу електрики в наших радянських умовах — вся книжка освітлюється зростаючою громадсько-політичною свідомістю читача,

вона його переконує набуванням провідних думок автора, що безперечно витримані, радянські. Ці думки, їх висвітленість, гарно стверджується тою перспективою важких історичних шляхів розвитку справи, що призводить, зрештою, до рішучих перемог радянської сучасності, осіяної червоними загравами наступного Дніпрельстану.

Книжка про „біле вугілля“ побудована за таким же планом, які перші дві, тоб - то: автор бере стан цього питання за стародавніх часів, висвітлює історію його розвитку по різних країнах і закінчує з'ясуванням стану цієї справи в радянських умовах та перспективами дальшого розвитку в умовах всесвітньої радеспубліки...

Попередній інтерес читача до книжки викликається вступною частиною, що з'ясує загальне значіння „білого вугілля“ для сучасності, також можливі способи використання його та те, що може дати доцільне використання „білого вугілля“. У дальших розділах з'ясовується історія водяних коліс, турбін; сучасний стан цієї справи. Далі подаються цифрові відомості про світові запаси „білого вугілля“, про те, як використовується воно по різних країнах — гідроелектричні станції Америки, Західної Європи, „біле вугілля“ в Азії, Африці. Далі маємо приклади використання енергії морських приливів та морських хвиль.

І, нарешті, маємо відомості про водяні багатства СРСР та використання їх, це — в останньому розділі книжки. Окрім загально-союзних відомостей та даних про Волховстрой, значна більшість сторінок цього розділу охоплює питання Дніпрельстану. Тут ми маємо: про Дніпрові пороги; план використання білого вугілля Дніпра; про Дніпрельстан, промисловість та залізницю; Дніпрельстан та пароплавство; Дніпрельстан та сільське господарство, витрати на Дніпрельстан, Дніпрельстан — дитя пролетаріату...

Як бачимо, ця книжка закінчується могутнім акордом Дніпрельстану. Це — її провідна думка, що панує над всіма рядками книжки; це — її цілеспрямованість, її основне гасло, що яскраво висвітлює шляхи радянської електросправи на Україні...

Загалом, можна сказати, що всі розглянуті книжки, й кожна зокрема, мають важливе, актуальне значіння в умовах нашої сучасності — для читача масовика. Бо в них цілком приступно й легко для зрозуміння викладено історію розвитку тих засадних факторів, що значно обумовлюють справу індустріалізації нашої країни.

Яскравою особливістю всіх книжок є те, що вони підносять справу, яка вивчається, в історичній перспективі: читач переконаний, що справа не застигла, вона рухається, нагромаджує досвід, набирає сили, розгортається з великими зусиллями; все це надає читачеві уявлення про динаміку цієї справи, висвітлює заховані діалектичні дані про історію й сучасний стан справи. Останній у всій його величності стає зрозумілим лише завдяки такому історико-діалектичному його висвітленню. Оцією особливістю й відрізняються розглянені книжки від звичайних підручників, що подають лише статичну цю справу.

До повторних видань книжок (а це прийдеться зробити, бо тиражі малі, а книжки гарні) все ж треба зауважити, як хибу, ось що. В історичних моментах мало висвітлюється про те, хто ж саме використовував досягнення техніки та через які це сталося причини (соціально-економічні); як при певному стані виробничих сил та виробничих співвідношень спрямовується техніка, її розвиток; кому на користь вона стає. Оці моменти в історичному аспекті не висвітлені, це треба додати.

Мова в книжках гарна, популярна, легка, образна, де треба. Книжки всі оздоблені гарно малюнками. Малюнків багато, доцільно підібрані, цінні; більшість — із закордонних видань. Книжки мають гарний зовнішній вигляд: обкладинки художні, привабливі; книжки міцно зброшуровані, взагалі — гарне, чепурненьке видання.

Книгоспілку можна похвалити, що вона вміє вишукати здатного автора, підібрати завчасно актуальні теми та в приналежному вигляді й формі своєчасно піднести це до масового споживання.

Книжки можна радити не лише для шкіл соцівиху. Кожна з них буде прекрасною книжкою для широкого загалу юнацтва, що прагне науково-технічних тем; для такого ж дорослого читача-масовика; для вчителя-масовика, як підручний матеріал для популярних його лекцій. Ціна книжки невисока.

А. Ганчар

Жак де - Морган. Доисторическое человечество. Общий очерк доисторического периода. Перев. с франц. В. Худалова, с предисловием В. А. Городцова. Гос. Изд. Москва — Ленинград. 1926. Стр. 300.

Археологія є наука про утворення й життя минулих людських поколінь.

В останній час спостерігається особливий інтерес до студіювання археологічних явищ. На жаль археологія є наука хоч і цілком самостійна, проте дуже молода: суто наукові роботи що до культури людства почато всього по-над півтора століття тому.

Перші важкі кроки цієї науки викликали серед учених великий песнізм.

Новітніші течії в науці, навпаки, мають нахил до перебільшеного оптимізму: „поступ науки безмежний і в природі немає нічого такого, причини чого коли-небудь не були б з'ясовані“ (Драперно).

Де-Морган, взагалі, не проявив себе адептом оптимістів, особливо під час трактування питань з темної кам'яної доби.

Дійсне археологічне знання, на думку проф. Городцова, дається дуже важко, багато важче ніж студювання гієрогліфів і тому перемога над ним... „зовсім неприступна для вчених людей, що працюють над дослідом пам'яток історичного часу“. До такого типу „вчених людей“ автор наведеного вислову зараховує й Ж. де-Моргана з О. Ментеліусом, котрі „до похилого віку працювали виключно над матеріалами металеві доби, а наприкінці своєї наукової діяльності побажали прогляти світло на життя людства також і в найдавніші часи кам'яної доби“, через що „робота де-Моргана має великі дефекти“. Він, напр., не дає повної відповіді на одно із головних питань археологічної науки — про житло первісної людини. „Ми анічогісінько не знаємо про житло людей до моменту появи мустьєрської індустрії...“

...Неможливо гадати, щоб шельці та ашельці не шукали притулку в печерах, коли б ті були приступні для них“. А втім, „за винятком печер ми нічого не знаємо“ (с. 155). З цього не слід робити висновку, що ні про що й не дізнаємося. Адже ж „немає жодного твору — справедливо зазначає де-Морган у своєму „Попередженні“, який можна було б вважати за остаточний“.

Подібні твори можуть тільки подати те, що знає наука в день їх виходу, та вже через місяць авторові доведеться зробити в них деякі зміни“.

Отже подібних „змін“ потребує уже й твір самого де-Моргана, який чомусь замовчує роботи російських та українських вчених.

А то він мусив би визнати, що „шляхи ділових стосунків існували й звязували ще у III — II тисячолітті до нашої ери такі віддалені одна від одної країни, як, скажемо, Сибір, Урал, Фінляндія, Центральна Росія, Україна, Басарабія й Закавказзя“.

Цікаво підкреслити, що де-Морган вжив тут терміну „Україна“ не випадково: робить він це цілком свідомо. На ст. 282, напр., він пише: Мадленський тип індустрії поширився аж до меж України“, а на ст. 294: „племена кельтів облишили сліди свого переселення в долині Дунаю й на Україні“ то-що. Цілком інше спостерігаємо в творах російських учених, що вперто тримаються старої термінології: „Південна“ чи „Київська“ Русь. М. І. Ростовцев каже навіть, що „Україна, як така, з давніх-давен уже не існує. „Кімерійська, скитська, готська, київська, галицька й усяка інша історія об'єднується в Московській Русі й щасливо скінчила своє існування“ („Україна“, 1925, кн. 4, 154). М. Ростовцев навіть дорікає М. Грушевському, що той „цілком відділяє руську історію від української й виключно цій останній віддає історію Київської держави“. Професори Берг і Богораз вважають Україну „штучним витвором сільських учителів і явищем тимчасовим („Ч. Ш.“ 1926. 2, 182).

Навіть в „Б. Сов. Енциклопедии“ (вид. 1926, III, с. 97) В. Б. Антоновича названо „південно-руським істориком і етнографом, автором численних матеріалів до „історії південної Росії та ініціатором багатьох археологічних розкопів у тій же таки „південній Росії“...“

Книга де-Моргана охоплює тисячоліття й тисячоліття людських зусиль до поліпшення умов існування.

Поділяється книга на три частини. Перша („Розвій індустрії“) охоплює VIII розділів, від палеолітичної індустрії до обробки твердих матеріалів доби індустрії залізної. Друга частина („Життя доісторичної людини“) поділяється на три розділи (житло, мисливство, одіж), а третя („Розумовий розвій й міжнародні стосунки“) на чотири (мистецтво, релігія, письмо, міжнародні стосунки). Одинадцять сторінок приділено на висновки.

До книги додано, — подібно як до книг Нідерле та Осборна, — алфавітний покажчик імен та речей, бібліографію використаних джерел (окрім російських), покажчика латинських назв, покажчик до пояснень дуже ясно розсипаних у тексті малюнків і мапу торговельних зносин давнього світу.

Написано книгу красномовно і дуже інтересно. Книга безумовно заслуговує на велику увагу й появу її в російському перекладі слід вітати, як факт безсумнівного наукового значіння. Для аматорів-археологів вона може прислужитися, як чудовий вступ до археології“.

Гн. Стеллецький

Іванов. Географія СРСР. Минуло вже шість років мирного будівництва радянської влади, а ще й досі Держвидавни й методкомі не спромоглися переглянути й перевидати ті підручники, що перейшли до нас під царського часу і мають дуже багато залишків старовини.

Це найбільше стосується до наших підручників географії, які виявляють стару тенденцію розглядати всі самостійні й автономні республіки СРСР з великодержавного погляду старого часу. Стільки в них застарілого, антирадянського, несумлінного, що дивуєшся, як можуть наші майбутні економісти вивчати з них багатства нашої республіки. Границі переплутані не тільки між республіками, а й між радянським Союзом і Турцією і іншими сусідами.

Зовсім не освітлено, або освітлено з погляду великодержавника на тубільця життя народів, що населяють наш Союз. А тим часом одною з умов для тісного і братерського єднання народів СРСР є правдиве і вірне освітлення життя кожного з них. Саме про це найбільше треба пам'ятати, випускаючи підручники географії, з них бо власне і знайомиться наше молоде покоління з життям тих народів, що з їх представниками йому пізніше доведеться зустрічатися і будувати спільне життя в союзних інкомках та радах.

Зокрема я маю тут на увазі Географію СРСР Іванова. Її прийнято jako підручник по всіх школах УСРР, недавно випадково розгорнув я цей підручник і був здивований тим відомостями, які в там вичитав про Закавказзя й Грузію.

„Крім татар, грузин та вірмен живуть тут (на Закавказзі) ще імеретини (рідні грузинам)“, це однаково, як би хто писав, ще на Україні, крім українців і інших живуть ще полтавці (рідні українцям).

„Головний хліб там кукурудза“, а от що каже статистика: (в тисячах пудів):

Роки	Жито	Пшениця	Овес	Ячмінь	Рис	Бавовна	Кукуруд.	Всього
1913	48	851	24	433	24	70	325	1824
1924	12	708	1	382	—		393	1801

Як бачите, кукурудза займає третє місце, а головний хліб — це пшениця.

„Виноград на Закавказзі садять звичайно серед великих дерев (напр., серед волоських горіхів) і дають йому наестися по деревах; при цьому виноградна лоза нерідко дається з дерева на дерево й звисає гірляндами“. Як видно, автор не має уявлення ні про виноград, ні про волоські горіхові дерева. Добрий клоніт мали б бідні жителі Закавказзя, коли б їм довелось лазити за виноградом по деревах. Навіть для того, щоб стрясти з дерева орех, беруть звичайно спеціаліста — лазильника по орехах, та й той має довгий на 2 сажні патик, щоб збивати орехи; а як же ж туди лазити за виноградом? А тим часом збір винограду в селі — ціле свято, в якому беруть участь всі дорослі — чоловіки, жінки й діти. А лазити по орехах рідко хто міг би.

„Кавказькі вина добрі і тільки трохи гірші за кримські; найбільше славиться кахетинське. Смак кавказьких вин гіршає тільки через те, що їх перевозять звичайно не в бочках, а в шкіряних мішках (бурдюках); від бурдюків вино набирається їхнього присмаку“. Певна річ, дуже важно з'ясувати дітям, які вивчають географію СРСР по Іванову, що кримські вина кращі за грузинські, але навіщо ж кривдити Грузинпром! Адже кахетинські вина завжди вважалися в Росії за найлуччі, а приготовлені французьким способом вони не вважали і найліпшим французьким вином. Присмак бурдючних вин — важке питання для дітей і тим більше не слід так рішуче давати перевагу кримським винам над кахетинськими.

„Рижем годується місцеве населення (варений рис з баранною — найулюбленіша їжа усіх закавказьких народів)“.

Ну це вже чистий плагіат і автор остаточно обікрав покійного Даніеля Дефо. Пам'ятаєте, як його Робінзон Крузо описує: „лилав з баранною — улюблена їжа китайців“. Не добре так робити з бідним покійником. А тим часом грузинський селянин в житті не сів рису і дуже сумніваюся чи мав змогу хоч два рази на рік кунити в місті того рису на „улюблену“ страву Закавказзя. Продукція рису в 1913 р. становила 1% всіх хлібів, а в 1924 р. посіяно його так мало, що і в статистику не увійшло. Чого це закавказькі народи так нехтують свій улюблений рис, не розуміємо.

А що до „любленої баранини“ то от статистика показує, що і від іншого м'яса не відмовляються. 1924 року було в тисячах голів:

коней	194
великої рогатої худоби . . .	2369
овець	2224
свиней	383

Як видно жителі Закавказзя тримають великої рогатої худоби більше, ніж своїх „улюблених“ овець.

„Комарі водяться на шляхах, де росте рижу“. А де нема рижу, не водяться? Тоді на Закавказзі не було б комарів і малярії. А от у Мінгрелії (Західна Грузія) рижу й зазору нема, а комарів повно і всі чисто слабують на малярію.

„Край понад Курю сухий і дуже бідний на рослини“, це можна сказати тільки про долішню течію Кури, верхня течія повна лісів і багатой рослинності.

І багато ще такого . . .

За те зовсім не освітлене економічне життя і нічого не говориться про ті різноманітні природні багатства, яких так багато саме на Закавказзі.

Мабуть те саме можна сказати і про інші часті книги.

Цими днями Держвидав України має розпочати нове видання цієї самої географії СРСР Іванова. Бажано було б зробити там деякі виправлення, щоб правдивіше освітити життя Закавказьких народів.

Горський

Кистяковский В. В. Очерк географии Украины Изд. „Украинский Рабочий“. Харьков, 1926 г. Стр. 230 — 2 (содержание) — мапа УСРР. Тираж 15.000. Цена 1 руб. 15 коп.

Відомий український педагог - географ В. В. Кістяківський склав для трудшкіл російських підручника із географії УСРР.

В основному зберігається й зараз встановлена не перший рік тов. Кістяківським схема підручника. Хоча можна не погоджуватися з розподілом УСРР на п'ять країв, але в цілому відомості подано досить вдалі, цілком розраховані на трудшколу. Досить нові цифри та відомості про УСРР, про її природні, демографічні культуро - господарчі властивості.

В книжці досить карт, картограм, діаграм, багато є матеріалу до практичних занять, особливо для порівнянь УСРР з ССРР та світовим господарством.

Поруч із цим, трапляються неминучі в цій книжці хиби:

а) хоча авторові добре відомий склад УСРР, але чомусь Таганрог теж на УСРР (стор. 67).

б) при переведеному до життя адміністративно-територіальному поділі УСРР існують чомусь губернії Подільська та Донецька (стор. 112, 157, 158), Бердянськ — окцентр (стор. 172);

в) про одні з округ нема сталого погляду, куди вони власне зараховані (напр. Бердичівська, Глухівська, Лубенська, Мелітопільська, Ізюмська та Херсонська), про Старобільську округу згадує автор в двох краях (Слобожанщина та Гірничо-заводський край стор. 142 та 171);

г) не досить ще усунені старі назви міст, напр. трапляються на численних картах та в тексті: Бахмут, Катеринослав, Елісаветград, хоча нові назви їх авторові гарно відомі;

д) поруч із вживанням нових метричних мір, попадаються: „пуди“, „десятини“, „версты“;

е) багато помилок в цифрах про сільське господарство окремих країн УСРР;

ж) заплутані цифри про площу засіву по УСРР в 1924 та 1925 роках, про худобу;

з) тільки давши цифри, можна складати завдання учням що до населення окремих округ УСРР та АМСРР (стор. 148); очевидно, сталася якась помилка в таблиці на 96 стор.

Після усунення зазначених помилок книжка буде дуже корисна в трудшкілі.

Піщанин

Н. Калиткин. Орнамент шиття Костромського полушубка. Труды костромского научного общества по изучению местного края. Вып. XXXVII. Сторінок тексту 18, малюнків 213. Кострома 1926.

Випуск являє собою чепурно виданий in octavo альбом малюнків вишиванок кожухів, який попереджує передмова Вас. Смирнова (стор. 1—7), замітка Н. Калиткіна „орнамент шиття костромського полушубка“ та пояснення до малюнків його ж (стор. 8—11).

Передмова має на увазі, головним чином, аналізу орнаменту вишиванок; крім того, доводить про необхідність збирання подібного матеріалу: „Вишиванки кожухів нема підстав викидати з огляду народного мистецтва тому уже, що кожух був об'єктом художньої уваги народу й його орнамент не можна відокремити від іншого народного мистецтва, як органічну, але дуже своєрідну частину цілого“. Далі йдуть вказівки про розміщення вишиванок по кожуху, а також про колорит.

Аналіза орнаменту йде в двох напрямках: 1) аналіза взірців „поясків“ (бордюрів), як найбільш простих та архаїчних, де визначились основні елементи. З матеріалу, що його містить альбом, намічено 19 типів орнаменту поясків, 2) вишиванки на грудях—осередок уваги при оздобленні кожуха; тому орнамент тут багатший, з якого можна намітити три головних типи: геометричний, рослинний на зразок хвилястого стебла з круглими, на обидва боки, завитками й „розсил“. Відносно останнього типу автором висловлено міркування, ніби він є наслідуванням іншої техніки, а саме обробці шкіри штампом тиснення.

Аналізуючи прості елементи й порівнюючи техніку вишиванок кожухів з технікою орнаменту дерева й кераміки, найбільш близьким вважає залізно-скоб'яне майстерство орнаменту, припускаючи безпосередній вплив металевих оздоб, що вживались в старовинному руському одягові.

Відокремивши риси архаїчного орнаменту, можна на вишиванках кожухів спостерігати вплив пізніших стилів, так орнамент рослинного походження переходить в бароко та рококо, а також і в ампір в своєрідній мистецькій трактовці. Що торкається виображень окремих речей, то такого роду орнамент трапляється не часто й, безсумнівно, пізніший.

На питання, чи відбився на орнаменті кожухів етнічний фактор, треба зазначити, що в кожному невеличкому районі виробився свій сталий, певний репертуар.

Як побажання, автор доводить необхідність „найти в інших місцях орнаментальні гнізда, виділити ці орнаментальні географічні райони, беручи на увагу звичайно, значіння мандрівних артілів кравців“.

Назване видання треба вітати, як першу спробу зібрати й систематизувати цей рід вишиванок, що чомусь до останнього часу мало цікавив збирачів, і пожалкувати, що малий тираж (500 примірників) не дасть змоги виданню поширитись і тим самим бути імпульсом до збирання орнаменту кожухів, які останніми часами гублять свої вишиванки й крій.

Орнамент кожухів, як один із типів вишиванок по шкірі, широко розповсюджений у багатьох, переважно північних народів, дає багатий матеріал так для істориків мистецтва, як і для етнологів.

Відсутність порівняльного матеріалу в цій галузі приводить іноді автора передмови до міркувань, з якими не завжди можна погодитись. Так, вказуючи, що вишиванка кожуха буває опушена хутром моржа або котика, автор вважає, що ця мода могла прийти тільки з півночі. Опушка кожуха хутром, як оздоба, очевидно розповсюджена більш широко й обмежити її виключно північним впливом не можна. Вона зустрічається й на Україні, де кожух обшивають по краях смушком, а в старовину на Харківщині обшивали хутром бабака, на що маються вказівки у Квітки-Основ'яненко¹⁾, що є безсумнівним доказом широкої побутової розповсюдженості цієї оздобы.

Цікаво відзначити, що деякі орнаментальні мотиви, напр. сполучення півкруглих та простих ліній в малюнках 12, 34, 100 альбому, зустрічаються в кольорових вишиванках, виконаних шерстю, українських кожухів Богодухівського повіту на Харківщині, що виконувались руками, а не машинною. Тому припущення, що тут маємо справу з технікою машинного вишивання, що нею обумовлюється й характер згаданого орнаменту, не виправдується. В українських узорах кожухів трапляється також і мотив списа, що тут має назву „жало“. (Див. мал. 100 альбому).

Взагалі порівняльне вивчення орнаменту кожухів мусить відкрити цікаві перспективи й тому треба побажати, щоб робота по збиранню матеріалів не обмежувалась тільки Комстромською губернією. При збиранні матеріалів треба, по можливості, звертати

¹⁾ Твори Г. Ф. Квітки т. II. Харків 1894. Листи до любезних земляків. Стор. 14.

увагу і на техніку; цей випуск, на жаль, дає лише короткі вказівки відносно техніки (ст. 2 та 6 передмови), термінології ж, що має таке важливе значіння при дослідженні орнаменту, в названому виданні зовсім немає, не дивлячись на те, що матеріал збирався також і в кравців.

В. Білецька

М. Е. Шереметева. Крестьянская одежда калужской Гамаюнщины. Труды калужского общества истории и древностей. Этнографический очерк с 9-ю рисунками на отдельных листах. Калуга 1925 стр. 29.

Чепурно видана книжечка М. Е. Шереметевої дає спробу схарактеризувати одяг кількох сел Калузької губ. по правому березі р. Оки. Книжка з'явилась в наслідок праці етнографічної секції Калузького Общества Истории и Древностей по обслідуванню побуту Гамаюнщини Калузького повіту.

Книжка містить в собі 8 розділів та передмову. В передмові зазначається необхідність вивчення дрібних етнографічних груп, як одно з завдань сучасної етнографії, далі помічається кілька груп Калузьких „полахів“, виділених по різних ознаках, а між ними й Гамаюнщина.

Зазначивши територіальні межі Гамаюнщини, авторка висловлює міркування з приводу походження назви, відмічає особливості одягу для цієї групи й зазначає необхідність дослідження одягу для загальної характеристики побуту цієї місцевості. Загальний процес зміни типів одягу підтверджується також і на прикладі Гамаюнщини; паньова змінюється сарафаном, останній сукнею міського типу. Далі йде опис жіночого й чоловічого одягу про будень і про свято, так сучасного, як і старовинного; головних уборів і їх залишків в сучасності. Паньова тут забулась і згадок за неї немає.

З обрядового одягу згадується одяг на смерть, „димка“ молодої, одяг жінок при оборгованні підчас пошестей, троїцькі вінки. Зазначаючи архаїчність одягу Гамаюнщини в порівнянні з іншими селами, висловлено міркування за важливість простежити еволюцію, а також і впливи. В кінці опису авторкою висловлена цікава думка про подібність деякого гамаюнського вбрання до фінського.

Треба вітати подібну спробу, що подає дуже цікавий матеріал, бо праць в цій галузі небагато. Опис, на жаль, надто стислий; це ніби початковий нарис, що потребує дальшої розробки, систематизації матеріалу й поглиблення. Виклад часто переривається міркуваннями загально-етнографічного характеру, а також описами, що віддаляються від наміченої теми, як напр. про вживання полотна в обрядах та рушники, а також опис самих обрядів, де вінок відіграє роль, як культова одежа.

До досить детального опису сарафану слід було б додати фотографію або малюнок-кресленник, що дав би уявлення про крій та загальний вигляд, а також зазначити про його довжину. Слід було б більше звернути уваги й на пояси, якими підперізували сарафани; де вони вироблялись та купувались. Про сорочки сказано дуже мало, „ворот с небольшим вырезом“, нічого не говорить про тип сорочки по крою. До опису головних уборів треба додати малюнків або фотографій їх в профіль, спереду і ззаду. За головні убори жінок різного віку раніш і тепер також не сказано нічого.

Вивчення одягу—одно з найцікавіших та малодосліджених питань етнографії. Не говорячи про суто-історичний інтерес цього вивчення, бо що найкраще виявляє економічне становище різних суспільних груп за тої чи іншої доби, як не одяг; це вивчення свідчить і за культурні впливи, що їх переживали різні суспільні групи. Одяг часто був свого роду посвідкою за соціальне становище.

Важливу роль відіграють досліди над одягом і в питаннях дослідження колонізаційних шляхів заселення певної території, тут по особливостях та по типах одягу, звичайно найбільш сталого, селянського, можна довідатись, звідкіль прийшло населення країни.

Не говорячи про важливість вивчення одягу для питань суто теоретичних, таке вивчення має й першорядне практичне значіння. Театр та кіно, що відіграють значну роль в загально-культурній роботі, мусять черпати матеріали для репрезентації костюмів з етнографічних студій і тим самим відповідати історичній та етнографічній дійсності, а не утворювати якогось умовного „малоросійського“ костюму, що, на жаль, не зовсім перевівся й зараз.

Крім солідних робіт Волкова й Познанського в українській етнографічній літературі маємо про одяг лише короткі відомості, невеличкі замітки й тому дослідникам широкое поле діяльності для студій над українським одягом так старовинним, як і сучасним.

В. Білецька

Російсько - український словник правничої мови. Вид. Укр. Акад. Наук. К. 1926.

Потреба в правничому українському словникові давно відчувалася. Коли окремі спеціалісти - дослідники, оперуючи переважно старинною термінологією, ще могли б обходитись без словника, то широким колам правників - практиків абсолютно неможливо не мати під руками для кождоденного вжитку хоч будь якого словника. Але в той час, як в Західній Європі правничий словник може обійтись суто юридичною термінологією, в нас в зв'язку з переоцінкою всіх формальних цінностей право невідривно пов'язано з економікою й політикою. З другого боку життя в Спільноті Соціалістичних Республік тече таким колосальним потоком, що сьогоднішній правовий матеріал вже завтра стає історичним і натомість відшуковуються нові, точніші терміни, нова більш удосконалена правова фразеологія то що. Тому прекрасно зробила Правничо - Термінологічна Комісія при III - му Відділі УАН, що не замкнулась в рямці щиро - юридичної термінології, а виробила на підставі історичних даних такий словник, що радянський юрист - практик при недостатньому знанні укр. язика (на Україні, на жаль, ще є представники і практики, і науки, які не знають державної мови) може порівняно легко знайти все, що йому потрібне в „Рос. - укр. словнику правничої мови“. Власне під таким поглядом виправдується та домішка не юридичних термінів, яку знаходимо в названій книжці.

Перед Комісією стояли величезні труднощі, котрі їй здебільшого пощастило подолати. З цього не слідує, однак, що Термінологічна Комісія вичерпуюче перевела свою роботу. Редактори в особі многозаслуженого в укр. науці акад. А. Ю. Кримського, серйозного знавця укр. судових актів І. Ю. Черкаського й інших співробітників Комісії самі признають, що всіх матеріалів вони не вичерпали. Так, Комісія обмежилась напр. тільки I - м випуском „Актової книги Полтав. Городового уряду“ (помилково в передмові на стор. V надруковано „Акты“), не використавши 2 й 3 - го випусків, обминувши Актову книгу Стародубовського Уряду, Архів Сангушків, Мотиженський, Сулимовський й Любецький Архіви в вид. О. М. Лазаревського, Діариуши Генеральної Канцелярії, Археографический Сборник, Акты Юж. и Зап. России (в тексті однак зустрічаються посилання на ці останні), Генеральные следствия, Экстракт из указов и учреждений и т. д. Саме ж головне і зовсім неоправдано опущено „Права, по которым судится малороссийский народ“, де маємо вироблену укр. правничу термінологію. В тільки що названому збірникові находимо чимало вдатних термінів, котрими, на нашу думку, слід було б скористатися. В „Правах“ напр. за алфавітним порядком можна було б позичити такі терміни: апелляция в высшую инстанцию — крайняя апелляция (Права III 1 § 2, арестант — колодник (VII 23 § 2) бедный — скудный (X 29 § 1 — і зараз живе в побуті), вещь — пожиток (XVI 43 § 1), волокита — волокита (VIII 4 § 2 укр. волочити) восходящий — в гору ідучий (XIII 2 § 4), зачинщик — заводчик (XIV 14 § 2), малолетний — недорослий (XIII 9 § 7), заключение мировой — миротворення (VII 25 § 2), насильник — нападатель (XX 1 § 5), незаконнорожденный — бенкарт (XIII 21 § 1), обещание — обітниця (XIV 16 § 1), подстрекатель — науститель (XX 40), подчиненный — підкомандний (V 14 § 3), поклажедатель — покладчик (XVI 40 § 2), приобретенное имущество — набитки (X 9 § 2), происхождение — порода (X 22 § 3), родство — сродство (XIII 7 § 1), убранство — уборство (X 29 § 3), уличенный — поличний (XXV 10) та ин. Що правда, наведена термінологія стосується першої половини XVIII стол. Проте чому не взяти зі старих джерел того, що можна й слід взяти? Бачимо - такі запозичення в загальних укр. словниках (до речі, серед словників, що їх використано було Термінологічною Комісією, чомусь не показано відомого словника актової мови Горбачевського, про що не можна не пожаліти).

Не відкидаючи історичного боку (Термінологічна Комісія зовсім правильно робить, використовуючи актовий матеріал), одночасно конче треба було б використати новішу юридичну практику, що її знала Галичина. Обмежимося небагатьма прикладами з покажчика до „Правотаря“ Ф. Евина. Тут знаходимо для терміну веритель — віритель (стор. 801), возвращение к первоначальному состоянию — возворот до первісного стану (803), волнение — заворушення публічного супкою (823), дарение — даровина (809), жребий — льос (854), завладывание — завідательство (822), зрелость — зрілість (840), имущество государственное — публічне добро (855), квартирование — кватерунок (844), копия — второпис (803), корыстолюбие — користолюбність (847), кровосмешение — кровосуміш (850), купля - продажа — купно - продаж (855), легат — відказ (794), оригинал — первопис (878), осуществляют — осущити (794), ответственность — одвічальність (877), переклад — перекласть (880), переняем — віднаєм (795), поднаем — піднаєм (881), порча — псуття (890), предъявление — представа (888), регрес — звороття (836)

созыв — ззов (837), угроза — пострах (887), употребление — зужив (840), утрата — загуба (825).

Притягнення галицьких юридичних джерел допомогло б збільшенню чисто юридичних термінів, серед яких пропущено напр. такі: аднотація, варрант, доміцілій, кавція, кадук, квота, клавзуля, кодиціль, коммеморація, конвокація, контестация, легітима, легітимація, ліцитація, новація, пролонгація, рекурс, ремітент, ретенція, сепарація, тенент, цедент, цессія, ексцепція. Пропущено однак й такі терміни нашого укладу, як безрідний, потвора, супруга, благочинний, бобиль, подружжя, напотомний, папірня й ін.

Не завжди влучно перекладено деякі терміни. Напр. безплатная робота не покривається терміном „даромщина“, як не покриваються одно одним поняття: „бечевник“ й „побережжя“, благонадежність й благонадійність, подружній та шлюбний вік й т. і. Слід було б провести більш точне розмежування цих й інших синономічних термінів та виразів.

Текст иноді не пов'язано. Так, „безсословність“ передано через „безстановість“ (стор. 7), а на стор. 189 термін „сословие“ передано двома виразами: „стан“ і „верства“, від останнього однак чомусь не виведено прикметника. На стор. 7 слово „безсрочний“ передано через „безстроковий“, а в додаткових висловах знаходимо й „безрічний“ — від слова „рочки“, тим часом на стор. 193 слова „рочки“ чомусь не зустрічаємо. Слово „безчеловечность“ на стор. 8 передано терміном „лютість“, а на стор. 36 останнє визначає „жестокость“. Слово „валюта“ на стор. 11 передано терміном „вартість“, що неправильно і справжнє значіння терміну „вартість“ — цінність подибуємо на стор. 220. На стор. 12 „дійсність векся“ отожднено з „силою векся“, що не одне й те-ж. Трудно погодитись з перекладом виразу „общая вещь“ (стор. 13) через „гуртова річ“, так само термін „взаимный“ передано навряд чи правильно словом „обопільний“, що за старі часи визначало „обоюдний“. На тій же 13 стор. знаходимо як тотожне: „братъ под залог“ — „давати в заставу“. На стор. 14 поняття „владение“ тільки дуже далеко можна означати через „займання“. Штучним видиться переклад слова „внушительный“ через „промовистий“ (стор. 15) або вислов „статья закона гласит“ передати через „стаття закону звучить“ (стор. 23). Подібних не зовсім влучних перекладів в „Рос. укр. словнику правничої мови“ однак небагато.

Не дивлячись на неповну вичерпаність джерел (між іншим, в реториках старинної Київської Дух. Академії є чимало юридичного матеріалу, на що, на жаль, істориками укр. права не звертається й дотепер належної уваги) і деяку неповноту в обробленню книги, Правничо-Термінологічна Комісія й її редактори опублікуванням Словника зробили корисну справу.

М. Слабченко

М. Плевако. Хрестоматія нової української літератури. Том I-ий. Перша половина XIX століття. 1. Дрібно-панська передшевченківська література. 2. Шевченко. ДВУ. 1926, ст. 591, ц. 3 карб. 50 к.

Можна сперечатися про те, що ліпше і більш педагогічно: чи хрестоматія вибраних творів письменників, яка охоплює в цілому кілька літературних епох, чи серія вибраних творів окремих письменників з коментаріями та іншими потрібними для вивчення матеріалами („Класна бібліотека“). Та не до речі і зайво було б сперечатися про це. По-перше перед нами перший з п'ятьох томів, які в цілому складуть „Хрестоматію“: ціла бібліотека під п'ятьма обгортками. По-друге саме для початкового періоду нової української літератури форма хрестоматії неминуча. Перша половина XIX століття нашої літератури знає немало письменників, яких твори кількісно занадто малі, щоб їх видавати окремими книжками: а тим часом знати їх треба, бо в епоху організації цілої літератури два-три вірші, одна п'єса, дві-три маленькі повістіможуть утворити етап літературного розвитку. Саме початковий період нової нашої літератури дуже зручно показати в хрестоматійному збірнику — і гадаємо, що з цим повинні погодитися і найлютіші вороги хрестоматії.

Робота, що розпочав проф. М. А. Плевако вражає широким своїм замислом. Хрестоматії таких розмірів, які він визначає в передмові, не має, здається, жодна слов'янська і жодна сучасна чужоземна література. Хіба в польській літературі знайдемо щось подібного, напр., книгу П. Хмелевського, *Obraz Literatury polskiej w streszczeniach i cenniejszych wyatkach*. T. 1 — 2, Warszawa 1898. Але Хмелевський починає два свої грубі томи від середніх віків і кінчить епохою польського романтизму. М. А. Плевако має намір п'ять томів зайняти літературною продукцією України XIX і початку XX віку. Однак така широкість показує не багатство наше, а навпаки нашу бідність. Ми мусимо складати й видавати таку хрестоматію - левіафана, бо в нас немає книг, щоб дати в руки студентам

наших ВУЗ'ів. Всілякі „бібліотеки класиків“ вибраних і повних допіру починають у нас видавати. Старі видання розійшлися, стали раритетом. Спробуйте знайти де-небудь твори Я. Кухаренка або К. Тополі. Автор добре зробив, даючи те, чого бракує на нашому книжному ринкові і в наших бібліотеках. Студентство дістало, нарешті, змогу не тільки слухати, як викладач розповідає про Метлинського або Боровниковського, не тільки читати про українських письменників передшевченківської доби, але читати й самих письменників. Нема чого говорити про те, яку вагу це має і як виграє справа викладання української літератури в наших вуз'ах і на різних підвищеного типу курсах українознавства після виходу в світ хрестоматії. Третій (по новому плану четвертий і п'ятий) том „Хрестоматії“, що вийшов кілька літ тому, недурно набув широкої популярності в профіколах, робфаках, інститутах, педагогах і за короткий час вийшов другим виданням.

До першого тому увійшло 30 письменників не тільки з відомими усім добре іменами, як Котляревський, Гулак - Артемовський, Квітка, Гребінка, Костомаров, Метлинський, Куліш, Стороженко й ін., але й такі як Пузина, Рудиковський, Писаревські, Думитрашко, Устиянович та інші. Автор дуже добре робить, даючи місце і цим так званим „другорядним“ письменникам: „для дослідів і правильних висновків з них цінне найбільше саме оте творче піднесення, а не лише рафінерія індивідуальної творчості „стовпів“. У другорядних бо письменників, у тих, що беруться за перо випадково як читач, епоха підбивається іноді значно яскравіше, як у великих“. Думки не нові, але їх корисно повторити і треба ширити серед тих, що студіюють історію літератури. В результаті—перша половина віку охоплена досить повно. Можна було б побажати (завжди залишається місце на добрі побажання), щоб у дальших виданнях автор, щедро подавши в першому томі ліричний і епічний жанри, був так само щедрим і для драматичної літератури. Поруч з „Наталкою - Полтавкою“, Тополею і Кухаренком ми бажали б бачити, наприклад, Гоголя - батька, або „Куналу на Івана“ Стецька - Шеренері: тоді уявлення учня про початковий період української драматургії, про панський і аматорський театр були б ще виразніші.

З уміщеного в книзі матеріалу ми маємо деякі сумніви що до автора, на яким кінчиться книга і який бере понад 90 сторінок (з бібліографією і увагами). Цей автор— не хто інший як Шевченко. Певна річ, дивно було б, якби хрестоматія нової української літератури вийшла без Шевченка. Але так само ясно, що жоден студент, жоден, хто шукає самоосвіти, не може, знайомлючись із Шевченком, обмежитися на тім, що дає хрестоматія. Як же бути? Чи присвятити Шевченкові окремий другий том книги, передрукувавши під обгорткою хрестоматії „Кобзаря“, якого і так маємо в окремих і приступних виданнях (в виданні ДВУ, за редакцією самого ж М. А. Плевака і І. Я. Айзенштока)? Становище трудне, але вихід з нього, гадаємо, є. З творів Шевченка слід би зробити узький вибір, умістивши в хрестоматії тільки те, що формою і змістом найбільше зв'язане в Шевченкові з давнішою літературою, найбільш „історичне“, характерне для часу і... найменш цікаве для сучасного нам читача і нас самих як читачів. Повного образу Шевченка не будемо мати, але його і не можна уявити з хрестоматії. Зате будуть підкреслені історико - літературні зв'язки, стане ясніша роль мікроскопічно малих величин“, що підготували „генії“, легше буде зрозуміти, що поет належить своєму часові і своєму літературному оточенню.

Письменників, що їх діяльність охоплює кілька десятиліть завжди трудно укласти в хрестоматійні рямці. В першому томі не можна не відзначити певної помилки що до Куліша, який цілком зробився письменником „передшевченківської літератури“. Певна річ, трудно було б розбивати його на дві частини, уміщаючи одну поперед Шевченка, другу після нього. І все таки Кулішеві зле бути поруч Афанасьєва - Чужбинського, Устияновича та Могильницького. Гадаємо, що йому треба перемістити місце -- і в майбутньому перебратися до другого тому, про всі міркування, що закріпили його тепер у першому.

Ми не сказали досі про ту рису книги проф. М. А. Плевака, яка робить її особливо дорогоцінною і то не тільки для студентів і тих, хто шукає самоосвіти — але й для кожного наукового робітника, що студіює історію літератури. До творів кожного письменника додано дуже докладну бібліографію його творів і критики на них (історико - літературних робіт як біографічного так і всякого іншого характеру), історії його творів серед читачів і т. д. Книга дає не тільки хрестоматію, але й повну бібліографію української літератури початку XIX віку. Вона виповнює ту велику прогалину, яка досі є в підручниках до вивчення нашої літератури. Російська література має і роботи Венгерова (Істочники словаря русских писателей), і Мезьєр (Русская словесность с XI по XIX включительно), і обчисленого на ширші кола Владиславлева (Русские писатели XIX — XX в. в.) і багатьох інших. У нас — тільки окремі покажчики до окремих письменників, до фольклору, до драматургії (передреволюційної епохи). Жодного бібліографічного справочника, що його міг би мати під рукою студент, учитель - словесник, початкуючий учений — який не

має ще власного карткового каталога. Бібліографія М. А. Плевако з цього погляду є подія наукової ваги. Ми не будемо тепер розглядати деталей розкладу і сказати б зовнішнього вигляду бібліографічних даних, що є в книзі (відзначаємо мимохідь, що ми не зовсім розуміємо, чому шановний укладач називає бібліографічні покажчики до окремих письменників „бібліографією бібліографії“: це не так, бо подібними словами можна було б називати тільки списки й переліки бібліографічних покажчиків до творів якогось письменника, а не самі покажчики). Відзначаємо, що системи і порядку тут, в кожному разі, більше, а ніж у 3-м томі Хрестоматії, що вийшов кілька років тому і анульований нині новим виданням. Трохи трудно ще визначити хронологічну послідовність виходу в світ творів письменника, шкода також, що критика творів не виділена бодай окремим шрифтом від самих творів: взагалі набрана петитом часом на кілька сторінок бібліографія тажка читачеві на очі — та нічого не вдієш, доводиться радіти й петитові. Сподіваймося, що пізніше авторові пощастить виділити цей бібліографічний відділ в окрему книжку, аналогічну російським книжкам Мезьєр або Владиславлева. Видання такої роботи останеться незабутнім внеском автора (і видавця!) в діло вивчення української літератури.

Отже книга М. А. Плевако — цінна книжка для кожного, хто починає серйозно студіювати нову українську літературу. Вона без сумніву стане основним підсобником в наших ВУЗ'ах, де вона поки є підсобник, одинокий у своєму роді. Її забезпечено широкий збут, полегчений її розмірно невисокою ціною — як на великі розміри і цілком порядний зовнішній вигляд. Вона буде ще не раз видана і мабуть при перевиданні автор зробить певні поліпшення. На останку ще кілька слів про ці поліпшення — уже загального характеру.

Книжка починається вступом — „тезами“: „Економічний стан України, класова структура її суспільства і українське письменство в першій половині 19 ст.“. Призначення цих „тез“ нам не зовсім зрозуміле. Велику частину їх узято з книги проф. Яворського „Україна в епоху капіталізму“, цеб-то, просто кажучи, виписано з цієї книги: ці виписки міг би зробити і сам учень. Починаючи з 20-тої тези мова йде і про літературу. Само від себе зрозуміло, що судити про історико-літературну концепцію укладача по цих 5—6 сторінках вступу було б легковажно. З другого боку, студентів вони дадуть тільки дуже . . . „загальне“ уявлення про літературний процес — до того ж подекуди дуже спрощене, зроблене на швидку руч і тому не продумане в деталях. Похапливо роз'яснюючи ідеологію письменників і поділяючи їх по групах, автор впадає в вульгаризацію того „соціально-економічного“ (марксістського?) методу, який він так широко рекомендує. Навряд чи можливо, напр., казати, що літературні напрямки — ніщо, як ідеологія певної доби й певного класу (ст. 21), а вкупі з тим стиль даної доби. Ні, літературний, художній стиль — це, як не раз відзначала вже марксістська критика, о с і б н и й (художній або естетичний) вираз стилю суспільно-побутового і суспільно-педагогічного життя даного соціального організму в дану епоху, друга сторона його, а не те саме. Можна сперечатися і за ті „налички“ для класицизму, романтизму і реалізму, що йдуть далі. Говорити про їх зміст ми тепер не будемо, але не можемо не сказати, що зовсім даремно автор кинув тут, напр., таку фразу (за романтиків): у письменників феодальної аристократії і їхніх „попутчиків“, надто після французької революції, він (романтизм) має реакційний характер — в йому повно фантастики, розчарування, містицизму, релігійності, монархічного сервілізму: приклади — Гофман, Марлінський, Жуковський“. Бідний Гофман! І він, лютий ворог філістерства, попався таки в монархічному сервілізмі. Так йому й треба за „принцесу Брамбілу“ і всіляких мишачих царів: але до чого тут Марлінський, в якого нема фантастики, нема й великого нахилу до містицизму, і який 14 грудня 1825 р. на Сенатській площі демонстрував щось зовсім протилежне монархічному сервілізмові — не зрозуміти. До речі сказати, письменників феодальної аристократії — автор не дуже щасливо протиставить письменникам „інтелігенції“, ніби справді ці поняття можна протиставити.

Замість цих суперечливих, очевидно нашвидку руч уложених „тез“ багато корисніша й наочніша була б наприкінці книжки синхроністична таблиця української літератури першої половини XIX-го віку, де з явищами літератури, укладеними в хронологічному порядку можна було б зіставити явища економічного, політичного і суспільного життя того самого періоду! Висновки, певна річ, довелось б робити самим читачам книги. Але для тих висновків і матеріал, зібраний у книзі, і заняття соціально-економічною і культурною історією України (вони супроводять спеціальне вивчення літератури і почасти попережують його) дали б достатній матеріал. А зрештою це діло підручника, не хрестоматії. Як підручник не може заступити хрестоматії, так і вона зробиться підручником однаково не може.

Загальна оцінка книги від цих уваг остається незахитана. Книга проф. М. А. Плевако — потрібна і цінна книжка.

О. Білецький

М. Івченко. „Порваною дорогою“, В-во письменників „Маса“, 1926 р. ст. 96.

М. Івченко вже давно здобув собі почесну репутацію культурного письменника. Ця культурність особливо виразно помітна на його новій невеличкій збірочці оповідань „Порваною дорогою“ і справляє на читача дуже втішне враження.

В збірочці троє оповідань: „Порваною дорогою“, „Ранок“ і „Землі дзвонять“. Характерне для всіх трьох оповідань — відсутність зовнішньо - розгорнутого й закінченого сюжету. Читаючи книжку, мимоволі вириває така думка, ніби сам автор уміє не звертати на це уваги, або принаймні надає сюжетові другорядного значіння. Проте, це зовсім не означає, що письменник будує оповідання навмання, не маючи якого - небудь формального способу. Навпаки, можна констатувати, що письменник свідомо обмежує свої сюжетні ресурси, ставлячи їх у тісну залежність од тих проблем, які письменник висвітлює в кожному окремому випадкові. Але через те, що письменник не до кінця розв'язує проблеми в цих трьох оповіданнях (особливо „Порваною дорогою“ і „Ранок“), а тільки намічає їх і так би мовити „заряджує“ їх певним ідеологічним напрямком — однак потреба і в розгорнутому сюжеті. Автор обмежується тут конспективно - стислою і спрощеною формою сюжету, беручи тільки один епізод фабульного значіння, що може висвітлити психо - ідеологічну проблему оповідання. Як бачимо, автор „скупий“ що до сюжету. Та ця „скупість“, на мою думку, є свідомий формальний спосіб авторів. Так, в оповіданні „Порваною дорогою“ письменник розв'язує, або точніше тільки фрагментально намічає проблему колізії між світоглядами матери - селянки і її дочки Галя, що попала до міста і, здобувши складнішої культури, живе патосом театрального мистецтва, навіть сантиментально ідеалізує його. Мати - ж — вся в полоні землі, селянського старого побуту і селянської непорушної психики. На цьому ґрунті — природно виникає колізія. Правда, неясна вона, затуманена і якась мовчазна. Письменник не оформлює її до кінця, навіть утримується від того, щоб показати на чийому ж боці його особисті симпатії. Тут можна тільки догадуватись, тим паче, що сюжета немає, а є тільки один епізод: зустріч матери з дочкою після довгої розлуки. Цей епізод виконує що до сюжету функцію ніби фінальної сцени в довшій внутрішній драмі матери - селянки і дочки - інтелігентки. Фабулою — воно вичке, психологічно — елементарне. А персонажі його, особливо Галя — невиразні, схематичні. Галя — інтелігентка без „целестремленности“ соціальної, без громадських ідеалів. В її світогляді — не чути пульсу сучасності. Правда, з уст її злітають слова про ноп, про міщанство. Але все це ніби фальшиво звучить. Так само прикро звучить істерично - мелодраматичний момент, коли Галя, перемагаючи в собі психику селянки, чомусь серед ночі біжить до театру і там засипає під дверима.

Оці моменти не на користь оповідання. Але письменник все таки привертає увагу читача, місцями переконує й зворушує його своєю незвичайно м'якою ліричністю, теплим тоном і задумано - глибоким філософичним настроєм. В цьому оповіданні можна констатувати вже серйозну авторську культуру, знання людської душі і вміння надати дрібним речам глибокого внутрішнього значіння. — Найсильніше оповідання в збірці „Ранок“. Стисле воно й прозоре. Фабула його також обмежується од ним епізодом: убивство селянина за привласнену телицю. Сліпу жорстокість і абсурдність цього факту письменник дуже яскраво підкреслив способом контрасту: — оповідання пройняте міцним, майже п'яничим настроєм радості життя, любови до природи. Сцену убивства попереджає сцена бурхливої пристрасті. Сильний реалізм оповідання, економія матеріялу і багата психологічна тематика — надають йому значіння мистецько - закінченої речі.

Осторонь стоїть оповідання „Землі дзвонять“. Воно найглибше задумане, а виконане мляво і навіть хаотично. Письменник побудував його на філософичних переживаннях інтелігента - неврастеника, що хоче повернутись до землі. Психика в нього роздвоєна. Його тягне влада землі, приваблює міцна сила природи, але якісь інтелігентські мрії, часом містичні настрої кудись поривають героя, утворюють дизгармонію. На цьому ґрунті виникає стара, давно відома з літератури, драма. Герой цього Івченкового оповідання — поганій псевдонім аналогічних Гамсунівських героїв, що тікають од культури до природи, але спокою не мають собі. Нового в Івченковому герої тільки те хіба, що він часто цитує містичні сентенції з *Visva Bharati*. Загалом, трудно зрозуміти, чого мучиться цей герой. — Оповідання перевантажене символікою, — це відгуки колишнього Івченкового символістичного сприймання світу, — поруч з реальними побутовими сценами селянського життя. Таке перемішання формальних планів справляє прикре враження.

Але в цьому оповіданні, як і в інших, є одна характерна і дуже цінна риса — всі персонажі живуть глибшим внутрішнім життям, у них є внутрішнє саяво. До життя не ставляться вони зовнішньо. І стара Відя з оповідання „Порваною дорогою“, і Мокрина з „Ранку“ і персонажі в оповіданні „Землі дзвонять“ — всі вони, хоч і селяни, мають

складнішу психіку. Вони сприймають життєві факти в їх внутрішньому сенсі, глибоко, іноді філософично їх відчувають. Кожний персонаж в Івченкових оповіданнях — по своєму філософ. Переживання їх — не буденні, вони перейняті обов'язково або патосом біологічної радості, або непереможною любов'ю до землі. Іноді переживання їх позначені настроями трагізму. („Землі дзвонять“).

Оцей момент підкреслювання глибшого внутрішнього життя персонажів і надання особливого значіння буденним явищам, найчастіше — явищам природи — є найбільш характерний момент в творчості Івченка. Його ми вже бачили в першій Івченковій книзі „Весняні шуми“. Пізніше цей момент ще яскравіше виступає в оповіданнях — „Імлистою рікою“. В останній книжці Івченка робить найбільший акцент знову ж таки на цьому моменті.

Творчість Івченка досягає і поглиблюється. Він поволі, але певно переборює в собі рештки символістичного мислення, йдучи до реалізму.

Найцінніше в його творчості — майстерне виявлення схованих закутків людської психіки, уміння показати за дрібними фактами — глибше й складніше життя.

Книжку видано чепурно. Видно дбайливу руку видавництва. Це факт дуже відрадий.

Я. Савченко

В. Г. Короленко. Полное посмертное собрание сочинений. Дневник. Т. I (1881 — 1893), с. 301 — 1925. Т. II (1893 — 1894), с. 352 — 1926. Госуд. Изд. — во Украина (Полтава).

„Щоденник“ Короленка є частиною розпочатого друком ще року 1922. „Повного посмертного зібрання творів“ письменника, що має охопити не тільки всі його художні твори та критичні й публіцистичні статті, але й щоденники та листування. Такий план видання, звичайно, є цілком правдивий, бо й художні твори, і щоденник, і листи як найтісніше зв'язані поміж собою, і лише за допомогою всього цього матеріалу можна в достатній мірі широко й поглиблено вивчити письменника, — його життя, особу та його творчість.

„Щоденник“ охоплює величезний період — цілих сорок років (1881 — 1921)¹⁾, і вже це одне робить його цікавим і цінним, що прекрасно почував і сам автор: „видасте щоденники, думаю, багато буде в них цікавого“, казав він своїм близьким за короткий час перед смертю (Полн. собр. соч., I, с. 8). Але ми знаємо, що з Короленка був не тільки письменник, не тільки людина, але й громадянин в кращому розумінні слова, при чому він ніколи не замикався сам в собі, не ставив себе в центрі всесвіту, а завжди жив інтересами живого життя, що оточувало його та хвилювалося навкруги; мимохіть він перетворювався на історика сучасної йому суспільності і надавав своєму щоденникові переважно характер „літопису громадянського життя“²⁾. Тут ми знаходимо випадки адміністративної сваволі й „помпідурства“, безправність людяності, пригніченість преси³⁾, при якій доводиться „вживати дивних заходів, щоб висловити хоча що-небудь“ (II, с. 184), вибрики цензури, що через її причіпки у нього самого протягом півріччя загинуло три статті „з незалежних обставин“ (I, с. 267), — словом, все те, що надавало минулому життю таке специфічне „російське“ офарблення. Не даремно ж Короленко, переписавши собі відомий вірш Лермонтова „Прощай, немытая Россия“... з гіркістю зауважає: „Яскраво й міцно. Лермонтов умів почувати, як вільна людина, умів і змальовувати ці почуття. В наш час це вже анахронізм, цього вже не буває!.. Нині вже й поза стіною Кавказа від всевидючого ока не сховаєшся“ (I, 219). Він уважно зупиняється на подіях політичного характеру, як замах на нижегородського губернатора, екзекуції та розстріл засланих в Якутському краю (I, 209, 213), виступ французьких анархістів, політичні арешти то що (II, 228, 248). Особливу увагу Короленко звертає на смерть Олександра III та зв'язані з нею загальні сподіванки „нового курсу“; він докладно змальовує Петербург перших днів після цієї смерті, наводить свої розмови з знайомими та незнайомими, яскраво відбиваючи загальне нервове зворушення тих днів, — а через два місяці він вже

¹⁾ Протягом цього періоду — з різних приводів — щоденник чотири рази зовсім перепинявся: р.р. 1885 — 1886, р. 1900 і р. 1906 — на рік що раз, р.р. 1908 — 1912 — на п'ять років. Крім того, зшиток щоденника за 1914 і 1915 р.р. загублений був, коли В. Г. Короленко повертався з закордону під час війни.

²⁾ Між іншим таким характером щоденника пояснюється й наявність в ньому великої кількості газетних вирізок — до самих останніх років.

³⁾ Цікаве оповідання Короленка про його спробу р. 1894 видавати газету в Нижньому Новгороді (II, 249 — 256).

так характеризує нове царювання: „продолжается инерция старого порядка. У нас правит еще пока — труп Александра III“ (II, 314). Не слід забувати тільки, що майже весь час К. писав свого щоденника на становищі „поднадзорного“, при постійній можливості небажаної визити гостей в блакитних мундирах, що могли зацікавитись його рукописами та зшитками¹⁾, — звідсіль, думаємо, впливає деяка стриманість та недоговореність щоденника, особливо, наприклад, що до зустрічей та розмов К. а з революційними та громадськими діячами минулих часів.

Трьохмісячна подорож р. 1893 за кордоном²⁾ і в тому числі місячне перебування в Америці дали щоденникові Короленка (див. II том) надзвичайно багатий та розмаїтий матеріал. Крім звичайних „дорожніх вражень“ тут знаходимо багато такого, що спеціально зацікавило нашого письменника, наприклад: бійка в парламенті в Лондоні, розмови в єврейському питанні, інтерв'ю з представниками американської преси, становище негрів, мітинг безробітних та день робітничих спілок в Чикаго, справа анархістів („увесь день просидів, знайомлючись з справою анархістів по джерелах, що приставлено було мені одним з асистентів прокурора“ — II, 111), розмова про американських робітників, побут румунських старообрядців та сектантів, що колись переселились з Росії та багато іншого.

Обидва надруковані томи щоденника дають чимало матеріалу й для характеристики світогляду К. а цієї доби (1881 — 1894 р.р.), при чому тут не все уявляється нам достатньою мірою цільним і ясним. Візьмемо, наприклад, такий важливий для К. а момент, як його відношення до народників. Він іронізує над багатьма з них і говорить не тільки про „добрыя желанія интеллигенции“ чи „суетливого народника“ з оповідання, що він задумав написати після визити одного, як він висловлюється, „народнического психопата“, але й взагалі про „тепершнее жалкое и захудалое народничество“. Глузуючи над закликком Златовратського „рыдать в народе“, К. в той же час мало не „ридає“ сам серед переселців на сизранській пристані: „Плач детей, усталые и как будто испуганные голоса женщин, на реке ветер и темнота. Мне сделалось очень грустно, особенно потому, что я — со своей девочкой... мне жаль этих чужих, точно свою... В такие минуты особенно ясно ощущаешь, что все мы довольные и счастливые, роковым образом, коллективно виновны перед всеми несчастными“ (II, 14 — курсив наш). Знаходимо у К. а і ідеалістично-народницькі міркування про те, що треба „сочувствовать всему доброму и любить все доброе даже в дурных людях... но не следует воспитывать, раздувать чувство классовой и всякой другой ненависти одних людей к другим“ (I, 62).

Така сама подвійність спостерігається у К. а (принаймні, в межах перших двох томів щоденника) і в відношенні його до релігії. Він не знає, хто в основному питанні релігії ближчий до правди, — „гнила інтелігенція чи дитяча народня мудрість“, — і коли, міркуючи з приводу смерті дівчинки-небоги, він каже: „Там (курсив автора) нет ни лешего, ни водяного, ни ангела с белыми крыльями, ни доброго старика с большой бородой, справедливого начальника миру... Все это мы уже осветили: оказались фантомы, старые истлевшие пни, наваленные историческим хаосом на темном пути человечества“ (I, 161 — 2). — то в іншому місці читаємо: „...мы никогда не освободимся от антропоморфизма, потому что в нем есть доля истины. Мы — часть природы, часть Божества“... (I, 204). Так само, коли К. о розказує про так зване „Лурдське чудо“ (гадане навернення Золя — I, 255 — 9), ми відчуваємо його певний раціоналістичний ухил, але в кінці зустрічаємо таку фразу: „Не дай Бог, чтобы исчезли те душевные движения, которые мы называем верой“. І можна думати, що ні роки навчання в Петровсько-Розумовській академії, ні широко розповсюджений науковий позитивізм 60 — 70-х р.р. всеж таки не перемогли тих навіянь, що він їх одержав в оточенні надзвичайно релігійної родини; і при наявності у нього певного раціоналістичного офарблення, певного позитивізму, кінець-кінцем К. о є всеж людиною своєрідного ідеалістичного світогляду.

Зазначена подвійність в відношенні до релігії відбилася й на вирішенні питання, як виховувати — з Богом, чи без Бога — власних дітей. К. о йде тут за Теном, що так само був „невіруючий“, але „глибоко почував неможливість одірвати дітей від всякої віри“ (I, 225). Дарма, що кожен релігійний образ буває безжалісно зруйнований впливом часу: „Форма разбита, образ исчез, но ум глубокий и сильный все-таки чувствует, что нельзя оставить в детской душе эту пустоту: образ ложен, но чувство истинно, и если

¹⁾ Надзвичайно цікавою і, гадаємо, не випадковою є для нього, людини політично неблагонадійної, така помилка в одному місці щоденника: „мой сосед по камере“ — замість „по каюте“ (II, с. 127).

²⁾ На всесвітню виставку в Чикаго через Фінляндію, Шведчину, Данію й Англію та назад через Францію, Швайцарію, Австрію й Румунію.

заглушить это чувство, дать ему атрофироваться, — то ложь будет больше" ¹⁾). Обидва томи щоденника дають багато цікавого й цінного матеріалу, з одного боку, для з'ясування письменницьких засобів К-а та процесу його творчості, а з другого — для з'ясування його літературних уподобань, художніх симпатій, відношення до окремих літературних явищ і течій та до загальних питань мистецтва. Треба зазначити, що поміж великого так би мовити „ділового“ матеріалу щоденника в обох томах розкидано дуже багато живих сцен, яскравих влучних характеристик, художньо зроблених малюнків з натури, що могли б зайняти гідне місце поруч з кращими сторінками суто-художніх творів Короленка. Чимала кількість їх — з більшими чи меншими змінами — дійсно ввійшла в його художні оповідання й нариси, і ось порівняння цих первісних побіжних зарисів та етюдів з їх обробленою художньою формою показує нам, як розвивався та змінювався первісний задум автора, як ішло розвинення поетичного образу, де і як мистець накладав свої фарби. Багатство такого матеріалу дає можливість докладно стежити навіть за самим процесом творчості К-а, який проходить таким чином ніби-то перед нашими очима (порів., наприклад, епізоди, що є в I т. на с. 34, 38 — 39, 43 — 44, 92, з оповіданнями „Мороз“, „Черкес“, „На Волге“, „Груня“; епізод II т. с. 71 — 72 і відповідну сцену в оповіданні „Без языка“ — і т. д.).

Що до літературно-художніх симпатій та поглядів К-а, то він багато разів висловлював їх на сторінках свого щоденника. Цікаві його міркування про себе, як письменника, в порівнянні з Толстим та Тургеневим (він вважає, що йому до них „как до звезды небесной далеко“: „никогда не достигнуть мне их силы и полноты их развития. Не те у нас времена, не те условия“ — I, 64 — 6), про процес творчості й працю (I, 175 — 6), його зауваження про романтизм взагалі і власний („насколько я сам считаю себя романтиком — ответить пока затрудняюсь... едва ли я вполне могу примкнуть к романтизму... однако и крайний реализм, напр., французский... мне органически противен“ — I, 95 — 99) ²⁾, про взаємовідносини форми та змісту художніх творів, де він казав, що „до оцінки літературного твору належить і оцінка змісту“, тоб-то ідеї (I, 179), нарешті — про так зване „ідейне“ та „чисте“ мистецтво. Останнє питання дуже обходило К-а, що, звичайно, не був прихильником „чистого“ мистецтва: „ідея політична, як і всяка інша, має право громадянства в мистецтві“, каже він р. 1888, а р. 1893, заговоривши про Мікель-Анджело, він зайвий раз підкреслює свою улюблену думку, що мистець в своїх творах не може бути „нейтральним“ і тільки „спокійно розмовляти про абстрактні питання мистецтва“ (I, 229).

Звертає на себе увагу, що чимало місця в записях обох перших томів щоденника Короленко присвячує власним дітям, відокремлюючи ці написи під спеціальною назвою „Мої діти“. Він уважно стежить за розвитком мови у дітей, складаючи навіть окремі „лексикони“ маленької дочки та небоги, і занотовує всі їх розмови та запитання, де можна бачити певний розвиток уявлень чи понять в дитячій свідомості ³⁾). Між іншим, він намагається дати ці записи дитячих слів та розмов зо всіма їх фонетичними особливостями. Ці спостереження над дітьми К-о робить з такою увагою та любов'ю, з таким знанням дитячої душі, що мимоволі одразу нагадує в ньому автора дитячих образів в оповіданнях „В дурном обществе“, „Слепой музыкант“, „Ночью“ та в першому томі „Истории моего современника“. Можна додати ще тут, що в другому томі знаходимо стриманий, але виразний відбиток першого важкого особистого горя письменника — несподіваної смерті наймолодшої дівчинки, а потім — небезпечної хвороби інших дітей. Це все сталося р. 1893, коли К-о почував навколо себе, як він висловлюється: „какую то сгущенную атмосферу несчастий и угроз“ (II, 223). „Будет мне памятен этот год!“ — записує він 12 грудня, а всі записи 1893 року закінчує викликом: „Конец этого ужасного года!!“ (II, 234).

Українського читача, безумовно, крім всього іншого може цікавити ще одне питання, а саме: в чому і в якій мірі щоденник Короленка відбиває українську стихію, ту саму, що так помітно дає себе почувати в його так званих „волинських оповіданнях“ та про яку він сам не раз згадує в автобіографічній „Истории моего современника“? Перші два томи, що розглядаємо тут, ще не дають і навіть не можуть дати відповіді на цікаве для нас запитання — тому, що вони охоплюють період сибірського заслання К-а і, потім, період його життя в Нижньому Новгороді, де, звичайно, зовсім не було сприятливих

¹⁾ I, 226. Див. ще II, 178 — 180, де — в зв'язку з смертю власної молодшої дівчинки К. — знаходимо його спробу зрозуміти проблему життя й смерті.

²⁾ В іншому місці, характеризуючи Тена, якому він дуже симпатизував, К-о зауважує: „Да, это не Золя с его самодовольным натурализмом, в философском отношении плоским и мелким, как тарелка“ (I, 228).

³⁾ I т., стор. 142, 149 — 154, 159, 164, 169, 180, 220; II т., с. 20, 23, 175, 202, 247.

умов для виявлення українських рис та зв'язків автора. Нам пощастило знайти тут лише декілька дрібниць, що зовсім не дають можливості робити будь-які певні висновки (напр., влучна порівняльна характеристика „хохлів“ та „москалів“, що живуть в Добруджі, — II, 160, — українські фонетичні риси в запису одної сибірської пісні, — I, 41, — та інші: II, 52, 83 — 89, 108, 243).

Нарешті, декілька слів про редакційний бік видання, що ним керує спеціальна комісія, до складу якої входять між іншим удова та дочки К-а, а також відомий історик літератури А: Є. Грузинський. Кожний том має вступну статтю „від редакційної комісії“, де описані рукописи тих щоденників, що вийшли в даний том, а також наведені головні біографічні факти, зв'язані зі змістом цього тому. В першому томі знаходимо ще докладну й різнобічну загальну характеристику щоденника К-а, а також означення редакційних засобів. З останніми не завжди можна погодитись. Наприклад, недоцільне є перенесення щоденних записів р. 1883 до „Додатків“: хоча цей щоденник, як каже комісія, „блідий, малозначний та нічого не говорить про самого автора“ (з останнім так само не можна погодитись), краще було не віаривати його від інших, а поставити за чергою на його хронологичне місце. Так само й щоденник р. 1884, що безпосередньо йде за попереднім (в одному з ним зшиткові — див. I, 15 і 295), хоча він дає мало матеріялу та є близький до 34 розділу IV т. „Истории моего современника“, всеж таки треба було надрукувати, а не викидати зовсім! Не можна було викидати й щоденних записів 1892 р. на тій підставі, що вони були вже використані автором в книзі „Голодный год“: для вивчення процесу творчої роботи К-а наявність таких паралельних текстів саме й давала б можливість робити цікаві порівняння та спостереження, — і комісія це добре знала, бо в багатьох випадках правильно залишала на своїх місцях такі записи щоденника, що майже без змін увійшли в закінчені художні твори Короленка. Надаремно редакційна комісія виключає з щоденника записи, які торкаються фактів „тимчасового та місцевого значіння, що в теперішній час втратили свій інтерес“ (I, 12), — бо зазначені критерії цілком суб'єктивні й ненаукові: для дослідника особи, життя й творчості письменника навіть дрібні факти мають певну цікавість і значіння. Ще одною з хиб видання треба визнати повну відсутність точних фотографій з рукописів щоденника; такі фотографії мають велике контрольне значіння, як це видно хоча б на прикладі виданих цього року „Листів Достоевського до дружини“ (див. нашу рецензію в ч. 10 „Черв. Шляху“). Проте поруч з згаданими хибамі треба зазначити й певні безперечні плюси розглянутого видання. Перш за все, редакційна комісія зв'язала щоденник з художніми творами та листуванням К-а, поставила його, так би мовити, в загальне річище життя й творчості письменника, а в примітках дала багато вказівок, що дозволяють ознайомитись навіть з самим процесом його творчості; за цей цікавий та цінний матеріял редакційній комісії можна тільки подякувати. В кінці кожного тому вміщено „зміст“, почасти взятий в Короленка, почасти ж складений редакторами, що дуже допомагає орієнтуватись в різноманітному матеріялі щоденника; є також покажчики імен та творів, причому твори самого К-а підкреслено курсивом. Позитивною рисою видання слід визнати й загальне намагання комісії надати йому серйозного, наукового значіння, що їй великою мірою й вдалося. На закінчення можна було б побажати прискорити друк підготованих вже томів, бо, наприклад, вступні статті розглянутих томів датовано березнем та серпнем 1924 року, а вийшли ці томи: перший в 1925-му, а другий аж у в 1926 році.

О. Назаревський

Микола Вороний. Пензлем і пером. Думки естета. Прага — Берлін. Стор. 48.

Автор книжки — широко знаний на Великій Україні, як видатний „поет краси“. Відомий він громаді й як драматичний та театральний критик, рецензент і теоретик театрального мистецтва. Але як критик малярської умілості М. Вороний майже невідомий у нашому письменстві. Ця ділянка письменської праці якось не торкнулася його пера й він до свого емігрування ні разу, здається, не сшивався більш-менш широкою розвідкою про малярство.

Згадана вгорі невеличка книжка як-раз заповнює цю програму в діяльності нашого раг excellence артиста-поета, що повернувся оце „додому“, „на тихі води, на ясні зорі“, щоб знову стати до мистецької праці в обставинах Радянської України.

Книжка „Пензлем і пером“ хоч і написана аж нос — про виставку у Львові картин українських малярів — артистів, об'єднаних у „Гурток діячів українського мистецтва“, що „перебувають на території новоутвореної Польщі, або тиняються по різних центрах і закутинах Європи“, як каже автор, але висловлені в книжці думки, трактовка малярства взагалі мають і ширше культурне значіння.

Артисти-маляри, що брали участь у виставці, це або емігранти з України, що опинилися на роздоріжжі, або ж їхні товариші, галицькі бідаки — „парії дрібно-буржуазного громадянства поневіряної нації“, як говорить М. Вороний.

Спинившись коротенько на значинні самоорганізації, в умовах буржуазного суспільства, артистів різного фаху: малярів, діячів сцени, письменників то-що, автор робить далі побіжні аналогії та аналізує наслідки творчості артиста-маляра, артиста сцени та письменника або вченого. Аналогії виходять не на користь артиста-маляра, що мусять „викоханий і вистражданий в душі твір продати“, а видання картини в репродукції не задовольняє артиста-маляра ні з морального, ні з матеріального боку.

Живописуючи малярську виставку, де брало участь 13 галичан і 13 придніпрянців артистів-малярів, що виставили разом 342 образи (на наддніпрянців припадає 232 картини), автор поділив учасників виставки на три основних категорії — на правих, т. з. „академістів“, лівих і центровиків.

Найбільше уваги приділяє автор книжки творчості Петра Холодного (центровик) — цього „мистця національно-самобутнього, з глибшим філософичним закроєм“, та творчості молодого мистця, теж наддніпрянця, Павла Ковжуна, що вийшов із прекрасної школи Ю. Нарбути. „Властива стихія Ковжуна, каже М. Вороний — графіка, він уже в ній себе знайшов, у ній уже він почуває себе сувереном, і може час уже писати про спеціально „Ковжунівський“ стиль“.

Ковжуна, як і Холодного, кияни, певна річ, ще пам'ятають з передреволюційних часів: перший вже тоді був майже викінчений артист-маляр, а другий — многонадійний юнак, Нарбутівський вихованець. З книжки бачимо, що надії киян справдилися: в особі П. Ковжуна маємо визначну артистичну силу. Ось як його графічну творчість характеризує М. Вороний: „Стисло замкнена в межах площі пластична форма з чорних і білих плям, основана мережевом ліній, то твердих і ніби фатальних, як гієрогліфи, ти м'яких і ажурних, як візії сна, доконана в строгій геометрично-точній пропорції і суцільно об'єднана з усіма деталями в єдиній ідеї. Короткою формулою так: площа + форма + лінія + пропорція + ідея = синтеза мистецького об'єкту. Переводячи на мову філософії, площа — це просторинь усесвіту, форма й лінія — знаки ідеї для пізнання сути речей“.

З графічних праць Ковтунових автор книжки називає тільки деякі, бо їх дуже багато. Підносячи високо творчість Ковжуна, як графіка, М. Вороний бештає його „по батьківському“ за олійні праці. Поруч з Ковжуном прихильно згадує автор і другого графіка і аквареліста Р. Лісовського, теж Нарбутівського вихованця.

Зупиняється М. Вороний також на архітектурному відділі виставки та відділі „Нова українська книжка“. У першому відділі побив рекорд мистецькими архітектурними проектами С. Тимошенко (виставив 40 шкiców різних проектів), а в другому ясно представлена графічна й рисункова продукція для книжкових окладинок і прикрас у середній віньєтами, заставками, кінцівками і літеровими форзацами (коло сотні експонатів).

Закінчуючи реферування цікавої книжки М. Вороного, мусимо констатувати вельми приємний факт: наш поет повернувся з еміграції, збагатівши на новий талант — критика пластичного мистецтва. Про це виразно свідчить книжка „Пензлем і пером“.

Г. Ков.-Кол

В. Гюго. Король бавить с я. Трагедія в 5-ти діях. Театральна бібліотека Книгоспілки; стор. 48; тираж 3000.

Добре відомо, як мало ще перекладено з світового класичного репертуару на українську мову. І це тоді, коли бракує нам довершених зразків української драматургії, коли такі багатющі, невичерпані ще в нас театральні можливості ховають у собі західно-європейські класики і як об'єкти режисерської роботи і як зразки для українських драматургів, що на них будівництво драматичного твору повинні вчитись. Отже й можна було б вітати появу кожного перекладу з світових майстрів. Але з одною, безперечною, здавалося б і перекладачеві і видавництву умовою; перекладач мусить дбати про те, щоб найближче до оригіналу підійти і не тільки точно передати зміст його твору, але й відбити по змозі стиль автора — ритм та барви його мови. Ніяково трохи такі загально відомі в культурнім вжитку аксіоми твердити: нема чого тут здавалося б про це розводитися; досвіду що до техніки перекладання зібрано чимало, і ще року 1920 вийшла з кол перекладачів „Всемирной литературы“ ціла книжка „Принципи художественного перевода“... Але, якщо й обов'язкові якісь принципи для культурного перекладача, як і для культурного видавництва, то доводить згаданий „переклад“ п'єси Гюго, що не досить добре їх ще в нас засвоєно.

Обережно сховав „перекладач“ своє прізвище, соромливо уникнув і зазначити, що це дійсно таки переклад. Мав бо певні до цього підстави: не переклав він трагедії Гюґо, а переказав її, позбавивши цим самим властивої її оригіналові привабливості як для читача, так і для режисера, тоб-то просто кажучи, скалічив цю річ. І дійсно. Написану олександрійським віршем драму подав він прозою і до того ж дуже поганою. Далі, повикладав він 99⁰/₁₀₀ усіх, таких характерних у цій п'єсі ремарок; що від цього втратила п'єса,— свідчать про це перші ліпші приклади. Починав Гюґо кожен дію з характерного опису, що дає тон всім дальшим подіям; отже й читаємо в першій дії: „панує певна вільність, свято має дечим характер оргії“. Не зрозуміти без цих слів того, як хоче показати автор всеняке придворне середовище. Чимало таки вагають й інші ремарки, хоча б така виразна, що супроводить з'явлення на коні короля: „такий як змалював його Тиціан“. Але найгірше це те, що автор безжалісно скорочував драму, беручи на себе функції режисера, що до нього звичайно не належать. Через це й передавав він своїми словами пишні, повні патосу монологи Сен-Вальє і особливо Трібуле; тільки більш менш додержуючись змісту, давав він замість романтики, що створює всю чарівність п'єси, суху й бліду, мало що не ділову мову, до того ж і не зовсім ще правильну. Стверджу це прикладами:

... vous, qui d'un tel lustre eblouissez la cour.
... ce soleil porté, l'on doute, s'il fait jour,
Vous alliez, méprisant duc, empereur, roi,
prince,
Briller, astre bourgeois dans un ciel de province (I. 2)

Веселі співи —
Le Roi. Vivent les gais dimanches
Du peuple de Paris,
Quand les femmes sont blanches
Triboulet. Quand les hommes sont gris... (I. 3)

Ще приклад
Les femmes sire, ah Dieu! c'est le ciel, c'est la terre
C'est tout. Mais vous avez les femmes!
vous avez
Les femmes! laissez moi tranquille; vous revez
De vouloir de savants (I. 4).

Гадаю, що й поданих прикладів досить. Переказуючи розкішні своїми фарбами, а в тім стислою енергійною мовою подані в Гюґо монологи,— перекладач їх кастрував; не передав він ні міцного гніву Сен-Вальє (I, 4), ні гіркого болю блязня Трібуле. Не розумів певно він, що становлять форма й зміст одну непорушну суцільність, що кожний замах на стиль автора найшкідливіше відбитись мусить і на розумінні тих чи інших персонажів п'єси.

А нарешті декілька зауважень і про той бік перекладу, що за його відповідає не перекладач тільки, а більшою ще мірою саме видавництво. Часто-густо трапляються прикрі форми та вислови, у сучасній українській літературній мові, коли ми перш за все дбати мусимо про якість її, абсолютно неприпустимі: „благоразумно“ (стор. 17; в оригіналі prudent — обережно): „гнете“ (18, зам. гнітить), „погибла, погибель“ (21, 43), „помістя“ (маєток, 24), „воздух“ (32), „жива“ (39 зам. „жвава“), „повеліваєш мною“ (25) і т. інше. Або: „... мені подобається тут. Бодай балкон есть“ (18: celle-ci me plaît pour la terrasse), „починяй мішок... буду чинити“ (41)... Годі здається й цього. А втім ще один зразок. Рядки пісеньки: „Quand Bourbon vit Morseille, -- il a dit a ses gens...“ (III 3) подано в такому вигляді „... Бурбон військом (?) під час війни -- побачивши Марсель, сказав“ (E1). Гадаю, що й сам перекладач цих рядків не розуміє.

Може й не варто було б так багато з приводу цього нікчемного перекладу розводитися: хіба мало ми в різних галузях мистецтва всілякої халтури бачимо? Проте надто лихе прикре явище становить таке своєрідне „приспособування“ до наших потреб світового класика. „Прорубати вікно в Європу“— спокуслива річ, але треба для того відповідне знаряддя мати. І коли, говорячи словами перекладача, трапилася тут така з ним „невдержка“, то чого-ж дивилося таке солідне видавництво, як „Книгоспілка“?

П. Рулін

... Ви так нас тут усіх осіяли, що коли ви поїдете ми втратимо поняття о світлі. А подумали ви, що буде зі мною, коли ви поїдете...? (стор. 6).

— заступають отакі рядки:

Король...
Най живуть жінщини гарненькі
Трібуле.
А мужчини п'яненькі -- (стор. 8)

... Вся річ у жінщинах. Аби були жінщини, решта — байка. А ви шукаєте якихось там учених... (стор. 11).

Польмя. Беларуская часопісь літаратуры, політыкі, эканомікі, гісторыі. 1926. № 8. с. 244.

Перед нами ювілейне число білоруськаго журналу. П'ять років тому розпочато видавати його у Мінську. Тепер він підсумовує свою роботу й свої досягнення. Треба знати умови культурного розвитку Білорусі, щоби належно оцінити все значіння „Польмя“ й його п'ятирічної роботи. Справа в тім, що на Білорусі, як може з жадній іншій частині кол. російської імперії велася шалена праця по „обрусительству“ „Западного Края“. В наслідок її, в наслідок пригнічення білоруських трудових мас, їх жахливого економічного становища, білоруське культурне відродження починається далеко пізніше за українське. Про більш-менш широкий розвиток його можна говорити лише після революції 1905 р., коли навколо газети „Наша Доля“ (пізніше „Наша Ніва“) гуртуються його адепти. Але справжній широкий, міцний рух, широкий розвиток білоруської культури ми бачимо вже за наших часів, за часів радянської влади й зокрема після ленінсько-сталінських постанов XII з'їзду про національну політику. Проведенню її мало служити між іншим і „Польмя“. Чи-ж виконало воно свою роль? Чи було воно справжнім світочем для широких білоруських робітничих і селянських мас? Так, було й виконало.

За п'ять років свого існування „Польмя“ дало 25 книжок журналу (він звичайно виходить 8 разів на рік, але в перші роки багато було подвійних номерів), всього коло 190 аркушів друку. Біля „Польмя“ згуртувалися білоруські літератори й учені. „З життям „Польмя“, справедливо каже його редакція, зв'язана велика сторінка розвитку білоруської літератури, публіцистики й громадської думки. Йому в значній мірі належить справа оформлення глибокого марксістського впливу в білоруській літературі. Навколо „Польмя“ згуртувалися кращі сили білоруських літераторів і публіцистів. Більше того, зараз не знайти жадного більш-менш відомого білоруського письменника й публіциста, що не містив би своїх творів у „Польмі“. Більша частина з них і зараз — його співробітники. Нарешті, „Польмя“ було протягом минулих п'яти років свого життя вихователем нових одиниць — робітників на літературнім ґрунті. На його сторінках вирости такі здатні письменники, як Янка Ньоманський, Аркадзь Моркавіч та цілий ряд молодих радянських публіцистів.

Розглянемо журнал по окремих його відділах. Відділ красного письменства. В нім за 5 років надруковано до 28 аркушів віршів та до 72 прози. Що до перших то слід зауважити характерне для сьогоднішньої білоруської культури явище. Це — співжиття в „Польмі“ поетів різних генерацій. Ми бачимо на сторінках цього журналу старших білоруських поетів, що виступили на ниву білоруської культури ще за часів царату зі своїми віршами, що закликали до боротьби з насильством та описували сумну долю білоруського селянина та робітника (Я. Колас — К. Мицкевич, Я. Купала — І. Луцевич, Ц. Гартни — З. Жилунович...). Тепер всі вони працюють для нової білоруської робітничо-селянської культури й ширі стали на ґрунт самого тісного співробітництва з нею. Цьому сприяв народницький характер цієї поезії. Поруч із ними ми бачимо й новий літературний молодняк, що виступив вже тепер — М. Чарот, А. Олександрович, А. Вольний... Треба сказати, що білоруська поезія стоїть досить високо (на жаль з нею майже незнайомі на Україні) і в багатьох поетичних творах на сторінках „Польмя“ ми бачимо зразки самого добірного мистецтва, що в той самий час не цурається й громадських мотивів. Далеко гірше справа стоїть із прозою. Тут, очевидно, білоруським письменникам треба шукати нових форм для своїх творів. Але й тут є сильні речі, зокрема перший роман білоруською мовою З. Жилуновича — „Соки Цаліні“, твори Т. Гушчи...

Гірше стоїть в журналі справа з науковими статтями. В цьому, досить великому розміром, відділі на жаль кількість не переходить в якість. Залежить це перед усім, очевидно, від браку вчених-білорусинів. Отож трохи не весь науковий матеріал „Польмя“, написаний або на абстрактні теми, або на теми, що до Білорусі спеціально не стосуються. Тим часом перші з них, хоч і говорять вони здебільшого за важливі питання марксістської філософії, слід було б виділити в особне видання (так і є в Р. С. Ф. Р. де вони містяться в таких виданнях як от „Под знаменем марксизма“, „Большевик“, „Вестник Ком-академії“, на Україні — „Большовик України“). До того ж в „Польмі“ вони здебільшого мають несамостійний, компілятивний характер. Не слід було б такий літературно-науковий місячник пересобтяжувати статтями, що безпосередньо до Білорусі не відносяться (в рецензуемому числі такі статті — Герчикова „Таємниця Британської імперії“ та Кагана „Китай у боротьбі з імперіалізмом“; тут же аж дві статті про ріднинний кодекс Р.С.Ф.С.Р.) Усі ці роботи мають явно перекладний характер, написані не маючи здебільшого на увазі Білорусь, її особні умови й потреби; навіть у прикладах вони головним чином не посилаються на білоруські факти. В них ми майже не знаходимо цікавої для нас характерні-

статки сучасної Б. С. Р. Р., діалектики її життя й розвитку, її місця й значіння в Союзі, політичних заходів її уряду, становища й побуту населення. В них ми хотіли б знайти освітлення стану Білоруси Західної, що під Польщею, страждань її трудового населення (здаймо скривавлену білоруську сорочку, що її кинув польським міністрам українець — комуніст «Скрипа у польським соймі»), його боротьби зі своїми гнобителями. Це була б конкретна, по суті постановка справи. Але цей мінус білоруського журналу ми не можемо поставити йому як вину. Бо це — не вина його, а біда його. Справа в тім, що бракує білоруських учених-дослідників, публіцистів. Журналові треба всіх зусиль прикласти, щоб скоріше позбутися переказних статтів, зв'язатися з молодими білоруськими науковими силами, що їх, очевидно, в швидкім часі буде чимало.

Трохи замало уваги присвячено в „Польмя“ питанням економічним: лише 5 аркушів за 5 років. Але за те можемо одмити позитивну характерну рису цього журналу — це друкування промов про сучасне економічне становище Б.С.Р.Р., що їх виголошували відповідальні представники влади (як от голова Ц.В.К. т. Червяков, або голова Раднаркому Білоруси т. Адамович). Відповідно опрацьовані для друку ці промови є вельми цінне й авторитетне джерело для уявлення про економічний стан країни.

Значно ліпше стоїть в журналі справа з іншими відділами. Історії й революційному рухові на Білорусі присвячено в журналі було до 21 аркушів. Тут є вельми цінний і інтересний матеріал. Зокрема треба вказати на нариси з історії революційного руху на Білорусі З. Жилуновича — видатного білоруського політичного діяча-комуніста, білоруського письменника і поета, що в той самий час є і один із редакторів „Польмя“. В них відповідно освітлюються доба дореволюційної роботи, події революції, роля в них білоруської інтелігенції, то що.

Літературна критика зайняла за 5 років в журналі 23 аркушів. В ній ми маємо вельми цікаві освітлення загального стану молоді білоруської літератури, її окремих представників, їх окремих творів (так між іншим кілька статтів було присвячено великій епемі Я. Коласа „Новая земля“, що зробила сильне вражіння на Білорусі. В рецензійному числі маємо відгук на святкування 20-річчя літературної діяльності Я. Коласа — т. Мішкевича: статті М. Петуховича „Творчий шлях Я. Коласа“ та І. Замотина „Поэма Я. Коласа „Сымон Музыка“, як автохарактеристика“. Поруч із цим відділом треба поставити й відділ бібліографії, що зайняв 11 арк. друку.

Нарешті відділ хроніки. З нього довідуємося про працю літературних угруповань Білорусі, окремих літераторів, вистави білоруського театру. Чільне місце в ній одведено діяльності Інституту Білоруської Культури. Поруч із хронікою білоруського культурного життя „Польмя“ постійно одводить сторінку хроніці українського культ. життя. І це характерне явище треба вельми вітати. Розвиток багатшої української культури може бути за приклад багатьом національностям С.Р.С.Р. Треба тільки сказати, що в цій хроніці раз-у-раз освітлюється явища дрібного порядку (хтось сподівається щось написати) і пропускаються визначніші. Зокрема майже нічого немає про діяльність Укр. Академії Наук, що тимчасом також може бути за приклад іншим націям С.Р.С.Р., яким цікаві будуть її досягнення і навчальні її помилки.

Ця сторінка про новини українського культурного життя в „Польмя“ наводить на думку про бажаність більшого обізнання поміж Україною й Білоруссю. „Польмя“ лево в цім відношенні робить. І ця сторінка і опріч неї раз-у-раз маємо в журналі переклади з української літератури. Очевидно таке обізнання має бути обопільним і ширшим: ряд нових цікавих творів треба було б перекласти з української на білоруську мову й навпаки. Білорусинам треба було б ближче обізнатися з Тичиною, Хвильовим, Богансеном, то що; Україні не завадить ознайомитися з творами Я. Коласа, Купали, Жилуновича... Таке обізнання було б корисне також і для наших театрів, що почуввають кризу репертуару і т. інш.

Підсумовуючи сказане, треба сказати, що робота проведена „Польмям“ це корисна, і рідна робота. Журнал значно збагатив білоруську літературу. Журнал дав цікавий, потрібний матеріал білоруським широким трудовим масам, трудовій інтелігенції. Науковий розділ журналу при таких становищі як на Білорусі, коли Інститут Білоруської Культури займався в першу чергу термінологічною працею, а Мінський університет в своїх „Правах“ (що до речі майже не містять розвідок білоруською мовою) майже не торкається місцевих тем, — був до певної міри місцем для наукових дослідів білоруських учених. Любовно складені книжки журналу несли добрий світ в робітничі квартали, в далекі затерзані поміж білоруських лісів села.

Треба побажати ще більших успіхів білоруському журналові, його більшого поширення, його удосконалення. Сама редакція „Польмя“ ставить перед собою такі завдання: більше бажання, лише воно, надалі ще з більшою повнотою і ще з більшою вичерпаністю відбивати цікавість і хід біжучих подій, зростаючої творчості білоруських робітни-

чих мас. Наше стремління, щоб „Полюмя“ не покидало класти свою цеглину в будівництво нового життя. Наша мета, щоб „Полюмя“ будило й, пробудивши, оформлювало молоду чинну думку білоруського робітника й селянина, направляючи її на розвиток і закріплення великих здобутків Жовтня. Пройдений шлях не закінчується сьогоднішнім днем. Попереду приваблює далі — доба комунізму. Тим, що йдуть їй назустріч, — повинне освітлювати шлях наше „Полюмя“.

Білоруському журналові бажаємо щасливих і плідних успіхів на цьому шляху, повного виконання цих своїх завдань.

Л. Воронич

ОГЛЯД ДИТЯЧИХ КНИЖОК, ЩО ВИЙШЛИ ЗА ОСТАННІЙ ЧАС

За останній час наша дитяча література наповнилась книжками, що їх можна поділити на такі теми: революційні, побутові, життя дитячих комун, життя села за часів німецької окупації та книжка про дитячий рух.

НА РЕВОЛЮЦІЙНІ ТЕМИ МАЄМО

Бедзик, Д. До сонця. Збірка оповідань.

Державне Видавн. Укр. Юнсектор 1926 р. Ст. 92 ц. 30 к.

У цій книжці 4 оповідання:

I. До сонця. — Малює важке життя родини, що пішла з рідного села шукати хліба.

II. Син чорної кузні. Жінка замордованого поляками робітника покидає родину та йде помститися за чоловіка та продовжувати діло революції. На революційній роботі через деякий час зустрічається з сином — піонером.

III. На світанку. — Батько й син в громадянську війну добували волю ціною свого життя.

IV. Пісня заводу. Старша сестра розказує дітям, як вони позбулись батька та матери в громадянську війну.

Проміж цими оповіданнями найбільшої уваги заслуговує „Син чорної кузні“, де виявляється революційна праця жінки — селянки. Ці оповідання придатні для дітей середнього віку.

Авслендер, С. Дні завзяття. Повість. Переклав М. Щербак. За ред. В. Галезинського.

Держ. Вид. Укр. Юнсектор 1926 р. Ст. 108. Для дітей середнього віку.

Вахитов. Скромні герої. Оповідання. Перек. В. Кириленка. Держ. Вид. України 1925 р. ц. 25 к.

Про розвідчика у громадянську війну, який чесно служив революції. Для старшого віку.

Ці оповідання написані просто, цікаво й гарною мовою; вони знайомлять дітей з тяжким життям борців за Радянську Владу.

Худяк. У полі боротьби. Оповідання. Державн. Видавн. України 1926 р. Стор. 22. ц. 18 к.

Оповідання про те, як сільський хлопець втікає з дому к повстанцям і з ними разом б'ється за волю, доходить до Перекопу і там гине. В оповіданні є грубі жорстокі сцени, взагалі воно слабе та не яскраве.

ПОБУТОВІ

Сенченко, І. Паровий млин. Повість для дітей середн. віку. Держ. Вид. Укр. Юнсектор. 1916 р. стр. 100 ц. 60 коп.

Оповідання про трьох сільських хлопчиків, як вони от дитячих іграшок перейшли до свідомого життя, та до боротьби за революцію. Написано гарною мовою, багато яскравих правдивих картин дитячого життя. Для серед. віку.

Громів, О. Шибеники. Оповідання для дітей. Держ. Вид. Укр. Харк. 1926 р. стр. 55. ц. 30 к.

Розказано, як під впливом піонерів сільські шибеники стають гарними товаришами та вступають до загону. Для середн. віку.

Замойський. Лист до Ілліча. Оповідання. Держ. Вид. Укр. Харк. 1926 р. стор. 19 ц. 12 к.

Переклад відомого оповідання про сільського хлопця, що написав листа до Леніна про свої сільські справи. Переклад зроблено гарно. Для середнього віку.